

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Бранислав М. Антонић, дипл.инж.арх.

**СТАНОВАЊЕ У ФУНКЦИЈИ
ПОКРЕТАЊА УРБАНОГ РАЗВОЈА
ДЕГРАДИРАНИХ ГРАДОВА: СЛУЧАЈ
ГРАДОВА У ВОЈВОДИНИ**

докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Branislav Antonić, Dipl.Eng.Arch.

**HOUSING AS AN ACTIVATOR OF
URBAN DEVELOPMENT IN SHRINKING
CITIES: THE CASE OF CITIES IN
VOJVODINA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Ментор:

Др Александра Ђукић, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Чланови комисије:

Др Миодраг Ралевић, редовни професор у пензији
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Владимир Лојаница, редовни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Др Мина Петровић, редовни професор
Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Датум одбране докторске дисертације
_____, Београд

ДОКТОРАТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА
Област: АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Бранислав М. Антонић

.....

СТАНОВАЊЕ У ФУНКЦИЈИ
ПОКРЕТАЊА УРБАНОГ
РАЗВОЈА ДЕГРАДИРАНИХ
ГРАДОВА: СЛУЧАЈ ГРАДОВА
У ВОЈВОДИНИ

.....

Докторска дисертација

Рад има 396 страница, 169 слика и 29 табела

Редни број рада: _____

Београд, април 2018. године

ПРЕДГОВОР

Овде представљена докторска дисертација настала је као исход мог, сада већ дугогодишњег стручног и личног занимања за град као једну од најсложенијих цивилизацијских тековина. Од почетка студија на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, а у оквиру ове широке и инспиративне области, пажњу су ми привукле теме урбане димензије становања, најраспрострањеније и веома осетљиве градске намене, као и развоја малих и средње великих градова који последњих пар деценија опште глобализације света губе корак у развоју у односу на велике градове. Предмети Департамента за урбанизам на основним петогодишњим и, касније, докторским студијама имали су посебан утицај на моје стручно обликовање и сазревање. Поред тога, значајну улогу у мом усмерењу играло је и моје порекло из Сремске Митровице, као војвођанског града средње величине, која је овде један од градова-истражених студија случаја. Због свега реченог не чуди предложена докторска дисертација, везана за све споменуте елементе који су битно утицали на моје стручно, научно и педагошко деловање.

Истом приликом бих волео да се захвалим свим онима који су испратили мој рад на докторској дисертацији и у појединим тренуцима трпели услед тога. Посебно бих се захвалио мојој породици, мом ментору и члановима менторске комисије и колегама. Сигуран сам да моје занимање и рад неће остати ограничени само на тему докторске дисертације, већ да ће бити важан корак у мом будућем стручном, научном и педагошком развоју.

До утврђивања тачног назива појма користиће се непосредан превод са енглеског, одн. немачког језика (енг. *Shrinking City*, нем. *Schrumpfende Stadt*). Слично важи и за појаву урбаног опадања (енг. *Urban Shrinkage*, нем. *Stadtschrumpfung*). Наслов *Деградирани градови* је замењен изразом *Градови у опадању*, пошто је утврђено да дати израз има негативно поимање и може се пре превести као *Пропали градови, градови који пропадају* (енг. *Urban Decay*) (Bradbury, Downs & Small, 1982). Како се главним појмом управо тежи афирмацији концепта, узет је појам *Градови у опадању* као вредносно неутралан. Поред тога, буквалан превод српског израза *Деградирани градови* на енглески – *Degraded cities* – се уопште не препознаје као важан појам на међународном плану.

НАСЛОВ:

**СТАНОВАЊЕ У ФУНКЦИЈИ ПОКРЕТАЊА УРБАНОГ РАЗВОЈА
ДЕГРАДИРАНИХ ГРАДОВА: СЛУЧАЈ ГРАДОВА У ВОЈВОДИНИ**

САЖЕТАК:

Урбано опадање је присутно од настанка града. Ипак, учесталост ове појаве последњих деценија довело је до стварања међународно прихваћеног концепта градова у опадању. Појава се првенствено препознаје по опадању становништва услед ограничења у реструктурирању привреде засноване на индустрији. Урбано опадање у простору се нарочито сагледава кроз празне зграде и полунапуштене градске четврти.

Велики утицај на образовање концепта је имао нагли пораст градова у опадању широм Источне Европе од почетка пост-социјалистичке транзиције раних 1990-их година, са појавом екстрема код источнонемачких градова. Иако је актуелност концепта уочена на регионалном плану, он није добио на значају у научним и стручним круговима у Србији. Са друге стране, већина градова у Србији је први пут забележила пад становништва на Попису 2011. године, а то је посебно забележено код градова средње величине због привреде засноване на индустрији.

Овим је предложено истраживање шест релативно сличних градова средње величине из Војводине. Област истраживања је становање, где на међународном нивоу нема консензуса у вези његове улоге. Иако већина научника сматра недовољно искоришћено становање последицом опадања, бројни примери потврђују да опадање становања више зависи од локалних чинилаца. Због тога истраживање има двоструки циљ; уочавање начина локалног и регионалног прилагођавања концепта и то путем доказивања улоге становања као сложеног елемента у урбаном опадању који може утицати на покретање развоја града. На основу циља спроведена је двостепена анализа изабраних градова помоћу критеријума добијених из проучавања међународних и регионалних поставки концепта. Крајња сврха истраживања је практична, кроз уређење мера и препорука за прилагођавање планирања градова у Србији ради превазилажења урбаног опадања.

.....

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Град у опадању, становање, Војводина, урбанистичко планирање, демографски пад, пост-социјалистичка транзиција, постиндустријски развој, град средње величине

НАУЧНА ОБЛАСТ: Техничке науке

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Архитектура и урбанизам

УДК: 711.4:314.83(497.113)(043.3)

.....

САЖЕТАК НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

TITLE:

HOUSING AS AN ACTIVATOR OF URBAN DEVELOPMENT IN SHRINKING CITIES: THE CASE OF CITIES IN VOJVODINA

ABSTRACT:

Urban shrinkage has existed since the founding of a city; however, its frequency in last decades has caused the creation of the internationally accepted concept of shrinking cities. The phenomenon can be identified by population decline due to the limitations in the restructuring of an industry-based economy. Urban shrinkage is especially observable in space by empty buildings and semi-abandoned urban quarters.

Great impact on the concept formation has had the rapid increase of shrinking cities throughout Eastern Europe, from the onset of post-socialist transition in early 1990s and with extreme examples in East German cities. Although the concept is important at regional level, it has not gained any recognition in scientific and professional circles in Serbia. On the other side, the majority of Serbian cities had population loss for the first time by the Census in 2011. This was particularly visible in middle-size cities with economy dependent on industry.

This affirms the research of six relatively similar middle-size cities in Vojvodina. The topic of research is housing. There is no consensus at international level relating its role. The most of scientists considers it as the consequence of shrinkage, but numerous examples confirm that housing shrinkage more depends on local factors. Hence, this research has double aim; to identify the way of local and regional adaptations of the concept thought the demonstration that housing possess a complex role in urban shrinkage, which can influence urban redevelopment. In accordance with this aim, two-step analysis of selected cities was conducted by the criteria derived from international and regional postulates of the concept. The final purpose of the research is practical – the creation of guidelines and recommendations for the adaption of planning in shrinking cities in Serbia, to overcome shrinking patterns.

.....

KEY WORDS: Shrinking city, housing, Vojvodina, urban planning, post-socialist transition, demographic loss, post-industrial development, middle-size city

SCIENTIFIC FIELD: Technical sciences

SCIENTIFIC SUBFIELD: Architecture and urbanism

UDC: 711.4:314.83(497.113)(043.3)

.....

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	ii
Сажетак	iii
Сажетак на енглеском / Abstract	v
Садржај	vii
Скраћенице и ознаке	xii
1. УВОД	1
1.1. Предмет и проблем истраживања	1
1.2. Преглед досадашњих истраживања на изабрану тему	6
1.3. Циљеви истраживања	15
1.4. Задачи истраживања	16
1.5. Полазне хипотезе истраживања	17
1.6. Научне методе истраживања	17
1.7. Научне технике истраживања	19
1.8. Објашњење структуре истраживања	20
1.9. Научна оправданост дисертације, очекивани исходи и практична примена резултата	22
2. ПОЈАМ И СУШТИНА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	24
2.1. ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА И КОНЦЕПТА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	24
2.1.1. Градови у опадању – појава и историјат	26
2.1.2. Обухват појма града у опадању и урбаног опадања	29
2.1.3. Слични појмови, теорије и концепти	34
2.1.4. Утврђивање појма града у опадању	42
2.1.5. Утврђивање концепта градова у опадању	44
2.2. ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ КОНЦЕПТА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	48
2.2.1. Обележја градова у опадању	48
2.2.2. Економско сагледавање градова у опадању	51
2.2.3. Демографско сагледавање градова у опадању	58
2.2.4. Политичко сагледавање градова у опадању	65
2.2.5. Социолошко сагледавање градова у опадању	75

2.2.6. Еколошко сагледавање градова у опадању	79
2.2.7. Сагледавање градова у опадању из угла урбанистичког планирања	82
2.2.8. Сагледавање градова у опадању из угла урбанистичког пројектовања	96
2.3. САВРЕМЕНА ИСТРАЖИВАЊА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	100
2.3.1. Градови у опадању – главне теме савремених истраживања	100
2.3.2. Градови у опадању – бројке и тенденције	103
2.3.3. Градови у опадању – поделе и типологија	108
2.4. РЕКАПИТУЛАЦИЈА ПОЈМА И КОНЦЕПТА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	112
3. РЕГИОНАЛНИ ОКВИР УРБАНОГ ОПАДАЊА: ГРАДОВИ У ОПАДАЊУ У БИВШИМ СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРЖАВАМА	117
3.1. ИСТОРИЈСКИ ПРЕДУСЛОВИ: ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И УРБАНИЗАЦИЈА У БИВШИМ СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРЖАВАМА	119
3.1.1. Рани капиталистички и индустријски град: Урбанизација у пред- социјалистичком раздобљу	119
3.1.2. Међуратно раздобље – од капиталистичког ка социјалистичком граду	123
3.1.3. Социјалистички град: Раздобље нагле урбанизације и изузеци од правила	129
3.1.4. Пост-социјалистички град: Нагли прелаз од брзорастућег у опадајући град	139
3.2. ПРОФИЛИСАЊЕ ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	157
3.2.1. Пост-социјалистички градови у опадању – бројке и тенденције	157
3.2.2. Пост-социјалистички градови у опадању – одговори на опадање	163
3.2.3. Пост-социјалистички градови у опадању – профил типичног града	165
4. ФУНКЦИОНАЛНИ ОКВИР УРБАНОГ ОПАДАЊА: СТАНОВАЊЕ У ГРАДОВИМА У ОПАДАЊУ	170
4.1. РАЗВОЈ УРБАНИСТИЧКИХ ОБРАЗАЦА СТАНОВАЊА У ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	171

4.1.1. Становање у историјском језгру	174
4.1.2. Становање у супер-блоку	178
4.1.3. Становање у предграђу	183
4.1.4. Становање добијено у процесу реурбанизације	186
4.2. СТАНОВАЊЕ КАО ЕЛЕМЕНТ УРБАНИСТИЧКОГ РАЗВОЈА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ	189
5. АНАЛИЗА СТАНОВАЊА У ОПАДАЈУЋИМ ГРАДОВИМА ВОЈВОДИНЕ	194
5.1. УРЕЂЕЊЕ АНАЛИЗЕ	194
5.1.1. Разлози избора градова-студија случаја	194
5.2. ШИРА АНАЛИЗА - ИЗБРАНИ ГРАДОВИ КАО ГРАДОВИ У ОПАДАЊУ	198
5.2.1. Опадање броја становника градова-студија случаја	198
5.2.2. Опадање привреде градова-студија случаја	206
5.3. УЖА АНАЛИЗА – УЛОГА СТАНОВАЊА У ПОСТ- СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ОПАДАЊУ ВОЈВОЂАНСКИХ ГРАДОВА . .	216
5.3.1. Претходница савремене индустријализације и урбанизације на тлу Војводине	219
5.3.2. Главна обележја развоја војвођанских градова у време раног капитализма и индустријализације	221
5.3.3. Главна обележја развоја војвођанских градова у време социјалистичке трансформације	229
5.3.4. Главна обележја развоја војвођанских градова у време пост- социјалистичке транзиције	242
5.3.5. Утврђивање критеријума и прагова за анализу образаца опадања у становању у изабраним градовима	251
5.4. ЗРЕЊАНИН	253
5.4.1. Историјске условљености развоја	253
5.4.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања	257
5.4.3. Анализа развоја и размештај становања	261
5.5. КИКИНДА	262

5.5.1. Историјске условљености развоја	262
5.5.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања	264
5.5.3. Анализа развоја и размештај становања.	269
5.6. ПАНЧЕВО	270
5.6.1. Историјске условљености развоја	270
5.6.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања	273
5.6.3. Анализа развоја и размештај становања.	277
5.7. СОМБОР	278
5.7.1. Историјске условљености развоја	278
5.7.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања	280
5.7.3. Анализа развоја и размештај становања.	283
5.8. СРЕМСКА МИТРОВИЦА	284
5.8.1. Историјске условљености развоја	284
5.8.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања	287
5.8.3. Анализа развоја и размештај становања.	291
5.9. СУБОТИЦА	292
5.9.1. Историјске условљености развоја	292
5.9.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања	295
5.9.3. Анализа развоја и размештај становања.	298
5.10. УПОРЕДНА АНАЛИЗА	299
6. ЗАКЉУЧАК	309
6.1.1. Налази из претходне анализе	309
6.1.2. Главни закључци	313
6.1.3. Препоруке и смернице даљег планирања војвођанских градова . .	316
6.1.4. Могућности даљих праваца истраживања	320
7. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	324
7.1. ИЗВОРИ	324
7.1.1. Планови - урбанистички и просторни	324
7.1.2. Прописи	325
7.1.3. Статистички прегледи	326

7.2. ЛИТЕРАТУРА	327
7.2.1. Општа литература	327
7.2.2. Периодика	364
7.2.3. Веб извори	382
7.3. СЛИКЕ И ОСТАЛИ ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ	383
7.4. ТАБЕЛЕ	394

СКРАЋЕНИЦЕ И ОЗНАКЕ

- АП Аутономна покрајина
- ГП Генерални план
- ГУП . . . Генерални урбанистички план
- Е- Електронски
- ЕУ Европска унија
- НСТЈ . . Номенклатура статистичких територијалних јединица, познатија по свом француском акрониму NUTS, јесте скуп појмова, назива и симбола који описују групе територијалних јединица са нивоима груписања (СРС, 2009-2010). НСТЈ систем се користи у статистичке сврхе на подручју ЕУ и помоћу њега је направљена подела Европе на мање просторне јединице.
- ОЕСР . Организација за економску сарадњу и развој
- РСД . . . Српски динар
- САД . . . Сједињене Америчке Државе
- СРЈ Савезна република Југославија (1992-2003)
- СРС . . . Социјалистичка република Србија (1948-1992)
- СССР . . Савез Совјетских Социјалистичких Република, скраћено *Совјетски Савез* (1922-1991)
- СХС . . . Срба, Хрвата и Словенаца (за *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца* – скраћено *Краљевина СХС*)
- СФРЈ . . Социјалистичка Федеративна Република Југославија (1963-1992)
- СЦГ . . . Србија и Црна Гора, службено *Државна заједница Србија и Црна Гора* (2003-2006)
- УН Уједињене нације
- ФНРЈ . Федеративна Народна Република Југославија (1945-1963)
- ФУП . . Функционално урбано подручје

.....

ESPON (енг. *European Observation Network for Territorial Development and Cohesion*) је програм подржан од стране ЕУ са циљем остварења европске просторне сарадње и повећања просторне конкурентности европског простора. Његова улога је уочавање просторних могућности развоја регија и већих подручја у ЕУ кроз обезбеђивање упоредних података, евиденције, анализа и сценарија просторне динамике.

1. УВОД

1.1. ПРЕДМЕТ И ПРОБЛЕМ ИСТРАЖИВАЊА

ПРЕДМЕТ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ је истраживање урбанистичких образаца становања у градова у Војводини као савремених градова у опадању¹ (енг. *Shrinking City*, нем. *Schrumpfende Stadt*). Намера истраживања је да укаже на значај појаве урбаног опадања (енг. *Urban Shrinkage*, нем. *Stadtschrumpfung*) у односу на локалне и регионалне особености и да се на основу тога предложи могући приступи, мере и препоруке, као окоснице концепта градова у опадању. Њиховом применом у урбанистичкој пракси би се омогућио што бољи урбани развој градова у Војводини у будућности, а који тренутно имају основне одлике урбаног опадања.

Појава градова у опадању није новина ни на локалном нити на светском нивоу. Опадање градова се дешавало од почетка светске цивилизације. Међутим масовност појаве урбаног опадања и појава екстрема крајем 20. и почетком 21. века први пут је утицала на сагледавање градова у опадању као глобалне појаве (Pallagst, Martinez-Fernandez & Wiechmann, 2014, стр. 3-12). Овај процес је посебно погодио градове у развијеним државама, са већ уоченим демографским потешкоћама, али није заобишао ни поједине градове у мање развијеним деловима света, где је раст броја становника и даље веома уочљив. Због тога, како наводи немачки истраживач и творац самог појма, Филип Освалт (Oswalt, 2009), градове у опадању више не треба посматрати као изузетке или „отпаднике“ од уобичајеног обрасца урбаног раста, већ као нормалну појаву која ће бити све више присутна у будућности.

Ово је вероватно и основни разлог зашто су појава урбаног опадања и градова у опадању привукли пажњу научника и истраживача, који последњих две деценије системски проучавају главна обележја градова у опадању. Као једна од основних потреба наметнуло се тачно одређење појма и образложење његових окосница, што се показало као велики изазов узимајући у обзир да је појава истовремено и глобална и регионално и локално „обојена“ (Cunningham-Sabot & Fol, 2007; Pallagst, 2008). По

¹ Пуно одређење појма урбаног опадања и концепта градова у опадању дати су у првом делу Поглавља 2.

Карини Палагст, појава града у опадању се у општем смислу везује за градска подручја која имају значајан пад броја становника у кратком временском раздобљу (Pallagst, 2009, стр. 81-82). Међутим, К. Палагст такође наводи да „нема јасне дефиниције градова у опадању, већ је то више низ разних тумачења ове појаве“ (Pallagst, 2008, стр. 7). Други аутори објашњавају појам града у опадању преко главних обележја урбаног опадања, који су често међусобно условљени, као што су: опадање привреде, пад броја становника са другим негативним демографским кретањима (старење становништва, мали/негативан природни прираштај, погоршање образовне слике становника), појава тзв. „бега у предграђа“ из градског језгра (енг. *Suburbanisation*) (Bernt и др., 2012, стр. 3). У европском научном миљеу као важан чинилац урбаног опадања градова наводи се и трансформација градова у бившим социјалистичким државама. На крају, и поред свега реченог, и даље међу појединим научницима и истраживачима постоје недоумице и нејасноће око концепта градова у опадању, а неки гласови међу њима и данас доводе у питање како постојаност самог концепта и тако и могућности његове примене (Olsen, 2013). На крају, без обзира на поборнике и противнике (постојања) концепта, обим савремених истраживања, као и уочавање бројних ужих тема везаних за градове у опадању, јасно показује да теме урбаног опадања и градова у опадању јесу научно актуелне и да су значајне за даље проучавање.

Код урбаног опадања важно је нагласити и да је то вишедимензионални процес који може задесити цео град или неки његов део, али може бити везан и за шире градско подручје или чак одређене области и већа подручја (Pallagst & Aber, 2009). Чини се да опадање значајнијег града или више градова као важних средишта ширег подручја често као последицу има и опадање датог подручја, на основу чега се може говорити и о регијама у опадању. Ово је такође значајна појава, а однос према градовима у опадању сигурно је значајна тема за проучавање (Bontje & Musterd, 2012).

Без обзира на изазове које истраживачи уочавају код тематског и просторног одређења градова у опадању међу њима се увиђа консензус око става да је ово свеприсутна појава која тражи системско и стратешко решавање кроз различите мере урбаног развоја. Приступи изналажењу решења су различити и крећу се од доста крутих, попут рушења грађевина које су изгубиле намену, до оних који су „стваралачки надахнута“ и повезују урбано опадање и културну делатност (Oswalt,

2009b). Други истраживачи се, пак, више везују за начине спровођења одређених стратешких мера, како би се омогућило рационално управљање урбаним опадањем као нарочито важан циљ (Rink, Haase, Bernt & Großmann, 2012, стр. 2-3).

Како већина истраживача види демографски пад као једну од кључних одредница за објашњење појма града у опадања, онда није чудно што се као важно јавља питање становања и стамбеног ткива, које је обично недовољно искоришћено услед смањења броја становника. Оно игра значајну улогу у истраживањима градова у опадању, па је истовремено виђено и као велики терет у тренутном стању, али и као погодан ресурс по будући урбани развој.

Претходно запажање посебно долази до изражаја када се проучавају градови у опадању у бившим социјалистичким државама Источне Европе. Ту је опадање наступило изненада и развијало се неуобичајено брзо, са транзицијом ових друштава из социјалистичког са планском привредом у демократска са капиталистичком привредом. Пропаст дотадашње привредне основе довела је до тога да бројни градови за неколико година изгубе значајан део становника, посебно млађег и радно способног. Често навођен пример за ово су бројни градови некадашње Источне Немачке, од којих су многи постали „крајности“ у урбаном опадању². Ову појаву су неки научници означили и као изузетно „тежак облик урбаног опадања“ (Pallagst, Martínez- Fernandez & Wiechmann, 2014, стр. 8). На крају, ово је и разлог због чега су немачки стручњаци, научници и истраживачи били зачетници, а и данас су посебно значајни у области проучавања различитих решења за урбани развој градова у опадању (Larsen, 2009, стр. 62-63).

Научна и стручна свест о питању градова у опадању се веома брзо проширила из Немачке ка другим бившим социјалистичким државама у средишњем и источном делу Европе³. Међутим, делује да свест о овоме још није развијена у државама Југоисточне Европи, мада велики број градова у њима имају све раније наведене

² Један од примера „крајности“ је град Хојерсверда (нем. *Hoyerswerda*) у Источној Немачкој, која је током времена Источне Немачке развијала као пример модерног социјалистичког града, у виду супер-блокова отвореног типа. Међутим, после пада Берлинског зида, тј. за протеклих четврт века, град је, као неприлагођен новом времену, изгубио више од половине становништва.

³ Ово се лако може утврдити на основу деловања њихових стручњака у релевантним пројектима и радовима.

„симптоме“ урбаног опадања (Hamilton, Dimitrovska Andrews & Pichler Milanovic, 2005, стр. 12).

Све претходно може се уочити и код већине градова у Војводини као саставном делу Републике Србије. Од пропасти СФРЈ⁴ и започињања процеса пост-социјалистичке транзиције почетком 1990-их година подручје Војводине и остатка Србије имало је велики привредни пад, додатно оптерећен међународним санкцијама и великим приливом избеглица као последице ратова 1990-их. Отварање Југославије ка Европи 2000. године донело је благи развој, али се степен несигурности и рањивости привредног амбијента најбоље осетио на основу последица Светске кризе из 2008. године. Она је тешко погодила привреду Србије, која се још није сасвим опоравила.

Привредни пад и Војводине и остатка Србије ишао је упоредо са неповољним демографским променама, у виду смањења стопе рађања, старења становништва, све веће неравномерности у размештају становништва и другим повезаним појавама. Међутим, прилив избеглица и интерно расељених лица током ратова на Балкану 1990-их пореметио је или, тачније, одложио тачније сагледавање демографских (не)прилика, па се оне стога нису јасно увиделе на Попису становништва из 2002. године. Тек на Попису 2011. године, када је дошло до осетног пада броја становника (РЗС, 2014), јасно су се уочили неповољни демографски токови развоја. За потребе теме опадајућих градова довољно је навести да је на Попису из 2011. године први пут више од половине градских насеља и у Војводини и у остатку Србије која су од државног значаја⁵ имало смањење броја становника, а неки од њих су изгубили близу или чак више од 10% становништва у међупописном раздобљу⁶.

Као што се очекује од истраживања градова у опадању јединице истраживања су градска подручја⁷ и за то је прелиминарно изабрано 6 већих градова у Војводини:

⁴ Бивша Социјалистичка федеративна република Југославија, позната и као Друга Југославија.

⁵ Под значајним градским насељима овде се подразумевају она која су седишта званичних НСТЈ 3 јединица, тј. управних округа у Србији. Сходно томе, ова градска насеља су означена и као урбани центри државног значаја у важећем просторном плану Републике Србије.

⁶ На пример: Сомбор, Кикинда, Бор.

⁷ Наглашено да се истражују градска подручја, будући у 2 од 6 случајева само градско насеље није одговарајуће за истраживање према теорији опадајућих градова. Према овоме гледа се првенствено градско подручје, тј. градско насеље као средиште са околним насељима која имају обележја предграђа (уколико постоје). Илустрације ради, у случају Суботинце овде спада насеље Палић, а у случају Сремске Митровице овде спадају Лаћарак и Мачванска Митровица.

Зрењанин, Кикинда, Панчево, Сомбор, Сремска Митровица и Суботица. Како је Војводина релативно једнообразна по природним одликама и са веома сличним историјским одликама на целом свом подручју током протеклих неколико векова, то предложеним градовима даје исте или сличне културно-историјске обрасце (Пушић, 1987, стр. 11-47; Ђукић, 2011, стр. 2). Овим се даје први основ за поређење њиховог урбаног развоја и извођење квалитетнијих закључака.

Даље, али не и мање битно, свих 6 градова у Војводини су упоредиви по величини, јер имају између 35 и 100 хиљада становника, па спадају у градска насеља средње величине за Србију. Такође, сви они имају сличан управно-политички положај, тј. седишта су управних округа у Србији, који су истовремено и НСТЈ 3⁸ подручја (Влада РС, 2009-10), чиме се они посматрају на исти начин и у статистичком смислу. Сличан значај је препознат и у одговарајућим просторнопланским документима, па су сви градови на исти начин третирани у важећем Просторном плану Републике Србије и у важећем Регионалном просторном плану Војводине. У првом случају сви градови припадају скупини урбаних центара државног значаја (СРС, 2010), док у другом случају чине 6 препознатих националних центара на тлу покрајине (САПВ, 2010). На крају, не треба заборавити ни то да су захваљујући напред наведеним обележјима набројани градови и привредна, културна и образовна средишта приближно сличног нивоа за своје окружење.

За истраживање је важно нагласити да су сви наведени градови на својим подручјима на последњем попису из 2011. године забележили пад становништва (РЗС, 2014). Треба додати и да је позитивна демографска слика датих градова и пре тога деценијама решавана пре свега досељавањем становништва из зависног сеоског залеђа и неразвијених крајева некадашње Југославије. Тешкоће са привредним пропадањем услед транзиционих (не)прилика су сличне за све градове у Војводини, будући да су они током времена друге Југославије стекли значајну индустријску основу, која се углавном урушила током пост-социјалистичке транзиције.

На основу изложеног очекивало би се да је становање, а првенствено станоградња у свим наведеним градовима у изразитој кризи током посматраног транзиционог

⁸ Према Уредби о номенклатури статистичких територијалних јединица (НТСЈ) сви управни окрузи у Републици Србији имају ранг НСТЈ3.

раздобља, а нарочито последњих 15-ак година, током којих је уочена појава урбаног опадања по свим њеним битним обележјима. Међутим, стање (урбанистичког) планирања у области становања, као и стање у стварности дају другачију слику. У генералним урбанистичким плановима свих градова питање демографског опадања није довољно значајно, а негде још није ни уочено. У планским мерама се и даље тежи ширењу градског грађевинског подручја (енг. *Urban Sprawl*). Примена планова у области стамбене политике у великој мери је окренута станоградњи, иако би се очекивало да не постоји ни демографски нити економски потенцијал. Обнова постојећег стамбеног фонда или неке блиске мере нису јасно истакнуте, па не чуди што се у пракси слабо спроводе или се спроводе на неуобичајене начине, уз надградњу постојећег стамбеног фонда. Поред тога, и даље је актуелно питање бесправно образованих стамбених насеља, што даје за право одређеним истраживачима (нпр. С. Ценковој и И. Тошичу) да пост-социјалистичку трансформацију на пољу становања у балканским државама гледају засебно у односу на друге државе бивше социјалистичке Европе, са наглашавањем препознатљивих регионалних обележја.

На основу претходног запажања увиђа се и основни ПРОБЛЕМ ИСТРАЖИВАЊА. Чини се да на локалном нивоу у градовима у Војводини питање урбаног опадања и приступ будућем урбаном развоју на основу концепта градова у опадању, сагледано кроз област становања, уопште не препознаје иако постоје сви предуслови да ово узме у обзир. Сходно томе, не препознају се ни урбанистичке мере везане за концепт које би биле рационалан одговор на тренутно неповољне токове развоја.

1.2. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА НА ИЗАБРАНУ ТЕМУ

Да би се сагледао приступ прегледу досадашњих информација о предмету истраживања неопходно је укратко објаснити редослед истраживања теоријске грађе у вези опадајућих градова. Истраживање се односи на две велике теме, при чему се ширира тема опадајућих градова сужава кроз тему становања у транзиционим условима бивших социјалистичких држава Источне Европе. Под датим се подразумева да ће широко постављено почетно истраживање усмерено на општу грађу у вези концепта градова у опадању на светском нивоу бити потом сужено кроз три равни:

- 1) Просторно сужење истраживања се односи на тип градова у опадању у бившим социјалистичким државама Европе као већ јасно препознат тип у научно-истраживачком пољу. Касније се оно додатно сужава на истраживање овог типа на тлу Војводине као дела Србије;
- 2) Временско сужење истраживања се надовезује на просторно - оно се нарочито односи на време од последњих четврт века транзиције социјалистичких друштава у капиталистичка;
- 3) Тематско сужење истраживања на област становања прати претходна два, а заснива се на увиђању већ споменуте улоге и значаја становања у концепту градова у опадању.

1.1.1. Преглед иностраних истраживања на тему градова у опадању

Тема системског научног истраживања градова у опадању (енг. *Shrinking Cities*) је релативно нова, иако су током историје цивилизације бројни градови имали раздобља привредног и демографског опадања. Такође, истраживања градова у опадању јавила су се и раније, током 20. века, али су она истраживала одређене елементе урбаног опадања, без системског приступа.

Посебно важан чинилац који је привукао пажњу научне и стручне јавности на тему градова у опадању јесте пропаст социјалистичког уређења у држава Источне Европе (Pallagst, Martinez-Fernandez & Wiechmann, 2014, стр. 4). Транзиција ових држава из социјалистичког у пост-социјалистички систем проузроковала је да су бројни градови као привредна/индустријска средишта изгубили своју привредну основу, која је даље утицала на појаву других неповољних кретања, од којих је вероватно најприметније смањење броја становника у датим градовима.

Као што је речено, овакве околности нису могле бити непримећене од научне и стручне јавности, а посебан допринос на ово пољу су дали истраживачи из Немачке, с обзиром да је огромна већина градова бивше Источне Немачке управо доживела изразито опадање после пада Берлинског зида 1989. године, што је за последицу оставило више од милион празних станова (Shrinking Cities Project, 2002-08). Дати истраживачи су управо били покретачи и важни носиоци три велика и важна међународна и европска научно-истраживачка пројекта са темом градова у опадању.

Посебно изражајан је био први пројекат „Shrinking cities / Schrumpfende Städte“⁹ (2002-2008), под покровитељством Федералне културне задужбине (нем. *Kulturstiftung des Bundes*) Савезне републике Немачке, у сарадњи са Галеријом савремених уметности у Лајпцигу, Задужбином „Баухаус Десау“ и часописом „архиплус“ (нем. *archplus*). Овај пројекат је окупио истраживаче и стручњаке са разних страна света и из различитих области (архитекте, урбане географе, новинаре, културне ствараоце, уметнике и др.). Главни „полигони“ научног и стручног истраживања су били градови Лајпциг, Манчестер, Иваново и Детроит, али су пројектом били обухваћени и други градови и области света, а у случају Јапана урађено је и свеобухватно истраживање на нивоу целе државе. Главно питање које се поставило у пројекту је шта радити са празним и неискоришћеним грађевинама, а нарочито са становима. На основу тога исход пројекта је била огромна збирка стратешки опредељених докумената, који су, сходно разноликости учесника у пројекту, остварени у различитим облицима (писани, видео и музички радови, уметничке инсталације, изложбе и др.). Основни документи су представљени у „Атласу градова у опадању“.

На нивоу Европе пре пар година вођена су два велика пројекта у вези градова у опадању. Оба пројекта битна су не само због сопствених доприноса, веома значајних и свеобухватних, већ и као „покретачи“ бројних каснијих, независних истраживања у вези теме градова у опадању од стране чланова оба пројекта, а након завршетка самих пројеката.

Први пројекат је био у оквиру COST Action програма, под називом „Cities Regrowing Smaller“ - CIRES¹⁰ (2009-13), са тежњом да кроз међудисциплинарни приступ и подстицање нових идеја осмисле стратегије обнове и оживљавања градова у опадању широм Европе. Предмет истраживања био је скуп градова различитих величина и положаја у Европи, како би се сагледале различите локалне прилике и условљености њиховог опадања. Основни циљ истраживања и стварања одговарајућих стратегија као његовог исхода било је научно „савладавање“ појаве неповољних демографских

⁹ У преводу „Градови у опадању“.

¹⁰ Пун назив COST Action пројекта је „Cities Regrowing Smaller - Fostering Knowledge on Regeneration Strategies in Shrinking Cities across Europe“ (TU0803), у преводу: „Градови прерастају у мање - Подстицање знања у вези стратегија оживљавања градова у опадању широм Европе“.

промена и урбаног опадања. При томе неговани су засебни, локално прилагођени приступи теми опадања градова.

Други научноистраживачки пројекат био је „Shrink Smart - The Governance of Shrinkage“¹¹ (2009-12), под покровитељством Одељења за истраживање и иновације Европске комисије, у оквиру истраживања из области друштвених наука. Основни циљ пројекта био је научно осмишљавање развојних политика и система управљања у случају градског опадања као све присутније појаве у Европи. Истраживање је засновано на анализи седам градова/градских подручја у опадању кроз њихове посебности. Сходно утврђеном циљу, уређен је скуп смерница и препорука у вези урбанистичког планирања и управљања градским подручјем.

На крају, потребно је напоменути да је допринос истраживању теме градова у опадању дало и пар докторских дисертација. Овде је битно приметити да је већина дисертација везана за Европу и то за њене различите делове.

Леа Л. Х. Лаурсен (дан. *Lea Louise Holst Laurson*) одбранила је 2009. године докторску тезу под називом „Shrinking Cities or Urban Transformation“¹². Допринос теми градова у опадању је посебно истакнут у завршном делу, где се разматрају стратешки одређене интервенције у простору градова у опадању у виду специфичног модела развоја. У овом моделу посебна пажња се даје мерама у оквиру урбаног и пејзажног пројектовања, које могу створити „квалитет и при урбаном опадању“ (Laurson, 2009, стр. 248-263).

Агњијешка Ћесла (пољ. *Agnieszka Cieśla*) у својој докторској дисертацији из 2012. године, под насловом “Shrinking city in Eastern Germany - The term in the context of urban development in Poland“¹³, ставила у први план поређење главних одредница града у опадању у Источној Немачкој и у Пољској. На основу тога донет је закључак да градови у опадању, без обзира што су присутни широм Источне Европе, услед различитог окружења (културно-историјског, институционалног, привредног и др.) не могу бити тумачени и истраживани на исти начин (Cieśla, 2012).

¹¹ У преводу „Опадати паметно - Управљање опадањем“. Број пројекта је: 225193.

¹² У преводу: „Градови у опадању или урбано преобликовање!“.

¹³ У преводу: „Град у опадању у Источној Немачкој - Појам у односу на контекст развоја града у Пољској“.

У вези градова у опадању урађен је и докторски рад под насловом „Governing the future of a shrinking city: Hoyerswerda, East Germany“¹⁴. Аутор рада је Нина Грибат (енг. *Nina Gribat*). Тежиште рада је приказ изазова који се стављају пред управљање будућношћу града Хојерсверде као негативне „крајности“ међу градовима у опадању на подручју некадашње Источне Немачке (Gribat, 2010).

Поред споменутих докторских дисертација, које су просторно везане за пост-социјалистичку Европу и стога ближе студији случаја у овом истраживању, постоје још две докторске дисертације вредне помена. Силвија Суза (пор. *Silvia Sousa*) је 2010. године одбранила је докторску дисертацију „Planning for Shrinking Cities in Portugal“¹⁵, а 2011. године Лора Шац (енг. *Laura Schatz*) одбранила је докторску тезу „What helps or hinders the adoption of “good planning” principles in shrinking cities? A comparison of recent planning exercises in Sudbury, Ontario and Youngstown, Ohio“¹⁶.

1.1.2. Преглед домаћих истраживања на тему градова у опадању

Домаћа научна истраживања опадајућих градова су веома ретка и настала су протеклих неколико година, са појавом научне и стручне свести о значају појаве градова у опадању, која је и данас у самом зачетку. Колико је истраживање теме градова у опадању српској научној средини ретко довољно говори да не постоји опште прихваћен превод за енглески појам *Shrinking Cities*, мада су сва битнија истраживања ове појаве на локалним језицима увела и одговарајући појам¹⁷.

Најважнији допринос истраживању појма града у опадању дали су аутори Александра Ђукић, Александра Крстић-Фурунџић и Александар Кушић у оквиру већ споменутог COST Action пројекта, са радом „Cities in Decline; Causes and Consequences of Shrinkage in the Industrialized City - Case Study Belgrade“¹⁸ из 2010. године, где се истражују могућности урбаног развоја бивших индустријских подручја у Београду, а посебно у његовом средишњем делу (Djukic, Krstic-Furundzic, Kusic, 2010).

¹⁴ У преводу: „Управљање будућношћу града у опадању: Хојерсверда у Немачкој“.

¹⁵ У преводу: „Планирање градова у опадању у Португалији“.

¹⁶ У преводу: „Шта помаже или омета усвајање начела „доброг планирања“ у градовима у опадању? Поређење скорашњих планерских вежби у Садбурију, у Онтарију, и Јангстоуну, у Охају“.

¹⁷ О питању одговарајућег превода појма енглеском појму *Shrinking Cities* и односа ка њему сличним појмовима уређена и одговарајућа целина на почетку 2. поглавља.

¹⁸ У преводу: „Градови у опадању; Узроци и последице опадања индустријског града - Студија случаја Београда“.

Уочена оскудност домаћих научних истраживања на ову тему, а која је веома актуелна гледајући из угла неповољних привредних и демографских кретања у многим градовима Србије, сигурно наглашава потребу значајнијег и обимнијег истраживања теме градова у опадању у Војводини, као и остатку Србије.

1.1.3. Преглед истраживања на тему урбанистичких образаца становања у бившим социјалистичким државама

Истраживања урбанистичких образаца становања у бившим социјалистичким државама су веома велико поље истраживања услед посебно интересантних услова „социјалистичког наслеђа“ становања и његовог сагледавања и промена у транзиционим условима бивших социјалистичких држава.

Један од најзначајнијих аутора у вези становања у бившим социјалистичким државама, а нарочито оним у Југоисточној Европи и на Балканском полуострву, сигурно је бугарско-канадски истраживач Саша Ценкова (енг. *Sasha Tsenkova*). У свом делу, књизи „Housing Policy Reforms in Post-Socialist Europe: Lost in Transition“ С. Ценкова се ту бави тешкоћама и недореченостима реформи у области становања у девет бивших социјалистичких држава и ентитета на Балкану, са посебним освртом на разноликост приступа на државном нивоу. Ауторка посебно наглашава да се књигом „посебно циља на главне изазове политике у развоју одговарајућег законодавних, пореских и финансијских средстава да би се омогућило уређење стамбеног тржишта и приступа приуштивом/социјалном становању“ (Tsenkova, 2009, стр. 2) и то кроз засебно проучавање утицаја транзиције на становање, тржишта станова и стамбених политика. Књига се такође бави елементима становања од посебног значаја за ово подручје Европе, као што су: присуство неформалних стамбена насеља, питање власништва над станом, масовне приватизације станова, (не)постојања приуштивног/ социјалног становања и др.

Становање је важан елемент урбаног питања у бившим социјалистичким градовима Источне Европе код бројних аутора, попут Наташе Пихлер Милановић (сло. *Nataša Pichler Milanović*), Ивана Тошича (мађ. *Ivan Tošić*), Калиопе Димитровске Ендријуз (сло. *Kaliopa Dimitrovska Andrews*) и Јана Хамилтона (енг. *Ian Hamilton*). У монографији

„Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization“¹⁹ из 2005. године. Ј. Хамилтон, К. Димитровска Ендрјуз и Н. Пихлер Милановић као уредници монографије подвлаче значај становања и као важног елемента наслеђа, али и као битног чиниоца будућег урбаног развоја бивших социјалистичких градова. Иван Тошич се у својим радовима, који имају распон од локалног/будимпештанског окружења до нивоа целе Европе, на много места бави питањима становања у градовима бивших социјалистичких градова. У својим радовима И. Тошич уочава и одређене „регионалне“ одлике, па врши класификацију ових градова према мерама јавне контроле у урбаној политици. На основу овога државе Балкана сврстава у засебну класу (Петровић, 2004, стр. 39). Ово се огледа и на пољу истраживања становања.

1.1.4. Преглед новијих истраживања на тему урбанистичких образаца становања у Србији

Домаћа истраживања урбанистичких образаца становања у Србији везаних за раздобље пре и после пада социјализма такође су прилично бројна²⁰. Она се могу поделити на она која проучавају становање у општем смислу и на она која се сужавају на одређене видове и моделе становања²¹. Као засебно ограничење уочава се честа просторна усмереност истраживања на пар већих градова у Србији (Београд, Нови Сад и Ниш). У склопу изабране теме истаћи се само најважнија истраживања, настала после пропасти друге Југославије.

Књига „Урбана социологија: Наши градови између државе и грађанина“ из 2003. године урбаног социолога Ксеније Петовар широко обрађује тему становања у Србији у последњем раздобљу СФРЈ и током трајања СРЈ²², тј. током првог дела транзиције на тлу Србије, у време кризних 1990-их година. Ауторка овде на својствен начин спаја тему становања и, како ауторка то именује, вештачки подстицане „урбоцентричне политике“ у тадашњој Социјалистичкој Републици Србији

¹⁹ У преводу: „Преобликовање градова Средишње и Источне Европе: Ка глобализацији“.

²⁰ Само је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду током последњих пола века одбрањено приближно 20 магистарских и 15 докторских дисертација који су у целости везане или значајним делом се односе на урбанистичку димензију становања у домаћем контексту.

²¹ На пример: социјално становање, становање у неформалним насељима, рурално становање и сл.

²² Савезна република Југославија.

(Петовар, 2003, стр. 11-14). Ово се може означити и као претходница данас присутне појаве српских градова у опадању, што поставља ово штиво на значајно место у изучавању историјског контекста становања у градовима у опадању у садашњој Србији.

Слом социјализма и планске привреде у Србији и увођење капитализма и тржишта као главних носилаца развоја донео је доста новина у истраживачки дискурс урбанистичке димензије становања. Као добар приказ ових новина може се навести докторска дисертација „Типолошке основе градског становања и могућности планског проширења њихове понуде на примеру Београда“ из 1998. године урбанисте Миодрага Ралевића, којом се на нов начин сагледају могућности прилагођавања и обogaћења становања кроз типологију у новим тржишним условима (Ралевић, 1998).

Отварањем тадашње Савезне Републике Југославије ка западу 2000. године отварају се и нови изазови пред становање у Србији и научне посленике који се њиме баве. Овде се посебно може подвући утицај урбаног социолога Мине Петровић, чија се књига „Социологија становања“ из 2004. године истиче по обухватности пролематике становања. У другом делу књиге даје добар приказ урбанистичке димензије становања у пост-социјалистичкој Европи и, понаособ, у Србији пре и после пада социјализма. Ауторка истиче значај друштва и идеологије по становање и стамбену политику (Petrović, 2004, стр. 9). Ово се веома добро огледа и у начину излагања стања становања у Србији после социјализма, где се на јасан начин прави веза између друштвених и урбанистичких образаца становања.

Од новијих истраживачких радова нарочито се издваја докторска дисертација Јасмине Ђокић из 2014. године, под називом „Урбанистички обрасци становања у Београду: постојећи типови и могућности диверзификације“, којом се на веома јасан начин обрађује тема урбанистичких образаца у транзиционом пост-социјалистичком друштву каква је Србија кроз проучавање урбанистичких докумената и њихове примене у стварности.

1.1.5. Преглед домаћих истраживања везани за урбани развој градова у Војводини

За разлику од претходне теме урбанистичке димензије становања, урбани развој градова у Војводини није био честа истраживачка тема. Поред тога, већина истраживања у овој области је настала пре неколико деценија²³.

За проучавање културно-историјског аспекта урбаног развоја градова у Војводини најзначајније је дело „Урбанистички развој градова у Војводини у XIX и првој половини XX века“ аутора Љубинка Пушића из 1987. године²⁴. У овој књизи Љ. Пушић даје општи приказ главних елемената војвођанског града. У случају становања ова књига је битна са становишта јасног излагања свих природних и створених услова од значаја за урбани развој војвођанског града и његове саставне елементе. Посебно је важна анализа урбанистичке генезе војвођанског града (Пушић, 1987, стр. 151-178), кроз коју веома добро сагледава развој урбанистичких образаца становања током истраживаног раздобља.

Од новијих истраживања урбанистичког развоја војвођанских градова нарочито се истиче докторска дисертација „Очување идентитета главне улице војвођанског града у процесу урбане обнове“ Александре Ђукић из 2011. године. Иако се дата дисертација тематски везује за удаљенију тему идентитета улице као јавног простора, њен значај за овде предложено истраживање је по питању структуре и методологије истраживања и односи се на проблем како основну тему истраживања повезати са особеностима војвођанског града и на основу тога на научно ваљан начин изабрати одговарајуће градове као предмет истраживања (Ђукић, 2011, стр. 106-111).

Слично претходном истраживању, и друга новија истраживања војвођанских градова и насеља су тематски везана за њихове поједине урбанистичке елементе. Пример за ово су докторске дисертације „Урбана морфологија и улични системи војвођанских насеља“ Дарка Ребе из 2005. године, односно „Улога урбаног и руралног блока у формирању структуре и идентитета насеља у Војводини“ Љиљане Вукајлов из 2010.

²³ Током протеклих пола века на Архитектонском факултету у Београду и Факултету техничких наука у Новом Саду одбрањено је приближно 12 магистарских и докторских дисертација са темом војвођанског града и насеља. Од тога већина ових истраживања је старија од 25 година.

²⁴ Књига је настала надградњом докторске дисертације истог аутора из 1985. године, под називом „Промене у урбанистичком развоју војвођанских градова у XIX веку и првој половини XX века“

године, које су темом усмерене на питање улица, односно урбанистичког блока у војвођанским насељима.

1.3. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање у докторској дисертацији има теоријски, практични и шири циљ. Сва три циља су међусобно повезана и заједнички делују кроз устројство и развој целог истраживања.

ТЕОРИЈСКИ ЦИЉ истраживања је да се на основу научно заснованог избора, јасног приказа и критичког проучавања постојећих извора укаже на значај и могућности деловања у области становања у склопу концепта градова у опадању. При томе, прво је неопходно утврдити главне појмове и полазишта појаве урбаног опадања и концепта градова у опадању и то на основу проучавања актуелних теоријских приступа и истраживања везаних за урбанистичко планирање и пројектовање градова у опадању и њихових саставних делова. После тога, успостављањем односа између овог концепта и теоријских полазишта у вези становања у бившим социјалистичким државама уредио би се својеврстан теоријски оквир за научно сагледавање значаја становања као једног од могућих покретача урбаног развоја градова у опадању.

ПРАКТИЧНИ ЦИЉ истраживања је утврђивање скупа урбанистичких образаца као критеријума анализе на изабраним градовима, а кроз повезивање напред утврђеног теоријског приступа и истраживањем локалних услова на изабраним случајевима. Истраживање изабраних градова је неопходно спровести кроз више нивоа анализе, ради стварања заокружене слике²⁵. Дати обрасци су полазиште за уређење смерница и препорука у области урбанистичког планирања и пројектовања становања, које би се укључиле у главне документе урбанистичког планирања и пројектовања. Под овим се посебно подразумева препознавање постојећих локалних предности становања, стамбеног фонда и стамбеног ткива у градовима у опадању на начин да се оне на одговарајући начин искористе у намери што бољег урбаног развоја путем датих докумената.

²⁵ Подробније образложено у поглављу о научним методама и техникама истраживања.

ШИРИ ЦИЉ истраживања је неопходно увести због главних појмова - градови у опадању, урбано опадање - који још нису одомаћени у научној и стручној пракси. Под ширим циљем мисли се на ширење свести међу научном и стручном јавношћу у Србији о појави урбаног опадања и на томе заснованог, релативно новог концепта градова у опадању као приступа његовом решавању.

1.4. ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Основни задаци представљеног истраживања изведени су на основу постављених циљева. То су:

- 1) Истраживање појаве урбаног опадања као данас веома присутне на светском, регионалном и локалном нивоу;
- 2) Утврђивање основних теоријских полазишта концепта градова у опадању на основу релевантних извора;
- 3) Научно уређено повезивање концепта градова у опадању и становања у градовима бивших социјалистичких држава Источне Европе као значајног истраживачког „полигона“ концепта;
- 4) Уређење посебних критеријума на основу повезивања концепта градова у опадању и теорије која се односи на становање у градовима бивших социјалистичких држава, а у циљу стварања погодних инструмената за анализу изабраних примера;
- 5) Систематско истраживање становања у релевантним градовима у Војводини, а посебно његовог новијег развоја у односу на природне и створене услове, оличене кроз урбанистичко планирање на нивоу града и његову примену у стварности;
- 6) Упоредно анализирање главних показатеља становања у градовима у Војводини у односу на постављене инструменте анализе становања у градовима у опадању;
- 7) Давање смерница и препорука за примену у урбанистичкој пракси на основу закључака истраживане теоријске грађе и њене провере кроз изабране случајеве градова у Војводини.

1.5. ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Напред постављен проблем, циљеви и задаци су полазиште за постављање полазних хипотеза на којима почива докторска дисертација:

- 1) Одговарајућа и практична примена концепта градова у опадању као глобалног теоријског приступа захтева прилагођавање елемената концепта локалним и регионалним приликама;
- 2) Становање у градовима у опадању је једна од главних одредница њиховог препознавања, али и једна од кључних могућности за њихов урбани развој.
- 3) Препознавање локално специфичних одредница становања при појави урбаног опадања је важно за усмеравање урбаног развоја градова у опадању у Војводини као дела бившег социјалистичког друштва у транзицији. Под локално специфичним одредницама подразумевају се одреднице везане за величину и просторну распршеност града, као и оне које се односе према генези урбаног ткива, стамбене матрице и типологије. Дате одреднице би биле полазиште за уређење урбанистичких образаца погодних за примену у урбанистичкој пракси.

1.6. НАУЧНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

У складу са обимном и сложеном темом предложеног истраживања употребљено је више научних метода које се користе у урбанизму и у блиским научним областима (социологија, демографија, економија); из скупа основних научних метода коришћене су методе анализе, метода дедукције и метода уопштавања; из скупа општенаучних метода употребљена је статистичка метода; из скупа емпиријских метода коришћене су метода посматрања и анализе садржаја докумената и метода студије вишеструког случаја.

1.6.1. Метода анализе

Метода анализе је основна научна метода којом се једна сложена целина раставља на њене саставне делове. У предложеном истраживању град (тачније град у опадању) као сложена целина је рашчлањен на главне чиниоце његове структуре, који су као једноставнији елементи погоднији за даље истраживање. Како је структура града увек

сачињена из низа међусобно условљених и тесно повезаних чинилаца, анализа која је ту извршена је постављена првенствено као структурно-функционална анализа.

У циљу јасног спровођења квалитетног истраживања прво је доказана сложеност појаве града у опадању кроз проучавање његове суштине, обухвата и значења, односа према сличним појмовима и сагледавање из различитих аспеката. У складу са тим утврђени су начини даље његове анализе као основ за даље истраживање.

1.6.2. Метода дедукције

Метода дедукције има своје место у истраживању, јер се њоме од општег сазнања изводе посебна, научно поузданија сазнања. Ово се у истраживању примењује при успостављању везе између концепта града у опадању као сложене сазнајне целине и становања као његовог битног елемента, чиме се тежи што већој тачности одредница становања у градовима у опадању.

1.6.3. Метода уопштавања

Метода уопштавања или генерализације је општа научна метода где се опште сазнаје на основу појединачног. Ова метода је укључена код анализе изабраних градова у опадању у Војводини, који су се у дужем историјском раздобљу развијали у истим или сличним условима. Упоредна анализа на крају истраживања управо тежи примени главних начела уопштавања, како би се на основу тога уредио скуп инструмената за примену у стварности.

1.6.4. Статистичка метода

Статистичка метода је врста новије општенаучне методе која је нарочито погодна за истраживање масовних појава. Како је већ раније истакнуто да је појава градова у опадању постала масован светски феномен, примена ове научне методе намеће се сама по себи. Значајна примена статистичке методе има место и области проучавања статистички постављених демографских података, с обзиром да су ови подаци један од битних елемената истраживања градова у опадању.

1.6.5. Метода посматрања и анализе садржаја докумената

Дата метода је намерно дата са двоструким називом како би се покрила њена ширина. Она спада у релативно честе, а веома сложене емпиријске методе, које се баве проучавањем докумената и кроз посматрање и кроз аналитички поступак посматрањем усвојених елемената. У овом истраживању дата научна метода има велики значај приликом проучавања градова у опадању у Војводини као јединица истраживања, будући да ово захтева и квалитативну и квантитативну анализу саставних елемената доступних докумената, као што су: планови, карте, фотографије, стратегије и други примарни истраживачки извори.

1.6.6. Метода студије вишеструког случаја

Научна метода вишеструког случаја је подврста методе студије случаја. Студија случаја се увек бави стварним целинама, што је веома лако уочити код истраживања градова у опадању као стварних појава. Већ је речено да су градови сложене и разноврсне целине, што је такође битно за студију случаја. Поред тога, студији случаја као неопходан услов претходи научно одређење јасно утврђених критеријума за урбанистичке обрасце становања у пост-социјалистичким градовима у опадању, проистеклих из употребе већ споменутих научних метода.

Метод вишеструке студије случаја посебно се често користи када постоји више случајева који се везују за исто или слично „научно окружење“. Овде је битно истаћи да је у истраживању сваког изабраног града као случаја примењен исти поступак истраживања на основу претходно утврђених критеријума, научно изведених из теоријских полазишта.

1.7. НАУЧНЕ ТЕХНИКЕ ИСТРАЖИВАЊА

Приликом истраживања као главне истраживачке технике препознају се:

- 1) Истраживање примарне грађе: оригиналних историјских, статистичких и демографских докумената, карата, закона и правилника, фотографија, важећих прописа и стратешких и планских докумената;
- 2) Истраживање секундарне грађе: литературе и извора која је од значаја за све истакнуте теме истраживања;

- 3) Теренско истраживање: обилазак терена, посматрање, снимање и бележење на лицу места.
- 4) Испитивање ставова и мишљења актера нема примарни значај, али се не може ни изоставити. Научно вођен разговор (уз бележење одговарајућих података) са стручњацима из планерских предузећа изабраних градова вршен је нарочито у циљу разјашњења оних елемената анализе изабраних градова, где остале технике нису дале одговарајуће могућности и решења.

1.8. ОБЈАШЊЕЊЕ СТРУКТУРЕ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање се састоји из шест целина-поглавља: (1) Увод у истраживање; (2) Теоријски оквир: Појам и суштина градова у опадању; (3) Регионални оквир: градови у опадању у бившим социјалистичким државама; (4) Функционални оквир урбаног опадања: Становање у градовима у опадању; (5) Анализа становања у опадајућим градовима Војводине и (6) Закључак.

- 1) У уводном поглављу се излажу основни елементи истраживања, на основу који се даје јасан увид у цело истраживање. Главна намена увода у истраживање је лако и једноставно увођење будућег читаоца у само истраживање, кроз објашњење његове садржине, поступка вођења и значаја истраживања у ширем научном и стручном окружењу.
- 2) Друго поглавље се односи на теоријску основу истраживања. Она започиње анализом појма и суштине града у опадању, где се посебан значај даје детаљном утврђивању појма, његовог обухвата и његовом односу према сличним појмовима. Када су утврђени основни појмови и њихови односи приступа се сагледавању градова у опадању из научно релевантних становишта, да би потом била извршена анализа подела и типологија градова у опадању. Затим се истраживање усмерава на питање везе истраживаног концепта и урбаног развоја кроз разраду могућих мера проистеклих на основу концепта, у циљу омогућавања позитивног урбаног развоја градова у опадању.
- 3) Трећим поглављем се врши просторно сужење појаве градова у опадању на регионални тип везан за бивше социјалистичке државе Средње и Источне Европе,

као посебно значајан и често навођен случај. Овај тип градова се проучава по кључним одредницама, уз наглашавање оних по чему се он намеће као јединствен.

- 4) Четврто поглавље је сужење на функционалном плану, на становање као једну од кључних намена савременог града. Становање се разрађује кроз проучавање најважнијих стамбених целина у оквиру савременог града у опадању, где се упоредо приказује стање у западном, стално капиталистичком граду и источном, пост-социјалистичком граду. Ово поглавље се завршава успостављањем критеријума провере становања у пост-социјалистичком граду у опадању.
- 5) У петом поглављу врши се анализа шест изабраних градова као студија случаја. У питању су градови средње величине у опадању у Војводини. Постоје три корака у разради. Најпре се наводе разлози избора и временски и просторни обухват анализе. Потом се врши шира анализа на основу општих критеријума урбаног опадања и уз коришћење званичних статистичких података. Трећи корак, ужа анализа, се спроводи путем управо споменутих критеријума становања у пост-социјалистичком граду у опадању и првенствено је везана за податке прикупљене теренским истраживањима. Како је ова анализа обимнија од прве и тражи кратак опис генезе градова у односу на постављено истраживање, анализа се врши понаособ за сваки од изабраних градова. На крају, даје се упоредна анализа свих градова.
- 6) Последње, шесто поглавље намењено је закључку, који чине четири дела. Први део је у виду анализе добијених резултата на примеру изабраних градова у Војводини у односу на претходно постављене теоријске поставке. Потом се утврђује да ли су тако добијени исходи у складу са постављеним хипотезама и задацима истраживања. На основу тога изводе се смернице и препоруке за примену истраживања у развојним политикама изабраних градова, са посебним значајем у области урбанистичком планирања и пројектовања и сродних области (просторно планирање, саобраћај и сл.). На крају се дају могућности шире примене истраживања, као и његови доприноси и начини даљих истраживања којима се ова тема може додатно унапредити и надоградити.

1.9. НАУЧНА ОПРАВДАНОСТ ДИСЕРТАЦИЈЕ, ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ И ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА РЕЗУЛТАТА

Очекивани резултати истраживања везани су за потврду или оповргавање постављених претпоставки, односно посредно се надовезују на питање испуњења постављених циљева истраживања.

Како су појава урбаног опадања и на томе заснован концепт градова у опадању нови и актуелни и на светском и европском нивоу, а домаћи научно-истраживачки опус и постојећа грађа у вези ових тема на самом зачетку, главни допринос истраживања се односи на препознавање суштине и значаја питања градова у опадању међу домаћом научном и стручном јавношћу.

Упоредо са тим истраживање би кроз објављивање и представљање изван граница Србије било и допринос истраживања локалног нивоа међународном научном и стручном деловању, првенствено у циљу унапређења теоријске мисли. Под датим се нарочито подразумева утврђивање посебности урбаног опадања градова у Војводини, а, посредно, и осталом делу Србије, путем проучавања узрока, појаве, трансформације и последица урбаног опадања, као и предузетих мера које се могу довести у везу са урбаним опадањем.

Допринос се огледа и кроз тематски сужено истраживање области становања градова у опадању. Ово се донекле поклапа са уоченим приступима истраживача да у оквиру већих истраживања градова у опадању пажњу усмере на неки од битних чинилаца препознавања урбаног опадања и примене или спровођења одговарајућих развојних мера, попут истраживања утицаја институционалног оквира на појаву или истраживања урбаног дизајна као развојне окоснице²⁶.

Затим, значајан допринос се односи на тему урбанистичке димензије становања. Мада је ова тема веома често истраживана у протеклом раздобљу, она је обично била усмерена на становање у највећим градовима Србије, као и на проучавање старијег стамбеног наслеђа, а посебно модернистичког из времена СФРЈ. Стога истраживање новијег („транзиционог“) становања изван подручја Београда, Новог Сада и Ниша

²⁶ На ово је већ указано приликом прегледа досадашњих информација о предмету истраживања.

свакако јесте од значаја за стварање што потпунијег научно-истраживачког опуса у области становања у Србији.

На крају, може се уочити и практични допринос - допринос урбанистичкој пракси у Војводини, али и шире, у остатку Србије и другим подручјима бивше СФРЈ²⁷. Ово се надовезује на постављени практичан циљ истраживања - уређење смерница и препорука у области урбанистичког планирања и пројектовања становања, које би се као главни резултати истраживања на систематичан и научно-стручан начин укључили у главне урбанистичке документе.

²⁷ Цео простор СФРЈ се као једна држава више деценија развијао у истим или релативно сличним околностима, а током овог раздобља управо се десила нагла урбанизација и изградња највећег дела постојећег стамбеног фонда, што је битно по тему овог истраживања.

2. ПОЈАМ И СУШТИНА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

2.1. ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА И КОНЦЕПТА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

Појава градова у опадању¹ стара је колико и сами **цивилизација и град** (Beauregard, 2003; Vernt и др., 2012). Током развоја цивилизације однос између растућих и опадајућих градова је био приближно исти све до почетка 19. века, када почиње процес нагле индустријализације и изразите преваге градова са (наглим) растом становништва (Oswalt, 2006a; Cox, 2014). Сасвим супротно томе, последњих неколико деценија дошло је до кризе непрекинутог урбаног раста, оличене у виду градова у (демографском) опадању. Неки градови, попут Детроита или Кливленда, непрекидно опадају већ више од 60-70 година (Kaufman, 2011). Ова појава постала је изразито масовна, присутна у готово свим деловима света, а јавили су се и примери екстремног урбаног опадања, што је довело до сагледавања ове појаве као глобалног феномена (Bontje & Musterd, 2012; Pallagst, 2008; Richardson & Nam, 2014; Wiechmann & Martinez-Fernandez, 2014).

Масовност појаве градова у опадању у дужим мирнодопским условима² је лако уочљива, посебно у развијеним земљама (Oswalt, 2005; Cloissick, 2014). Тачне бројке је тешко предочити. Ово је у суштини повезано са тешкоћама просторног одређења града као насеља, односно дефинисања градског подручја³ (Cox, 2014). Ипак, одређене процене постоје и њих је најлакше уочити кроз значајно и постојано опадање броја становника, иако ово није довољно да би се неки град сматрао опадајућим (Wiechmann, 2008; Haase, Vernt, Großmann, Mykhnenko & Rink, 2016). Високо развијене земље (тзв. „Глобални север“) су прве искусиле урбано опадање и оно је овде најприсутније (Pallagst и др., 2014; Cox, 2014; Hartt, 2016b). Даље, од свих континената градови у опадању су најчешћи у Европи, која је и била место прве индустријализације и појаве савременог града (Беневоло, 2004). У раздобљу 1990-2010

¹ До утврђивања тачног назива појма користиће се непосредан превод са енглеског, одн. немачког језика (енг. *Shrinking City*, нем. *Schrumpfende Stadt*). Слично важи и за појаву урбаног опадања (енг. *Urban Shrinkage*, нем. *Stadtschrumpfung*).

² Тачније речено, у раду се истражује урбано опадање које није принудно, тј. изазвано ратом или великим природним непогодама (вулканске ерупције, оркани, земљотреси и сличне непогоде). Ипак, у одређеним деловима рада ће се и оно дотаћи, ради јаснијег приказа истраживања.

³ За потребе овог истраживања градско подручје се одређује као физички повезано подручје које обухвата град као средиште и више приградских насеља, уколико иста постоје.

око 1/5 свих европских градова је демографски опадала (Wolff & Wiechmann, 2017). Према последњим проценама из 2013. године 42% већих градских подручја у Европи је бележило пад становништва (Haase, Athanasopoulou & Rink, 2016).

Појава екстрема међу градовима у опадању уочена је после слома социјализма у средишњој и источној Европи⁴ почетком 1990-их година. Пост-социјалистичка транзиција оставила је дубок траг на стање градова у бившим социјалистичким државама, који су показивали вишеструке знаке изненадног и убрзаног опадања (Wiechmann & Pallagst, 2012; Stryjakiewicz и др., 2014; Haase, Rink, & Grossmann, 2016). Према проценама И. Турока и В. Михненка око 82% великих градова у бившим социјалистичким државама Средишње и Источне Европе губило је становништво на почетку 2000-их (Turok & Mykhnenko, 2007). Привредна криза из 2008. године додатно је подстакла неповољне токове развоја, па и процесе урбаног опадања (Audirac, Fol & Martinez-Fernandez, 2010). Стога се слободно може тврдити да овај део континента данас има двоструко виши удео градова у опадању од европског просека.

Занимљиво је приметити и да је препознавање појаве урбаног опадања као нове одреднице савремене урбанизације у почетку успоравала прихватљивост самог назива, које је означен као „проблематичан“ (Oswalt, 2005а, стр. 12). Ово је посебно било распрострањено у јавности⁵, где се дуго сматрало 'табу темом' (Leonard, 2009; Kühn & Liebmann, 2012; Pallagst и др., 2013; Schlappa & Neill, 2013). Срећу се и друга изразито негативна поређења, попут претње, стигме, патолошке појаве, напуштености, пропасти или кризе града (Avila de Sousa, 2010; Haase и др., 2014). Једноставно речено, постојан раст градова током 19. и већег дела 20. века је постао толико опште прихваћен да је између урбаног развоја и урбаног раста стављен знак једнакости (Avila de Sousa, 2010), па се урбани раст се очекивао и у будућности (Oswalt, 2005). Међутим, неумитне бројке, свеprisутност појаве и утицај екстремних случајева урбаног опадања временом су променили став друштва према овој појави тамо где се она већ дуже проучава (Oswalt & Rieniets, 2006)⁶. Због тога, како наводи

⁴ У даљем тексту се под појмом Источне Европе подразумевају све државе које су пре 1990- године биле социјалистичке по уређењу, укључујући и бившу Источну Немачку (тј. Немачку демократску републику). За разлику од запада Европе обухвата државе које никада нису имале социјалистичко уређење.

⁵ Под датим се нарочито мисли на градску управу и локалне политичаре, који су обично видели урбано опадање као озбиљну препреку за њихов рад.

⁶ У случају Србије одговарајући назив за појаву као и његова прихватљивост још нису у потпуности заживели. Аутор докторске тезе се и сам сусрео са овим – приликом пријаве једног рада на ову

немачки истраживач културе Филип Освалт (Oswalt, 2005), градове у опадању више не треба посматрати као изузетке од данас широко прихваћеног обрасца урбаног раста, већ као нову уобичајену појаву која ће бити све више присутна у будућности.

2.1.1. Градови у опадању – појава и историјат

Као што је већ истакнуто, пре почетка индустријске револуције у западној Европи, средином 18. века, владала је равнотежа између растућих и опадајућих градова широм света. Ранији истраживачи градова, као што су Л. Мамфорд (Mumford, 1961) и О. Шпенглер (Spengler, 1991), повезују опадање градова са пропашћу цивилизација. Савременији извори више наглашавају одређене историјске околности и догађаје као значајније за опадање градова (Kabish, Naase & Hasse, 2006; Oswalt & Rieniets, 2006). То су:

- природне непогоде: вулканске ерупције (староримска Помпеја), земљотреси (старокритски Кносос и либански Балбек), пожаре (Лондон крајем 17. века, шведска Упсала почетком 18. века), урагани (Њу Орлеанс), губитак приступа води услед промене тока река (старогрчка Пријена) или природног затрпавања канала до градске луке таложењем (средњовековни Бриж);
- болести/епидемије као су познате епидемије куге: велика помор у Европи услед куге средином 14. века – погођени готово сви битнији европски градови⁷;
- ратна дешавања: староиндијски Мохенџо Даро и антички Рим (пад од стране варвара), средњовековни Цариград (освајање Турака Османлија), астечки Теночтитлан (освојен од стране шпанских конкистадора), хабзбуршки Праг у 16. веку (разарања услед дуготрајног Тридесетогодишњег рата);
- губитак положаја средишта управљања: староегипатска Теба после преноса престонице у Доњи Египат, хеленистички Пергам после прикључења старом Риму, кмерски Анкор Ват после тзв. „класичног раздобља“, маварски Толедо после преноса престонице у оближњи Мадрид, Москва у 18. веку после преноса престонице у новоосновани Санкт Петербург, бројне престонице независних

тематику на домаћем научном скупу један од рецензената рада је предложио да се израз „градови у опадању“ избаци због 'осетљивости'.

⁷ Нпр., у Фиренци, као једном од највећих и најбогатијих европских градова тог доба, куга је за током 1347/48. године убила око 3/4 од процењених 90.000 становника. Граду је требало око два века да поврати ову бројку (Беневоло, 2004).

италијанских кнежевина после њиховог прикључења Краљевини Италији средином 19. века;

- Опадање привреде: Гледано из перспективе садашњице, релативно мали број градова је током историје опао непосредно услед смањења привредних делатности, већ је до овога дошло као последица неке друге, већ наведене околности. Овде припада и низ рударских градова средњовековне Рашке (Ново Брдо, Брсково код Мојковца) после исцрпљивања залиха руде.

Од почетка 19. века па до друге половине 20. века почиње време наглог раста градова услед појаве индустријализације, која се одвијала управо у граду. Она је започела у Великој Британији крајем 18. века, почетком 19. века је захватила западни део Европе, а у другој половини 19. века се шири на источну Европу, Сједињене Америчке Државе (САД) и Руско царство, да би од почетка 20. века индустријализација захватила све битније делове планете (Eisinger, 2006). Развој индустрије је довео до општег развоја. На пољу урбанизације он је утицао на нагли раст постојећих и појаву нових градова, па је за последицу имао и велик и нагао пораст градског становништва. Ово је остварено било путем унутрашњег раста у граду кроз сузбијање болести, па, самим тим, и повећање природног прираштаја и продужење животног века, било растом споља, тј. досељавањем становништва са села, где се услед нових техничких помагала осетио вишак људске снаге (Davies, 1965; Lawton, 1973). Одређена историјска дешавања, попут ратова, значајнијих криза и немира, само су привремено доводила до опадања или стагнирања градова (Rieniets, 2006). Веома су ретки и у великој мери посебни градови који су у овом раздобљу дуже времена били у опадању или је оно било знатно⁸.

Раздобље од средине 20. века до данас⁹ представља време значајног урбаног опадања. Важна временска одредница за његову појаву је приближно 1950. година. Појава урбаног опадања се током првих деценија највише огледала кроз примере из најразвијенијих држава Запада, али се последњих деценија јављају и градови у опадању у другим, мање развијеним деловима света (Oswalt & Rieniets, 2006). После

⁸ Илустративан је пример Банске Штјавњице (слк. *Banská Štiavnica*) као рударског града који је крајем 18. века био трећи по величини у Краљевини Угарској. Међутим, током 19. века истрошене су вишевековне залихе руде сребра на којој је у целости почивала градска привреда, па је број становника града за само неколико деценија умањен неколико пута (Kohútová, 2001).

⁹ Данас - 2017. година. Као кључно за цело истраживање, ово раздобље ће бити много детаљније обрађено у поглављима која следе.

1950. године, најмање 370 градова са више од 100 хиљада становника изгубило је више од 10% својих претходних житеља (Oswalt & Rienets, 2007). Како се гледају скорашње деценије ове бројке се само увећавају. Сличан постотак (10,2%) је уочен у истраживањима УН Хабитата за веће градове у развијеним државама света током раздобља 1990-2000 (UN Habitat, 2009). К. Палагст је 2009. године тврдила да између 1/6 и 1/4 свих светских градова губи становништво (К. Pallagst, 2009).

Од почетка појаве урбаног опадања током 1950-их година могу се уочити два ужа раздобља. Прво се односи на време од 1950. до 1990. године када се опадање градова готово искључиво везује за најразвијеније државе запада, попут САД-а, Велике Британије или Западне Немачке (Bradbury, Downs & Small, 1982; Friedrichs 1993; Vontje, 2005). Градови који су током овог времена опали представљали су идеал тзв. 'фордистичког града'¹⁰, где се градска привреда заснива на индустрији (Zukin, 1991; Boyle, 2001; Vontje, 2005). Пример је сада већ архетипски Детроит у САД-у (Scott, 2012). Опадање ових градова није почело нагло, већ је пре тога било одређено раздобље стагнације у годинама после Другог светског рата. Даље, урбано опадање није (било) нагло, али је (било) дуготрајно. Слично томе, у средишту пажње су били средишњи делови градских подручја: пословна и историјска средишта, као и старије и средишње смештене стамбене четврти (Cox, 2014).

Од пада социјализма почетком 1990-их година почиње ново раздобље, где се концентрација градова у опадању помера од Запада као Истоку (Turok & Mukhnenko, 2008). Урбано опадање овде поприма нове одлике, јер до њега нагло долази услед пост-социјалистичке транзиције, а ток опадања је веома брз (Wiechmann, 2009; Haase, Rink & Grossmann, 2016). На микро-нивоу, осим већ уоченог опадања градских историјских језгара, предмет истраживања постају и стамбени блокови масовне стамбене изградње у виду супер-блока, као места изразитог осликавања урбаног опадања у пост-социјалистичком граду (Pfeiffer, Simons & Porph, 2000; Stryjakiewicz, 2014). За разлику од Истока, градови развијеног Запада, а нарочито у САД-у, су од 1980-их година имали успоравање урбаног опадања (Beauregard, 2009). Последњих година се пажња истраживача све више помера даље ка Истоку и ја Југу, тј. ка земљама у развоју, где се последњих година појављују први градови у опадању (Cox, 2014).

¹⁰ Фордистички модел града у опадању је објашњен у поглављу 2.2.2.

Последњи велики догађаји који утичу на опадање, односно раст градова јесу светска привредна криза из 2008. године и процес масовних миграција, покренутих последњих година. Светска криза, која је оставила дубоке последице по градове, глобално је уздрмала устаљено веровање научника у стални урбани раст и позитивне промене (Martinez-Fernandez и др., 2012). Она је такође почела да помера тежишта опадања; на микро-нивоу, од традиционално опадајућег градског језгра и унутрашњих стамбених четврти као све рањивијем предграђу и градском ободу (Audirac и др., 2010; Лусу, 2010); на макро-нивоу су се јавили нови регионални полови опадања, попут Јужне Европе (Gospodini, 2012; Salvati, Sateriano & Grigoriadis, 2016).

Иако су Европа и европски градови већ деценијама одредиште бројних имиграната (Marozzi, 2015), последње миграције из 2010-их, које су десиле услед „Арапског пролећа“ су због своје масовности измениле слику неких градова, дотад у опадању, у државама које су примиле највећи број миграната (Немачка, Шведска, Аустрија). Са становишта демографије ово се прелиминарно може описати као повољно, пошто је ток опадања становништва заустављен, а становништво подмлађено (NYT, 2015). Овде треба узети у обзир да је процес још увек актуелан, искуства из праксе свежа, па ће у следећим годинама доћи до нових сазнања из односа урбаног опадања и имиграције из далеких делова света као средства за хватање у коштац са њим.

На крају, нешто треба рећи и о проценама у будућности. Раст градског становништва се очекује и током 21. века, али ће он махом бити везан за земље у развоју у Африци и Азији (UNPF, 2007). Очекује се да се до краја века број градског становништва удвостручи у односу на стање на његовом почетку, достижући свој зенит (Oswalt & Rienets, 2006). Постепеним успоравањем раста градског становништва број и удео градова који су у опадању ће расти. На основу тога изгледи за повећање броја градова у опадању у будућности су сасвим извесни, па ће њихов утицај на токове урбанизације бити још већи (Haase, Rink, Grossmann, Bernt & Mykhenko, 2014).

2.1.2. Обухват појма града у опадању и урбаног опадања

За разлику од градова у опадању као цивилизацијске појаве, научно прихваћен назив за урбано опадање, одн. градове у опадању, појавио се тек последњих деценија, а своју пуну промоцију доживео почетком 2000-их (Hasse и др., 2014). У корену свега је општи недостатак јасног одређена појма *урбано* (Bernt, 2016). Услед тога данас се среће

више тумачења појма *град у опадању* (Ciešla, 2012). Ово за последицу узрокује и сложено и различито посматрање градова у опадању широм света (Avila de Sousa и др., 2011; Naase и др., 2016b). И код урбаног опадања као светске појаве се сагледава непостојаност „једног општег утврђеног објашњења“ (Bernt, 2016, стр. 441).

Прво, разлика у појмовима *Град у опадању* (енг. *Shrinking City*, нем. *Schrumpfende Stadt*) и *Урбано опадање* (енг. *Urban Shrinkage*, нем. *Stadtschrumpfung*) се највише односи на то да је урбано опадање процес, а град у опадању просторни одраз овог процеса (Fol & Cunningham-Sabot, 2010). Због тога се оба појма веома често користе у истим текстовима.

За разлику од ове чињенице постоји дихотомија у научном тумачењу појма *Урбано опадање* у англосаксонском и немачком, а преко њега и европском континенталном дискурсу¹¹; у првом је то матично *Urban decline*, док је у другом то преведено као *Urban Shrinkage* (од немачког *Stadtschrumpfung*) (Ciešla, 2012; Martinez-Fernandez и др., 2013).

Англо-саксонско подручје користи назив *Urban Decline* од средине 20. века (Naase и др., 2014). И поред тога што је израз последњих година потиснут чак и у САД-у, где се широко користио (Pallagst, 2008), он и данас има научни значај из три разлога. Први разлог је што он и даље преовлађује у англо-саксонском језичком дискурсу¹², мада се теме обрађене под овим оквиром углавном везују за дати регионални оквир (САД, Велика Британија, Аустралија). Други разлог јесте управо његова дуговечност, пошто се појам јавио упоредо са јављањем првих градова у (демографском) опадању у великој Британији током 1930-их година. То су управо градови који су били и носиоци ране индустријализације, попут Манчестера, Глазгова, Ливерпула и Белфаста (Oswalt & Rieniets, 2006). Трећи разлог је, пак, везан за масовну употребу овог појма у послератном¹³ САД-у, где се појава урбаног опадања највише везује за процес деиндустријализације на североистоку државе¹⁴. Овај процес, који је почео од 1950-их година, односи се на губитак радних места у опадајућој индустрији као

¹¹ Оба појма се даље теоријски везују за тзв. теорије урбаних промена, о чему ће бити речи на крају поглавља 2.1.

¹² За упит за појам „Urban Decline“ на Google Chrome е-претраживачу добија се 75.000.000 погодатака, док се за упит „Shrinking cities / Shrinking City“ добија око 37.000.000 погодака.

¹³ Надаље: *Послератни* у смислу времена после Другог светског рата.

¹⁴ Североисток САД-а се традиционално назива „Појас рђе“ (енг. *Rust Belt*), што је сликовит израз за подручје некадашње тешке индустрије, са средиштима у Детроиту, Кливленду, Питсбургу и Буфалу.

преовлађујућој грани привреде, који је последично утицао на опадање броја становника, као и друге неповољне демографске појаве¹⁵ (Lang, 2005).

Поред тога, код британских и америчких¹⁶ градова који током 20. века обично нису ширили своја управна подручја, током друге половине овог века десило се масовно пресељење градског становништва у предграђа, познат и као „бег у предграђа“¹⁷ (Follain, 1981). Он се одразио кроз демографско пражњење градова као средишта растућих урбаних подручја и ширење бројних и пространих предграђа на њиховом ободу науштрб њих. Ова појава наглог и просторно нерационалног ширења градских подручја назива се урбано распршивање (енг. *Urban Sprawl*) (Chin, 2002; Downs, 2010). На основу тога појму *урбано опадање/Urban Decline* као негативном процесу супротстављени су појмови везани за позитивна решења: урбану регенерацију¹⁸ у Великој Британији (Lang, 2005), односно урбано опорављање¹⁹ у САД-у (Glaeser & Gottlieb, 2006). На основу тога, појам *Урбано опадање / Urban Decline* се пре гледа као опис једне фазе урбаног развоја, после које следи поновни урбани раст (Cieśla, 2012).

Новији појам *Urban shrinkage* је више везан за европско континентално подручје са коренима у Немачкој (Laurson, 2009). Он се данас среће широм света, као и у документима најважнијих светских организација, попут УН-а. Међународна препознатљивост појма се десила средином 2000-их година новим сагледавањем појма *Urban Decline* (Hollander, Pallagst, Schwarz & Popper, 2009), мада су појам први пут употребили социолози Хојсерман (нем. *Häußermann*) и Зибел (нем. *Siebel*)²⁰ 1988. године (Laurson, 2009; Martinez-Fernandez и др., 2013). Значајан утицај на промоцију појма дала су и три поменута међународна и европска научно-истраживачка пројекта спроведена током 2000-их²¹, са темом градова у опадању и изразом *Urban Shrinkage* у свом називу или основном објашњењу (Avila de Sousa, 2010). Међународни примат

¹⁵ Под овим се подразумева старење становништва, погоршање стручне спреме, повећање удела издржаваних лица и сл.

¹⁶ У овом истраживању, израз *Амерички град* ће бити коришћен у смислу *Град у Сједињеним Америчким Државама*, будући да је дати израз одомаћен у српском језику.

¹⁷ Овај појам се у англосаксонском говорном подручју назива и „колонизација предграђа“ (енг. *Suburban colonization*), док се у САД-у, где и данас постоје изопштрене расне разлике, често назива и прелетом белаца у предграђа (енг. *White flight*) (Avila, 2005).

¹⁸ Енг. *Urban Regeneration*.

¹⁹ Енг. *Urban resurgence*.

²⁰ Ови научници су под појмом подразумевали опадање индустријских градова у тадашњој Западној Немачкој током 1970-их и 1980-их година (Häußermann & Siebel, 1988).

²¹ Сва три пројекта су описана у уводном поглављу.

појма *Urban shrinkage* утврђен је крајем 2000-их²², када су и главни светски медији почели користити дати појам, ширећи га у јавности (The Daily Telegraph, 2009; The Economist, 2011).

Поред данашње преваге појма *Urban shrinkage* он је битан и због тога што је настао као исход интензивне научне и стручне активности на примерима екстремног урбаног опадања и великог броја опадањем захваћених градова у источној половини Немачке током 1990-их и почетком 2000-их (Cieřla, 2012; Naase и др., 2014). Касније се истраживачки опсег проширио на целу пост-социјалистичку Европу. Сходно томе, кроз њега се наглашава и наслеђе пост-социјалистичких и, шире, европских образаца урбанизације. На пример, питање предграђа није претерано актуелно, будући да градови континенталне Европе обично нису имали толики раст предграђа као што је то случају у САД-у (Glaeser & Gottlieb, 2006). Ипак, најважнија разлика јесте то што појам *Urban Shrinkage* има негативнији смисао од првог, јер он најчешће сагледава урбано опадање као неповратну појаву на коју се окружење мора трајно навикнути (Cieřla, 2012).

Поред наведене главне разлике између два појма, у одређеним научним расправама срећу се и друге разлике, које имају мање поборника. Тако се подвлачи да се *Urban decline* више односи на економски/привредни аспект опадања, а *Urban shrinkage* више за демографски, тј. за урбану депопулацију (Li, 2014). Такође, одређени стручњаци сматрају и да је појам *Urban shrinkage* јединствен, јер и на матичном немачком изразу и на енглеском преводу означава, поред опадања, и скупљање, што овом појму даје препознатљивији просторни смисао (Martinez-Fernandez и др., 2013; Li, 2014). Насупрот томе остаје појам *Urban decline* као више повезан са функционалним сагледавањем урбаног опадања²³. На крају, може се закључити да су ови појмови слични, али да се суштински разликују (Martinez-Fernandez и др., 2016). Ипак, тачно је и рећи да, и поред свих уочених разлика, не постоји потпуна сагласност на

²² До средине 2000-их појам је био релативно непознат у англо-саксонским земљама (Brombas и др., 2005).

²³ Ову 'просторно-функционалну дихотомију' између оба појма на енглеском језику додатно поткрепљује и истраживање научних радова са овим појмовима као окосницама међу доступним изворима; док се у случају *Urban decline* неретко расправља којим новим наменама, активностима и садржајима се може спречити, дотле се уз појам *Urban shrinkage* неретко везује за коришћење неискоришћеног простора, а питање урбанистичког пројектовања се готово искључиво среће у контексту појма *Urban shrinkage*.

међународном нивоу, па се оба појма неретко упоредо користе, без суштинске разлике (Haase и др., 2014).

Како је појава урбаног опадања данас значајна за ниво целог света, а не само за англо-саксонско и немачко говорно подручје, неопходно је дати и изразе на и на другим светским језицима на којим постоји значајнија научна грађа. Оваквом поставком се заокружује цео приказ настанка и стручне и научне употребе појма *Град у опадању/Урбано опадање*:

ТАБЕЛА 1: Појмови *Град у опадању/урбано опадање* на светским језицима за које постоје значајна научна грађа из ове тематике²⁴

ЈЕЗИК	МАТИЧНИ ПОЈАМ	ПРЕВОД НА СРПСКИ ЈЕЗИК	ИЗВОР
Енглески	Shrinking city	Град у опадању	Напред наведени извори
	Urban shrinkage	Урбано опадање	
	Urban decline	Урбано опадање	
Италијански	Città in contrazione	Градови у скупљању, градови у опадању	Shrinking Cities Project, б.д.
Јапански	縮小する都市	Градови који се смањују, градови у опадању	Shrinking Cities Project, б.д.
Кинески	萎缩的城市	Градови у опадању	Beijing City Lab, б.д.
Немачки	Schrumpfende Stadt	Град у опадању	Shrinking Cities Project, б.д.
	Stadtschrumpfung	Урбано опадање	
Пољски	<i>Kurczenie się miast</i>	Опадање градова, скупљање градова	Kurczenie się miast
Руски	Убывающие города	Градови у опадању, умањени градови	Shrinking Cities Project, б.д.
Француски	Décroissance urbaine	Опадајући градови, градови у којима је престао раст	Cunningham-Sabot, Roth & Fol, 2014
Шпански	Ciudades encogidas	Градови у опадању	ECUMENÓPOLIS VII, б.д.

На основу изложених података, појам који ће се користити у истраживању јесте *урбано опадање* у смислу *Urban shrinkage*, односно град у опадању у смислу *Shrinking city*.

²⁴ Посебно они везани за међународне и регионалне научне пројекте.

2.1.3. Слични појмови, теорије и концепти

Поред концепта градова у опадању, криза веровања у град у непрекидном расту постала је протеклих деценија тема бројних стручних и научних радова и расправа, нарочито у високо развијеним земљама, где је ова појава била раширенија. Другачији привредно, историјско, политичко и управно окружење у којима се десило урбани развој током протекла два века произвели су и низ појмова који описују ове, релативно нове урбане процесе раширеног урбаног опадања. На основу тога, ови појмови који добро одсликавају кризу урбаног развоја често имају помало другачија значења и тумачења.

Излагање је уређено на начин да се прво изложе појмови који су више везани за истраживање постојећег стања и узрока, да би се касније прешло на оне појмове који се значајно ослањају на будућност, тј. на предлагање решења и њихову примену.

ПРОТИВУРБАНИЗАЦИЈА (енг. *Counterurbanization*) или, ређе, деурбанизација (енг. *Deurbanization*) јесте „процес деконцентрације становништва и он подразумева пресељење становништва са места велике концентрације на место мање“ (Berry, 1976, стр. 17). Овај појам се назива и метрополитенском деконцентрацијом (енг. *Metropolitan deconcentration*) ако се искључиво посматра деконцентрација у случају светских велерадова (Lopes de Souza, 2001). Претходна појава се у старијем научном штиву среће и као (не)метрополитенски заокрет (енг. *(Non-)Metropolitan turnaround*) (Fuguitt, 1985).

У стварности се противурбанизација углавном односи на пресељење становништва из градских подручја у предграђа (субурбанизација) или сеоске средине (Hosszú, 2009). Она може имати и сезонска обележја – појава тзв. „других кућа“ на селу, у туристичким местима или у спољним предграђима, где се повремено борави (Adamiak, Pitkänen & Lehtonen, 2016)²⁵. Иако је противурбанизација махом позната у САД-у (Hosszú, 2009), за који је већ описан проблем урбаног распршивања у пространа предграђа мале густине насељености, овај појам је тек последњих година постао светски познат, посебно у државама са великим пространством, попут Русије (Nefedova, Pokrovskii & Treivish, 2016) или Индије (Jain и др., 2013).

²⁵ Овај „сезонски“ вид противурбанизације је био више присутан у другој Југославији и данас у Србији. Док је он раније више био заступљен у виду изградње викенд-насеља у сеоским срединама, последњих година он је више присутан у виду изградње у најважнијим туристичким подручјима (планине Златибор, Копаоник, Тара, приобаље Саве и Дунава).

Интернационализација појма није допринела јасноћи појма; будући да је обухват појма противурбанизације прилично широк, његова мањкавост је управо недореченост у одређењу главних елемената, од основних појмова, па до мерила, носилаца и планских мера (Mitchell, 2004; Ferrás Sexto, 2009).

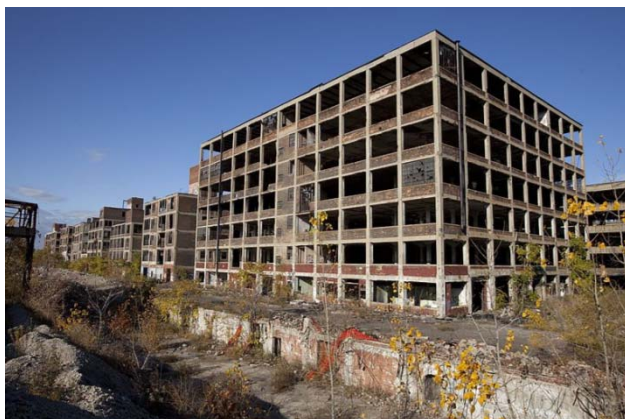
Према изложеном, противурбанизација је процес који се највише бави демографским аспектом урбанизације. Истраживања на ову тему су више усмерена као узроцима него ка решењима. Ова појава може довести до опадања средишњих, гушће насељених делова града.

УРБАНО ПРОПАДАЊЕ (енг. *Urban decay*) већ према свом називу има негативан призвук. Оно се још среће под називом *урбана трулеж* (енг. *Urban rot, Urban blight*), који је још негативнији. Слично називу, појам се бави негативним појавама у градском простору као назнакама пропадања целог града или појединих делова (Skifter Andersen, 2003). Дате негативне појаве су: сиромаштво, криминал, проституција, опустошен градски простор и сл. Овај појам је највише везан за САД²⁶, где се економске, друштвене и расне разлике веома добро оцртавају у градском простору, што за последицу ствара проблем „енклава“ или „гета“ (Петровић и Вујовић, 2005). Ово је проузроковано већ споменутом појавом послератног пребега белог становништва (енг. *White flight*) из пренасељених средишњих делова града у предграђа, на чије место су се доселиле маргинализоване групе и то махом црнци (Platt Boustan, 2010).

У својој суштини урбано пропадање је прилично негативан појам, који се првенствено везује за економску страну урбанизације. Демографско опадање овде није предуслов, мада и оно може бити укључено²⁷. Осим тога, појам се најчешће просторно односи на старије и средишње делове града, а ређе на градско подручје у целини.

²⁶ Мада постоје и бројни примери у Западном Европи, посебно у градовима са бројним имигрантским становништвом.

²⁷ На пример, низ извора који циљано говоре о урбаном пропадању Детроита у САД-у, где се поред привредног опадања и субурбанизације десило и демографско опадање.

Слика 1: Детроит у САД-у: Визуелни одраз урбаног пропадања (извор: Wikipedia / Albert duce);

ГРАДОВИ ДУХОВА (енг. *Ghost towns*) или опустела насеља (енг. *Deserted Places*) су насеља код којих је процес урбаног опадања дошао до краја – то су напуштена насеља²⁸ код којих се и даље сагледавају физички остаци, тј. остаци грађевина (Graves, Weiler & Тупон, 2009). Узроци њиховог напуштања су бројни и могу бити и природни и створени од стране људи. Ипак, напуштање ових градова се обично десило веома брзо. Случајеви и типови градова духова вредни помена су:

- Градови духова на америчком Западу – Ово су заправо рударски градићи који су имали свој процват крајем 19. и почетком 20. века. Њихово постојање везано је за вађење пронађених залиха руде. Дате залихе су обично исцрпљене у року од пар деценија (Thomsen, 2012). То значи да су ови градови по својим обележјима били изразито монофункционални. У последње време они су постали туристички занимљиви – тзв. „туризам напуштености и пропадања“. Чак су неки од њих због сачуваног историјског амбијента поново постали „живи“, али са веома малим бројем становника (Graves и др., 2009). Поред примера са запада САД-а, примери напуштених рударских градића има широм света. Значајан број оваквих насеља постоји у источној Србији, уз некадашње руднике.
- Напуштени градови као обележје катастрофа – Вероватно најпознатији пример за ово је некадашњи град Припјат у данашњој Украјини, који је напуштен 1986. године за пар часова услед нуклеарне катастрофе у оближњој нуклеарној електрани „Чернобиљ“ (Mould, 2000). Поред градова који су напуштени услед катастрофа изазваних људским чиниоцем, бројни су и примери градова

²⁸ У мањем броју случајева то су насеља која нису сасвим напуштена, али је број данашњих становника занемарљив у односу на највећу историјску цифру.

напуштених услед природних катастрофа, попут чувене староримске Помпеје, напуштене после ерупције оближњег вулкана Везув.

Слика 2: Амерички запад има бројне градове духова, који су живели по коју деценију као рударски градићи. Многи од њих су одскора постали стецишта тзв. „туризма напуштености и пропадања“ (извор: www.tapintotravel.com); **Слика 3:** Некадашњи рударски градић Ртањ подно истоимене планине у источном делу Србије данас има занемарљиво мало становника у односу на доба процвата између два светска рата (извор: www.mc.kcbor.net/2011/12/12/rtanj-penapusteno-rudarsko-naselje).

- Некадашњи градови-војни гарнизони – Ови напуштени градови се срећу у државама некадашњег Варшавског блока (посебно у балтичким државама), где су били наменски подигнути за потребе припадника совјетских војних гарнизона и њихових породица. После пропаст комунизма они су плански напуштени у року од пар година. Дати градови представљају „пост-социјалистичку“ врсту градова духова. Пример за ово је градић Скунда-1 у Летонији, кога је за пар година током 1990-их плански напустило целокупно становништво од пар хиљада војних лица руске националности и њихових породица (Brown & Jardine, 2015; Mezzofiore, 2016).
- Кинески градови који никада нису насељени – Дате градове је плански подигла кинеска држава за потребе контролисане и регионално циљане урбанизације, али они никада нису заживели или је степен насељености занемарљив, па ови градови или њихове простране четврти делују напуштено (Ху, 2015). Најпознатији и вероватно највећи по обиму град духова је Ордос у северној Кини, мада он није у потпуности пуст (Shepard, 2017). Овде се поставља питање да ли су ово уопште икад били градови или су то само изграђене физичке структуре које подсећају на њих.

Слика 4: Град Припјат у Украјини је напуштен због нуклеарне катастрофе у оближњем Чернобиљу (извор: [https://en.wikipedia.org/wiki/Pripyat#/media/File:Pripyat_\(02710024\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Pripyat#/media/File:Pripyat_(02710024).jpg));

Слика 5: Нови кинески град Ордос је плански изграђен, али до сада није суштински заживео, иако је сасвим мали део простора настањен (извор: www.tapintotravel.com).

Градови духова представљају крајност у односу на градове у опадању. Поред тога, највећи број савремених градова у опадању релативно умерено опада у односу на градове духова, који су неретко имали драматично брзо напуштање, понекад и краће од једног дана, а чешће око пар година до деценију.

ГРАДОВИ У СТАГНАЦИЈИ су на другој страни лествице у односу на градове духова. Они се често наводе као прелазни облик од растућих ка опадајућим градовима (Kabish и др., 2006), тј. обухватају фазу када технолошке иновације у градској привреди доводе до смањења броја радних места (Fol & Cunningham-Sabot, 2010). Поред тога, а слично урбаном опадању, и урбана стагнација се јављала историјски, попут стагнације средоземних и балтичких градова у раздобљу 1750-1850. (Soderberg, Jonsson & Persson, 1991).

Ипак, некад фаза стагнације може потрајати довољно дуго да се означи као дугорочно стање, а појам градова у стагнацији управо описује градове које је затекао овакав стицај прилика. Стагнацију градова можемо описати као појаву у урбаној динамици када град постаје мање привлачан, па се више не остварује пораст привредних делатности и раст градског становништва, већ се одржава на нивоу пре стагнације (Morecroft, 2007). Примера стагнације је било у Војводини у време позног социјализма (1980-те године) где су бројни градови (Зрењанин, Суботица, Сремска Митровица, Вршац) били у стању привредне и демографске стагнације.

Насупрот напред објашњеним појмовима који су настали услед уочавања одређених елемената кризе урбаног раста, постоје појмови који су се научно и стручно издвојили као одговор на ову кризу. Већина њих је настала у САД-у, где се традиционално негују флексибилне урбане политике (Geyer, 2009), погодне за увођење и примену новина. Неки од појмова су блиско везани за смисао опадања, док се други у средишту посматрања имају питање (одговарајуће) величине.

ПАМЕТНО ОПАДАЊЕ (енг. *Smart Shrinkage*) се односи на опадање које се дешава под строго контролисаним условима и путем добро организованог управљања, а основ спровођења јесте план за град који се стратешки одређује према урбаног опадању (Rink, Naase, Bernt & Großmann, 2010). Добар пример за приказ мера у оквиру паметног опадања је План 2010. града Јангстоуна (*Youngstown 2010 Plan*), као типичног града у опадању на америчком северистоку. План предвиђа диверзификацију привреде града и планско пресељење становништва из мање насељених и проблематичних четврти у друге делове града, чиме се ослобађа дато земљиште за нову употребу (Rhodes & Russo, 2013). Ово се, између осталог, спроводи новинама у фискалној политици, кроз фондове за расељавање и подстичућу политику опорезивања, што овај концепт приближава неолиберализму као економској доктрини (Rhodes & Russo, 2013). Примери су махом из САД-а. У циљу смањења градских трошкова, око 1/3 слабо насељених делова Детроита је 2010. године искључено за градске комуналне мреже као својеврсни притисак за пресељење у боље насељене делове града (Schwarz, 2012). Са друге стране, постоји и значајна критика овог приступа, која се односи на питање етичности у спровођењу датих мера (Hollander & Németh, 2011).

ПЛАНСКО ОПАДАЊЕ (енг. *Planned shrinkage*) је контраверзна урбана политика која се примењује у САД-у, где се четвртима са уочљивим цртама урбаног пропадања ускраћују одређене јавне службе и комуналне услуге у циљу смањења јавних трошкова. Дугорочни циљ ове политике је иселавање постојећег, 'проблематичног' становништва, чиме се подржава лакша и бржа урбана обнова и долазак новог, платежно способног становништва (Wallace & Wallace, 2001; Lee, 2006). Дати назив је први пут употребљен 1970-их за Јужни Бронкс у Њу Јорку, где су тадашњим становницима ускраћене јавне службе и комуналне услуге, попут полицијских патрола, ватрогасаца и обнове јавног простора (Brandes Gratz, 1994).

ОПАДАЊЕ РАДИ ОПСТАНКА (енг. *Shrink to survive*) је крилатица занимљивог назива²⁹ која означава савремену урбану политику у америчком дискурсу градова у опадању (Florida, 2011). Она се налази између паметног и планског опадања, будући да користи знања из оба приступа; слично паметном опадању, и овај појам подразумева уклањање слабо насељених четврти са видним елементима (пр)опадања и ослобађање земљишта за друге намене; са друге стране овај приступ наликује и планском опадању, будући да користи елементе принуде кроз ускраћивање јавних служби и комуналних услуга у циљу премештања становништва и повољнијег откупа земљишта (Thomas, 2009). Због елемената принуде и заобилажења локалне заједнице као установе овај приступ је стекао бројне противнике (Florida, 2011). Супротно томе, поборници обично наглашавају позитивне стране поступка, пошто се штеди земљиште као необновљиви ресурс (Hollander, 2010).

Појам „опадања ради опстанка“ је настао на примеру урбане политике града Флинта, који се слично Јангстоуну, налази на америчком североистоку, са свим елементима опадања. До 2009. године Флинт је изгубио око половине становника у односу на средину 20. века, па је густина насељености била изузетно ниска чак и за америчке стандарде, доводећи у питање рационалност јавних служби и комуналних услуга (Streitfeld, 2009). Градска управа Флинта је управо искористила хибридни модел између паметног и планског опадања, касније назван „Опадање ради опстанка“. Он се заснивао на разлици између појединих градских четврти према степену урбаног опадања, а посебно према уделу напуштених грађевина (Hollander, 2010c). Његова суштина је да је град за потребе уклањања слабо коришћених и насељених грађевина и четврти основао посебну задужбину, путем које је до 2009. године уклоњено преко 1.100 кућа (Leonard, 2009). Ово су пратили и елементи принуде приликом расељавања месног становништва.

СМАЊЕЊЕ ВЕЛИЧИНЕ (енг. *Downsizing*) градова је појам изричито везан за америчке медије, а ређе за научне и стручне кругове. Он се односи на планско смањење града како би се њиме лакше управљало. Сходно овом, смањење града на одређену величину не мора бити виђено као негативно (BRR, б.д.). Одређена истраживања америчких градова су чак показала да паметно вођено урбано опадање

²⁹ Назив представља оксиморон, тј. језички парадокс, где се спајањем противречних појмова (*опадање* + *опстанак*) ствара нови појам (Вокабулар, 2017).

може неретко довести и до подизања мишљења о квалитету живота у новим условима међу преосталим становништвом (Hollander, 2010b). Појам се најчешће среће уз већ споменуте градове североистока САД-а, попут Детроита, Буфала, Питсбурга или Кливленда (Sherman, 2009). Смањење величине града се овде јасно везује за просторно смањење урбаног подручја – он се заснива на пресељењу становништва из одређених четврти, обично више напуштених, у друга и, затим, планском уклањању расељених четврти (Longley, 2010).

Највећа мањкавост претходног појма јесте што се он више бави поступком смањења, него што се њиме одређује до које границе ово смањење треба спроводити. Због тога се он све чешће замењује појмом ПРАВЕ ВЕЛИЧИНЕ града (енг. *Rightsizing*) (Ryan, 2012; Takemoto, б.д.), где је питање величине одговарајуће за смањење градске површине у средишту пажње. Смањење града на праву величину се може објаснити као „свеобухватан и праведан поступак стабилизације најпроблематичнијих тржишта (некретнина) и лоших четврти на начин да им се додели она количина земљишта која им је потребна за развој; овај поступак је уско везан за изграђено окружење града, укључујући потребе садашњег и у будућности планираног становништва“ (NVPC, UDCNO & SF, 2007). Нагласак на економској страни урбаног опадања је очигледан; Хамел (Hummel, 2015) чак назива овај поступак „фискалним оздрављењем“ града (стр. 1). Последњих година се доста говорило о смањењу Њу Орлеанса на праву величину, погодну да град издржи налете урагана попут „Катрине“, која је збрисала град 2005. године (Ehrenfeucht & Nelson, 2013)³⁰.

ПОНОВНИ РАСТ (енг. *Regrowing*) града је важан елемент једног од наведених великих европских истраживачких пројеката на тему урбаног опадања³¹. Сам појам *Regrowing* означава могућност поновног раста (Cambridge dictionaries online, 2017). Овде се под појмом *Поновни раст/Regrowing* подразумевају стратегије обнове и иновативна решења путем којих би се европски градови борили са променом броја становника и урбаним опадањем (TU0803, б.д.). Појам се актуелизовао последњих година, пошто су бројни

³⁰ Из претходног делује да се овај појам може сместити између појмова урбаног опадања и урбане отпорности (енг. *Urban Resilience*), као нове парадигме у савременим урбаним студијама.

³¹ Реч се садржи већ у називу пројекта: „Cities Regrowing Smaller - Fostering Knowledge on Regeneration Strategies in Shrinking Cities across Europe“.

европски градови са дугогодишњим урбаним опадањем почели поново расти³², са сасвим новим последицама по градски простор (Wolff, Haase, Haase & Kabisch, 2016).

2.1.4. Утврђивање појма града у опадању

Због учесталости појаве и глобалне распрострањености, многи стручњаци тврде да је немогуће тачно се одредити према појму града у опадању (Avila de Sousa и др., 2011). Ово је проузроковало различита тумачења ове појаве (Brandstetter и др., 2005; Pallagst, 2008; Fol & Cunningham-Sabot, 2010), као и годинама живу расправу међу научницима (Neill & Schlappa, 2016). Са друге стране, ово су и разлози да се он што боље објасни како би се лакше уочиле регионалне и локалне посебности градова у опадању, направила њихова типологија и уредиле мере и модели путем којих би се омогућио њихов нови развој.

Пре саме расправе о тачном објашњењу појма, неопходно је поновити да сам појам урбаног опадања, одн. града у опадању, не треба бити схваћен као негативна појава *per se*. Може се и обрнуто казати - урбани раст никада није у потпуности позитивна појава и он неминовно доводи и до одређених неповољних нуспојава³³ (Oswalt, 2005). Чак шта више, на основу одређених параметара може се говорити и о позитивним последицама урбаног опадања (Großmann, Haase, Rink & Steinführer, 2008). Ово се може посебно уочити код градова са затеченом великом густином насељености и код којих се то не одражава негативно по привреду (Lewis, 2014). Тако у градовима у опадању долази до пораста неискоришћених и слободних површина, па, повезано са тим, и пада трошкова и јефттинијег земљишта као важног урбаног ресурса (Zakirova, 2010). Ово такође значи да густине насељености у градовима постају мање, количина простора по једном становнику већа, што се може описати и као повољан развој код првобитно пренасељених градова или његових делова који потом почињу губити становништво. У случају градова у САД-у присутан је често и површински раст градских подручја, кроз дихотомију „град у опадању – предграђа у расту“ (Oswalt, 2005), што значи да урбано опадање не мора значити и препреку за урбанизацију у општем смислу.

³² Процес реурбанизације је нарочито упадљив за веће источњонемачке градове: Лајпциг, Дрезден, Росток и др. Овде треба приметити и то да је управо Немачка последњих година примила изузетно велики број имиграната, који није виђен у скорашњој историји државе.

³³ Достизање урбане пренасељености, слаба доступност становања, погоршање санитарно-хигијенских услова, притисак на јавне службе и инфраструктуру и др.

Као што је већ речено, одређени научни кругови сматрају да је губитак становништва, тј. појава урбане депопулације током дужег временског раздобља ако не једина, а онда кључна одредница града у опадању (Rieniets, 2006). Ипак, овде се јављају три важна питања за разматрање (Strujakiewicz, 2013):

- 1) Да ли је урбано опадање искључиво везано за опадање броја становника или се узимају у обзир и други параметри (економски, социолошки, остали демографски и сл.)?
- 2) Шта значи 'урбано' у урбаном опадању – да ли се узима само становништво у управним границама града или се узима цело градско подручје, тј. град са предграђима?^{34, 35}
- 3) Колико дуго треба бити раздобље посматрања да би се код одређеног града утврдило да он опада?

ОвOME се може придодати и питање:

- 4) Где је граница између опадања и стагнације броја становника?³⁶

Многи научници подвлаче да демографски пад није једини именоватељ урбаног опадања. Често се као битни наводе и привредни и друштвени проблеми. „Град у опадању је градско подручје које је доживело губитак становништва, привредни пад и друштвене проблеме као симптоме структурне кризе“ (Cunningham-Sabot, Audirac, Fol & Martinez Fernandez, 2013).

Трећи истраживачи су кроз своја тумачења појма града у опадању ишли на ширину чинилаца који га одређују. За Ф. Освалта и Т. Ринитса (Oswalt & Rieniets, 2006) то су следећи чиниоци: деиндустријализација, промена урбаног склопа (децентрализација и субурбанизација), демографске промене и политичке промене³⁷. И. Турок и В.

³⁴ Овде се даље јавља ограничење тачног обухвата урбаног подручја, о чему не постоји консензус на међународном нивоу, а само мањи број држава има законски утврђен начин његовог одређења (нпр. Француска).

³⁵ Колико ово значи да ли се гледа само град у управним границама или цело градско подручје, може се видети на примеру Детроита, који је постао „архетип“ урбаног опадања у Северној Америци. Ипак, ово само важи за град у његовим управним границама; ако се узме у обзир цело градско подручје са бројним предграђима, онда се долази до податка да оно по броју становника стагнира (Benfield, 2011). Ипак, тешкоће управљања у оквиру самог града као управно-подручне јединице локалне самоуправе и даље остају.

³⁶ Раније поменути CIREС пројекат поставио је границу на 0,15% пада броја становника годишње у року од 5 година (Strujakiewicz & Jaroszevska, 2016). Ипак, о овоме није заузет међународни консензус нити је ово шире прихваћено.

³⁷ Ово је највише везано за пост-социјалистичке државе.

Михненко питање субурбанизације заобилазе тиме што не гледају град као политичко-управно творевину, тј. у његовим управно-подручним границама, већ гледају градско подручје као непрекинуто изграђену целину - средишњи град са предграђима на његовом ободу (Turok & Mikhnenko, 2007).

Мрежа за међународно истраживање градова у опадању (SciRN)³⁸ је направила корак даље у решавању претходних питања, тежећи да уз чиниоце постави и прагове за њихово препознавање, будући да је премеравање (чинилица) урбаног опадања основа ако за истраживање градова у опадању (Murgante & Rotondo, 2012). Према SciRN групи град у опадању је „густо насељено урбано подручје са најмање 10.000 становника где се у већини делова бележи пад броја становника током више од две године и где се дешавају промене у привреди са елементима структурне кризе“ (Wiechmann, 2006, стр. 7). Будући да се овим објашњењем тачно одговара на три уочена питања, оно се прихвата за даљи рад уз одређена регионална прилагођавања.

Да би неки град био *Град у опадању* оно подразумева следеће услове:

- 1) да је густо насељено, што значи и просторно заокружено у јединствено изграђену целину, било да то обухвата само једно насеље (град који нема предграђа) или више међусобно просторно сраслих и функционално повезаних насеља (град са предграђима);
- 2) да је на датом подручју живело више од 10.000 становника пре почетка урбаног опадања;
- 3) да посматрано подручје губи становништво³⁹;
- 4) да се бележи опадање привредних делатности на посматраном подручју;
- 5) да су се сви објашњени процеси десили током најмање једног међупописног раздобља становништва и домаћинства.

2.1.5. Утврђивање концепта градова у опадању

Слично појму града у опадању, и за теоријски концепт града у опадању се може рећи да носи са собом много отворених питања. Постоје и мишљења да је појам града у

³⁸ Shrinking Cities International Research Network – SciRN.

³⁹ И. Турок и В. Михненко у свом обимном истраживању демографских трајекторија европских градова управо сматрају да разлика између урбаног раста и опадања важна за истраживање, пошто произилази из лако уочљивог кретања апсолутних вредности броја становника (Turok & Mikhnenko, 2007).

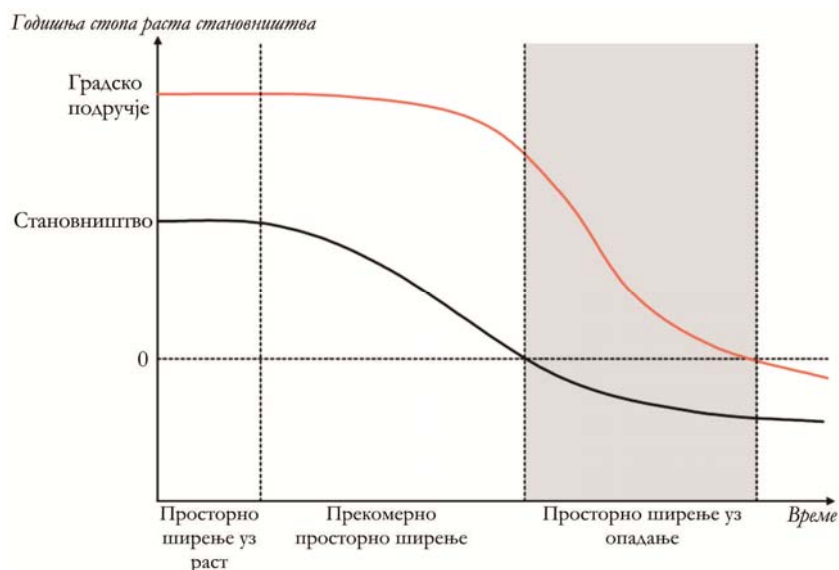
опадању намерно интернационализован да би се остварила изградња за њега везаног теоријског концепта на међународном нивоу (Fol & Cunningham-Sabot, 2010). Други тврде да концепт није нов, већ да је настао на тековинама већ изложених појмова и концепата, попут паметног опадања или урбане регенерације, и да стога не доноси ништа револуционарно (Brandes Gratz, 2010). Ипак, чињеница је да је кроз међународну препознатљивост градова у опадању као појаве и појма ова широка тема постала предмет широког научног и стручног истраживања на свим нивоима – међународном, регионалном и локалном (Martinez-Fernandez и др., 2012; Shetty & Reid, 2013). Упркос томе, чини се да је концепт градова у опадању и даље недовољно јасан амалгам прилично разноликих научних поставки и истраживања (Olsen, 2013), те да његово пуно конституисање још увек није у целости спроведено (Rink & Kabisch, 2009; Guimarães, Barreira & Panagopoulos, 2015).

Проблем концептуализације на међународном нивоу везан је за начин проучавања градова у опадању (Großmann и др., 2013). Они се обично проучавају у односу на локалне и регионалне прилике, на основу чега се дају различити приступи његовом уочавању, тумачењу и решавању у виду тзв. 'регионалних школа' (Pallagst, 2008). Ово се може назвати и „плуралистичким светом [урбаног] опадања“ (Haase и др., 2014, стр. 1521). Истраживање регионалних школа и уочавање како сличности тако и разлика у урбаном опадању сматра се кључним за успостављање концептуалног оквира, који не би био заснован само на препознавању постојећих обележја урбаног опадања, већ би на одговарајући начин понудио и приступе и моделе његовог решавања (Großmann и др., 2008; Martinez-Fernandez и др., 2013; Haase и др., 2014; Pallagst, Martinez-Fernandez & Wiechmann, 2014).

Даље, многи научници сматрају да уобличавање концепта градова у опадању не може бити ни покренуто ако се оно не стави у контекст теорије урбане промене⁴⁰ (Fol & Cunningham-Sabot, 2010; Martinez-Fernandez и др., 2013). Ова теорија се, пак, ослања на чикашку школу урбаних социолога, где се град посматра као еколошка заједница у којој се друштвене и економске скупине боре за опстанак (Park, 1936). Теорија урбаних промена користи ово схватање на примеру развоја града или неког његовог дела (Wegener, Gnad & Vannahme, 1986). На основу њених полазишта сваки град пролази кроз неколико ступњева у свом развоју: кроз урбанизацију, субурбанизацију и

⁴⁰ Енглески назив: *Theory of urban change*. Више у поглављу 2.2.2.

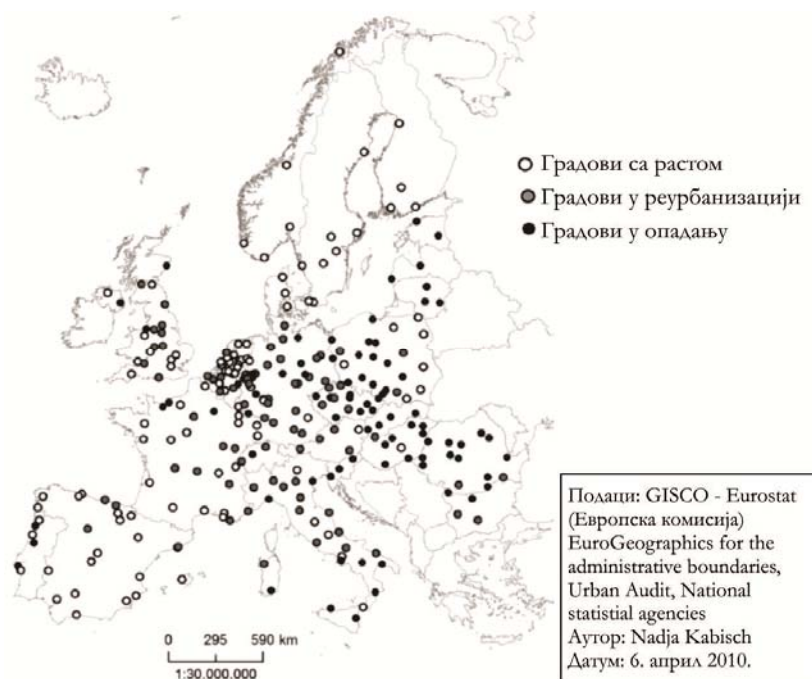
деурбанизацију (Van den Berg, Drewett, Klaasen, Rossi & Vijverberg, 1982). Према овом тумачењу, опадање града се на крају процеса намеће као неизбежно (Слика 6).

Слика 6: Шематски приказ преласка од урбаног раста на урбано опадање (Siedentop & Fina, 2008; Преузето са: http://www.uni-stuttgart.de/ireus/publikationen/ISOCARP_Paper_Siedentop-Fina.pdf)

Међутим, у последњих пар деценија све су бројнији примери реурбанизације кроз повећање броја становника у старијим деловима многих градова Северне Америке и Западне Европе (Haase, Haase, Kabisch & Bischoff, 2008; Couch и др., 2009), претходно захваћених деурбанизацијом, тј. урбаним опадањем (Слика 7). Већ су 1980-их година уочени трендови реурбанизације у овим деловима света (Klaaseen и др., 1981; Cheshire & Нау, 1989). Овим је оспорена теза о деурбанизацији као крајњем ступњу. Са друге стране, дати повратак становника у старе делове града се највише осетио у великим градовима, услед све већег утицаја глобализације (Fol & Cunningham-Sabot, 2010).

Постоје и другачија мишљења. М. Барки и Ц. Кларки (Barke & Clarke, 2016) истражујући поновни демографски раст и привредни развој Њукасла у Великој Британији крајем 20. и почетком 21. века, су се успротивили реурбанизацији као „природном току“ развоја града. По датим ауторима, сагледавање реурбанизације као неминовног или макар очекиваног ступња после деурбанизације је веома упрошћено. Много битније по реурбанизацију су подстицајне развојне политике, локалне иницијативе и процедуре на градском нивоу, од којих су многе у области урбанистичког планирања (Barke & Clarke, 2016).

Слика 7: Градови у опадању и градови са реурбанизацијом у ЕУ (Haase и др., 2016b, извор: <http://www.policy.hu/mykhnenko/Haaseetal2016.pdf>).

Ако се сагледа да су и масовни процеси деурбанизације и реурбанизације још увек новина, може се лако закључити да је и грађа за уобличавање концепта градова у опадању још увек нова и да ће се тек у следећим деценијама видети праве последице урбаног опадања и примера његовог превазилажења, без обзира да ли ће оне бити сматране добрим или лошим, те да ће се на основу тога јасније усмерити и уобличити концепт (Hollander и др., 2009). Поред тога, ради ојачавања концепта на међународном плану, неопходно га је повезати са ближим темама у урбанизму, попут неједнакости у граду и успешности коришћења ресурса на локалном/градском нивоу (Großmann и др., 2013).

Ипак, већ постоје предлози успостављања концепта који се заснивају на напред датим закључцима. Као одговор на ову разноликост регионалних и локалних приступа теми урбаног опадања намеће се изградња теоријског концепта који би уважио свима њима заједничка обележја. Узимајући потом њихову просторну и временску димензију изградио би се теоријски оквир, где би сви ови приступи имали своје место (Haase и др., 2014). Овај оквир би се могао у главним цртама приказати кроз следећи истраживачки модел (слика 8):

Слика 8: Истраживачки модел за градове у опадању (Haase и др., 2016b).

2.2. ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ КОНЦЕПТА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

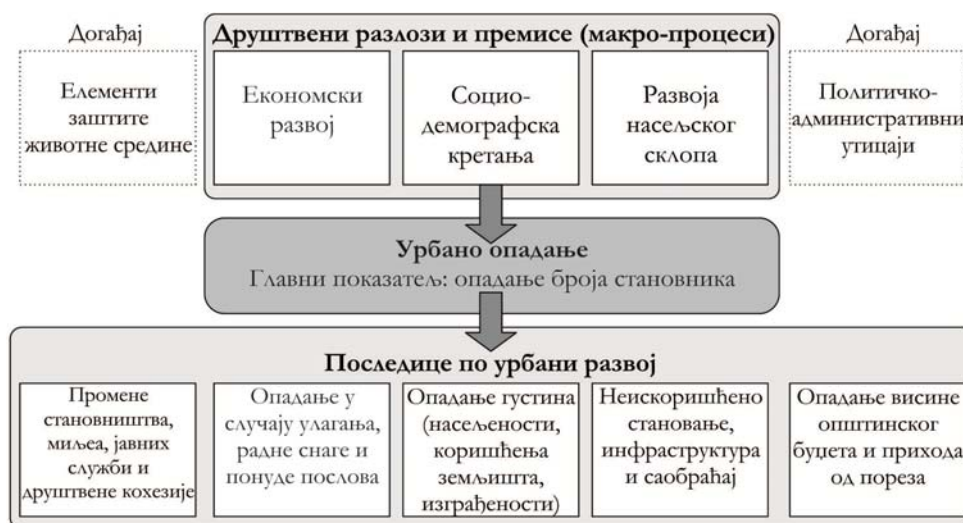
2.2.1. Обележја градова у опадању

На основу усвојеног појма града у опадању и описа суштине концепта градова у опадању могу су уочити и главна обележја града у опадању. При томе, под обележјима се подразумевају и они процеси који се обично сматрају узроцима и други који се сматрају последицама⁴¹. Некад је и ово тешко проценити (Haase и др., 2014). Ово се може приказати кроз типичан случај урбаног опадања - обично проблеми у градској привреди узрокују губитак радних места, што доводи даље до исељавања становништва, првенствено млађег, у потрази за послом, услед чега се смањује природни прираштај, који дугорочно ограничава јачање градске привреде. Овим се само може поновити да је урбано опадање веома сложен и вишеслојан процес (Pallagst, 2006; Hospers, 2014; Pallagst, Wiechmann & Martinez-Fernandez, 2014).

Треба напоменути да многи изазови који се уочавају код градова у опадању, а потом и истражују и на које се дају одговори у облику стратегија, развојних политика и мера нису искључиво везани само за урбано опадање, већ припадају широј тематици урбаних проблема савременог града (Sousa & Pinho, 2011). Ипак, њихови односи и

⁴¹ На пример, као узроци наводе се деиндустријализација, пораст покретљивости људи и субурбанизација (Andersen, 2011). Као најважније последице убрајају се опадање броја становника, присуство празних простора и слаба искоришћеност постојеће инфраструктуре у датим градовима (Haase и др, 2014).

везе који се одражавају кроз урбано опадање стварају и посебна обележја градова у опадању. Ова обележја се могу лакше одредити када се сама појава постави уз друге одреднице које су важне за савремени урбани развој попут раста предграђа, деиндустријализације, пост-социјалистичке транзиције, повећања покретљивости људи, незапослености, спремности младих да траже боље услове живота на свим меридијанима, опадања природног прираштаја (Andersen, 2005). Њиховим стављањем у контекст урбаног опадања и међусобним поређењем могу се јасније сагледати и главна обележја града у опадању (Слика 9).

Слика 9: Концептуални модел урбаног опадања и његова битна обележја (извор: Großmann, Naase & Rink, 2008b).

Ипак, несумњиво је да су главна обележја урбаног опадања економско опадање и опадање броја становника, при чему је прво обично означено као главни узрок, док је друго најочитија последица процеса опадања (Oswalt & Rienets, 2006; Großmann и др., 2008; Fol & Cunningham-Sabot, 2010; Pallagst, 2010; Martinez-Fernandez и др., 2012). Поред два наведена обележја, уз њих се као треће обележје по значају сврстава субурбанизација, тј. раст предграђа на штрб опадања средишњег градског насеља (Rink и др., 2009; Vernt и др., 2014; Naase и др., 2014; Panagopoulos, Guimarães, & Barreira, 2015). Даље, срећу се и друга обележја, попут пораста негативних друштвених појава (сиромаштво, криминал) и неискоришћености градског простора и инфраструктуре, док се ређе разматрају еколошки проблеми, проблеми градских прихода и управе или визуелно опадање у виду визуелно запуштеног простора (Rink и др., 2009) или промене значаја саобраћајне мреже (Hollande, 2010).

Укупно гледано, као важна обележја могу се навести:

ТАБЕЛА 2: Важна обележја града у опадању:

НАЗИВ	УЖИ ОБУХВАТ	ШИРИ ОБУХВАТ
ДЕМОГРАФСКО ОПАДАЊЕ	опадање броја становника кроз недовољан природни прираштај и исељавање становништва, нарочито млађег, услед све веће покретљивости становништва	старење становништва, опадање густине испод критичне вредности и погоршање његове образовне структуре
ЕКОНОМСКО ОПАДАЊЕ	деиндустријализација и све већа покретљивост добара и капитала услед глобализације	смањење улагања у привреду и пад броја радних места
ПОЛИТИЧКО- УПРАВНО ОПАДАЊЕ	Субурбанизација - раста предграђа наштрб опадања средишњег градског насеља	Смањење значаја града у регији и шире, смањење градских пореза и прихода
ДРУШТВЕНО ОПАДАЊЕ	сиромаштво, криминал	друштвено раслојавање
ЕКОЛОШКО ОПАДАЊЕ	Загађење ваздуха, воде и земљишта	природне и еколошке незгоде, климатске промене
ОПАДАЊЕ ГРАДСКОГ ПРОСТОРА	недовољна искоришћеност градског простора, зграда и инфраструктуре, неискоришћено грађевинско земљиште	визуелно загађење простора

Постоје и друге поделе обележја опадања, али оне до сада нису широко прихваћене. Пример за ово је подела према Освалту и Ринитсу (Oswalt & Rieniets, 2006) у “Атласу градова у опадању”. Овде је представљена широка платформа, у којој се у обзир узима много чинилаца разврстаних у четири скупа:

- 1) Разарања у ратовима и природним и еколошким катастрофама,
- 2) Губици на демографском, привредном, еколошком и енергетском пољу,
- 3) Прелази везани за мобилност различитих чинилаца (људи, робе, капитала, новца и др.),

- 4) Промене дубинске промене настале цивилизацијским развојем (нови модели пословања, промене у политичком уређењу, све дужи животни век и др.).

ТАБЕЛА 3: Могуће тумачење поделе обележја опадање према Освалту и Ринитсу:

ПОРЕКЛО ТРАЈАЊЕ	ОБЕЛЕЖЈА СА УНУТРАШЊИМ УЗРОКОМ	ОБЕЛЕЖЈА СА СПОЉАШЊИМ УЗРОКОМ
КРАТКО	Разарања у ратовима и природним и еколошким катастрофама	Прелази везани за мобилност различитих чинилаца (људи, робе, капитала, новца и др.)
ДУГО	Губици на демографском, привредном, еколошком и енергетском пољу	Дубинске промене настале развојем цивилизације (нови модели пословања, промене у политичком уређењу, све дужи животни век и др.)

Ипак, због своје сложености ова подела није шире прихваћена (Hartt, 2016b). Због тога ће се за даље истраживање усвојити подела обележја према Табели 2. Сходно томе, град у опадању се може сагледавати из следећих истраживачких угла: економског, демографског, политичког, социолошког или планерског (Andersen, 2005).

2.2.2. Економско сагледавање градова у опадању

Иако се значајно и постојано опадање броја становника у једној градској средини сматра показатељем урбаног опадања који се најлакше уочава и прати (Haase и др., 2016b), ипак је уобичајено да се његов узрок тражи првенствено у недостацима структурних промена привреде (Champion & Fisher, 2004; Storper & Manville, 2006; Turok & Mykhnenko, 2007). У случају градова у опадању, ово се посебно односи на ону привредну грану која је створила савремени град – индустрију (Rieniets, 2009).

М. Бонтје (Bontje, M., 2005) разликује три (економска) модела града који утичу на појаву урбаног опадања и суштински везују се за индустријску производњу. Дати модели имају различите односе према теорији урбане промене:

- 1) Индустријски (Фордистички) модел града, који се може описати као просечан у односу на теорију урбане промене;

- 2) Моноструктурни модел града, који представља крајност према теорије урбане промене у функционалном смислу – град функционише на основу битисања једног (индустријског) предузећа, одн. једне уске привредне (индустријске) гране;
- 3) Модел „шок терапије“, које се односи на крајност према теорије урбане промене у временском смислу – брзо и сасвим неконтролисано урбано опадање услед нагле промене привредног и политичког режима. Архетип за овај модел су градови у источној половини Европи, захваћени пост-социјалистичком трансформацијом⁴².

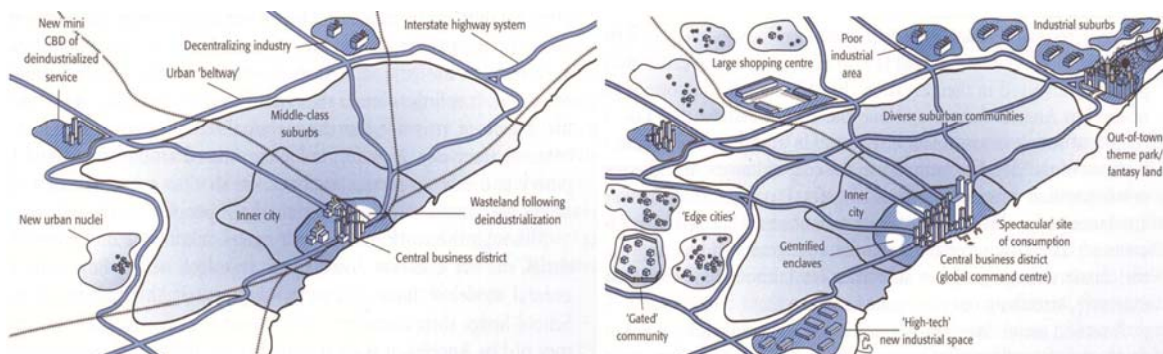
Индустријски (Фордистички) модел јесте најчешће описивани модел града у опадању, где прелазак из индустријског (фордистичког) раздобља у пост-индустријско (пост-фордистичко) раздобље није био добро структурно спроведен, па је за последицу дошло до урбаног опадања. Овај модел се називом везује за познатог америчког индустријанца Хенрија Форда (енг. *Henry Ford*), родоначелника велике америчке аутомобилске компаније „Форд“, па је више везана за амерички научни миље (Markantonatou, 2007). Фордистички град је место где је присутан фордизам – социо-економски систем заснован на индустријализацији, стандардизацији и масовној производњи и потрошњи, оличен у индустријској траци за масовну серијску производњу (Lipietz, 1993). Пост-фордизам је његова супротност – то је производња робе у малим количинама, заснована на разноликости и високој специјализацији послова⁴³, уз велику употребу ИКТ и софтверских технологија, а овако софистицирана роба је намењена веома пробирљивим купцима истанчаног и разноликог укуса (Jessor, 1992 & 1996; Amin, 1994). Прелазак са једног на другог модел десно се средином 20. века, а најкасније током 1970-их (Wiechmann & Bontje, 2015).

И фордистички и пост-фордистички систем су имали дубоки одраз по град, али са другачији просторним одредницама (слика 10). Фордистички град је једнополни, тј. са сачуваним старим средиштем из ранијих епоха, док су тада нови индустријски погони, као главни привредни замајац овог доба, смештени на градском ободу. Пост-фордистички град је вишеполни, тј. поред старог језгра постоје и нова средишта окупљања на ободу у виду тржних центара, тематских паркова и нових пословних зона. Ова нова средишта су делом новоизграђена, док су друга настала постушцима

⁴² Пример пост-социјалистичког урбаног опадања ће бити касније подробно описан.

⁴³ Обично су то послови канцеларијског типа, где се траже високообразовни профили.

урбане обнове од сада већ превазиђених, деиндустријализованих целина. У случају градова у опадању идеал пост-фордистичког града још није досегнут. Примери недовољно успешних градова у овом преласку су бројни и њима припада већина градова у опадању у западним државама.

Слика 10: Шематски просторна структура фордистичког и пост-фордистичког града (аутор: R. Anderson; извор: http://www.yorku.ca/anderson/Intro%20Urban%20Studies/Unit3/post-fordist_city.htm).

Моноструктурни или монофункционални модел (моно-град) је другачији модел града у опадању, који је уско везан за једну ужу привредну, одн. индустријску грану, а некад и за само једно велико привредно предузеће. Услед овога, градови развијени по овом моделу су посебно рањиви, јер било каква промена привредног амбијента која утиче на смањење или чак гашење производње и/или предузећа на ком почива град доводи неминовно и до изразитог урбаног опадања (Kühn & Liebmann, 2012; Martinez-Fernandez и др., 2012). Историјски гледано, овај случај града је већ описан код ранијих градова везаних за руднике, чије је исцрпљивање доводило до њиховог опадања и, у неким случајевима, потпуног напуштања. Савремени примери су такође многобројни, али су везани за опадање индустријске производње. Већ су описани процеси урбаног опадања Детроита и Флинта на североистоку САД-а, где је смањење обима аутомобилске производње као окоснице градске привреде довело до опадања целих градова. Примера има доста и у Европи. Посебно је илустративан случај Таранта као некадашњег италијанског средишта специјализованог за тешку индустрију, који је услед опадања и све веће специјализације и аутоматизације привредних активности тешке индустрије банкротирао 2006. године (Camarda, Rotondo & Selicato, 2015). Бројни су и примери монофункционалних градова у бившим социјалистичким државама, који су данас и највише угрожени урбаним опадањем (Brent, 2015). Овакви

примери срећу се и у државама које су данас познате по галопирајућој урбанизацији. Илустративан је пример града Јичуна као средишта тешке индустрије у северној Кини (Allen, 2017). По дубини истраживања издвајају се монофункционални градови који су били средишта тешке индустрије на подручју бивше Источне Немачке (Kühn & Liebmann, 2012).

Описани модели урбаног опадања поклапају се са економским законитостима обрађеним у оквиру теоријом урбане промене (Platt, 2004). Већ је наглашено да се урбано опадање по овој теорији поставља као један циклус у развоју града (Fol & Cunningham-Sabot, 2010; Martinez-Fernandez и др., 2013). Постоје примери и градова где су се циклуси раста и опадања обрнули неколико пута од њиховог настанка (Wiechmann & Bontje, 2015). Класично економско гледиште ове теорије се ослања на променљивост малопродајних и велепродајних цена, тј. њихово колебање између раста и опадања. По овоме, урбано опадање једног града или четврти се сагледава кроз смањење вредности некретнина у њему, проузроковано досељавањем сиромашнијег становништва које потискује затечено богатије становништво, које се потом пресељава на друга места – обично у нова предграђа (Hoyt, 1939). Ипак, примећује се да се претходно првенствено односи на послератно раздобље раста предграђа на уштрб опадања средишњих градова у САД-у (Metzger, 2000). То значи да се ово гледиште више везује на промену односа унутар једне урбаног подручја (град + предграђа) него што утиче на сагледавање стања целог урбаног подручја као целине.

За разлику од класичног приступа новији приступи теорији урбане промене су више окренути проучавању тзв. „стваралачког уништења“ (енг. *Creative destruction*). По П. Холу (Hall, 1988), (урбани) простор трпи последице технолошког напретка у привреди, који се заснива на сталној примени нових технологија и иновација; оне у почетку доводе до отварања нових радних места, али временом долази до стагнације и, затим, опадања њиховог броја и пораста незапослености. Стагнација овде представља преломну тачку где се производња одређеног производа стандардизује на начин да се може производити условно свуда, па јефтинији процес производње постаје главни императив (Friedrichs, 1993)⁴⁴. Тако се путем економске теорије веома лако може објаснити деиндустријализација развијених држава Запада, где је индустријска производња многих добара постала сувише скупа због цене високо

⁴⁴ Чиме се ова тема надовезује на токове глобализације и лако премештање светског капитала, веома актуелно последњих пар деценија.

специјализоване радне снаге, а сам поступак производње постао довољно стандардизован да се производња лако може преместити у мање развијене државе са јефтинијим и мање стручном радном снагом, попут држава Далеког истока: раније Јужне Кореје и Тајвана, а данас Кине, Индонезије, Индокине и Индије.

Овим се долази до значаја глобализације⁴⁵ као данас кључног светског процеса по урбани раст и опадање (Palagst, 2007). Одмах се мора рећи да је пребацивање индустријске производње из данас развијених држава, где је савремена индустрија и створена, у државе у развоју, где је радна снага јефтинија, само један од глобалних процеса (Sassen, 2001; Scott & Storper, 2003). Суштина глобализације је много ширира – она обухвата свеобухватну интеграцију целог света на пољу размене добара, идеја, мишљења, културе и послова/радних места (Robertson, 1992; Soja, 2000). Процеси глобализације су омогућени развојем савремене телекомуникационе инфраструктуре, нарочито интернета, чиме је остварен веома брз проток података (Wolf, 2014). Овим се као чинилац урбаног развоја, поред индустрије, поставља и саобраћај, а градови постају средишта логистике, протока података и нове технолошке револуције (Martinez-Fernandez и др., 2012), који својим успехом привлаче надарене стручњаке. Дати стручњаци стварају иновације у овим градовима, чиме им омогућавају привлачење стваралачког потенцијала света (Florida 2005).

Претходно тврђење је тачно само у случају неких градова, тзв. глобалних градова, који су управо успели да постану средишта логистике, иновација и технолошког развоја. Глобализација је била омогућена и делом услед јачања неолиберлизма у глобалној привреди, којим је у одређеној мери дерегулисан систем мера друштвене сигурности, оличен у држави благостања (Harvey, 2005). Овим процесом посредно је умањен значај мера просторне равномерности у урбаном развоју и мрежи градова. Последица је све већа концентрација главних чинилаца глобализације (капитала, добара, радних места) у релативном малом броју градова (Martinez-Fernandez и др., 2012).

Већина данашњих градова у опадању се сврстава у други, много бројнији скуп глобално неумрежених градова (Schlappa & Neill, 2013). Њих можемо назвати и неглобалним градовима (Ren, 2011). Одлике неглобалних градова су следеће:

⁴⁵ За потребе овог пројекта, истраживање глобализације се своди на њен однос и утицаје на урбано опадање.

- Многи су стара индустријска средишта, где је управо велика концентрација индустрије била велика препрека за прилагођавање новим условима глобализације (Sassen, 2001);
- Већина ових градова је лоше умрежена са другим градовима, тј. није прикључена на мрежу глобалних комуникација (Castells, 2000; Martínez-Fernandez и др., 2012);
- Преовлађују мањи и средњи градови, где је њихова (недовољна) величина ограничење за капацитете потребне за глобалне токове развоја (Renn, 2011).

Ипак, неглобални град и град у опадању се не могу поистоветити. Много неглобалних градова, ако не и већина, су градови са (још увек присутним) демографским растом. То су готово сви градови држава у развоју широм Африке, Азије и Латинске Америке, изузев њихових престоница и највећих, милионских градова, који по својим управним улогама и величином спадају у глобалне градове. Важи и обратно – постоје и градови који су „глобални играчи“, али им број становника опада или им је опадао током дужег времена. Ово је био случај са суседним Будимпештом (Dövényi & Kovács, 2012) и Прагом (Ouředníček, Šimon & Коречна́, 2015), где је са падом социјализма забележен демографски пад, који је трајао приближно две деценије⁴⁶.

Економски стручњаци који проучавају урбано опадање не ограничавају се само на анализу његових узрока, већ разматрају и економске и фискалне одговоре на њега, без обзира да ли то подразумева поновни урбани раст или само довођење у ред по питању буџетске и фискалне политике града у опадању (Großmann и др., 2008b). При том се отварају два битна питања: (1) како економским показатељима премерити урбано опадање и (2) како на одговарајући начин уредити фискалне мере као одговор.

Занимљиво је да се економским показатељима урбаног опадања бавио релативно мали број истраживача, иако се економски проблеми редовно наглашавају као кључни за појаву урбаног опадања у теоријским радовима. Овде је потребно издвојити радове Мануела Волфа, непосредно везане за проучавање у пракси применљивих показатеља урбаног опадања. Тако М. Волф (Wolff, 2010) издваја четири кључна показатеља економских кретања које су бити за сагледавање урбаног опадања. То су: приходи, бруто домаћи производ града, број запослених спрам броја становника и број незапослених спрам броја становника. Други истраживачи дају

⁴⁶ Чињеница је, ипак, да позиционирање неког града у опадању међу глобалне градове убрзано доводи до његове веће привлачности, па и поновног раста у виду реурбанизације.

другачије показатеље. На пример, као значајни се јављају: незапосленост, ниво приватних улагања, разлика између градских прихода и расхода, зависност градског буџета од спољних извора финансирања, обично од стране државе и/или покрајине (Strykiewicz & Jaroszevska, 2016). Ипак, очигледно је да се ови показатељи изводе на основу већ изложених поставки теорије урбане промене и глобализације као теоријског концепта.

Фискални⁴⁷ и финансијски модели превазилажења урбаног опадања такође нису довољно истакнути. Један од разлога за теже сагледавање ових модела управљања градом у опадању јесте то што је овом случају одраз финансијског сектора слабије видљив у простору. На пример, код градова са изразитим растом попут Лондона или Шангаја, нове луксузне грађевине у градском пределу веома добро оличавају јака финансијска тржишта у позадини; ово се тешко може видети код градова у опадању (Ryan & Bello, 2015). Поред тога, утврђено и да градови у опадању имају мање финансијске капацитете него градови са растом и да их ова ограничења обично терају у даље урбано опадање (Manville & Kuhlmann, 2015). Ово је вероватни разлог што се ови механизми ређе засебно проучавају.

Најчешће теме којима се баве истраживања везана за фискалне и финансијске моделе превазилажења урбаног опадања су питање празних некретнина и недовољно искоришћеног градског грађевинског земљишта као ограниченог ресурса (Manville & Kuhlmann, 2015). Описани фискални механизми се односе на подстицаје, али и фискалне притиске (повећане порезе или увођење нових такси) у циљу утицања на становништво да пресели из слабије насељених у гушће насељене делове градова у опадању. Ово је већ било описано у случају градова Јангстоуна и Флинта у САД-у⁴⁸. Као што се види, ови механизми нису само у опсегу економије, већ и планерских мера, пошто кроз меру подстицањем или чак принудног пресељења из једног дела града у други обухватају и просторну димензију и неминовно траже ангажовање стручњака за простор, углавном урбаниста-планера. Овим се може закључити да фискални и финансијски механизми превазилажења проблема урбаног опадања готово никад не примењују засебно, већ се обично спрежу са локалном планерском политиком.

⁴⁷ Под фискалним моделима подразумевамо оне моделе који се искључиво везују за фискалне механизме, попут пореза или такси.

⁴⁸ Поглавље 2.1.3.

2.2.3. Демографско сагледавање градова у опадању

Концепт градова у опадању је своју међународну препознатљивост стекао истицањем опадања броја становника⁴⁹ у овим градовима. Од самог установљења појма *урбано опадање* оно се првенствено огледа кроз опадање броја становника. Ф. Освалт (Oswalt, 2006), као главни заговорник тада новог појма *урбано опадање*, у свом научном пројекту се управо везао за опадање броја становника као кључну одредницу препознавања ове појаве, описујући је кроз трендове опадања броја становника. Због тога не чуди што многи истраживачи управо подвлаче да је опадање броја становника најважнија одредница да ли неки град или урбано подручје опада (Pallagst, 2008). У научним круговима се чак истиче и опасност од заблуде да се проучавање урбаног опадања сведе не разматрање опадања броја становника (Hasse и др., 2016b).

Опадање броја становника у градовима у опадању се обично јавља кроз сплет више демографских трендова⁵⁰, од којих су два најбитнија – негативан природни прираштај и одсељавање становништва.

Већ одавно је уочена веза између градова у опадању и негативног природног прираштаја. Европа, као данас једини континент са негативним природним прираштајем, је истовремено и место са највећом концентрацијом градова у опадању (Rumpel & Slach, 2014). Смањење природног прираштаја испод стопе просте обнове становништва јесте последица друге демографске транзиције од 1970-их, под којој се подразумева одлагање стварања породице и рађања, смањење броја живорођене деце по жени, пораст алтернативних видова заједнице у односу на традиционални брак и све чешће родитељство изван брака (van de Каа, 2003; Lesthaeghe, 2014).

Мада је Европа и најбољи пример за овај процес (Van de Каа, 1987), слични трендови су последњих деценија уочени и у многим другим високо развијеним државама, попут Јапана, Тајвана, Сингапура или Аустралије. Укупно је више од 1/5 укупног броја држава (или 40 њих) захваћено негативним природним прираштајем (Lee & Mason, 2014). У 5 највише погођених држава и ентитета (Јужна Кореја, Тајван, Румунија, Сингапур, Босна и Херцеговина) се рађа свега 1,2 детета по жени у плодном добу

⁴⁹ У овом раду демографско опадање није поистовећено са опадањем броја становника. Оно обухвата и друге негативне демографске појаве, попут старења, погоршања стручне спреме становника и сл. Научни извори различито приступају овом питању, што говори да не постоји општи консензус да ли је демографско опадање исто што и опадање броја становника.

⁵⁰ Који су, опет, проузроковани условима у привреди и развојем друштвених и културних образаца живота.

живота, што готово двоструко мање од неопходних 2,1 детета (PRB, 2017). На крају, утицај друге демографске транзиције се веома добро огледа и у масовном урбаном опадању у захваћеним државама (Wolff, Fol, Roth & Cunningham-Sabot, 2013).

Поред природног прираштаја, велику улогу у настајању и постојању градова у опадању игра и исељавање градског становништва⁵¹. Оно се овде може сагледати двојачко; исељавање из градског језгра у предграђа и исељавање у друга, удаљена места (Strauß, 2012). Данас, са савременим видовима превоза и општом умреженошћу планете, ова удаљеност постаје све релативнија. Без обзира на раздаљину, миграције изузетно добро приказују повезаност стања градске привреде и квалитета урбаног развоја⁵². Мало пре споменути пример града-државе Сингапура са изразито негативним природним прираштајем управо ово сликовито доказује – услед сталног досељавања иностраног становништва, већ деценијама демографски угрожен Сингапур постојано расте.

У случају градова у опадању, тешкоће у привреди узрокују исељавање становништва (Pallagst, 2008b; Rink и др., 2012). При томе, у градовима у опадању се обично дешава 'одлив мозга', јер одлазе они који су кључни за њихов могући препород и реурбанизацију – млади и високо образовани (Friedrichs, 1993; Platt, 2004; Vignal, 2006; Cunningham-Sabot и др., 2014; Renn, 2015). Ово је био и још увек јесте један од највећих проблема за источнемачке градове у опадању после уједињења Немачке. Ови градови су током привредног реструктурирања од 1990-их година остали управо без овог, за будућност кључног контингента становништва (Oswalt, 2006).

Са појавом глобализације и процеси исељавања и досељавања су више него икад добили глобалне одлике. Градови западне половине Европе гледани скупа представљају добар пример како стабилни привредни услови могу да исељавање претворе у досељавање. Овај део Европе, који је традиционално вековима био извор исељавања, последњих деценија постаје крајње одредиште бројних усељеника и овај темпо је у последње време све бржи (Marozzi, 2015). Нови усељеници обично

⁵¹ Миграције могу бити спонтане и принудне. Принудне миграције осим у посебним случајевима (нпр. планско исељавање становништва услед стварања вештачких акумулација) су последица рата и природних непогода. У овом случају посматрају се првенствено спонтане миграције.

⁵² Под овим се мисли на бројне градове у развијеним државама који захваљујући досељавању становништва бележе урбани раст, иако имају негативан природни прираштај. Важи и супротно - многи градови у земљама у развоју, иако бележе пораст становништва услед високог природног прираштаја, такође бележе и исељавање свој становништва у развијене земље услед ограничења и недостатака у својој привреди.

избегавају градове у опадању. Разлоге треба тражити у лакшем и бржем умрежавању и прилагођавању у градовима са глобалним одликама, где је лакше наћи запослење и где већ постоји етничка шароликост, па су услови интеграције лакши (ИОМ, 2015). Привлачност европских градова додатно подстичу и мере социјалног капитализма, оличени у облику „државе благостања“ (Mau & Burkhardt, 2009). Поред глобалних кретања, постоје и померања становништва унутар саме Европе. На пример, досељеници са Балкана и европског југа традиционално играју значајну улогу у вештачком подмлађивању и расту становништва већих и развијенијих градова Западне Европе (Gospodini, 2012). Овим се на нивоу континента додатно прави јаз између градова са растом на његовом западу и северу и градова са опадањем на истоку и југу.

Исељавање младог становништва из градова захваћених опадањем истовремено значи и убрзано старење становништва (Rink и др., 2012). Оно је додатно потпомогнуто продуженим животним веком становништва у високо развијеним земљама (NRC, 2011). Свеукупни првак је Јапан, где становништво старе доби (са 65 година и више) чини чак 28% укупног становништва (PRB, 2017). Због тога не чуди што Јапан има данас много градова у опадању, посебно оних у сеоским подручјима и на ободу острва, као што је ретко насељени Хокаидо на северу (Graphagan, 2005; Flüchter, 2009). ЕУ је такође близу границе од 25% старог становништва (Schlappa & Neill, 2013). Градови у опадању имају старо становништво, које је углавном издржавано кроз пензије, односно није продуктивно. То у вези са ограниченим локалним финансијама ствара још веће ограничење за локални препород (Schlappa & Neill, 2013). Због тога старо становништво представља један од најважнијих проблема у функционисању града у опадању (Martinez-Fernandez, Kubo, Noya & Weyman, 2012; Wolff & Wiechmann, 2017). УН Хабитат чак повезано сагледава урбано опадање и старење (градског) становништва у својим извештајима (UN Habitat, 2009). Поред тога, старије становништво највише погађа сиромаштво као последица урбаног опадања (Schenkel, 2012). Оно је и посебно погођено уколико долази до подстицаног пресељења, уобичајене мере у градовима у опадању на Западу. Разлог овоме је да су старији грађани услед ограничених економских могућности много рањивији ако се морају преселити из градова или насеља у опадању (Bogataj, Ros McDonnell & Bogataj, 2016).

Ипак, питање старења становништва се може посматрати двојако:

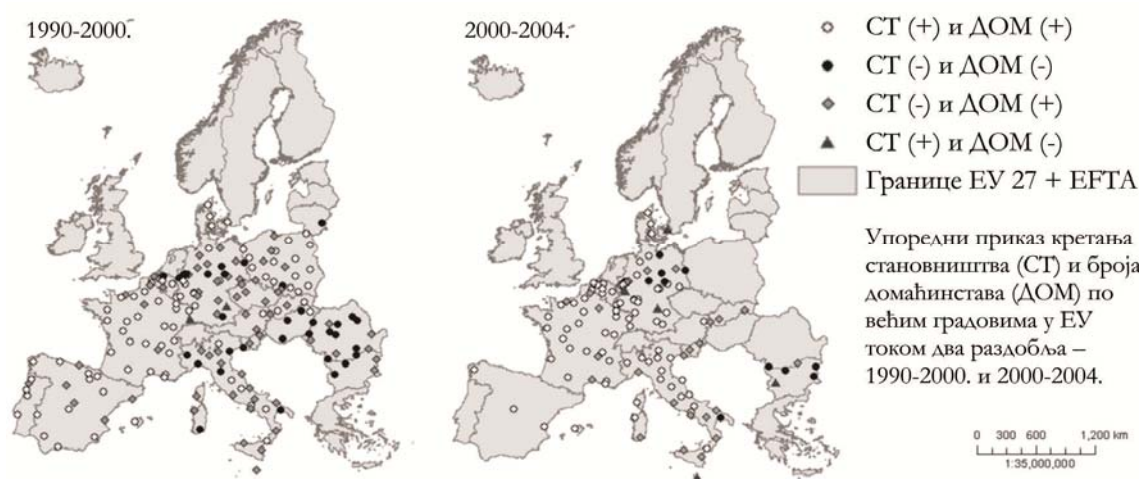
- Нагло старење становништва у старијим, средишње положеним деловима урбаних подручја, попут старих градских језгара и старијих стамбених насеља. Пример за ово можемо наћи већ у Србији. Градска општина Стари Град у Београду, која обухвата најстарији део историјског језгра, изгубила је 40% становништва од краја Другог светског рата, када је почело опадање (РЗС, 2014). Ово је утицало на старење становништва – просечан становник општине има 45,4 година, док је старо становништво (>64 година) чини готово 30% укупног становништва (РЗС, 2012). Ипак, овакав случај је мање озбиљан, зато што постоји већа вероватноћа реурбанизације из других делова града, као што је случај са суседном општином Врачар у Београду, која је после дуготрајног опадања броја становника на низу послератних пописа, забележила стагнацију на последњем попису становништва из 2011. године (РЗС, 2014).
- Старење становништва на нивоу целог урбаног подручја је много озбиљније ограничење, будући да унутрашње пресељење становништва није опција за реурбанизацију. Примери су бројни. Град Трст је од 1970-их година изгубио око 25% становништва, па је на последњем попису 2011. године његово становништво било у просеку за 4 године старије од већ ионако старог становништва Италије (46 према 42 године), а становници у пензији су чинили 28% становништва Трста (ISTAT, б.д.). Почетком 3. миленијума најчешће занимање у граду је било пензионер. Тадашњи градоначелник је изнео горку шалу да ако неко хоће да види као ће Европа изгледати у будућности треба само да сврати у Трст (Hundley, 2000).

Слично убрзаном старењу становништва, услед исељавања млађег и високо образованог и стручног становништва из градова у опадању у њима се дешава и слабљење образовне структуре становништва. Ово се огледа подједнако у САД-у (Renn, 2015)⁵³ и у Европи (Platt, 2004). Делује да се овај процес окреће у круг; са смањењем млађег радног становништва, опада и број деце, што за последицу има рационализацију школа и образовних профила услед ограничених локалних финансија, па затечена деца имају мање могућности приликом школовања и, касније, стручног напредовања, чиме се на крају подстиче даље урбано опадање (Platt, 2004; Vuček & Vleha, 2013).

⁵³ Занимљиво је приметити да се питање слабљења образовне структуре становништва у градовима у опадању много чешће обрађује у америчком научном миљеу, који је традиционално више усмерен на економска питања, што се овде огледа чак и у демографском дискурсу.

Ипак, претходни проблеми нарочито важе за мање и средње велике градове, будући да многи велики градови са елементима урбаног опадања често не бележе овај тренд. Примера ради, према скорашњим истраживањима у САД-у већина од 28 највећих урбаних подручја са елементима урбаног опадања су истовремено имала чак двоцифрени пораст високо образованог становништва, показавши при том боље показатеље у односу на државни просек (Renn, 2015). Ово се може тумачити и као почетак гентрификације и урбане обнове. У прилог овоме иде и то да су многи од ових градова последњих година показали знаке реурбанизације или се то може према најновијим показатељима ускоро очекивати.

Остали демографски показатељи се ређе спомињу у научном проучавању градова у опадању. Промена броја домаћинства је једно од обрађених тема. Иако би се очекивало да опадање броја становника буде праћено и опадањем броја домаћинства, ово није било толико очигледно и то услед већ објашњене друге демографске транзиције. Смањење броја чланова домаћинства амортизовало је током првих деценија опадање броја домаћинства, посебно кроз нагли пораст самачких домаћинства (Haase и др., 2014). Друга појава која омогућава да усред опадања броја становника број домаћинства расте јесте и повећање стамбене површине по домаћинству услед подизања квалитета живота (Haase, Kabisch & Haase, 2013). Тако је током последњих 25 година више европских градова у опадању бележило опадање броја становника, али не и опадање броја домаћинства (Слика 11):

Слика 11: Упоредни приказ кретања броја становника и броја домаћинства по већим градовима у ЕУ током два раздобља – 1990-2000. и 2000-2004. (Аутори: D. Haase, N. Kabisch & A. Haase, извор: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3688765/#>).

Мерење демографског опадања у градовима у опадању и успостављање демографских показатеља је донекле боље научно покривено него у случају економских показатеља, али је једнако сложено и обухвата више демографских показатеља. Један од свеобухватних приступа овој тематици урађен је за француске градове у опадању (Wolff, 2010):

- Стопе миграције за раздобље 1975-1999.,
- Природни прираштај за раздобље 1975-1999.,
- Кретање удела старијег становништва (>64 године) за раздобље 1975-1999.,
- Кретање удела становништва животне доби између 15 и 24 године⁵⁴ за раздобље 1975-1999.,
- Кретање стопе незапослености за раздобље 1975-1999. и
- Кретање стопе радно способног становништва за раздобље 1975-1999.

Изузимајући посматрано раздобље, које се у Француској може лако повезати са временом успостављања друге демографске транзиције, дати показатељи се веома лако могу применити и на другим местима. Наравно, уз услов да постоји доступност одговарајућих статистичких података, што није увек случај, посебно за просторне јединице испод нивоа општине⁵⁵.

Одговори на превазилажење урбаног опадања који су искључиво у области демографије нису претерано чести. Обично су повезани са другим мерама, нарочито у области урбанистичког планирања. Неки од њих, попут подстицања рађања, су махом у надлежности државног и регионалног нивоа. Приступе који примарно у оквиру демографије можемо поделити у две групе, на оне који прихватају ново стање са мање становника и на оне који теже да поврате изгубљено становништво (Hospers, 2013):

- 1) Први приступи су они који се заснивају на довођењу новог становништва споља и они могу бити:
 - Једна од промовисаних идеја је да се градови у опадању претворе у „градове пензионера“ (енг. *Retirement Cities*) (Nefs, Alves, Zasada & Haase, 2011). Овде се

⁵⁴ Овај узраст је посебно осетљив по питању миграције ради школовања.

⁵⁵ На пример, у Србији се стопа незапослености не води на нивоу насеља, већ тек на нивоу јединице локалне самоуправе (општине), што спречава укључење овог показатеља у случају провере урбаног опадања за градска насеља.

тежи да се планским мерама подстакне досељавање старијег становништва које има ограничена примања. Овим би се искористила једна од предности градова у опадању. Опште речено, ови градови су јефтинији за живот уколико се инфраструктура у њима не препусти дуготрајном пропадању (Zakirova, 2010). Практичан пример за ово је покушај у Трсту, у оквиру пројекта „Montebello“, са нагласком на пензионерима са ограниченом покретљивошћу (Galjaard, 2016). Пошто је пројекат тек започет, исходи су још увек непознаница.

- Развој градовима у опадању као нових школских-универзитетских средишта је сличан приступ њиховом оживљавању, мада са другим циљаним контингентом становништва – ученицима и студентима. Чак се и улагање у средњошколско образовање показује као значајно за оживљавање градова у опадању (Nelle, 2016). Традиционални универзитетски градови припадају скупу успешних градова, потпуно различитих од градова са урбаним опадањем, где се недостатак ових садржаја управо одражава на веома мали контингент становништва студентског узраста (Larsen, 2008). Са друге стране, познато је да је постојање високог образовања у некој урбаној средини битно из више разлога: економских, друштвених и еколошких, па представља важан мотор њеног развоја (Nuzirab & Dewancker, 2014). Последњих пар деценија отварање нових универзитета, факултета и виших школа по градовима средње величине са елементима урбаног опадања, где они до тада нису постали, постаје начин њиховог оживљавања. Пример за ово је град Тистед (дан. *Thisted*) у Данској где долазак неколико мањих високообразовних установа оживео овај град (Larsen, 2008). На тлу бивше Југославије овај модел развоја је успешно примењен у Копру у Словенији, са оснивањем Универзитета Приморске области 2003. године (Sasek Divjak, 2012).
- Туристички градови подразумевају да се одређене вредности у градовима у опадању промовишу у нова туристичка места, а да се постојеће стамбене јединице претворе у туристички смештај и/или викенд-станове и куће за људе који живе на другим местима, али би повремено боравили у датим насељима. При томе, само мањина градова у опадању може постати довољно привлачна за туристе. Венеција са својим непроцењивим историјским и културним вредностима представља такву крајност, пошто је масовни туризам довео до великог одлива становништва у предграђа на копну од почетка 20. века (Ross, 2015). Индустијско наслеђе такође може бити искоришћено кроз урбану обнову, али

се тражи много више улагања и веома добро организован поступак унапређења простора (Fernández Agueda, 2014). Пример за ово су старе челичане Цолверејн (нем. *Zollverein*) у Рурској области у Немачкој, са бројним градовима који су били у опадању током друге половине 20. века. Кроз процес урбане обнове овај индустријски комплекс је претворен у ново средиште дешавања на пољу културе, забаве и одмора и делом је утицао на заустављање урбаног опадања у Руру (Ралевић, Антонић, Митровић и Симеунчевић Радуловић, 2014; Oevermann & Mieг, 2015). Слично, томе стратегија урбане обнове језгра Манчестера, као једног од првих индустријских градова са великим проблемима урбаног опадања током касног 20. века, се управо заснивала на туризму и разоноди, а неки од бивших индустријских погона су кроз урбану реконструкцију постали хотели и хостели (Cloissick, 2014). Ипак, већина градова у опадању је производ индустријског доба и није довољно тематски и визуелно привлачна. Због тога се овде обично рачуна да градови буду исходишта ка туристичким одредиштима у окружењу (Shin, 2014).

- 2) Другачији приступи су они који се заснивају на решавању тешкоћа узрокованих урбаним опадањем кроз 'унутрашњи дијалог' између затеченог месног становништва различите животне доби. Постоје предлози који се заснивају на унакрсном решавању демографских проблема. Приступ кроз успостављање неформалних мрежа сарадње између различитих контигената становништва је један од њих (Gilcher, 2013; Naase и др., 2014). Овде би кроз удружења и цивилно друштво млађе становништво у активној доби давало услуге помоћи бројном старијем становништву, које је због старости физички ограничено, и истовремено било запослено (Neill & Schlappa, 2016).

2.2.4. Политичко сагледавање градова у опадању

Политичко сагледавање градова у опадању односи си се на утицај дугорочних политичко-административних одлука на урбано опадање⁵⁶. Могу се разликовати три типа урбаног опадања према политичко-просторном контексту у ком се оно јавља и дешава:

⁵⁶ Мада постоје и примери дневно-политичких улива у тему урбаног опадања. На пример, избори за народну скупштину у Француској 2008. године били су значајно узбуркани сазнањима о величини питања градова у опадању (Fol & Cunningham-Sabot, 2010).

- Макро-контекст – односи се на урбано опадање услед промене државних граница и оно погађа градове у новом пограничном појасу;
- Мезо-контекст – односи се на урбано опадање које настаје услед опадања области над којом је оно надлежно и које њој гравитира;
- Микро-контекст – односи се на појаву урбаног опадања као последице подручне поделе на насеља и општине као најниже административне јединице. Ово обухвата и једну од најважнијих одлика урбаног опадања – опадање (средишњег) градског насеља на штету раста насеља која чине његово предграђе.

МАКРО-КОНТЕКСТ: Урбано опадање изазвано променом макро-контекста среће код градова који променом државних граница или значајном променом режима њихове пропустљивости губе на значају и последично почињу опадати (Großmann и др., 2008; Naase и др., 2014). Град овим губи део или чак већину свог зависног подручја, а његова прометност и умреженост се значајно ограничавају граничном линијом као новом препреком (Bruneckiene & Sinkiene, 2015).

Ово се увиђа на примеру већ споменутог Трста и суседног града Горице у Италији. Град Трст је пред крај Аустроугарске био један од највећих градова царства и најважнија лука његове аустријске половине. Иако је после распада Аустроугарске и прикључења Краљевини Италији 1918. године Трст изгубио положај важне луке, он је и даље био удаљен од границе и имао зависно подручје, па је наставио расти успореним темпом. После Другог светског рата и демаркације границе између тадашње Југославије и Италије, град је остао у Италији, али је сада био стешњен између Јадранског мора на западу и државне границе на југу, истоку, североистоку, остављају узану копнену везу ка остатку Италије на северу. Тиме је Трст готово у потпуно изгубио зависно залеђе као и могућност да образује предграђа, а постао је изразито погранични (Hundley, 2000). Град је од тада изгубио око 25% становништва (ИСТАТ, б.д.), које и даље опада, мада по знатно споријој стопи. Најновији изазов био је улазак суседне Словеније у Шенгенску зону, чиме је град изгубио и положај капије између запада и истока Европе (URBACT, б.д.). Због тога не чуди што град, уз Ђенову са озбиљним изазовима у привредном реструктурирању, има и најмањи прираштај међу већим градовима у Италији, која и сама спада у земље где је он најнижи (Hundley, 2000).

Слике 12 и 13: Трст и Горица у Италији као градови у опадању услед пограничног положаја. Док је код Трста (лево) урбано опадање теже визуелно сагледати услед и даље велике густине насељености (пошто се град није могао просторно ширити), код Горице (десно) је то очигледно, пошто многи делови града изгледају пусто, са тек којим насељеним станом (Аутор: Б. Антонић)

Слични обрасци урбаног опадања се виде и код суседне Горице, која је положена уз саму границу са Словенијом и која је губитком залеђа на северу и истоку после Другог светског рата привредно назадовала (Domenico, 2002). Број становника у граду постојано опада од краја Другог светског рата, да би данашњи град имао око 35.000 становника или 17% мање него током првог послератног пописа (ISTAT, б.д.). Међутим, због мање величине града урбано опадање се лакше сагледава у простору, а могућност ширења грађевинског подручја града ка југу и западу градског атара утицала је да већина становништва напусти старо градско језгро са кућама старим и по неколико векова и пресели се на обод града, у савремена стамбена насеља. Због тога је старо језгро Горице готово потпуно пусто када се радње у приземљима увече затворе⁵⁷.

Примери урбаног опадања градова уз државне границе су веома бројни. Може се и рећи да је оно је чешће него што се то уочава кроз научна истраживања. Посебно је често у Европи, где су државе просторно мале, па погранични положај релативно честа појава. На пример, погранични градови на северу и истоку Финске су крајем 1990-их (1995-1999.) имали већи пад становништва него градови у источном делу Немачке, али они нису били у средишту пажње истраживача (Wiechmann, 2009). И у Србији постоје слични случајеви. Међу градским насељима средње величине, а који

⁵⁷ На основу теренског истраживања аутора и разговора са месним становништвом.

су истовремено и средишта управних округа, највећи пад становништва између два последња пописа имали су Кикинда, Сомбор, Пирот и Бор (РЗС, 2014). То су све градови близу 'старих' државних граница са Мађарском, Румунијом и Бугарском, успостављених од средине 19. века до 1918. године. Ово је јасан знак да близина релативно непропусне границе веома утиче на стање српских градова.

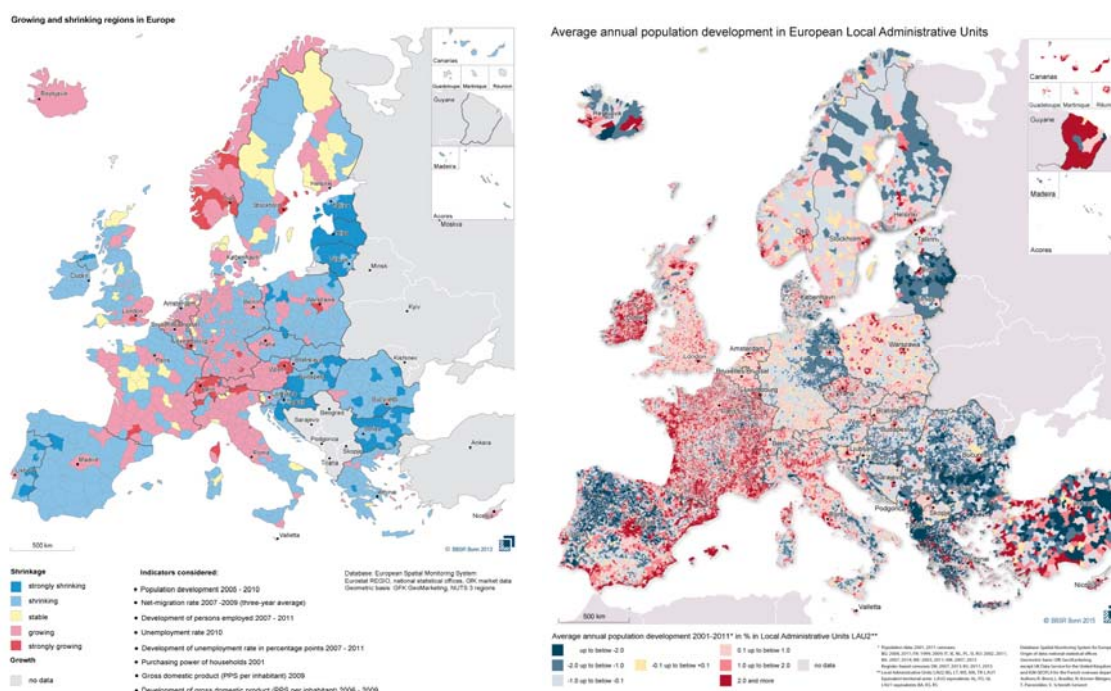
На крају, као главна мера у спречавању даљег урбаног опадања пограничних градова намеће се боља сарадња и повезивање пограничних подручја и градова са обе стране границе кроз лабављење границе као просторног ограничења у привредном развоју и друштвено-културној размени (Bruneckienė & Sinkienė, 2015b).

МЕЗО-КОНТЕКСТ: Негативан утицај политичког мезо-контекста посебно се сагледава код малих и средње великих градова⁵⁸ као више угрожених урбаним опадањем (Pallgast и др., 2014; Martinez-Fernandez и др., 2012). Њихов значај се управо огледа на нивоу непосредног окружења, у оквиру регије где се налазе, будући да су опадање регије и градова у њој често међусобно повезани (Varon и др., 2010; Brandes Gratz, 2010; Bontje and Musterd, 2012). Слично томе, примери екстремног опадања градова су се често дешавали у регијама које су такође имале екстремно опадање (Platt, 2004) (Слике 14 и 15).

Широм Европе сагледава се да је опадање малих и средње великих градова непосредно везано за ограничења регија којима припадају. То су углавном градови у регијама на ободу главних токова развоја на континенту; на крајњем југу, као што су градови у Алентежу на југу Португалије или јужној Италији (Wiechmann, 2009; Guimarães и др., 2015), или градови на крајњем северу, као су градови шкотских брда, северне Шведске и Финске. Постоје и примери средишње смештених, али прилично планинских и на тај начин просторно искљученијих подручја, као што је градови усред Средишњег Масива у Француској (Martinez-Fernandez и др., 2012). Изузимајући одређене регије и њима припадајуће градове у бившим социјалистичким државама са посебним обележјима опадања, наведени градови на ободу западне Европе су имали највећи пад становништва током краја 20. века (Martinez-Fernandez и др., 2012). Сличних примера има и другде. Дobar пример је Аустралија са и даље приметним

⁵⁸ Према дефиницији ESPON-а (енг. *European Observation Network for Territorial Development and Cohesion*), средње велики градови имају између 5 и 50 хиљада ст. и густину насељености у распону 300-1.500 ст./km², док су мали градови испод 5 хиљада ст., али са густином насељености од преко 300 ст./km².

урбаним растом, који је, међутим, везан за велике градове и приобаље, док много малих градова у унутрашњости државе опада (Martinez-Fernandez & Wu, 2007). Закључно, кроз урбано опадање малих и средње великих градова се веома добро огледа неравномерни развој и структурни проблеми одређеног ширег подручја (Rink и др., 2012).

Слике 14 и 15: Опадање и раст НСТЈЗ регија⁵⁹ (лево) и локалне самоуправе (укључујући градове) (десно) у Европи током раздобља 2001-2011. Лако се уочава опадање јужне Италије и Португалије (Алентежо), северне Финске, Шведске, као и великог дела бивше социјалистичке Европе, посебно Бугарске и Румуније (Сл. 14: Извор: European spatial Monitoring System, http://www.bbsr.bund.de/BBSR/EN/SpatialDevelopment/SpatialDevelopmentEurope/AnalysesSpatialDevelopment/Projects/growing_shrinking/Images/MAP_growing_shrinking_regions.gif?__blob=poster&v=2; Сл. 15: Аутори: R. Binot, L. Bradler, N. Korner-Blatigen, T. Panwinkler & V. Schmidt-Seiwert; извор: http://www.bbsr.bund.de/BBSR/EN/SpatialDevelopment/SpatialDevelopmentEurope/AnalysesSpatialDevelopment/Projects/PopulationDevelopment/Images/map-population-development.gif?__blob=poster&v=7).

⁵⁹ Номенклатура статистичких територијалних јединица (НСТЈ), познатија по француском акрониму NUTS, јесте скуп појмова, назива и симбола који описују групе територијалних јединица са нивоима груписања (СРС, 2009-2010). НСТЈ систем се користи у статистичке сврхе на подручју ЕУ и помоћу њега је направљена подела Европе на мање просторне јединице.

И поред њихове очигледне веће угрожености урбаним опадањем, градови мале и средње величине су обично у сенци исцрпних истраживања релативно малог броја великих градова који опадају (Großmann и др., 2008; Servillo, Atkinson & Hamdouch, 2017). Поред тога, односи између велерадова и малих и средње великих градова у једној регији по питању урбаног опадања је често противречан. На пример, Дрезден и Лајпциг као највећи градови источног, пост-социјалистичког дела Немачке (после Берлина) су свој повратак на урбани раст последњих година темељили на демографском пражњењу малих и средње великих градова из њиховог регионалног окружења (Hospers, 2013).

Опадање малих и средње великих градова је често везано за опадање сеоског залеђа који они опслужују (Domhardt & Troeger-Weiß, 2009). Стратешки оквир у одређеним случајевима добро препознаје значај очувања малих и средњих градова кроз њихов однос са другим насељима у окружењу. Већ је 2000. године Европска перспектива просторног развоја (енг. *European Spatial Development Perspective - ESDP*), као важан стратешки документ ЕУ, подвукла значај малих и средњих градова и њиховог односа према зависном окружењу и регији - „Ојачавање малих и средње великих градова у сеоским подручјима је кључни елемент за регионални развој и подстицање њиховог умрежавања“ (ESDP, 2000, стр. 25). Значај који се придаје њима се пре свега огледа у њиховој и даље присутној демографској доминацији - 2011. године у малим и средње великим градовима је живело око 56% градског становништва на европском континенту (Servillo и др., 2017).

Са друге стране, управо је сеоско окружење у залеђу малих и средње великих градова главни разлог њиховог опадања широм Европе, али и у другим развијеним државама. Пресељење прекобројног становништва са села током друге половине 19. и током 20. века⁶⁰, који се десио упоредо са индустријализацијом и урбанизацијом развијених држава, умањило је зависна подручја малих и средње великих градова као главних чворишта за снабдевање ових подручја различитим услугама⁶¹ (ESDP, 2000). Сходно смањеној зависној бази, и ови градови су временом почели опадати.

Европска перспектива просторног развоја нуди и могуће мере за очување и јачање малих и средње великих градова на подручју Европе, где је битно (ESDP, 2000):

⁶⁰ Овај процес је објашњен у Поглављу 2.1.1.

⁶¹ Овде се мисли на пуну палету услуга: јавне услуге, трговина, услужни занати, саобраћај(на чворишта).

- успоставити мреже сарадње ових градова на државном и прекограничном нивоу;
- повезати разматрање урбаног развоја ових градова са развојем њиховог сеоског залеђа у одговарајућим стратешким документима;
- по сваку цену очувати основне јавне услуге и услуге међунасељског превоза у овим градовима, ради упоредог очувања њиховог сеоског окружења; и
- образовати основу за увођење различитих савремених привредних грана и садржаја, окренутих ка будућности, а посебно истраживања, савремених технологија и туризма.

МИКРО-КОНТЕСТ: Политичко-административно сагледавање урбаног опадања на микро-нивоу актуелно је у случају да једно градско подручје није истовремено политички јединствено, већ је управно подељено на две или више јединица локалне самоуправе, обично општина⁶². Овим настаје разлика између политичко-правног одређења града и чињеничног стања у стварности (Part, 2007). У научним круговима који проучавају урбано опадање ово се махом своди на питање субурбанизације, тј. раста предграђа на штету средишњег градског насеља које опада (Gainsborough, 2002). Уколико средишње градско насеље кроз изградњу досегне своје управне границе, а поред тога има и велику густину изградње и насељености, оно обично почиње губити становништво у корист предграђа (Hollander и др., 2009). Када оно превише брзо опада, док на супрот њему предграђа претерано брзо расту, ствара се изразита неравнотежа у урбаном развоју, позната као *ефекат крофне* (енг. *Doughnut effect*), где градско подручје почиње демографски личити на америчку крофну, која брзо нараста по ободу, а има руну у средини (Pallagst & Wiechmann, 2005).

Постојање предграђа као засебних политичких јединица/општина у односу на главно градско насеље у средини није једнако распрострањено на свету. Најпознатији примери урбаног опадања кроз субурбанизацију су везани за велике градове САД-а, који су у највећем броју опадали током друге половине 20. века, а код многих се овај ток урбаног развоја продужио и после 2000-те. Гледано као целина (град + предграђа) они обично нису бележили опадање броја становника (Hollander и др., 2009). Заправо, само је 13% великих градских подручја у САД-у губило становништво почетком 2000-их (Pallagst & Wiechmann, 2005). Ово је у одређеним научним

⁶² У одређеним случајевима, оно може бити подељено и између више подручних јединица вишег реда (окрузи, области, провинције, крајеви и сл.), али је ово много ређи случај од претходног.

круговима отворило питање да ли се ово уопште треба разматрати као урбано опадање⁶³.

Са друге стране, чињеница је да тема урбаног опадања средишњих градова преовлађује у научно-истраживачком опусу о урбаном опадању у САД-у (Martinez-Fernandez и др., 2012). Овде се често говори о разлозима појаве. Велики допринос расту предграђа учинила је доступност аутомобила највећем броју становништва развијених држава од средине 20. века (Rieniets, 2017). Други разлози су везани за послератне федералне подстицаје за градњу породичних кућа, за које је тражено јефтиније, дотад неизграђено земљиште (Martinez-Fernandez и др., 2012). При томе, у америчком дискурсу веза урбаног опадања и субурбанизације се објашњава кроз економске механизме; богатији могу себи обезбедити куповину веће парцеле за сопствену кућу на ободу града и приуштити пратеће високе трошкове превоза сопственим аутомобилом⁶⁴, док то сиромашнији не могу, па се смештају у средишње делове града где су ови трошкови мали. Поред тога, сиромашнији грађани обично користе и предност старије и стога јефтиније градње у средишњим и старијим деловима градског подручја. Како они немају могућност одржавања простора у ком живе, дате четврти у средишњим деловима градова пропадају, правећи потом додатни притисак на урбано опадање града (Nicolaidis & Wiese, 2017). Овај процес није само квалитативан, већ има и квантитативан одраз; како се град даље шири кроз спољни прстен нових предграђа, тако се може ширити и урбано опадање са средишњег града на најближа, најстарија и гушће насељена предграђа (Lucy & Philips, 2000). Тиме проблем опадања шири и тежи постепеном ширењу на све делове градског подручја. Ово се може схватити и обрнуто – урбано опадање је можда први знак да слабо надзиран урбани развој у виду претеране субурбанизације и метрополитације није добар за сам град (Audirac, Fol & Martinez-Fernandez, 2010).

По развоју предграђа САД прате друге земље либералног капитализма, попут Мексика или Бразила, а бројна предграђа поседују и градови старих капиталистичких држава западне половине Европе, попут Глазгова или Париза. Сходно томе, и код

⁶³ Проблем код субурбанизације градова у опадању јесте што се проблематика урбаног опадања своди пре на политичко-административни ниво него на демографски који се обично сматра кључним. Због овога се субурбанизација назива и 'паразитском' урбанизацијом, будући да прикрива праве размере раста градских подручја (Beauregard, 2006).

⁶⁴ Опште је познато да је јавни градски превоз у градовима у САД-у неразвијен и да је приватни аутомобил незаменљиво превозно средство, нарочито у предграђима (Nicolaidis & Wiese, 2017).

ових градова је током протеклих деценија уочено урбано опадање средишњег градског насеља у корист раста предграђа (Martinez-Fernandez и др., 2012). За разлику од њих, предграђа око градова у бившим социјалистичким државама су релативно малобројна и нова, образована после слома социјализма 1990. године (Hirt & Stanilov, 2014). Разлог у овоме је пракса у доба социјализма да се упоредо са физичким ширењем изграђеног градског подручја шире и његове управне границе кроз прикључење околних насеља која су показивала знаке прерастања у предграђа (Stanilov, 2007, стр. 30; Петровић, 2009).

Опадање предграђа се ређе среће и новијег је датума (Luescher & Shetty, 2013). Предграђа се и даље традиционално сматрају добитницима у урбаном опадању средишњих и старијих градских подручја, иако постоје и обрнути примери, где је у средишту пажње опадање предграђа на штету враћања становништва у раније депопулацијска градска средишта (Schettino, 2014). Дрезден у источној Немачкој је управо овакав пример, пошто је од 2000-их субурбанизација прешла у реурбанизацију (Wiechmann, 2008). Стога је и опадање предграђа ређе истраживачки обрађена тема у оквиру урбаног опадања (Zakirova, 2010).

Ако се и среће, урбано опадање се најпре обрађује у случају унутрашњих предграђа, старијих по образовању и са већом густином изградње и насељености, која се по својим обележјима не разликују много од суседних четврти укључених у границе града. Многа од њих су настала током 20. века уз раст индустрије, па се њихово опадање у целисти одвија по „Фордистичком моделу“ града у опадању (Audirac, Cunningham-Sabot, Fol & Torres Moraes, S, 2012). Унутрашња предграђа се у америчкој литератури именују као *прва предграђа*. На пример, значајна су истраживања опадања првих предграђа у оквиру Великог Детроита (Adhya, 2012). У европском дискурсу обрађени су примери предграђа најважнијих градова, попут Сен Денија (фра. *Saint Denis*) и Иси ле Мулиноа (фра. *Issy-les-Moulineaux*) као унутрашњих предграђа Париза⁶⁵. Она су чак настала у доба прве индустријализације у 19. веку и по обележјима су

⁶⁵ Париз је веома занимљив пример за проучавање предграђа, пошто град није ширио своје управне границе од 1860-их година и владавине познатог градоначелника, барона Османа (фра. *Hausmann*) (Castex, Depaile & Panerai, 1980). Град је већ 1870. године имао скоро 2 милиона становника док данас има са 10% више, око 2,2 милиона. Градско подручје је неупоредиво веће - са предграђима Париз има преко 10 милиона. То значи да је највећи урбаног развоја градског подручја Париза у последњих 150 година (доба индустријализације) био усмерен на предграђа, од којих су она прва заокружена већ крајем 19. и почетком 20. века, па по својим обележјима чине саставни део средишњег Париза.

слична четвртима средишњег Париза, па њихово опадање наликује опадању градова у западној Европи (Pallagst и др, 2014).

Студије опадања спољних предграђа су још ређе и обрађују се специфични случајеви. У градском подручју Париза је уочено опадање оних спољних предграђа која су настала у доба индустријализације (Cunningham-Sabot & Fol, 2007). Неколико предграђа на источном ободу Великог Берлина такође су у опадању, али носе црте пост-социјалистичког модела опадања (Zakirova, 2010). У Србији више предграђа Ниша и Новог Сада, попут Нишке Бање или Футога, су забележила значајан пад становништва током последњег међупописног раздобља (РЗС, 2014). Чак и у случају спољних предграђа у САД-у се осећа да су она од почетка новог миленијума досегла тренутне могућности, па се уочава њихова стагнација са знацима скорог опадања (Gesan, 2008; Gallagher, 2013). Криза из 2008. године, која је довела до осетног пада примања, додатно је утицала на стагнацију спољних предграђа америчких градова, где су трошкови живота виши услед удаљености и слабије доступности услуга и јавних служби (Audirac, Fol & Martinez-Fernandez, 2010).

Ипак, одређене студије показују да је будућност опадања на нивоу града везана за предграђа. На пример, услед веома неповољних демографских токова, опадање јапанских градова ће се у наредних пола века највише осетити у предграђима, пошто се очекује да ће се умањено становништво више концентрисати у највећим и средишњим градским подручјима (Berg, 2017).

Одговор на политичком плану по питању упоредог решавања урбаног опадања и проблема субурбанизације обично се у пракси спроводи у виду појединачних одлука (Bernt и др., 2013). За разлику од овога, намеће се системски приступ као решење. Џ. Гејнсборо (Gainsborough, 2002) сматра да се за потребе решавања свих проблема политички разједињеног градског подручја, па и урбаног опадања, мора изградити регионални ниво сарадње, где се под регионом подразумевају све јединице (општине) које чине дато урбано подручје. Слично мишљење, али конкретно за проблем опадања предграђа, заузима и Б. Закирова (Zakirova, 2010), која истиче и да стварање вишеполног система насеља на регионалном нивоу може бити решење за превазилажење њихово опадања. Супротно томе, у обзир се може узети и разматрање напред описане социјалистичке тековине мењања управних граница насеља тако да главно и средишње насеље (град) припоји себи сва насеља која са њим творе повезану

физички и функционално повезану целину. Овим се место одлучивања веома лако уједињује.

2.2.5. Социолошко сагледавање градова у опадању

Социолошко сагледавање теме градова у опадању махом се односи на друштвене проблеме који настају као последица урбаног опадања (Neill & Schlappa, 2016). Насупрот томе, теме које се баве друштвеном димензијом градова у опадању на афирмативан начин су ретко истраживане⁶⁶. Овде се посебно истиче значајан пораст сиромаштва (Fol & Cunningham-Sabot, 2010; Naase и др., 2014; Cortese и др., 2016). Честе теме су и расно и етничко раслојавање, искљученост имиграната, незапосленост, криминал, гетоизација, проблеми Рома и одраз друштвених проблема на градски простор кроз његово запуштање, пропадање и умањену безбедност (Martinez-Fernandez и др., 2012). Примећују се и друге друштвене тенденције, попут пораста конзерватизма (Naase и др., 2014). Сви ови проблеми се могу заједнички назвати друштвеним опадањем (Cortese и др., 2016).

Као што је више пута наглашено, и по питању друштвеног опадања постоји разлика између држава либералног капитализма, држава социјалног капитализма и пост-социјалистичких држава. Истраживања градова у опадању у САД-у, као изразитом представнику либералног капитализма, веома често се баве друштвеним опадањем као последицом неповољних промена у градској привреди и демографским опадањем (Pallagst, 2008; Martinez-Fernandez и др., 2012). Разлози за овај приступ су јасни - званична статистика је показала да амерички градови у опадању имају вишу стопу сиромаштва и криминала у односу на државни просек, који је, опет, виши од већине развијених држава (Manville & Kuhlmann, 2016). Међутим, може се закључити и да ова тема није особена за процес урбаног опадања, будући да је она била актуелна и пре општег прихватања појма *урбано опадање/urban shrinkage* у САД-у током 2000-их. Сви појмови који су наведени као блиски урбаном опадању⁶⁷, а који су настали у

⁶⁶ Вреди поменути и добре примере. Истраживање Е. Делкена у немачким градовима у опадању показало је да су њихови становници у просеку подједнако срећни као и становници градова са урбаним растом. При томе, аутор наглашава да то није стицај њихове неупућености у стање у коме се град налази, јер су је исто истраживање показало виши степен бриге испитаника у вези налажења посла и локалног криминала (Delken, 2007).

⁶⁷ Објашњени су у Поглављу 2.1.

деценијама пре његовог прихватања, управо доказују да се тема друштвеног опадања у многоне односи на општу проблематику развоја либералног капиталистичког града.

У западној Европи, пак, утицај социјалних мера у оквиру државе благостања је умањио утицај урбаног опадања на пораст сиромаштва и раслојавања (Musterd & Andersson, 2005). Ипак, смањење ових мера у протекле две деценије довело је до пораста друштвених неједнакости, које су се веома добро осликале и у просторној неједнакости, па и у разлици у квалитету живота између подручја урбаног раста и подручја урбаног опадања. Велика Британија је веома добар пример за ову тврдњу (Hamnett, 2013). Са друге стране, делује да је очување мера државе благостања у Немачкој, нарочито кроз подстицајну стамбену политику, спречило стварање већих друштвених проблема у градовима који опадају (Mulder, 2006).

У случају пост-социјалистичких градова у опадању стање је сасвим другачије због социјалистичког наслеђа, где су друштвене разлике биле много мање (Hirt & Stanilov, 2014). Уобичајена тема је нагли пораст сиромаштва и његов одраз у све запуштенијем градском простору (Schmeidler, 2012; Stryjakiewicz, Jaroszevska & Ciesiółka, 2012). Овде прво треба поновити да огромна већина пост-социјалистичких градова у опадању (још увек) није довољно развијена да би била привлачна новим досељеницима, па се код ових градова очувала хомогеност (етничка, расна, верска). Међутим, постоје и сасвим локални случајеви етничког раслојавања, као у случају затечених ромских заједница по градовима у Средишњој и Источној Европи. Урбаним опадањем Роми постају просторно маргинализованији, па се више него раније јављају издвојена ромска насеља у виду енклава у градовима (Cortese, Grossmann, Haase & Ticha, 2016).

Одговори на друштвено опадање такође зависе од окружења. У САД-у су то различити програми обнове и ревитализације запуштених суседстава и четврти у средишњим градским подручјима у опадању (Pallagst, 2008; Pallagst, 2008b). Они су махом засновани на економској рачуници. Њихов циљ није очување постојеће друштвене структуре, већ се тежи да се у дати, обновљени простор доведе ново становништво које ће бити платежних могућности да га одржава и кроз плаћање пореза донесе више прихода локалној самоуправи. Ове мере могу бити некад и принудног карактера, као што је објашњено на примеру планског опадања⁶⁸. Овим се може закључити да се оваквим приступом друштвено опадање не решава, већ само

⁶⁸ Објашњено у Поглављу 2.1.

премешта на ново место, тамо где се расели становништво угрожено друштвеним опадањем из опадајућих урбаних целина и насеља.

Са друге стране, на нивоу ЕУ решавање друштвеног опадања је много сложеније и свеобухватније. Оно потпада под политике које имају за циљ остварење боље друштвене кохезије (Cortese и др., 2016). Урбано опадање се овде сматра додатним теретом за постизање овог циља (Hollander & Nemeth, 2011). Одговор на локалном нивоу је различит (Cortese и др., 2016; Schlappa & Neill, 2013):

- Либерализација система пружања јавних и социјалних услуга, које могу као и раније пружати јавне службе, али и одговарајуће и невладине организације, верске групе, задужбине богатих предузећа и сл. Даље, услуге се не морају пружати само у наменски предвиђеном и опремљеном простору, већ то може и у другим просторима (нарочито у стану корисника). Дате мере посебно су значајне за сиромашне грађане старије доби;
- Стабилизација стамбеног тржишта кроз мере социјалне политике. Ово обухвата и непросторне мере, као што је финансијска подршка угроженим домаћинствима за плаћање комуналних услуга. Са друге стране, више је мера које су просторног карактера и траже укључење планера, а и других, за простор везаних струка. Ове мере обухватају и обнову и осавремењавање станова и обнову стамбених суседстава кроз приступачније и привлачније јавне просторе;
- Рад са грађанина и ширење процеса партиципације кроз социјалне програме посебно прилагођене проблемима урбаног и друштвеног опадања.

На крају, не сме се мимоићи ни тема обнове градова у опадању, сагледавања појаве и борбе са његовим друштвеним проблемима кроз културу, уметност и стваралаштво, поготово што ова поља последњих деценија све више постају и чинилац привредног развоја, поред њиховог исконског друштвеног значаја (Aber & Yahagi, 2014). Ј. Абер (Aber, 2009) наглашава да управо њихово међусобно повезивање и деловање кроз културне индустрије, тековину пост-фордистичког града и глобализације, може релативно једноставно допринети промоцији и поновном развоју градова у опадању⁶⁹. Култура је такође означена као битан начин чинилац новог развоја код источњонемачких градова који имају богато наслеђе, попут Дрездена, Јене или

⁶⁹ Ипак, мора се додати да су сви примери које дата ауторка наводи везани за велике градове у опадању, попут Глазгова у Шкотској и Сан Хозеа у САД-у. Дати градови, и поред опадања, имају и даље огромне ресурсе за нове и савремене иницијативе.

Потсдама (Wiechmann, 2009). Слично томе, последњих година подстицање креативности и стварање креативних кластера је често био важан елемент визија развоја америчких градова у опадању (Audirac, 2009).

Међутим, поред традиционалне културе и наслеђа, као елемент развоја створила се и потпуно нова културна димензија посматрања опадања. Као носилац великог културног пројекта „Shrinking cities / Schrumpfen Städte“, Ф. Освалт (Oswalt, б.д.) је дао одговор да градови у опадању, њихов идентитет, јединственост и ментални миље представљају богато стваралачко упориште за уметнички исказ у виду архитектуре, филма, фотографије, музике или књижевности. Овај приступ се и користи у оквиру пројекта, где се сваком појединачном месту опадања даје својеврсни 'уметнички досије' (Слика 16).

Слика 16: Уметнички пројекат *Shrinking Cities Project*: примери уметничког изражавања урбаног опадања (извор: <http://www.shrinkingcities.com/index.php%3Fid=2&L=1.html>).

Крајњи исход пројекта је био у виду мобилних уметничких догађања по градовима у опадању у Немачкој и САД-у, а која су имала улогу друштвених састајалишта за представљање уметничких дела насталих у оквиру пројекта. Кроз ова догађања посетиоцима/грађанима нису приказиване негативне стране урбаног опадања, већ се тежило да се прикаже његова позитивна, креативна димензија (Hollander и др., 2009). Поред овог пројекта, урађени су и бројни мали културни пројекти. На пример, постоји низ документарних филмова о урбаном опадању, попут „Requiem for Detroit?“ (2010), „Sometimes City“ (2011), „the Pruitt-Igoe Myth“ (2011) и „Detropia“ (2012) (Luescher & Shetty, 2013).

2.2.6. Еколошко сагледавање градова у опадању

Еколошко сагледавање урбаног опадања произилази из сагледавања града као сложеног еколошког склопа. То је град који има развијене системе који омогућавају истовремено превазилажење последица загађења животне средине услед урбанизације и стално унапређење квалитета живота својих грађана (Pincetl, 2010).

Значај еколошког елемента урбаног опадања је све већи са порастом значаја теме заштите животне средине уопште (Guimarães и др., 2015). При томе, урбано опадање се може двојачко посматрати из еколошког угла. У ужем смислу оно се тиче загађења тла, воде и ваздуха, еколошких незгода и катастрофа и утицаја климатских промена. Истраживања која се односе на овај ниво сагледавања се релативно ретко срећу (Haase, 2013). Ипак, ови чиниоци могу бити од значаја да дође до урбаног опадања, посебно када се ради о великом загађењу града (Kabisch & Haase, 2013). Еколошко сагледавање у ширем смислу је релативно често, пошто оно обухвата и питање напуштених и неискоришћених грађевина и инфраструктуре и недовољно искоришћеног земљишта као просторног и визуелног загађења⁷⁰.

Урбано опадање је у одређеним случајевима и проузроковано све строжим прописима о заштити животне средине, са јачањем свести о угрожености животног окружења током последњих деценија 20. века. На пример, многи градови у забаченим деловима Финске, чија се привреда заснивала на интензивном коришћењу дрвета у индустријске сврхе, су са заштрављањем прописа о његовом експлоатисању изгубили привредну основу, пошто је очување шума постало веома битно (Kotilainen, Eisto & Vatanen, 2015). Насупрот томе, у одређеним случајевима урбано опадање је последица непостојања оваквих прописа и/или њихове лоше примене. На пример, прекомерно и непрописно експлоатисање дрвета и крчење шума довело је наглог пропадања дате привредне гране као кључне у пар градова у Мексику, коју су потом почели показивати и друге знаке урбаног опадања (Vargas-Hernandez, 2012). Овим се на најбољи начин приказује колико су урбано опадање и заштита животне средине међусобно испреплетани.

⁷⁰ У овом потпоглављу ће бити објашњено уже сагледавање, док ће шире, као веома значајно за градове у опадању, бити у следећем потпоглављу, које говори о односу урбанистичког планирања према урбаном опадању.

Загађење ваздуха, воде и земљишта⁷¹ деловањем савременог човека је данас опште присутна појава на целом свету. Урбано опадање као такође раширена појава трпи последице загађења. Ипак, и код односа према загађењу се огледају регионалне разлике; урбано опадање америчких градова у виду пресељења у удаљена предграђа ствара много већа загађења неко урбано опадање присутно у државама социјалног капитализма или бившим социјалистичким државама, пошто је у првом случају еколошки отисак⁷² много већи услед већих раздаљина у оквиру веома распршеног градског подручја и веома раширене употребе аутомобила као основног вида превоза (Newman, 2006). Типолошки, градови у опадању који су се заснивали на тешкој индустрији као великом загађивачу су такође више погођени проблемом загађења, попут Таранта у Италији (Camarda, Rotondo & Selicato, 2012). Разлике су уочљиве и на микро-нивоу. Највиши степен загађења у оквиру града трпе простори око напуштених погона старе индустрије у његовим средишњим деловима, где су они често помешани са становањем и другим градским наменама (Bontje, 2004; Fritsche и др., 2007; Hollander и др., 2009).

Природне непогоде и катастрофе, као што су земљотреси, поплаве или оркански ветрови, су већ објашњени као значајни извори урбаног опадања у преиндустријској ери. Оне и данас представљају један од извора урбаног опадања (Pallagst и др., 2014). Ипак, урбано опадање услед природних непогода је данас релативно ретко у односу на друге узрочнике, мада увек буде медијски веома пропраћено. Довољно је навести неке од скоријих непогода. Природне непогоде попут урагана „Катрина“ у 2005. или земљотреса у италијанској покрајини Абруцо 2009. године не би ни биле толико значајне за медије да за собом нису оставиле опустошене и становништвом испражњене велике градове попут Њу Орлеанса (Zaninetti & Colten, 2012) и Л'Аквиле (OECD, 2013). Обнова ових градова и повратак становништва иду довољно споро да ће њихово опадање још дуго бити сведок разорне моћи природе.

За разлику од њих, за савремене, индустријске и пост-индустријске, градове већи проблем представљају еколошке непогоде (Oswalt & Rieniets, 2006; Naase и др., 2014; Pallagst и др., 2014; Hartt, 2016b). То су непогоде које се јављају услед човековог

⁷¹ У овом пасусу ће бити објашњени „класични“ извори загађења. Загађење простора у виду напуштених и/или недовољно искоришћених грађевина и инфраструктуре ће бити објашњено на крају потпоглава, као спецификум урбаног опадања.

⁷² Еколошки отисак представља потрошњу ресурса у односу на јединицу површине (McManus & Naughton, 2006).

деловања по окружење и често су велика опасност по здравље људи и осталог живог света (Eldridge & Tenkate, 2006). Велике еколошке непогоде које утичу на одређени град обично доводе до брзог и значајног урбаног опадања. На пример, скорашњи пример нуклеарне катастрофе⁷³ у Округу Фукушима у Јапану 2011. године оставио је дубок траг на урбано опадање у овом округу у последњем међупописном раздобљу 2010-2015. Окума и Футаба, као градови најближи нуклеарној централи Фукушима I, где се десила катастрофа, су потпуно расељени, док су остали градови у близини забележили драстичан пад становништва, а цео округ је имао највећи пад број становника међу свим јапанским окрузима (City Population, б.д.).

За разлику од природних и еколошких непогода и катастрофа чији је утицај веома брз и јак, али је углавном просторно ограничен, климатске промене имају сасвим другачије, глобалне размере (Carter и др., 2014). Основна црта климатских промена, као и урбаног опадања, је да траже дуготрајно и свеобухватно прилагођавање градова (Dietersdorfer и др., 2012; Haase, Rink & Grossmann, 2012). Иако се утицај климатских промена често наглашава као битан у истраживањима која се баве разлозима урбаног опадања (Mulligan, 2012), везе између обе појаве су релативно скоро почеле да се уочавају и да се бележе њихове последице. Ипак, односи се уочавају и то код области које су већ биле проблематичне са становишта климе. На пример, све чешће и дуже суше у иначе веома сушној унутрашњости Аустралије означене су као кључне за пораст броја градова у опадању у овој области (Weyman & Martinez-Fernandez, 2012). Неки аутори, пак, сматрају да градови у опадању као места са доста празног и слабо искоришћеног простора представљају идеално тле за примену савремених метода прилагођавања климатским променама (Flander, 2013).

Одговори на еколошке изазове урбаног опадања у виду конкретних мера у области заштите животне средине су разнолики, али је овим мерама заједничко да су потпуно другачије од мера које се планирају за градове са растом (Herrmann и др., 2016). Већина предложених мера је везана за превазилажење недовољне искоришћености простора у градовима у опадању, било да су у питању затворени простори/зграде или отворени простори, укључујући и питање грађевинског земљишта (Haase и др., 2014, Nassauer & Raskin, 2014; Zingale, Liggett & Riemann Heinen, 2014). X. Малиген

⁷³ Иако је природа (тј. цунами) била окидач за несрећу, ипак је лош положај, тј. лоше планирање овог огромног погона, као подложног цунамију, било кључно за жртве и расељавање огромног броја становника. Због тога је ово, пре свега, еколошка катастрофа.

(Mulligan, 2014). Све ово се сматра великим неискоришћеним ресурсом у еколошком смислу. Ипак, све дате мере се не могу развојити од деловања урбанистичког планирања. Сходно овоме, ове мере ће бити објашњене у поглављу које следи, где се објашњава однос урбанистичког планирања према урбаном опадању.

2.2.7. Сагледавање градова у опадању из угла урбанистичког планирања

Како је масовно урбано опадање релативно нова појава у урбаног развоју, оно се поставља као велики изазов за доносиоце одлуке о развоју оваквих урбаних целина (Pallagast, 2007). Као посебан императив поставља се како ће теоријски и истраживачки приступи и решења бити примењени у пракси, где се током протеклог века укоренила навика планирања града заснованог на његовом непрекидном расту (Hollander и др., 2009). Други проблем у пракси је и сагледавање питања урбаног опадања као локалног изазова иако је оно широко распрострањено и постоји довољно велика научно-истраживачка грађа на међународном нивоу као подршка (Neill & Schlappa, 2016).

Овде је неопходно посматрати цело градско подручје као целину, да се не би прикрила већ објашњена дихотомија између средишњег градског насеља у опадању и растућих предграђа на ободу подручја. Због овога, доношење одлука о развоју града у опадању мора бити спроведено кроз оне документе и развојне политике којима се гледа цело градско подручје. Такође, иако су многи изазови урбаног опадања матично непросторни, веома лако се увиђа да се највећи број мера које су дате као одговор морају просторно одредити. Са друге стране, решавање просторних питања не може се у случају урбаног опадања свести на просту регулацију услед сложености појаве; увођење новина у праксу кроз нове приступе и концепте је кључно (Jessen, 2006). Управо стога, урбанистичко планирање се поставља као једна од кључних области за решавање проблема проузрокованих урбаним опадањем.

Прво питање која се поставља пред урбанистичко планирање у случају градова у опадању, али и уопште пред представнике градске власти и локалне стручњаке, јесте како приступити питању урбаног опадања. Овде преовлађују два међусобно супротна приступа развоју граду у опадању (Verwest, 2011; Rink и др., 2012; Hospers, 2014):

- 1) да ли да се урбанистичко планирање заснива на повраћају броја становника на стање пре урбаног опадања кроз поништавање опадања⁷⁴ (углавном кроз подстицање досељавања новог становништва) или
- 2) на прихватање стања затеченог урбаним опадањем и прилагођавање њему.⁷⁵

Први приступ, повратак на раније демографско стање, показао се као мање успешан у европском контексту (Hospers, 2013). Његова суштина је да узима губитак становништва као привремену потешкоћу, а решења се траже у градској привреди. Према овом приступу, препородом посустале градске привреде отварају се нова радна места, која ће последично довести до пораста броја становника досељавањем споља до нивоа да се надокнади губитак настао урбаним опадањем. Да би се омогућио амбијент за привлачење улагања у градску привреду, градови који теже овом приступу обично потежу за смањењем пореза и финансијском подршком за привлачење жељених привредних грана, одн. типовима предузећа, као и за изградњом великих пројеката као покретача ширег развоја (Hospers, 2013). Овај приступ се махом уочава код градова у опадању из Јужне, Источне и Средишње Европе (Bernt и др., 2012), што је донекле неочекивано, будући да су ове европске области управо више угрожене урбаним опадањем у скорије време. Сматра се да је главни промашај стратегија заснованих на приступу повратка на стање пре опадања у прецењивању мобилности становништва и предузећа, поготово ако мобилност подразумева пресељење на велике раздаљине (Mariotti, 2005; Dahl & Sorenson, 2010; Hospers, 2014).

Описани приступи су значајним делом у области економских полуга развоја, док се мањи део налази у области урбанистичког планирања. Овде треба посебно објаснити велике пројекте који су покретачи ширег градског развоја, познате по називом „пројекти-перјанице”⁷⁶ (енг. *Flagship project*). Они су увек део неке шире, обично

⁷⁴ Терминологија енглеског језика има и конкретан назив за овај приступ - counteracting shrinkage.

⁷⁵ Г-Ј. Хосперс (Hospers, 2014b) у једном раду издваја чак четири приступа. Поред наведених, постоје и приступи (1) свесног избегавања увиђања опадања и (2) коришћења опадања на начин да се његове мане искористе као предности. Док је први приступ јасан, мада очигледно и контраверзан, други приступ тражи објашњење преко узора; развој, коришћење и промоција културне димензије урбаног опадања кроз већ споменут пројекат „Градови у опадању“ под руководством Ф. Освалта је добар пример за овај приступ.

⁷⁶ Назив на српском према: Петровић, М. (2009). *Трансформација градова: Ка деполитизацији урбаног питања*. Београд: Институт за социолошка истраживања.

градске стратегије⁷⁷. То су најважнији градски развојни пројекти у виду конкретних великих физичких интервенција, којима се циља у исто време и међународни ниво (глобална препознатљивост) и локални ниво (снажна веза са градом) (Smyth, 2005). Основни циљ оваквих пројеката је промоција и брендирање града (Zenker & Beckmann, 2013). Обично су то нове грађевине и комплекси везане за терцијарне и кварталне привредне гране, које одликују пост-индустријски град: поље савремених технологија, културе, креативности, туризма, трговине, пословања и промоције (Smyth, 2005).

Слике 17 и 18: Гугенхајмов музеј у Билбау у северној Шпанији је изузетно значајан пројекат-перјаница (енг. *Flagship project*) који је био окидач за градски развој и, потом, реурбанизацију (аутор: РА; извор: https://en.wikipedia.org/wiki/Guggenheim_Museum_Bilbao).

Ипак, наглашава се и разлика у поимању ових пројеката у случају градова у опадању. Ц. Абер (Aber, 2009) истиче да је у случају пројеката-перјаница градовима у опадању битно да се кроз њих придобије поверење нових улагача у дати град, уместо унапређења привлачне моћи града за шире масе људи као уобичајеног циља код градова у расту. Постоји много светски познатих примера који су били физичко обележје реурбанизације градова у опадању, попут Гугенхајмовог музеја за Билбао (Слика 17 и 18), комплекса за Зимске олимпијске игре за Торино или Зимског врта за Шефилд (Plöger, 2012). Поред тога, ови пројекти се неретко подижу у оним деловима града где су видне последице урбаног опадања. Већ споменути Гугенхајмов музеј је подигнут на месту старе индустријске зоне Билбаа. Други примери су смештени у четвртима које су биле у дуготрајном опадању. Тржно-пословни центар „Golden Angel“ је подстакao препород старе четврти Смихов у средишњем делу Прага, која је до тада имала све одлике урбаног опадања (Temelová, 2007). Ипак, пројеката-

⁷⁷ У неким случајевима, пројекти-перјанице могу бити део и неке надградске стратегије: регионалне, државне, чак и међународне (нпр. пројекти подигнути по програмима за обележавање статуса Европске престонице културе).

перјаница је после 2000. године све мање, са смањењем градских и других јавних буџета услед све већих економских неприлика (Pallagst, 2009).

Други приступ се ослања на схватање да се град у опадању мора прилагодити затеченом стању, тј. прихватати дотадашњи ступањ урбаног опадања као чињеницу, а своје напоре усмерити на спречавање даљег урбаног опадања кроз јачање своје друштвено-економске основе (Hospers, 2014). Без обзира на парадокс његовог смисла⁷⁸, област урбанистичког планирања је овде веома битна, пошто смањење броја становника и густине насељености у граду ствара бројне изазове у простору. Они су у вези са недовољно искоришћеног и запуштеног градског простора (зградама, грађевинским земљиштем, инфраструктуром, јавним службама), који траже упоредо решавање и физичких и функционалних елемената. Неискоришћеност простора је обично велики проблем за одржавање, па значајно утиче на градске финансије (Haase и др., 2014). Ипак, не морају ови изазови бити схваћени само као ограничење; по Јесену (Jessen, 2006) околности које је масовно урбано опадање ставило пред планерску струку у последњих две-три деценије довело је до бројних иновација у урбанистичком, као и регионалном планирању.

Главни изазов за планерску струку је изразити пораст празних места (Haase и др., 2014), који обухвата следеће теме:

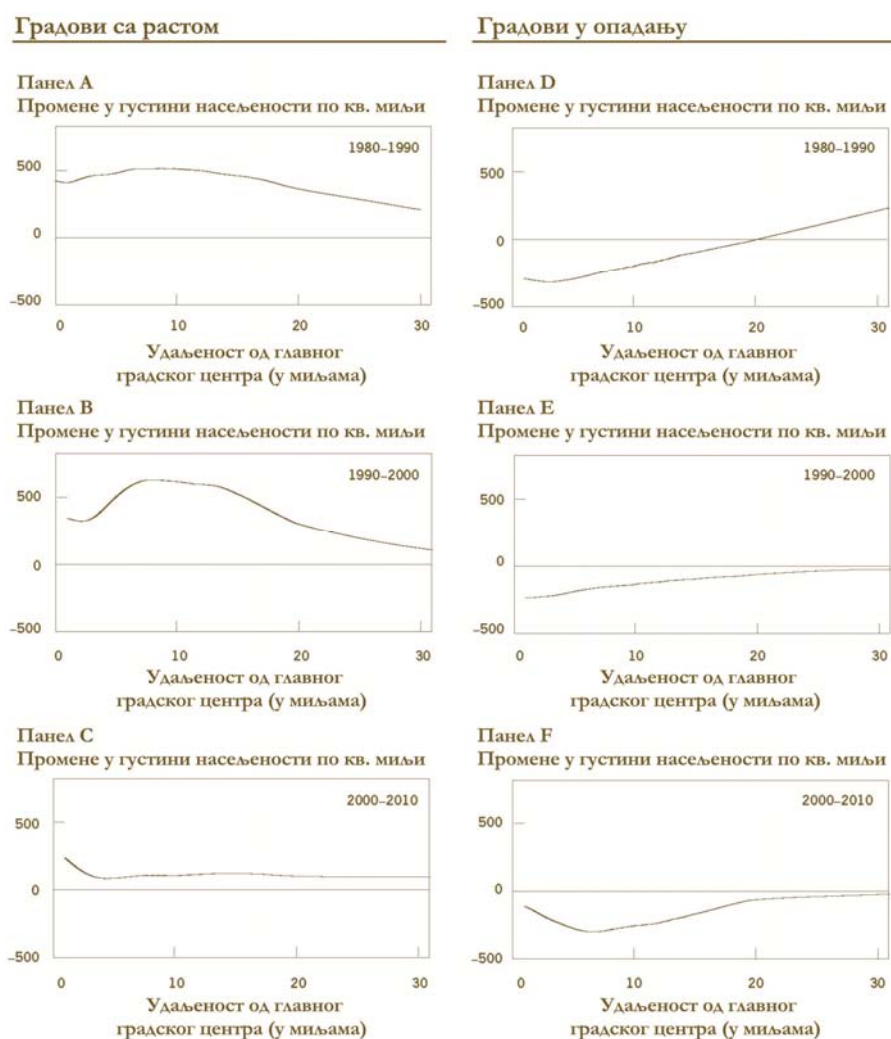
- 1) недовољно искоришћен и запуштен грађевински фонд,
- 2) недовољно искоришћено градско грађевинско земљиште (веома повезано са претходном темом⁷⁹),
- 3) недовољно искоришћена градска (саобраћајна и комунална) инфраструктура,
- 4) недовољно искоришћени капацитети градских служби и
- 5) ограничења која произилазе из претходног по остале садржаје у граду (средишта окупљања у граду, културно наслеђе и сл.).

Недовољно искоришћен градски простор је, пре свега, исход смањене густине насељености, што тражи додатна појашњења. Обично се подвлачи значај смањене густине насељености у градовима у опадању као једне од најпроблематичнијих

⁷⁸ Сам израз „планирање опадања“ је језички парадокс (Sousa & Pinho, 2015). Овим се само додатно наглашава и парадокс суштине урбанистичког планирања, које се традиционално поима са урбаним растом.

⁷⁹ Због тога ће се заједно обрадити у овом поглављу, кроз шире значење теме недовољно или сасвим неискоришћених некретнина у градовима у опадању.

последица ове појаве (Vernt и др., 2012). Разлог је што гушће насељена подручја имају већи степен продуктивности, будући да су понуда послова и понуда радне снаге на мањој удаљености, па то смањује трошкове производње (Fee & Hartley, 2011). Слично томе, уочено је да пораст густине насељености смањује потрошњу енергије (Dietersdorfer и др., 2012). Због тога је логика урбанистичког планирања у вези густине насељености сасвим другачија код града у опадању - тежња је увек окренута ка прогушћавању града, док код града у расту то није случај ако су густине већ високе (Flander, 2013)⁸⁰.

Слика 19: Модели развоја густине насељености америчког града у расту и опадању током три узастопна међупописна раздобља: 1980-1990., 1990-2000. и 2000-2010. (извор: U.S. Census/ NHGIS; Преузето из: Fee & Hartley, 2011)

⁸⁰ Исти аутор помало заједљиво додаје да је стварање компактног града од града у опадању обично утопија.

У случају обележја густине насељености у градовима у опадању постоје значајне разлике у просторном и временском смислу. Регионално гледано, градови у опадању САД-у и другим државама са сличним обрасцима урбаног развоја мале густине насељености (Канада, Аустралија) имају већу правилност у кретању густине насељености на градском подручју – она опада од средишта/пословног језгра ка ободу/предграђима. Овде је описан „класичан модел“ града у опадању на прелазу из индустријског у пост-индустријско раздобље током 1980-их година, када урбано опадање овде било највеће (Слика 19). Сличне тенденције уочене су и у Западној Европи током овог раздобља (Haase и др., 2016b). Последњих деценија, са бројним покушајима да се градско језгро реурбанизује, ово правило је донекле промењено, па се као нови пол смањене густине насељености издваја ближа периферија (Fee & Hartley, 2011). Код пост-социјалистичког града стање је још сложеније, јер се многа насеља масовног вишепородичног становања изграђена током социјализма, као његов прототип опадања, налазе махом на ободу, али се срећу и у другим деловима града (Hirt & Stanilov, 2014). То значи да се по питању густине насељености град у опадању 21. века поларизује по много сложенијим обрасцима него раније (Flander, 2013).

Празне или недовољно искоришћене грађевине (и њима припадајуће земљиште) у градовима у опадању се често сматрају најозбиљнијим изазовом по њихов развој (Hollander & Németh, 2008; Schwarz, 2011). Проблем овде није само економске природе, тј. смањења прихода због неискоришћеног ресурса (некретнине). Овде постоји и психолошки и визуелни утицај који напуштена некретнина ствара по окружење; напуштене грађевине у стамбеним четвртима могу смањити вредност некретнина у окружењу и до 30% (Ђукић, 2011, стр. 84). Овако, услед смањене привлачности суседства, дате грађевине утичу на његово брже напуштање (Haase и др., 2014). Простори са бројним празним или полуискоришћеним зградама посредно подстичу и друге облике пропадања, попут друштвених девијација - пораста криминала и сиромаштва (Hollander, Pallagst & Schwarz, 2009) или њиховог привременог коришћења од стране бескућника (Dreijerink, van der Noort & Kortman, 2012).

Иако наизглед делује као исто питање, подела на грађевине које су без намене (тј. празне) и на оне које су делом напуштене, тј. недовољно искоришћене грађевине, је много дубља. Потпуно празне зграде (и комплекси зграда) су готово увек оне коју су

пре тога биле са једном одређеном наменом, која обично није стамбена, већ је привредна (нарочито индустрија). Уколико је, пак, у питању стамбена намена, онда је то породично становање. Када се угаси ова намена, цела зграда, одн. комплекс, остаје празан. За разлику од тога, у случају полуразних и недовољно искоришћених зграда стање је другачије. Оне често имају више намена и садржаја, а увек више заинтересованих страна (станара, власника, носилаца корисничких права и др.) и са сложенијом су власничком структуром, што у многоме отежава решавање затеченог ограничења са недовољном искоришћеношћу зграде. Слично томе, ово одређује и поступке решавања и укључене носиоце спровођења⁸¹. Поред тога, ове грађевине се најчешће јављају као вишепородичне стамбене зграде, а становање као намена спада у посебно осетљиве градске намене (Петровић, 2004). На овај начин се посредно прави и разлика унутар начина деловања урбанистичког планирања у граду у опадању између целина где (и даље) преовлађује становање и које су обично делимично коришћене⁸², и других целина и комплекса, које су некад биле са нестамбеним наменама и садржајима (нарочито индустрија) и које су обично потпуно празне.

Будући да су услед своје сложености већи изазов за решавање, делимично коришћена, одн. делимично напуштена стамбена насеља, четврти и суседства су често истраживана тема у оквиру дискурса о урбаном опадању, посебно у америчком. У градовима у САД-у који су познати по опадању, попут Буфала, Флинта, Јангстоуна или Рочестера удео потпуно напуштених зграда је обично око 10-20% на нивоу целог града у његовим границама, али код појединих четврти он се креће и преко 1/3 (Schwarz, 2012). Детроит је први по празним становима – 23% стамбеног фонда је ненасељено (Mallach, 2012). На нивоу Европе нема свеобухватних истраживања о овом теми, али се зна да је најмање 11 милиона стамбених јединица празно (Bogataj, McDonnell & Bogataj, 2016), што значи да се и празне зграде, неvezано од раније намене, броје у милионима.

⁸¹ На пример, ако постоји један власник, као чест случај код потпуно празне зграде или комплекса, проблем око увођења нове намене обично решава сам власник на тржишту (продајом или изнајмљивањем) или давањем права на коришћење дате некретнине. За разлику од тога, постојање сложене власничке и корисничке структуре отежава решавање проблема недовољне искоришћености зграде, па обично тржиште не може само решити проблем. Ту се намеће посредовање или чак активно учешће јавног сектора, што подразумева и другачије/нетржишне облике решавања питања празног простора у овим зградама.

⁸² Чак и суседства породичног становања, тј. са присутним породичним кућама које су изгубиле намену, траже учешће јавног сектора због уситњености градње, власништва и интереса.

У високо развијеним земљама, попут САД-а (Schwarz, 2012; Hackworth, 2016) или Немачке (Schteke & Haase, 2008; Pallagst, 2008; Bernt, 2009), обично се спроводи уклањање прекобројних зграда кроз њихово рушење (Слике 20 и 21). Циљ је смиривање тржишта некретнина, тј. смањује се прекомерна понуда слободног простора (Mallach, 2012; Schwarz, 2012). Ово је прилично честа мера у градовима у опадању у САД-у – у 269 суседстава унутар 49 градова у Појасу рђе, као подручја са изразитим урбаним опадањем, уклоњено је више од 50% укупне стамбене изградње током последњих 40 година (Hackworth, 2016).

Слика 20: Остаци напуштене зграде у Кливленду, САД-у, после рушења (извор: Cleveland Urban Design Collaborative, Преузето са: http://www.cudc.kent.edu/projects_research/research/rsc_final_report.pdf); **Слика 21:** Франкфурт на Одри, источни део Немачке - Зелени простор настао расељавањем и рушењем полунапуштених стамбених зграда у насељу изграђеном у време социјализма (извор: Б. Антонић)

Поступак уклањања је знатно једноставнији ако су у питању потпуно празне зграде у лошијем стању. Уколико се, пак, ради о зградама коју су полунапуштене (нпр. вишепородичне стамбене зграде где је део станова празан) онда се примењују мере расељавања. Слично се може рећи и за планско расељавање полунапуштених суседстава породичних кућа, као што су описани примери Флинта и Јангстоуна. Поступак расељавања и уклањања полунапуштених зграда и суседстава је веома сложен и дуготрајан, будући да је становништво често везано за место где живи, па макар оно било и у веома лошем стању (Schwarz, 2012). Поред тога, поступак расељавања и физичког рушења је веома скуп, па неретко захтева финансијску подршку вишег (државног) нивоа (Bernt, 2009). Трошкови уклањања делом могу бити

покривени из касније продаје слободног земљишта. Ипак, у градовима у опадању могућности за куповину и/или најам земљишта су веома скучене, што ову меру значајно ограничава. Такође је установљено да делови града где се налазе празни простори на месту уклоњених зграда често бележе пораст криминала, пошто сам поступак рушења ствара осећај маргинализованости (Frazier, Bagchi-Sen & Knight, 2013). На крају, према скорашњим истраживањима сврсисходност уклањања велике количине напуштених зграда по америчким градовима у опадању је доведена у питање, пошто је установљено да се негативно одражава по околна, сачувана подручја града (Hackworth, 2016).

Осим уклањања, постоје и друге могућности, као што су обнова и пренамена зграда. Уколико се ово планира за даљу будућност, онда се овакве зграде могу привремено оградити и затворити да не дође до вандализма (Schwarz, 2012). Јављају се и чудније могућности, попут предлога названог „Wall it up“ групе *Letzzeitfreivogel Architekten* из аустријског града Линца да се празне и запуштене индустријске грађевине и комплекси у граду ограде 9 m високим зидом како не би урушавали имиџ места, а и ипак сачували као део градске историје (Schwarz, 2012).

У слабије развијеним државама са ограниченим финансијским и организационим могућностима празне или полунапуштене зграде се често остављају као проблем за неко друго, боље време. Описан пример зграда у напуштеним војним насељима балтичких држава⁸³ добро илуструје овај случај.

Мере после уклањања сувишних зграда које се односе на нову намену добијеног слободног простора су исто тако значајан изазов. Дате мере су веома разнолике, али обично имају два циља (Hollander и др., 2009). Економски циљ је поновно коришћење слободног грађевинског земљишта које се добија уклањањем зграда (Mallach, 2010). Други, друштвено усмерен циљ је подизање квалитета живота преосталог становништва у граду у опадању кроз боље и друштвено одговорније коришћење новог земљишта као једну од мера стабилизације прилика у граду. Разликују се три могућа скупа мера (Schwarz, 2012):

- 1) Поновна изградња се примењује онда када постоји добри изгледи да ће дати простор бити поново насељен. Главна предност овог приступа су мали трошкови

⁸³ Поглавље 2.1.3.

одржавања уз очекивани повраћај средстава. Ово се најчешће предвиђа за просторе који се налазе близу саобраћајних чворишта и очуваних делова града, па имају очигледне локационе предности. У одређеним случајевима поновна изградња мањих густина се може десити и одмах после рушења, а ово се среће у држава социјалног капитализма у Европи (Cortese и др., 2016).

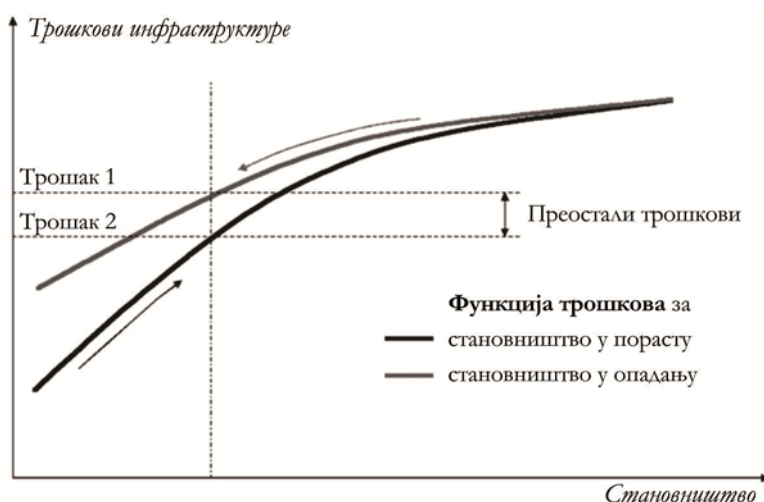
- 2) Озелењавање градова је једно од чешће помињаних решења (Németh & Hollander, 2016). Образовање зелених површи на месту уклоњених зграда не ствара добит само по животну средину, него и на друштвеном плану, кроз јачање локалне заједнице (Schilling & Logan, 2008). У случају великих подручја опадања, попут Рурске области у Немачкој разматрани су и модели образовања читавих нових шума (Dettmar, 2005). Ипак, ово решење у виду мањих и зелених градова има озбиљне економске недостатке због великих улагања и малог повраћаја уложеног.
- 3) Простори нове производње, који се даље могу поделити на пренамену за градску пољопривреду и за подручја алтернативне енергије. Градска пољопривреда је напреднији вид у односу на једноставно озелењавање простора, пошто простор, поред еколошких вредности, постаје и продуктиван. Простори алтернативне енергије су још један начин решавања слободног простора тако да он буде и продуктиван (Schwarz, 2012). Суштина је да се празан простор искористи за производњу обновљиве енергије, кроз производњу биомасе, стварање базена са резервама воде за различиту употребу⁸⁴, постављање соларних колектора, малих ветро-генератора и сл.;
- 4) Укрштени скуп мера је посебно значајан за подручја где постоје велика колебања у квалитету новодобијеног простора, пошто се део подручја где се очекује интерес за нову изградњу може оставити за ову меру, док се у другим деловима примењују друге мере, у виду озелењавања или примене простора нове производње, а који могу бити посредан подстицај за већ споменути нову изградњу (Schwarz, 2012).

Поред питања празних и полунапуштених зграда, актуелни задатак урбанистичког планирања у градовима у опадању је и рационализација градске инфраструктуре⁸⁵ (Moss, 2008; Schwarz & Haase, 2010; Reckien & Martínez Fernandez, 2011; Rink и др., 2012; Haase и др., 2014). Разлог је очигледан – услед опадања броја становника,

⁸⁴ Дренажа у време обличних падавина, залихе воде за заливање и техничку воду у време суша, повезивање на систем малих хидроелетрана ради добијања енергије и др.

⁸⁵ укључујући саобраћај, комуналну инфраструктуру и јавне службе

инфраструктура има све мањи број корисника, а у деловима града који су расељени, неки видови инфраструктуре, попут водовода, канализације, гасне или електро-мреже, су у целости неискоришћени. Иза овога стоји чињеница да трошкови одржавања инфраструктуре нису у простој сразмери са бројем њених корисника и његових растом/опадањем; што је више корисника то су трошкови одржавања инфраструктуре мањи по једном кориснику; даље, урбано опадање узрокује више трошкове одржавања инфраструктуре по кориснику у односу на урбани раст пошто део капацитета мреже остаје неискоришћен⁸⁶ (Слика 22) (Siedentop & Fina, 2010). Ово је посредно везано и за густине насељености, које су обично ниже у градовима у опадању (Siedentop & Fina, 2008). Ограничења превелике комуналне мреже се стога сагледавају у технолошком и економском смислу; одржавање мреже је велики захтев спрема потреба корисника, па су расходи за њено одржавање већи од прихода од комуналних такси (Moss, 2008).

Слика 22: Шематски приказ проблема инфраструктуре у градовима у опадању (Siedentop & Fina, 2010; Преузето са: <http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2417&context=iemssconference>).

Са друге стране, инфраструктура није само елемент који трпи урбаним опадањем – застарела и лоша комунална или саобраћајна мрежа у одређеним деловима града, посебно оним старијим, као и повишена цена њеног одржавања и обнове

⁸⁶ Ово је једноставније објаснити преко примера два града са истим бројем становника, од којих је први у опадању, а други са растом. Први град ће имати више трошкове одржавања инфраструктуре, пошто је један њен део неискоришћен услед урбаног опадања, одн. празних ли полуразних зграда које она покрива.

представљају и чиниоца урбаног опадања (Слика 23) (Siedentop & Fina, 2010). Ово је посебно битно у случају становања као намене, па недовољна искоришћеност инфраструктуре у неком делу града често буде праћена опадањем броја становника на датом подручју (Schwarz & Naase, 2010). Ипак, значај инфраструктуре за остварење реурбанизације је огроман. Истраживања су показала да је подизање (саобраћајне) приступачности много битнији елемент за реурбанизацију социјално угрожених подручја него социјалне мере у стамбеној политици (Tighe & Ganning, 2016).

Слика 23: Шематски приказ улоге инфраструктуре у градовима у опадању (Schwarz & Naase, 2010; Преузето са: <http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2417&context=iemssconference>).

Слично саобраћајној и комуналној инфраструктури, урбано опадање је оставило значајан утицај и на друштвену инфраструктуру, на јавне службе у захваћеним градовима. На пример, урбано опадање у источњоњемачким градовима током 1990-их и 2000-их година значајно утицало на јавне службе, јер је дошло до смањења капацитета и затварања јединица јавних служби (Schteke & Naase, 2008). Ово је довело и до смањења радних места у јавним службама, па је посредно утицало и на пораст незапослености (Naase и др., 2014). На пример, у источњоњемачком граду Хале је у раздобљу 1993-2013. број деце школског узраста опао за 50%, па је затворено 68 од 142 градске школе (Naase и др., 2014).

Главни задатак код урбанистичког планирања у случају прекомерне и недовољно искоришћене инфраструктуре јесте рационализација трошкова у просторном смислу. Међутим, овде постоји и посебан проблем – за разлику од зграда у једном подручју, где се одређени број њих може раселити и затим уклонити ради рационализације, ово се веома тешко може применити на инфраструктуру, осим у нарочитим

случајевима⁸⁷ (Hoornbeek & Schwarz, 2009). У оваквим случајевима се рационализација може постићи другачије, кроз, на пример, повећање комуналних такси, што грађани обично боље прихватају него увођење алтернативних решења (Faust, Abraham & McElmurry, 2015).

Уколико, пак, дође до расељавања одређених блокова или делова града, урбанистичко планирање има важну улогу код процене коју зграду, односно део града треба сачувати од расељавања и уклањања, а које не. Овде не треба узимати у обзир само стање изграђеног стамбеног фонда, већ и стање инфраструктуре, попут приступачности школе, квалитета саобраћајница или водоводне мреже (Schwarz & Naase, 2010). После тога, у деловима града где се уклоне постојеће зграде, а не планира се изградња нових на датом месту, потребно је плански уклонити непотребну инфраструктуру (Naase и др., 2014).

Поред јавних служби, опадају и остале централне намене и садржаји, који припадају приватном сектору, будући да оне блиско прате и густину насељености, концентрацију и приступачност својим корисницима (Platt, 2004). Трговина малопродајног вида у средишњим деловима града је посебно оптерећена урбаним опадањем (Kubo, 2012; Reverda, Hermans & Rocak, 2012). Поред тога, одређена истраживања потврђују да испражњене радње са затвореним излозима дуж (некадашњих) трговачких улица остављају много већи утисак урбаног (пр)опадања по обичне грађане него други, много озбиљнији, али не толико видни показатељи (Weyman & Martinez-Fernandez, 2012). Са друге стране, трговина великог формата се често види као једно од кључних решења за обнову градова у опадању, а посебно њихових средишњих делова; на пример, привлачење великих трговина и изградња нових тржних центара је означена као битна по оживљавање средишта Питсбурга, као једног од највећих градова у опадању у америчком Појасу рђе (Pallagst, 2012). Други предлози скрећу пажњу и на начине оживљавања града кроз мале подстицаје, као што је развој алтернативних видова трговине и услуга, у виду подршке радњама иза којих стоје мали кластери креативне индустрије (Schlappa & Neill, 2013).

Урбанистичко планирање градова у опадању данас је свеобухватно и оно дотиче и оне области које испрва не делују превише блиско. Заштита културног наслеђа,

⁸⁷ На пример, могу се уклонити или макар искључити из употребе одређене саобраћајне грађевине, попут аеродрома или железничких пруга.

подразумевајући историјске грађевине и амбијенте, спада у све битније теме у оквиру третирања урбаног опадања. Оно је овде подједнако угрожено као и у градовима са урбаним растом (Evans, 2011). Н. Кауфман (Kaufman, 2011) сматра да је улога културног наслеђа у опадајућим градовима супротна оној растућим; док је наслеђе покретач савременог привредног развоја градова са растом, у случају градова у опадању урбани развој мора покренути заштиту и промоцију наслеђа. Исти аутор додаје да је најгори сценарио по грађевине или урбане просторе који су културно наслеђе да остану празни и без намене.

Уочавају се и типови културног наслеђа који су посебно подложни урбаном опадању. То су: стамбена градња и историјска суседства, стара градска језгра, трговачке улице и, нешто мање, историјске грађевине и простори са јавном наменом (Kaufman, 2011). Са друге стране, овде није наведено индустријско наслеђе, које се може сматрати и кључним за стварање индустријског града, а његово очување и промоција кроз програме обнове могу бити важни по спречавање његовог опадања (Fernández Agueda, 2014).

У оваквим околностима заштита културног наслеђа не сме бити спровођена од случаја до случаја, будући да се тако претерано црпе неопходни ресурси (Evans, 2011). Због тога су свеобухватне стратегије обнове и очувања културног наслеђа на нивоу целог градског подручја најважнији корак у овој области (Kaufman, 2011; Fernández Agueda, 2014). Ипак, финансијска ограничења градова у опадању и притисак да се уклоне непотребне грађевине утичу и на културно наслеђе. К. Штраус (Strauß, 2012) наводи да се у оваквим условима не може очекивати да се сачувају све историјске грађевине. Због тога, критична тачка у градовима у опадању је усмеравање пажње на најважније културно наслеђе, како би се оно сачувало и што боље искористило за опоравак града и његове привреде (Evans, 2011).

На крају, поново се истиче да је поступак решавања ограничења насталих урбаним опадањем веома сложен. Он пред урбанистичко планирање као важну полугу политике развоја простора ставља нагласак на свеобухватност поступка решавања кроз више просторних нивоа, од локалног, преко градског и регионалног, до државног и међународног (Martinez-Fernandez и др., 2016).

2.2.8. Сагледавање градова у опадању из угла урбанистичког пројектовања

Урбанистичко пројектовање, које је по свом карактеру више усмерено на мање пелине у оквиру урбаног склопа⁸⁸ и које је најпре везано за физичку димензију интервенције у градском простору, обично се поставља као одговор на визуелно загађење и физичко пропадање града у опадању. Оно се спроводи у виду пројеката урбане обнове (Ђукић, 2011). Ови пројекти нису само физичке интервенције у простору, пошто променом простора, долази и до његовог другачијег личног доживљаја простора, као и успостављања нових друштвених односа у њему (Strauß, 2012). Најчешће предмет обнове код градова у опадању су браунфилди (енг. *Brownfield*), некадашња индустријска и лучка подручја, типична за фордистичке градове у опадању. Ови простори су напуштени и често за загађеним земљиштем као додатним оптерећењем (Panagoulous, 2009; Naase, 2013). Оваквим карактером браунфилди доприносе стварању негативне слике града у опадању (Rink и др., 2012). Са друге стране, регенерација браунфилда се сматра великом могућношћу за оживљавање градске привреде (Слика 24) (Panagoulous, 2009; Djukić & Vukmirović, 2012).

Слике 24 и 25: Ревитализација градова у опадању кроз физичку интервенцију: Браунфилд пројекат новог средишта града са мешањем намена на примеру старе луке у Ротердаму (новоградња + обнова старог) и обнова (физичка + функционална) старог језгра Дрездена у неотрадиционалном духу (извор: Б. Антонић).

Треба рећи и да урбанистичко пројектовање има мање битну улогу у односу на урбанистичко планирање, којим се брже остварује социо-економска добит у случају целог градског подручја (Ryan, 2012b). Поред већ издвојених обележја урбаног

⁸⁸ Обично су то простори величине једног или пар градских блокова или једног препознатљивог јавног простора (трг, парк, улица) са непосредним окружењем.

опадања која иду и прилог овој тврдњи⁸⁹, физичке мере у простору у виду урбанистичких пројеката се сматрају најскупљим начином борбе са урбаним опадањем, где, поред тога, није још увек јасно да ли ове мере утичу на спречавање опадања броја становника, као главног обележја градова у опадању (Schenkel, 2012)⁹⁰. Добра илустрација је обнова старог језгра Дрездена у источном делу Немачке (Слика 25), где се много тога заснивало на физичкој обнови старог амбијента града, па је највеће питање јавности било усмерено на изузетно велика средства уложена за ову обнову, иако је град током 1990-их и 2000-их година имао много веће бриге око урбаног опадања (Wiechmann, 2009).

Поред тога, постојећи примери успешног урбанистичког пројектовања у градовима у опадању су обично мањег обима, циљајући ниво градског блока, суседства или четврти, па тешко могу утицати на град у целини. Чак планско усмеравање мера као обнови једног дела града у опадању може произвести додатни јаз између њега и других делова датог града, где процес урбаног опадања постаје јасније видљив. Пример Јангстоуна добро ово показује – пажња, која је махом била усмерена на обнову градског средишта, довела је до великог јаза између њега и околних градских четврти (Rhodes & Russo, 2014). Због тога су често ови скупи примери урбане обнове у градовима у опадању исход политичких одлука. Чак и у Детроиту, који је изразит пример урбаног опадања у САД-у, постоје потпуно обновљена суседства, попут приобалне целине уз градско језгро. Овае је историјски комплекс зграда некадашње пиваре „Stroh“ обновљен у нову четврт „Harmonie Park“ са мешањем намена и садржаја и веома квалитетним обликовањем отворених јавних простора, али је позитиван утицај остао у оквирима нове четврти. Кључни елемент за обнову комплекса била је политичка воља да се ово спроведе (Brandes Gratz, 2010).

И поред тога, не може се урбанистичко пројектовање у потпуности изузети из града у опадању. Л. Лаурсен (Laursen, 2009) подвлачи да „урбанистичко пројектовање мора, опште речено, бити способно да се ухвати у коштац са различитим сценаријима урбаних промена, без обзира да ли дато подручје расте или опада“ (стр. 21). Дата ауторка додаје и да се на основу тога морају разрадити и посебни начини

⁸⁹ сложеност и свеобухватност појаве, нераздвојивост просторних/физичких и непросторних чинилаца, међусобна зависност бројних чинилаца

⁹⁰ Исто аутор наводи и да је ово битна разлика у односу на неке сасвим локалне проблеме, попут криминала или друштвеног раслојавања, где квалитетно урбанистичко пројектовање може допринети бољитку локалне заједнице.

прилагођавања урбанистичког пројектовања другачијим околностима урбаног опадања.

Прво, сложеност урбаног опадања као појаве намеће бројне задатке (демографске, економске, друштвене, еколошке, финансијске, психолошке и др.) пред урбанистичко пројектовање, односно пред физичку меру у градском простору као његов одраз (Schenkel, 2012). Према Ф. Васенбергу, А. ван Меру и Р. ван Кемпену, физичке мере према постављеним задацима могу се поделити на три категорије, које понаособ имају за задатак да (Wassenberg, van Meer & van Kempen, 2007):

- 1) визуелно унапреде окружење, представљајући јасан знак да се његов развој креће у правом смеру;
- 2) подигну квалитет градње како грађевина тако и отворених јавних простора. Ово је најчешћи циљ; и
- 3) побољшају друштвено-економске услове кроз смањење незапослености и подизање физичког и визуелног квалитета живота у датом подручју.

Може се слободно рећи да све ове категорије физичких мера имају задатке у складу са начинима спречавања урбаног опадања, али то посебно важи за последњу категорију мера, чији је зацртани задатак најсвеобухватнији. Поред тога, Л. Лаурсен наглашава и да приликом урбанистичког пројектовања код градова у опадању, посебан императив у његовим циљевима и задацима треба дати позитивном тумачењу и промоцији саме мере (Laurson, 2009).

Друго, физичке мере морају се у случају урбаног опадања и просторно прилагодити (Hollander и др., 2009). Оне морају бити усмерене на оне просторе где постоји и даље довољна густина корисника нових интервенција, тамо где и даље постоји критична бројка локалног становништва. Овај приступ се још назива и образовањем „урбаног архипелага“⁹¹, а састоји се у усмеравању стручне пажње и деловања ка оним тачкама и просторима коју ће се лакше обновити, па самим тим постати и 'магнети' за гушће насељавање, насупротив остатку урбаног подручја које нема тај потенцијал, па се свесно занемарује у мерама физичке обнове (Serl, 2006). Иако се овај концепт развио међу немачким истраживачима, овакав развој града кроз чворишта очуваних већих густина примећен је код Детроита и Буфала у САД-у (Ryan, 2012). Ако се зна да је за градове у

⁹¹ Постоје и други називи, попут пачворк урбанизма (енг. *patchwork urbanism*) (Brent, 2012b).

САД-у као земљи либералног капитализма особен веома ограничен утицај и деловање јавног сектора, ово запажање постаје још значајније. Овим се доказује да дати процес представља природан начин како једно градско подручје реагује на урбано опадање.

На основу претходног произилази и временска димензија физичких мера уређења простора; оне су посебно делотворне после спровођења мера пресељења и концентрације становништва у гушће насељене делове урбаног подручју у опадању. Ово значи да урбанистичко пројектовање као скуп мера иде временски после урбанистичког планирања, представљајући корак даље.

Поред претходног, морају се уважити и сва она обележја урбанистичког пројектовања у односу на урбанистичко планирање. Пре свега, физички аспект мере је у средишту пажње урбанистичког пројектовања, мада он не искључује и друге аспекте (Laursen, 2009). Ово условљава урбанистичку разраду мањих целина од оних којима се бави урбанистичко планирање – улице, трга и градског блока. Ово подразумева и већу тачност, што тражи и значајно коришћење геоподатака из области премера и катастра (Murgante & Rotondo, 2012). На крају и можда најбитније, квалитетни пројекти обнове подразумевају свеобухватност - потпуну и упоредну обнову стамбених јединица и отворених јавних простора и промену и прилагођавање намена и садржаја новим житељима и корисницима (Ryan, 2012).

2.3. САВРЕМЕНА ИСТРАЖИВАЊА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

2.3.1. Градови у опадању – главне теме савремених истраживања

Ако су 2000-те године биле деценија спознаје глобалне раширености градова у опадању, онда се текуће 2010-те све више показују као деценија стабиловања концепта градова у опадању и његовог прихватања од стране шире јавности.

Као што је речено, средину прве деценије 21. века обележио је пројекат „Shrinking Cities/Schrumpfende Stadte“ (2002-2008) под руководством Филипа Освалта (Philipp Oswalt). То је био први пројекат који је побудио занимање светске научне јавности за градове у опадању. Међутим, иако је овај пројекат за свој крајњи циљ поставио препознавање и развој културе опадања у оквиру градова у опадању, треба приметити да је он остварио много већи утицај.

Слика 26: Веома сликовити, вишеслојни и упоредни прикази „Атлас градова у опадању“: тематске карте, графикони функција и хистограми за САД (леви стубац), Немачку (средњи) и Јапан (десни) (извор: Oswalt & Rieniets, 2006)

Ово се добро огледа кроз препознатљивост појма *град у опадању*, која је управо постигнута кроз најважније научно-истраживачко издање у оквиру пројекта кроз „Атлас градова у опадању“ (нем. *Atlas of Shrinking Cities*)⁹². У Атласу је дат дотад никада урађен вишеслојни⁹³ преглед учесталости и просторног размештаја урбаног опадања на нивоу света⁹⁴ (Слика 26). Ово је и речено у уводном делу „Атласа“:

„Циљ овог атласа је да представи процесе опадања да их можемо разумети и сагледати у односу на целокупно окружење глобалног развоја

⁹² У даљем раду: „Атлас“.

⁹³ Коришћени су сви значајни начини научног исказа: картографски, таблични, дијаграмски, текстуални и сл. Поред тога, сви ови начини исказа су међусобно повезани, тако да се подаци допуњују.

⁹⁴ Посредан доказ је даје и брза претрага интернета. Ако се упореде упити „Philipp + Oswalt + Atlas“ и „Philipp + Oswalt + Research“, где су последње речи извучене из наслова два капитална издања у оквиру пројекта („Atlas of Shrinking Cities“ и „Volume 1: International Research“), број погодака је у корист прве речи. Поред тога, реч „Research“ је много општијег значења него реч „Atlas“.

на начин да њихово стање буде процењено. Стога овај атлас представља покушај да се омогући глобални преглед за последњих 60 година, тј. за раздобље после Другог светског рата.“ (Oswalt & Rieniets, 2006, стр. 6).

Слично томе, велику пажњу и често навођење на европском нивоу имало је истраживање „The trajectories of European cities“ (срп. *Трајекторије европских градова*) И. Турока и В. Михненка (I. Turok & V. Mykhnenko) из 2007. године, које слично претходном, истражило учесталост, просторни размештај и главне обрасце раста и опадања већих градова, али на тлу Европе.

Прелаз из 2000-их у 2010-те везан је за давање првих свеобухватних смерница и препорука за превазилажење проблема урбаног опадања. Оне су биле резултат европских истраживачких пројеката, који су такође раније поменути: „Cities Regrowing Smaller – CIRES“ (2009-13) и „Shrink Smart - The Governance of Shrinkage“ (2009-12). Иако су оба пројекта својим истраживањима покривала велики део Европе, оба су полазила од истраживања локалних услова у европским градовима у опадању као истраживачким полигонима (Rink и др., 2010).

Многи истраживачи активни у овим пројектима наставили су рад на тематици градова у опадању и после завршетка пројеката, тј. током средине 2010-их. Међутим, њихова пажња се померила као новој великој теми као смисленом наставку истраживачког развоја: утврђивању концепта градова у опадању кроз увиђање њихових општих одредница и главних начина превазилажења урбаног опадања, при чему се ово у многоме заснивало и надовезивало на проучавању сличности и разлика између градова-истраживачких полигона у ранијим пројектима. Овде треба навести само неколико скорашњих радова датих истраживача који су оставили дубок траг на савремени истраживачки опус градова у опадању, кроз често навођење и референцирање⁹⁵:

⁹⁵ У датим насловима радова подвучене су управо оне речи које циљају глобални значај и утврђивање концепта градова у опадању.

ТАБЕЛА 4: Радови који су допринели утврђивању концепта градова у опадању

ГОД.	НАЗИВ РАДА / ИЗВОРА	КЉУЧНА РЕЧ ЗА МЕЂУНАРОДНИ НИВО	АУТОРИ
2010.	Viewpoint: The planning research agenda: shrinking cities – a challenge for planning cultures	Агенда / уређење истраживања	К. Pallagst
2011.	The bounds of smart decline: A foundational theory for planning shrinking cities	Теорија	J. Hollander & J. Nemeth
2012.	Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics	Глобално-локално	C. Martinez-Fernandez N. Kubo, N., A. Noya, & T. Weyman T. (ур.)
2013.	Endless Urban Growth? On the Mismatch of Population, Household and Urban Land Area Growth and Its Effects on the Urban Debate	Дебата / расправа	D. Haase, N. Kabisch & A. Haase
2014.	Conceptualizing urban shrinkage	Концептуализација	A. Haase, D. Rink, K. Grossmann, M. Bernt & V. Mykhenko,
2014.	Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications	Међународна перспектива	К. Pallagst, Т. Wiechmann & С. Martinez-Fernandez (ур.)
2015.	Responding to Tough Times: Policy and Planning Strategies in Shrinking Cities	Развојна политика и планирање	Т. Wiechmann & М. Bontje
2016.	Varieties of shrinkage in European cities	Варирање / локална обележја	A. Haase, M. Bernt, K. Großmann, V. Mykhnenko, V. & D. Rink

Истовремено су на међународном плану важна светска гласила почела преузимати преимућство од истраживачких извора у ширењу података, бројки и постојања градова захваћених урбаним опадањем. При томе, ова гласила припадају како онима за ширу јавност (*The Guardian*) тако и оним који су специјализовани (*Financial Times*). Због тога се може закључити да је током 2010-их постојање градова у опадању

постало 'нова стварност', прихватљива не само за научне кругове из тематски блиских области попут урбанизма, просторног планирања, географије или урбане економије, већ и за грађанство и ширу научну јавност. Важно је споменути следеће изворе:

ТАБЕЛА 5: Радови који су допринели утврђивању концепта градова у опадању

ГОД.	НАЗИВ ГЛАСИЛА	НАЗИВ ИЗВОРА	КЉУЧНЕ ОДРЕДНИЦЕ
2011.	The Economist	Other shrinking cities: smaller is more beautiful	Бројке, крајности
2012.	The Business Insider	The 28 Fastest-Shrinking Cities In The World	Најпознатији примери, највећи опадајући градови
2012.	The Guardian	Shrinking cities: are smaller economies always a bad thing?	Бројке
2015.	The Economist	How to shrink a city	Глобални изгледи, мапирање
2016.	The Guardian	Shrinking cities: the rise and fall of global urban populations – mapped	Бројке, мапирање
2017.	Financial Times	Shrinking cities: population decline in the world's rust-belt areas	Бројке, поређење, мапирање

2.3.2. Градови у опадању – бројке и тенденције

Ширење појма града у опадању у многоме су помогли бројке, удели и картографски прикази размештаја захваћених градова. Иако је циљ овог поглавља да прикаже скорашње токове урбаног опадања (почев од 2010. године), укратко ће се описати тенденције од почетка 3. миленијума. Почетак миленијума није важан само календарски – он се односи и на прву деценију сагледавања нових тенденција у урбаном опадању од 1990. године, која се узима као кључна временска одредница – до тада су градови у опадању били искључиво у западним развијеним државама⁹⁶, да би потом њихова појава проширила и на бивши социјалистички блок и добила прва обележја глобалности. Такође, после 1990. године број опадањем захваћених градова се нагло повећао. На пример, по Т. Ринитсу (Rienits, 2006) током 1990-их година 25% свих градова са више од 100 хиљада становника на свету је опадало.

⁹⁶ Од тога, око 70% тадашњих градова у опадању је опадало на градове у САД.

Ипак подаци о тачном броју и/или уделу градова у опадању нису никада били претерано тачни нити сасвим доследни, с обзиром на различите узорке и начин премеравања. Ово можемо приказати кроз следећа питања:

- 1) Да ли се посматра средишњи град (град у управним границама) или цело градско подручје?
- 2) Да ли само посматрају велики градови или сви градови?
- 3) У ком временском раздобљу се ово посматра?
- 4) Да ли се анализирају само градови који су имали непрекинут пад или сви градови који су забележили пад током посматраног раздобља?

Вероватно кључни почетни продор на пољу статистичких бројки је учинио већ споменути „Атлас градова у опадању“. Најважнији подаци у вези градова у опадању за 2000. годину се могу сажети на следеће (Oswalt & Rieniets, 2006):

Током раздобља 1950-2000. у случају светских градова са више од 100.000 становника:

- Више од 350 градова⁹⁷ је забележио пад броја становника, односно 1/4 истраживањем обухваћених градова;
- Непрекидан пад броја становника током овог раздобља, који је укупно био виши од 30%, имали су следећи градови у градским границама: Сент Луис, Јангстоун, Питсбург (сви преко 50%), Детроит, Кливленд и Буфало (30-50%), сви у САД-у;
- Највећи годишњи мирнодопски пад становништва током овог раздобља имао је град Хале у источном делу Немачке, који 1995. године забележио пад од 4,5%;
- Пад становништва како у средишњем граду, тако и на целом градском подручју забележили су Лондон⁹⁸, Манчестер, Ливерпул и Ђенова, сви у Европи;

Током раздобља 1990-2000. у случају градова са више од 500.000 становника:

- Велики губитак становништва (>10%) задесио је неколико градова у градским границама: Кливленд (САД), Ригу (Летонија), Барселону (Шпанија), Букурешт (Румунија), Будимпешту (Мађарска), Порто и Лисабон (Португалија);

⁹⁷ У „Атласу градова у опадању“ у свим анализама обрађују велики градови, тј. градови са више од 100 хиљада становника. Са друге стране, питање брзине и величине опадања се мењало сходно ужој теми или регији. На пример, на одређеним картама се као критичан гледа пад становништва од преко 1% годишње за одређено раздобље (обично 1950-2000., 1980-2000 или 1990-2000.), док се у другим случајевима гледао постојани пад од 10% (без обзира на почетну годину).

⁹⁸ У случају Лондона, забележен је нагли пад броја становника до 1980. године, да би потом кренуо његов раст, који, ипак, није био надокнађен до 2000. године.

- Регија са далеко најприсутнијим падом становништва у градовима била је бивша социјалистичка Европа. Уз ретке изузетке (Москва и Уфа у Русији и Минск у Белорусији), све велике градове задесио пад броја становника⁹⁹.

Други велики помак у бележењу урбаног опадања, макар у оквирима Европе, дали су И. Турок и В. Михненко у раду „Трајекторије европских градова, 1960-2005“ (нем. *The trajectories of European cities, 1960–2005*). Датим истраживањем је обухваћено 310 већих градова у 36 европских држава¹⁰⁰. Најважније чињенице које ови истраживачи уочавају вези урбаног опадања на почетку 21. миленијума су следећи (Turok & Mukhnenko, 2007):

- У Европи је 2005. године било више градова у опадању него са растом - 165/145 (53%/47%);
- Највећи скок броја и удела градова у опадању десило се током 1990-их – са 125 на 182 или за 44%;
- 3 пута више европских градова је било у опадању крајем него на почетку посматраног раздобља (тј. 2005. и 1960. године);
- Од 1990. године тежиште урбаног опадања се преместило са запада на исток Европе; у раздобљу 2000-2005. чак 82% градова на истоку имало пад броја становника, за разлику од 22% на западу;
- Сваки седми европски град који је опадао током ранијег раздобља је забележио реурбанизацију, тј. поновни раст броја становника. Овај прелаз се десило углавном 1980-их, од када су 42 (13%) дотад опадајућа града имала постојан раст и то углавном највећи градови у Западној Европи.

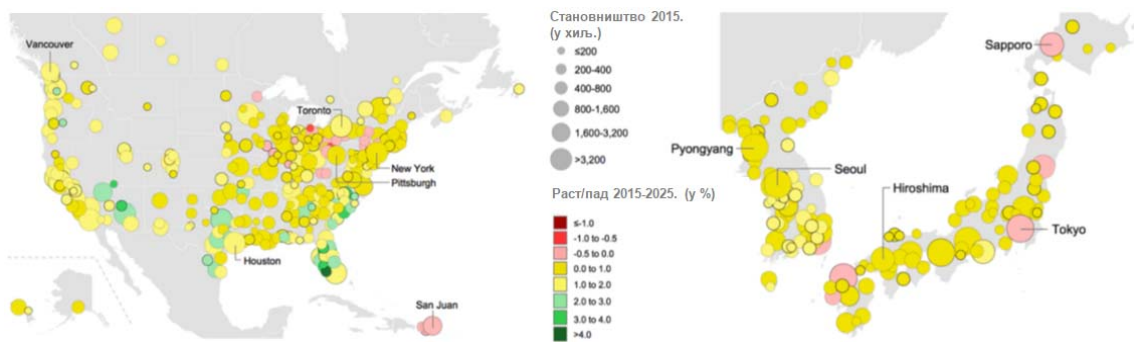
Последњих година било је много процена колико већих градова у свету заиста опада. По Ј. Палагст сваки пети већи град у свету опада (Pallagst, 2012). Ово је донекле мање од процене од 1/4 опадајућих градова у „Атласу градова у опадању“. Са друге стране, ова бројка се поклапа са последњим проценама за европски континент, где је процењено да је 1/5 градова опадала током раздобља 1990-2010. (Wolff &

⁹⁹ Занимљиво је да подручје бивше Југославије није укључено у анализу, пошто би се у току случају овде анализирали и Београд и Загреб. ово ј вероватно последица поремећаја током Југословенских ратова током 1990. година.

¹⁰⁰ Тачније речено, у овом истраживању су анализирана градска подручја која су имала више од 200 хиљада становника 2000. године и то рачунајући повезано изграђену градску подручја (тј. средишњи град са предграђима, ако постоје).

Wiechmann, 2017). Овим се може закључити да се број светских градова у опадању креће у распону између 1/4 и 1/6 њиховог броја (Wiechmann и др., 2006).

Количина доступних података и степен њихове обрађености зависе од дела света који се посматра. Већ је речено да је значајно већи удео градова у опадању у високо развијеним државама (Слике 26 и 27), где он износи око 40% (UN Habitat, 2008, стр. 40). Сходно томе, и степен обрађености теме је овде виши. Ипак, постоје значајни раскораци између појединих регија развијеног дела света. Европски континент је далеко више погођен урбаним опадањем него северноамерички. Према истраживању Вајхмана и Палагст (Wiechmann & Pallagst, 2012) насупрот 13% опадајућих градских подручја у Северној Америци током раних 2000-их стојало је 54% истих таквих подручја у Европи. Даље, Јапан је такође веома погођен урбаним опадањем и стагнирањем.

Слике 26 и 27: Процене Института Мекинси Глобал (енг. *McKinsey Global Institute*) о трендовима урбаног раста и опадања у Северној Америци и Јапану (са Корејама) за раздобље 2015-2025. указују дугорочну стагнацију градова, уз спорадично урбано опадање (Guardian 2016, извор: <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2016/nov/02/global-population-decline-cities-mapped#img-2>).

Поред тога, већа количина података се налази за оне развијене државе које су истовремено и просторно и/или демографски значајне (Слика 27). Овим се државе представљају као главни представници својих регија¹⁰¹ (Cottineau, 2015-16):

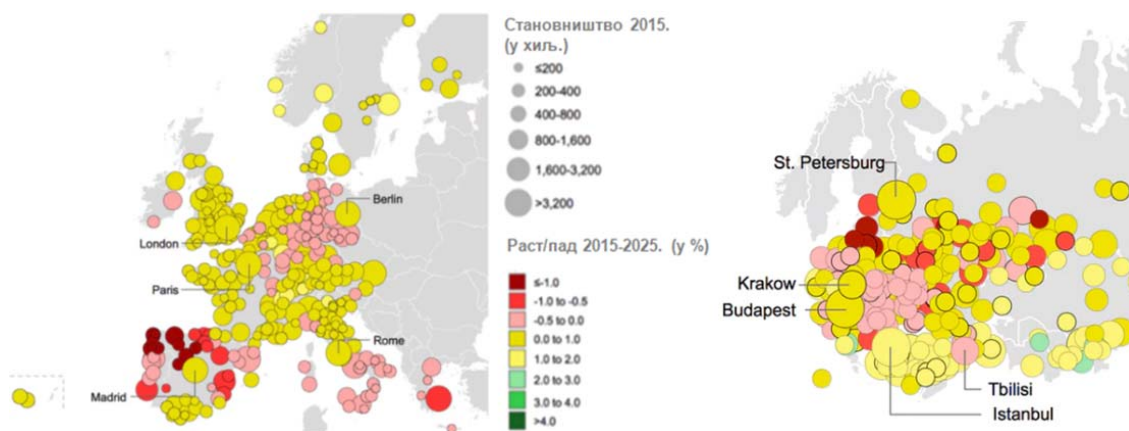
¹⁰¹ На пример, Француска – Западна Европа; Немачка – Средишња Европа, Русија – бивши социјалистички блок, Јапан – развијене државе источне Азије, САД – Северна Америка.

ТАБЕЛА 6: Пример табеле где се упоређује удео градова у опадању за највеће развијене државе, које овим осликавају стање по појединим деловима света (Извор: Cottineau, 2015-2016):

Подручје	Граница града и села	Време	Број	Удео градова у опадању	Извор
Русија	Агломерације > 10.000 стан.	1989-2010.	793	70,5%	DARIUS, 2014
	Јединице локал. самоуправе	2002-2010.	1.041	72%	Slepukhina, 2014
Јапан	Јед. локал. самоуправе > 20.000 стан.	1990-2005.	989	57,5%	www.citypopulation. de
Немачка	Агломерације > 10.000 стан.	2000-2010.	971	46%	Chatel, 2011
Француска	Агломерације > 5.000 стан.	1990-2008.	506	20%	Avila de Sousa и др., 2012
	Градска подручја	1975-2007.	354	19,5%	Wolf и др., 2013
Европа	Агломерације	2000-2005.	310	25%	Turok & Mykhnenko, 2007
	Јед. локал. самоуправе > 5.000 стан.	1990-2009.	7035	20%	Wolff & Wiechmann, 2013

Мимо тога, у савременом дискурсу истраживања градова у опадању развијених држава и даље се често среће истраживање дихотомије урбаног опадања између старих капиталистичких држава и нових капиталистичких, одн. бивших социјалистичких држава (Слика 28). Ово се може назвати и озбиљним истраживачким превидом. Као доказ могу се навести токови урбаног развоја европских градова током друге половине 1990-их, које се у научним изворима често наглашавају као време изразитог опадања градова на пост-социјалистичком истоку. Са друге стране, велик пад становништва је, поред низа градова у бившим социјалистичким државама, забележен у градовима у северној Финској и Шведској, у јужној Италији и Португалији, као и у средишњим, планинским деловима Француске и Шкотске (ЕС, 2004; Wiechmann, 2009). Очито је да су, поред привредних услова, и други чиниоци

попут величине града и његове географске забачености или мале регионалне густине насељености такође битни за урбано опадање.

Слика 28: Процене Института *Мекинси Глобал* (енг. *McKinsey Global Institute*) о трендовима урбаног раста и опадања у Западној и Источној Европи за раздобље 2015-2025. указују на угроженост Јужне Европе и средишњег дела Источне Европе (Guardian 2016, извор: <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2016/nov/02/global-population-decline-cities-mapped#img-2>).

2.3.3. Градови у опадању – поделе и типологија

Масовност и глобална присутност градова у опадању сигурно иду у прилог постојању бројних подела и типологија ових градова¹⁰². Оне су проистекле из разноликих регионалних обележја урбанизације широм света (Pallagst, 2008; Naase и др., 2014). Услед овога обично се предлажу типологије градова у опадању на државном нивоу. Ово је научно обрађено у случају следећих држава: Француске (Cunningham-Sabot & Fol, 2007), Аустралије (Martinez-Fernandez & Wu, 2007), Бразила (Moraes, 2007), САД-а (Beauregard, 2009) и Португалије (Guimarães, Barreira & Panagoroulos, 2015; Alves и др., 2016; Abrantes и др., 2017). Типологије које превазиле оквире држава су ређе. Постоје типологије градова у опадању западних држава¹⁰³ (Pallagst, 2005; Wiechmann, 2008). На основу овога се може закључити да данас, и поред бројних покушаја и предлога, не постоји јединствена, светски прихваћена типологија (Guimarães, Barreira & Panagoroulos, 2015). И у будућности се може очекивати сличан развој; са ширењем

¹⁰² У овом поглавље се настављан истраживачки приступ усмерености на мирнодопско опадање.

¹⁰³ То су развијене државе са рано успостављеним капиталистичким друштвеним уређењем. Под овим се мисли на западну Европу, САД, Канаду, Јапан, Аустралију и Нови Зеланд.

појаве урбаног опадања на делове света код којих ова појава још није масовна само ће још више отежати покушај увођења једне опште типологије градова у опадању.

Ипак, одређене типологије стекле су већу пажњу научних кругова и вредне су спомена.

ПРЕМА ЕКОНОМСКИМ УЗРОЦИМА: Прва и вероватно најраспрострањенија типологија је већ била подробно описана код економског сагледавања градова у опадању¹⁰⁴, на основу које се уочавају и слична обележја тока опадања и његових последица. По овоме се разликују три модела урбаног опадања, према структурним ограничењима у градској привреди:

- 1) индустријски (Фордистички) модел,
- 2) моноструктурни модел и
- 3) тип „шок терапије“ или пост-социјалистички модел.

ПРЕМА ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКИМ УЗРОЦИМА: За разлику од претходног, широко прихваћеног становишта, К. Палагст (Pallagst, 2005) је изложила другу поделу, блиску претходној, али која укључује и политичке узроке. Према овоме, градови у опадању се деле на оне које одликују:

- 1) Дугорочне промене у индустрији (прелазак из једне привредног ступња у следећи),
- 2) Нагли привредни суноврат,
- 3) Економске претње (опасна загађења) и
- 4) Политичке промене (политичко-економске промене у бившим социјалистичким државама).

ПРЕМА КАРАКТЕРУ ТРАЈАЊА урбаног опадања могу се уочити две врсте (Alves и др., 2016; Strykiewicz & Jaroszevska, 2016):

- 1) Непрекидно урбано опадање, које се односи на опадање целог градског подручја, и
- 2) Повремено урбано опадање – опадање одређених (средишњих) делова градског подручја у односу на друге делове (предграђа).

¹⁰⁴ Подробно објашњено у Поглављу 2.2.2., па ће овде бити само поновљено

При томе, Могуће је обе врсте поделити на две подврсте. Код непрекидног урбаног опадања можемо уочити (Strykiewicz & Jaroszevska, 2016):

- 1) дугорочно, које траје дуже од једне деценије и вишеслојно је, и
- 2) краткорочно, које траје краће од деценије, али доноси са собом озбиљне последице¹⁰⁵.

За разлику од тога, повремено урбано опадање може се огледати као (Hartt, 2016):

- 1) Циклично или периодично, и
- 2) једновремено.

ТИПОЛОГИЈА ПРЕМА ВРЕМЕНУ ОПАДАЊА: На основу појаве и трајања економских и демографских чинилаца урбаног развоја, Харт (Hartt, 2016) издваја три типа градова у опадању (уз још три типа града са растом), према развојном току привреде и кретању броја становника:

- 1) Тип 1: Град са уобичајеним опадањем – дугорочно и непрекидно привредно и демографско опадање града;
- 2) Тип 2: Град са стабилованим опадањем – дугорочно привредно и демографско опадање града, па потом стабилизација и раст, који, међутим, не надокнађују урбано опадање;
- 3) Тип 3: Град са променљивим опадањем – смењивање опадања и раста града, али укупно гледано, превлађује урбано опадање;
- 4) Тип 4: Град са променљивим растом – смењивање раста и опадања града, али укупно гледано, превлађује урбани раст;
- 5) Тип 5: Град у обнови – привредно и демографско опадање града, па потом стабилизација и раст, који надокнађују претходно урбано опадање;
- 6) Тип 6: Град са уобичајеним растом – дугорочни и непрекидни привредни и демографски раст града.

ПРЕМА ОЗБИЉНОСТИ урбаног опадања научни кругови обично праве разлику између:

- 1) уобичајеног опадања и
- 2) екстремних примера.

¹⁰⁵ Под овим се мисли на привремено урбано опадање као последицу веће природне или антропогене непогоде.

Иако су екстремни примери веома често истраживани (Детроит и Кливленд у САД-у, градови на истоку Немачке, рударски градови у бившем СССР-у), ретка су објашњења како их разликовати од уобичајеног урбаног опадања. С. Аделаца (Adelaja, 2010) одређује екстремне примере као градове који изгубили више од 25% становништва у раздобљу од најмање 40 година. Он овај праг одређује на основу сагледавања градова у опадању Џ. Шилинга и Џ. Логана, по којима прави знак урбаног опадања представља тренутак када оно постаје очигледно у простору, са великим уделом празних и напуштених зграда у лошем стању (Schilling & Logan, 2008). Овао објашњење се може разумети и као визуелни одраз претходно датог прага. Слично томе, Ш. Баркхолдер (Burkholder, 2012) сматра да је озбиљно урбано опадање оно где је 50% некретнина неискоришћено, што ствара озбиљне проблеме у функционисању града као целине. Овим се види неколико приступа теми екстремног урбаног опадања, путем демографских, економских и просторно-визуелних одредница.

ПРЕМА ПРОСТОРНОМ НИВОУ опадања разликују се:

- 1) Опадање целог градског подручја (средишњи град + предграђа, ако постоје),
- 2) Опадање средишњег градског насеља уз повезан раст предграђа, и
- 3) Опадање одређене битне подручне јединице у оквиру града (четврти, градске општине, рејона, месне заједнице, урбанистичког блока, суседства).

Први случај је уобичајен у пост-социјалистичким државама Европе, али се често среће и на њеном западу. Други случај је чешћи код градова у САД-у кроз већ објашњен феномен опадања субурбанизације. Оба случаја третирају случај целих насеља као просторно-управних јединица, па се за њих може лако применити провера преко раније постављених прагова за уочавање града у опадању¹⁰⁶. За разлику од тога, провера урбаног опадања испод нивоа градског насеља у његовим управним границама тражи другачији приступ из простог разлога што се одређени усвојени прагови (на пример најмање 10.000 становника) не могу применити. Овде се морају дати и додатна мерила за уочавање трендова урбаног опадања/раста. Предложена мерила су: густина насељености, промена густине насељености, ширење/смањење површине изграђене зоне, раст/смањење броја стамбених јединица¹⁰⁷ у проширеној/смањеној изграђеној зони (Siedentop & Fina, 2008).

¹⁰⁶ Подробно објашњено у Поглављу 2.1.4.

¹⁰⁷ Делује да се овај скуп мерила првенствено односи на стамбена насеља и целине.

2.4. РЕКАПИТУЛАЦИЈА ПОЈМА И КОНЦЕПТА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

Последње поглавље које се бави данас актуелним истраживањима и тенденцијама у вези концепта градова у опадању потврђује да овај концепт више није новина у развијеним државама са дуготрајним примерима урбаног опадања и да је поступак утврђивања концепта и кључних појмова далеко одмакао. Ширење и популаризација појма у јавним гласилима, а тиме и међу широм јавношћу, посредно доказује да сама појава урбаног опадања више није табу тема као што су наглашавали први истраживачи градова у опадању средином 2000-их. На овај начин се све више показује и општа спремност друштва да се ухвати у коштац са свим изазовима које урбано опадање са собом доноси.

Прихватање појаве урбаног опадања је само први корак у тражењу одговарајућих начина борбе са њим и прилагођавања њему. При томе, теоријска основа концепта градова у опадању нуди одређене премисе, које се морају узети у обзир у будућности.

Урбано опадање на много места одређује као опадање броја становника. Многи истраживачи са правом напомињу да је демографски чинилац илити просто опадање броја становника кључна одредница да би се неки град уопште сматрао опадајућим. Међутим, већ летимично истраживање теме градова у опадању показује мноштво других чинилаца од значаја. Посебно су битни они који су узроци урбаног опадања. Иако је демографски чинилац и овде битан, пошто је доказано да градови у државама са изразито ниским или негативним демографским прираштајем имају много већу склоност ка опадању, ипак је опсег могућих узрока много већи.

Економски чинилац, односно тежкоће реструктурирања градске привреде у пост-индустријском добу, се према већини извора сматрају најважнијим узроком урбаног опадања. Уколико је градска привреда у лошем стању, чак и позитиван прираштај становништва се неће искористити, већ ће доћи до иселавања становништва ка местима где је привреда у бољем стању и где су услови рада, а обично, и живота виши. Важи и обрнуто, а можда најбољи доказ је споменути талас скорашњих великих миграција од средине 2010-их година у Европи. Ове масовне миграције су, на пример, покренуле реурбанизацију многих опадајућих градова у Немачкој као високо развијеној држави са ниским прираштајем чија привреда тражи нове раднике.

Истраживачи градова у опадању обично истичу значај опадања индустријских активности у савременом граду као најважнијег елемента привредног опадања. Однос

опадања индустрије и опадања града се показује као вишеслојан – опадање индустрије се одражава како на нивоу четврти и делова града, тако и на нивоу целог градског подручја. За разлику од веома богатог научног опуса у вези пропадања и реструктурирања индустрије као узрока урбаног опадања она се веома ретко види као могући одговор; у научним изворима се ретко среће указивање на потребу за реиндустријализацијом, већ се научна пажња обично усмерава ка развоју терцијарног и кварталног сектора - трговине и услуга, као и привреде засноване на знању, која је главно обележје привреде пост-индустријског доба. Такође, занимљиво је да је подробније проучавање економских показатеља урбаног опадања релативно ретка тема међу истраживачима ове појаве. Ово се види чак и ако се узму у обзир они показатељи који имају просторни одраз, попут величине улагања или величине буџета у односу на величину града.

Ипак, не треба заборавити да је град као цивилизацијска творевина настао пре појаве индустрије, као место размене добара и услуга. Немали број истраживања је усмерен на опадање малих и средње великих градова где индустрија није имала толики значај као код великих градова или моно-градова. Код њих се привредна основа добрим делом заснивала на улози средишта окупљања за околно, махом сеоско залеђе, које је своје потребе за трговином и осталим услугама обављало у датом граду. Опадање села, присутно последња два века, је управо утицало и на скорашње опадање ових градова, пошто је у њиховом случају сузио број корисника садржаја у граду. Овим се само наглашава повезаност урбаног опадања са опадање села, као и са опадањем виших просторних нивоа, регије, округа, па чак и целе државе. Због тога је било оправдано што се у теоријском делу поклонила пажња како малим и средњим градовима, тако и односима града у опадању и његовог регионалног окружења. Овај приступ ће се због тога задржати и у даљем току истраживања.

Поред тога, данас се као значајни покретачи развоја намећу (високо развијени) саобраћај и инфраструктура, а нарочито савремени видови инфраструктуре попут телекомуникација и интернета. Чини се да овим новим елементима развоја града још увек није дата довољна научна пажња у концепту градова у опадању. Због тога ће у даљем истраживању бити обухваћена и тема мрежа градова, а посебно просторно изолованих градова и пограничних градова, будући да су политичке границе често сушта супротност саобраћају и умрежавању – оне спречавају или успоравају

повезивање. На међународном нивоу овоме се не даје превелики значај, што је можда последица тога да је највећи број истраживача из држава или наддржавних унија (САД, ЕУ, Јапан, Русија и сл.) који су простране, па границе у том случају не играју прворазредну улогу у урбаном развоју.

Општи демографски елементи концепта урбаног опадања су добро проучени и често се срећу у релевантним истраживањима. Међутим, када се у први план ставе конкретни демографски показатељи, онда се, слично економским показатељима, уочава недостатак. Они се ретко помињу и разматрају. На пример, четврти услов за препознавање урбаног опадања, опадање привредних делатности на посматраном градском подручју, је најнеодређенији, будући да се не нуди никакав конкретан праг. За разлику од њега, код опадања броја становника као демографског услова, је тачно одређено да подручје пре опадања мора имати најмање 10.000 становника. Ова неодређеност у случају градске привреде вероватно посредно говори да је научна група SciRN, која је и уобличио услове препознавања града у опадању, имала потешкоће да постави праг који би био међународно прихватљив. Због тога ће се у истраживању на студији случаја применити се прилагођено испитивање економских показатеља датих у истраживању М. Волфа. Према њему, кључни показатељи су: (1) кретање локалних прихода, (2) бруто домаћи производ града, (3) број запослених спрам броја становника и (4) број незапослених спрам броја становника (Wolff, 2010). Дати показатељи ће бити прилагођени на начин да се ускладе са локалним околностима, а ово је више пута наглашено у поглављу. У случају Србије, ово ће бити прилагођено подацима за ниво шест изабраних градова-истраживачких полигона. Они ће, пре свега, бити кључни за доказивање образаца урбаног опадања ових градова као целина.

Политичким узроцима урбаног опадања је дат већи простор у теоријском делу у односу на то како се он посматра у одговарајућим научним изворима. Ту се не мисли само на опадање средишњег града проузроковано растом предграђа као честу тему у овој области, већ на макро- и мезо-ниво, односно државни и регионални ниво, будући да се показује да оба играју значајну улогу у живости градске привреде, па, посредно, и на урбани раст и опадање. Погранични градови су овде посебно битан случај за истраживање, иако су у овој области занемарени и поред очигледних токова развоја. Може се поновити илустративан навод из ранијег текста као илустрација – у

раздобљу 1990-1995. погранични градови на северу и истоку Финске су имали већи пад становништва од источнонемачких градова. Иако су последњи до те мере били истраживани да ће после тога постати зачетници концепта градова у опадању, првоспоменути фински градови су остали готово неприметни у научном штиву.

Остали узрочници, мада битни по цео концепт градова у опадању, су у сенци економских, демографских и политичких чинилаца. Друштвене (не)прилике, попут сиромашења, повећања стопе криминала, гетоизације и сличних појава, су најчешће повезане или су последица неповољних демографских и/или економских процеса опадања, па се могу сагледавати у овом склопу. Код еколошких чинилаца постоји доста противречности. Урбаним опадањем одређени еколошки проблеми се увећавају; на пример, напуштене зграде и инфраструктура, а посебно некадашњи индустријски погони и комплекси, постају еколошки проблем. Са друге стране, урбано опадање доноси и погодности по животну средину, будући да се смањује густина насељености, па остаје више простора за уређење зелених простора у граду.

Могућности деловања кроз урбанистичко планирање и пројектовање у циљу (поновног) развоја градова у опадању су описане на крају поглавља. Овде се намерно користи израз *развој* уместо израза *раст*, јер се на тај начин избегава предрасуда да се као неминован или, пак, најбољи одговор на урбано опадање намеће постизање новог урбаног раста којим би се надоместило изгубљено становништво. Показало се да се ово није било успешан приступ у већини случајевима. Насупрот томе, данас се све више наглашава подршка мерама које служе првенствено унапређењу квалитета живота затеченог становништва. Постоји и трећи приступ, који је вероватно најлошији – понашање да урбано опадање не постоји иако је оно у стварности присутно. У даљем истраживању размотриће се и урбанистичка политика изабраних градова ради утврђивања да ли се урбано опадање сагледава као изазов у развоју града и да ли постоје одговарајуће мере којим би се деловало против ове појаве. За ове потребе истражиће се генерални планови градова који су били важећи од почетка пост-социјалистичке транзиције у Србији, од када се уочава урбано опадање изабраних градова.

Приликом анализе изабраних градова проучиће се и посебно значајан проблем урбанистичког планирања и пројектовања у градовима у опадању - нерационално искоришћен градски простор. Он обухвата и празне или полупразне зграде,

недовољно искоришћену инфраструктуру и неискоришћено, а инфраструктурно опремљено грађевинско земљиште. Јасно се сагледава раскорак између богатијих западних држава, где се зграде уклањају или обнављају, а земљиште рекултивираше, и источних држава у бившем социјалистичком простору (изузев Источне Немачке), где се услед ограничених ресурса неискоришћене зграде, инфраструктура и земљиште најчешће остављају да таворе и пропадају док се не стекну могућности за њихово решавање. У оваквим околностима, обично се предлажу планске мере усмеравања пажње на обнову и оживљавање по моделу „урбаног архипелага“, где се развој усмерава ка најприступачнијим и најпрометнијим тачкама у градском простору и које на тај начин имају највиши потенцијал за обнову и оживљавање.

Размотрена питања су управо она која се морају додатно испитати у истраживању на примеру шест изабраних градова у Војводини, будући да је, као што је већ наведено, концепт градова у опадању регионално усмерен и да не постоји општи образац препознавања градова у опадању и трасирања њиховог будућег развоја, већ се он мора прилагодити локалним околностима. Ипак, одређене смернице и важне теме у оквиру концепта градова у опадању су овим описане и утврђене. Поред тога, извучене су и оне теме које нису довољно наглашене, али се могу сматрати битним у случају сужења истраживања на регионални ниво и, даље, на ниво Србије и Војводине. Због тога ће се ове теме укључити у даље истраживање.

3. РЕГИОНАЛНИ ОКВИР УРБАНОГ ОПАДАЊА: ГРАДОВИ У ОПАДАЊУ У БИВШИМ СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРЖАВАМА

Регионални ниво проучавања градова у опадању више пута је наглашаван као битан у целом концепту. По К. Палагст (Pallagst, 2008) значај регионалних обележја урбаног опадања је од суштинске важности за успостављање концепта градова у опадању као целине.

Један од препознатљивијих регионалних типова су пост-социјалистички градови у опадању. Они се издвајају међу осталим градовима у опадању самим тим што су пост-социјалистички (Haase и др., 2016с). Ово значи да су обрасци урбанизације током и после социјалистичког раздобља оставили дубок траг на обележја данас присутног урбаног опадања у њима, те да се они на основу тога могу разликовати од других типова. Укратко, поред већ уочљивих образаца урбаног опадања у демографској и привредној сфери, пост-социјалистичке градове додатно оптерећује и прелазак из социјалистичког у капиталистичко друштвено-политичко уређење, који за последицу ствара оптерећења у области управљања градом, као и веома брзо урбано опадање по свим главним обележјима (Strykiewicz, Ciesiółka & Jaroszevska, б.д.). Услед овога, посебност пост-социјалистичких градова у опадању је довољно јасна да се они сагледавају као посебан тип у овој појави (Batunova, 2015).

У овом истраживању ће се применити сужење на европски контекст, тј. на градове у опадању оних бивших социјалистичких држава које у целости или својим главним делом налазе у Европи¹¹⁰. Посебан случај је Немачка, пошто се посматра само њен источни део - део некадашње Источне Немачке као социјалистичке државе. На тај начин се обухватају градови у опадању следећих европских држава:

¹¹⁰ Овим се изостављају градови у азијским државама бившег СССР-а, које просторно припадају Средњој Азији и Закавказју. Државе Средње Азије се по свим својим географским обележјима не уврштавају у европски контекст, а, поред тога, већина градова у овом делу света и даље расте услед традиционалнијих културолошких образаца живота. У Закавказју је стање донекле другачије; много више градова опада, али је стање градова тешко проценити услед и даље актуелних ратних сукоба и дубоке политичке кризе, непрекинуте од пада СССР-а почетком 1990-их. Урбано опадање услед ратних сукоба није у средшту пажње овог истраживања, као што је речено на његовом почетку.

ТАБЕЛА 6: Пост-социјалистичке државе чији су градови обухваћени истраживањем

БР.	НАЗИВ	ПОВРШИНА (у km ²)	БР. СТАНОВНИКА (у хиљадама) ¹¹¹
1)	Албанија	28.703	2.877 (2017.)
2)	Белорусија	207.600	9.505 (2017.)
3)	БЈР Македонија	25.713	2.074 (2017.)
4)	Босна и Херцеговина	51.201	3.447 (2016.)
5)	Бугарска	111.036	7.102 (2016.)
6)	Естонија	43.365	1.316 (2017.)
7)	Летонија	64.562	1.950 (2017.)
8)	Литванија	65.286	2.848 (2017.)
9)	Мађарска	93.023	9.798 (2017.)
10)	Молдавија ¹¹²	33.843	3.503 (2014.)
11)	Немачка - део бивше Источне Немачке ¹¹³	108.333	14.122 (2015.)
12)	Пољска	312.685	38.433 (2017.)
13)	Румунија	238.391	19.638 (2017.)
14)	Русија - и европски и азијски део ^{113, 114}	17.075.400	144.463 (2017.)
15)	Словачка	49.036	5.435 (2016.)
16)	Словенија	20.273	2.066 (2017.)
17)	Србија ¹¹⁵	88.499	8.842 (2017.)
18)	Украјина ¹¹⁴	603.549	44.925 (2017.)
19)	Хрватска	56.542	4.191 (2017.)
20)	Црна Гора	13.812	622 (2017.)
21)	Чешка република	78.867	10.579 (2017.)
УКУПНО		19.369.719	337.736

¹¹¹ Узети су последњи актуелни демографски подаци са специјализоване странице у вези демографског мапирања, *СПУ POPULATION*. Сви подаци су преузети од званичних установа датих држава које су надлежне за статистичке податке за становништво.

¹¹² Према ставу УН-а, Придњестровље припада Молдавији.

¹¹³ Немачка и Русија се другачије гледају у погледу обухвата. У оквиру данашње Немачке само је њен источни део, бивша Источна Немачка, био део социјалистичког света. Сходно томе, у немачком истраживачком дискурсу се прави изразита разлика између стално капиталистичког западног дела и бившег социјалистичког источног дела државе. За разлику од тога, Русија се обично гледа као целина (европски + азијски део), пошто је цела данашња држава била социјалистичка, као део некадашњег СССР-а.

¹¹⁴ Према ставу УН-а, Крим припада Украјини.

¹¹⁵ Према ставу УН-а, укључујући и АП Косово и Метохију.

3.1. ИСТОРИЈСКИ ПРЕДУСЛОВИ: ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И УРБАНИЗАЦИЈА У БИВШИМ СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРЖАВАМА

Иако је пост-социјалистичког модел урбаног опадања јасно одређен у научно-истраживачком дискурсу, он није једнообразан и постоје видљива варирања широм бившег социјалистичког простора. Она се везују и за историјски развој овде припадајућих градова у времену пре социјализма, током ране индустријализације, када (пост-)социјалистички град као научно-истраживачки конструкт није ни постојао¹¹⁶ (Gutkind, 1972; Gutkind, 1972b). Слично томе, приметне разлике унутар целог простора сагледавају се код градова током социјализма и после његовог слома, у доба пост-социјалистичке транзиције, које и данас траје. Због тога ће у следећем поглављу бити наглашена управо она обележја урбанизације Источне, одн. (пост-)социјалистичке Европе која иду у прилогу данас широко распрострањеном урбаном опадању.

3.1.1. Рани капиталистички и индустријски град: Урбанизација у пред-социјалистичком раздобљу

Први градови на простору бивше социјалистичке Европе јављају се на њеном јужном ободу подручја, на обалама Јадранског и Црног мора, у античко доба (Musil, 2005; Ivanova, 2013). Овај процес се у целој Европи кретао од југа ка северу континента. Тако се процес појаве мреже градова на посматраном простору Источне Европе завршава крајем средњег века, када се и крајњи север европског континента¹¹⁷ укључује у цивилизацијске токове¹¹⁸ (Gutkind, 1972; Gutkind, 1972b). Л. Беневоло управо позни средњи век, од 11. до 15. века, означава као време образовања европског града (Беневоло, 2004).

Овде треба приметити да се далеко пре социјалистичког раздобља уочава разлика између градова Западне и Источне Европе (Szirmai, 2016). Она се заснива на донекле другачијем историјском развоју Истока и Запада континента, будући да су велике

¹¹⁶ Услед овога простор бивших социјалистичких држава ће при објашњењу предсоцијалистичког раздобља бити назван Источном Европом, док ће остатак бити Западна Европа.

¹¹⁷ Укључујући и север европског дела Русије.

¹¹⁸ Азијски део Русије се, пак, насељава од 16. века, а процес успостављања мреже градова у овом делу света сеже чак до прве половине 20. века.

историјске силе махом развијале на њеном западу (Hamilton и др., 2005, стр. 11; Musterd & Kovács, 2013). Исток континента је стога био традиционално више заостао (Musil, 2005). Може се и додати да су источноевропски градови имали мању улогу у развоју раног капитализма и модерног грађанства у односу на западноевропске градове (Szelenyi, 1983; Vodnar, 2001; Вујовић & Петровић, 2005). Простор Источне Европе је због овога има одложени привредни и друштвени развој, па и закаснелу урбанизацију у односу на запад (Musil, 2005). Ово се одразило и на историјски развој источноевропског града, који никада није имао онај степен аутономије као западноевропски град (Enyedi, 1998).

Од 17. века у Европи долази до наглог развоја ране капиталистичке привреде, која се посебно огледала у градовима. Ту се јавља постепени прелаз из мануфактурне у прву масовну, индустријализовану производњу, потпомогнут све већом употребом угља као погонског горива (Mamford, 1961). Ипак, све до касног 18. века се не може говорити о револуцији европског града на привредном/индустријском и демографском пољу (Malanima, Cerman & Landsteiner, 2009). Индустријска револуција започета је на западу континента, у Енглеској средином 18. века, да би се потом ширила као истоку. Упоредо са индустријализацијом, почео је процес нагле и често неконтролисане урбанизације. Оба процеса су била веома повезана – Лондон и први индустријски градови Енглеске (Манчестер, Ливерпул, Лидс, Бирмингем) су већ крајем 18. века бележили нагли пораст броја становника. У 19. веку утицај индустријализације на токове (брзе) урбанизације у Европи био је већ далекосежан, јер се „мењају, по први пут после 13. века, квантитет и квалитет европског система насеља“ (Беневоло, 2004, стр. 205).

Слика 29: Ширење индустријске револуције у Европи (извор: <http://srufaculty.sru.edu/james.hughes/100/100-5/d-5-19.htm>).

Индустријализација и нагли развој градова су досегли источну Европу приближно један век касније од њене појаве у Енглеској, средином друге половине 19. века. Прелаз са запада на исток Европе начињен је индустријализацијом простора данашње Немачке током средине 19. века (Clossick, 2014). Прво је дошло до индустријализације аустријског дела Аустроугарске (нарочито чешких и аустријских земаља) до 1870. године, потом се овај процес проширио до 1880. на угарски део царства (Gingrich, 2011), да би на крају, почев од 1880-их, обухватио и младе независне државе на Балкану (Слика 29). Отприлике у ово време и цело Руско царство бива захваћено брзом индустријализацијом, мада је она у градовима дуж његових западних граница кренула раније, већ 1860-их.

Међутим, индустријализација, када је кренула, расла је високом стопом. За време полувековног трајања Аустроугарске (1867-1918) државна привреда је расла по годишњој стопи од 1,76% и то махом захваљујући индустрији. Ово је било више него у случају већ индустријализованих држава Западне Европе, али је раскорак у нивоу развоја и даље био очигледан (Good, 1984). Слично се може рећи и за Руско царство; процењено је да је од 1860. до првог светског рата просечан годишњи пораст индустрије у Руском царству био преко 5%, што је и даље било недовољно спрам запада континента (Auty & Obolensky, 1976).

Сходно очекиваном, индустрија је убрзала урбани развој источноевропских градова. Стари градови су доживели привредни и демографски препород. Ово се добро сагледава код градова-управних седишта Аустроугарске, која изградњом железнице постају седишта нове индустрије. Беч, Будимпешта и покрајинска седишта бележе нагли демографски раст. Примера ради, Беч је од 1850. до 1910. године учетворостручио своје становништво, прешавши у последњем аустроугарском попису из 1910. године два милиона житеља (Berenger, 1997). Индустријализација је довела и до појаве многих нових градова. Ово је нарочито везано за Руско царство, где је наслеђена мрежа градова била ретка у односу на остатак Европе. На пример, развој савременог рударства и прве тешке индустрије довео је на прелому векова до стварања низа нових градова у Доњецкој области на истоку данашње Украјине (Auty & Obolensky, 1976). Овако нагао урбани развој је производио много просторних неравномерности. Очит пример је осетно спорији развој градова у угарском делу Аустроугарске наспрам оних у аустријском делу (Berenger, 1997). Ипак, градови у

опадању током овог раздобља били су крајње ретки и по својим обележјима веома посебни¹¹⁹.

Средишта ране индустрије у источној Европи имала су посебно буран развој. До изражаја су првенствено дошли први индустријски градови у пространим и многољудним државама, које су истовремено биле и огромна тржишта. Довољан је пример финских и пољских градова, који су до Првог светског рата чинили најзападнији и најразвијенији део огромног Руског царства. Нагли развој ране индустрије у овим градовима био је снажно подстакнут управо огромним тржиштем (Branch, Hartley & Maczak, 1995). Овде се може описати развој града Лођа (пољ. *Łódź*) у данашњој Пољској¹²⁰. Град се развио нагло током друге половине 19. века. Кључни чинилац развоја била је текстилна индустрија, по којој је град крајем 19. века био познат на нивоу Европе (Walker, 1993). Град је 1840. године имао свега 13.000 становника, да би пред Први светски рат имао преко пола милиона. У то време, иако периферно смештен, Лођ је био један од највећих, најразвијенијих и мултикултурних градова руског царства, познат под називом „Пољски Манчестер“ (Fleming, 2012).

Упоредо са брзом индустријализацијом и урбанизацијом дошло до наглог пораста друштвено-економских неједнакости (Clossick, 2014). Ово није мимоишло градове Источне Европе. На пример, демографски раст аустроугарских градова имао је свој негативан одраз у претрпаности градова новодосељеним становништвом, које је обично живело у прилично скупим, а хигијенски сасвим неусловним становима (Berenger, 1997). Старе друштвене поделе су такође играле улогу у овоме. Већ споменут успорен раст угарског дела Аустроугарске се управо тумачи превеликим упливом племства у угарску државну управу (Taylor, 1948). Друштвено-економске разлике су биле посебно видљиве у Русији, која је последња укинула кметство у Европи 1861. године и где је апсолутистичка власт цара трајала до 1905. године. Поред тога, слично примеру Угарске, више чиновништво, махом из редова племства, је више утицало на привредни живот него предузетници (Auty & Obolensky, 1976). Градско сиромаштво је овде било посебно често, што је у великом мери потпомогло Октобарску револуцију и каснији настанак СССР-а као прве социјалистичке државе на свету. Слично томе, симпатије према марксистима и њиховом универзализму над

¹¹⁹ Подробно је образложен пример некадашњег рударског средишта Банске Штјавњнице у данашњој Словачкој.

¹²⁰ Град Лођ је чест предмет истраживања пост-социјалистичких градова у опадању (Fleming, 2012).

национализмом биле су пријемчивије младој аустроугарској интелигенцији, жељној издизања изнад националних трвења у многонационалној држави (Taylor, 1948). То је у многоструком супротно развоју градова „старих“ индустријских држава на западу Европе, попут Британског царства или републиканске Француске, где је ниво просвећености био виши и где су раднички покрети током друге половине 19. века утицали на доношење првих позитивних прописа у овој области. Ово је почело већ од средине века, извештајима о лошим хигијенско-санитарним условима живота у енглеским (Чедвиков извештај из 1845.) и француским градовима (извештај Бланкија из 1848.) (Беневоло, 2004). Очигледно је да се у деценијама пред Први светски рат овај процес није могао овако спровести по датом моделу, постепено и еволуцијом, у градовима Источне Европе са релативно младом индустријом, и даље очуваним сталешким односима и још увек непросвећеним предузетничким и радничким слојем. Нагло индустријализовани градови били су у физичком смислу одраз овог (лошег) друштвеног стања Источне Европе, будући да се њихова нагла индустријализација и урбанизација најчешће огледала у неконтролисаној расту, па су многи били идеални „кандидати“ за процесе радикалне реконструкције (Diefendorf, 1989, стр. 128).

3.1.2. Међуратно раздобље – од капиталистичког ка социјалистичком граду

Епоха између два светска рата је релативно кратко раздобље, које трајало нешто више од две деценије (1918-1939/41). Ипак, оно је у источној Европи одредило неколико различитих праваца развоја града, који су значајни за тему урбаног опадања. Један је радикално прекрајање политичких граница овог дела континента, а друга је појава новог система, социјализма/комунизма, на подручју тадашњег СССР-а¹²¹. Оба процеса довела су нових поларизација на нивоу развоја градова.

Промене граница после Првог светског рата и стварање бројних нових држава у Источној Европи распадом три пространа и по свом карактеру веома сложена царства (руског, аустријског и немачког)¹²² су биле далеко више изражене него у Западној Европи (Motta, 2013; Воескh, 2014) (Слика 30).

¹²¹ СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република (рус. *Союз Советских Социалистических Республик*).

¹²² Сва три царства су била веома пространа, обухватајући велики број народа различите историје, различитог степена развоја и шаролике верске опредељености.

Слика 30: Нове политичке границе у Европи после Првог светског рата су махом захватиле њену источну половину и значајно утицале на развој појединих градова (аутор: Fluteflute; извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Map_Europe_1923-en.svg).

Обично се истичу примери градова који су били добитници овим процесом. Они су до тада имали ободни положај или су били у сенци већих градова, а сада постају нова средишта окупљања и развоја. Овде треба истаћи потпуну редифиницију значаја одређених градова који од провинцијалних средишта постају престонице, попут Талина, Каунаса и Братиславе. Сви ови градови имају изузетно брз урбани развој у међуратном раздобљу. Други су од већ успостављених етничких средишта постали нови главни градови (Праг и Варшава) или главни градови држава чији су се површина и број становника, па, самим тим, и подручје утицаја, драстично повећали (Београд и Букурешт).

Ипак, чини се да се значајан број источноевропских градова нашао међу „губитницима“, будући да је после рата државних граница, као значајних препрека у просторном развоју, било много више. За последицу, се код њих десила привремена или, чак, дугорочна урбана стагнација или опадање. Могу се навести три случаја¹²³:

- 1) Многи мањи градови су у физичком смислу постали погранични, па су изгубили подручја непосредног залеђа. Случај Шопрона (мађ. *Sopron*, нем. *Ödenburg*) у

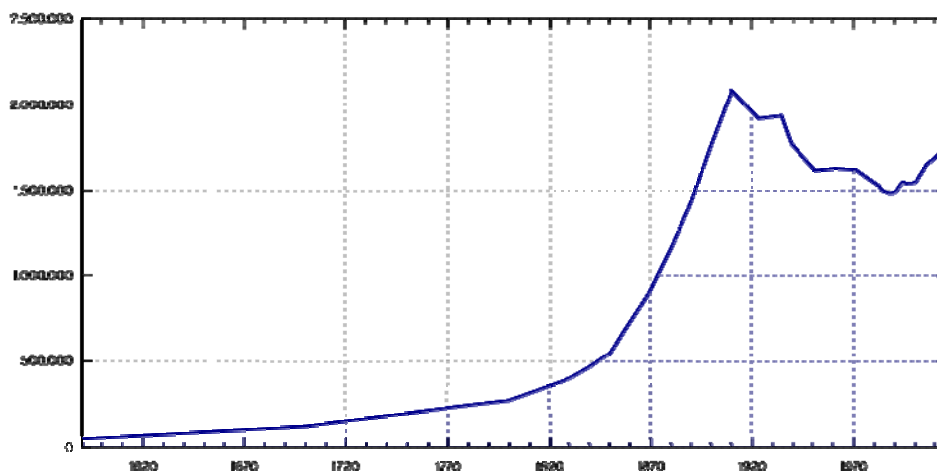
¹²³ Занимљиво за уочавање је да је велики број овде наведених ових градова у стагнацији и опадању чине они градови који су традиционално били „врата“ између истока и запада Европе, попут веома познатих Беча, Трста или Риге. Градови Финске, западне Пољске или западне Мађарске су њихова умањена верзија.

данашњој западној Мађарској је илустративан. Град је био историјско седиште покрајине Градишће или Бургенланд, која је историјски припадала Угарској, иако је већински била насељена (аустријским) Немцима. Шопрон је, пак, током времена наглог развоја индустријализације пред Први светски рат постао већински мађарски, што се одразило на његову каснију историју. Тако је већи део Градишћа 1918. године припојен новооснованој Аустрији на основу његове етничке слике (Taylor, 1948). На основу истог мерила, у Шопрону је спроведен плебисцит, где се градско становништво у већини (65%) определило за новоосновану Мађарску. Град јој је 1921. године званично и припојен у виду „цеп“ са три стране окруженог Аустријом (Veigbender, 1994, стр. 81). Изолован и без правог зависног залеђа, Шопрон је ушао у фазу стагнације и, после Другог светског рата, у фазу опадања дугу четири деценије, која је трајало све до пада социјализма и отварања границе између Мађарске и Аустрије. Тада град доживљава препород (Sik, 2015). Слично томе, град Нарва у новооснованој Естонији се после Првог светског рата нашао на самој граници са СССР-ом, па је проблем новог пограничног положаја додатно увеличан другачијим политичко-економским системима Естоније и СССР-а, будући да СССР није био заинтересован за привредну сарадњу са Естонијом као суседном капиталистичком државом (Morawski, 2017).

- 2) Други случај су индустријски градови који су изгубили своје тржиште. Већ је описан пример Трста, који је изгубио улогу главне луке за велики део средишње Европе, тј. за подручја некадашње аустријске половине Аустроугарске. Слично томе, релативно добро индустријализовани фински и пољски градови, који су чинили сам западни обод Руског царства, су укључењем у нове националне државе изгубили највећи део свог некадашњег тржишта (Branch, Hartley & Maczak, 1995). Случај Риге је занимљив, пошто је град био најважнија балтичка рука Руског царства, па је губитак на привредном пољу после распада царства на крају Првог светског рата надокнађен развојем града у нову националну престоницу (Morawski, 2017).
- 3) Велики градови који су изгубили велика пространства као сфере подручја гравитације. Ово је посебно уочљиво за дотадашње царске престонице, Беч и Санкт Петербург, мада овде постоје и сличности и разлике.

Беч је после Првог светског рата очувао положај главног града, али новоосноване Аустрије као сада много мање државе. Поред тога, били су и даље присутни

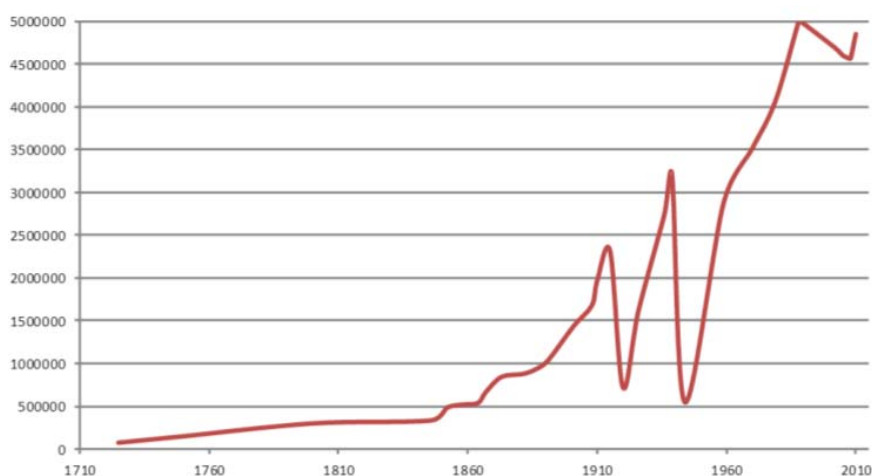
одређени градски проблеми, као што су изразите друштвене неједнакости, проузроковане великим и тешко контролисаним приливом становништва у депенијама пред Први светски рат. Огромно сиромаштво и лоши услови живота огромног дела градског становништва само су увећани кризом током и после рата (AW, 2008). Поред смањеног зависног подручја (од огромне Аустроугарске до мале Аустрије), Беч се нашао периферно постављен у новој држави, без правог залеђа као северу, североистоку и истоку. Услед овога град је до Другог светског рата изгубио око 15% свог становништва или преко 300 хиљада особа. Опадање је настављено и после Другог светског рата, да би се ово кретање преокренуло тек 1980-их година (Слика 31). Упоредо са процесом опадања Беч је од 1921. године постао самосталан град-покрајина у оквиру Аустрије, а на власт одмах долазе социјалдемократе. Ово је време тзв. „Црвеног Беча“, које траје до 1934. године, које је донело много новина на социјалном пољу, попут великог обима социјалне станоградње за сиромашно градско становништво, а нарочито раднике (Влац, 1999). После Другог светског рата, лево оријентисане странке остају на власти депенијама, чиме се Беч са закашњењем у односу на стање у Енглеској и Француској приклања западном моделу еволутивног унапређења положаја радничког слоја.

Слика 31: Кретање броја становника у Бечу од средњег века до 2000., где се уочава пад броја становника после Првог светског рата (извор: Statistischen Mitteilungen der Stadt Wien, 4/2000; извор: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Population_of_Vienna.svg).

За разлику од Беча, развојни пут Санкт Петербурга после Првог светског рата је био много сложенији. Слично Бечу, и Санкт Петербург је доживео распад старе државе (Руског царства) и добијање периферног положаја у новоуспостављеном СССР-у.

Ипак, град је додатно прошао кроз раздобље немира и грађанског рата, а такође је изгубио положај престонице у корист Москве 5. марта 1918. године. Ово је свакако било довољно да град током и после Првог светског рата задеси брзо опадање, па је у међуопшном раздобљу 1910-1920. град изгубио чак 40% становништва (Елисејева & Грибова, 2003). Ипак, Санкт Петербург се релативно брзо опоравио захваљујући новом друштвено-економском комунистичком систему нове државе, СССР-а. Град је до Другог светског рата брзо напредовао и дошао до три милиона житеља (Слика 32) (Елисејева & Грибова, 2003).

Слика 32: Кретање броја становника у Санкт Петербургу од оснивања града почетком 18. века до 2010., где се уочава пад броја становника током и непосредно после оба светска рата (извор: Юбилейный статистический сборник, 2003; извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Saint_Petersburg_population_history.svg).

Значај новог комунистичког/социјалистичког друштвеног уређења по урбани развој из корена је променио не само Санкт Петербург, већ готово све градове тадашњег СССР-а. Услови за радикалне промене били су више него присутни, пошто је у удео градског становништва био низак – 1926. године у градовима је живело свега 18% становништва СССР-а (Wadekin, 1966). Ипак, успостављање свих обележја социјалистичког града трајало дуго, све до после Другог светског рата. Првих 15-ак година СССР-а били су посебно значајни. У складу са изградњом сасвим 'новог друштва', динамика и експерименталност урбаног развоја СССР-а су били током овог времена изузетни, мада се почело од веома скромних, послератних почетака (Корр, 1970). За питање градова у опадању, од великог значаја је расправа која је вођена између две школе совјетских урбанистичких стручњака, између „Урбаниста“ и

„Дезурбаниста“, која је досегла кулминацију 1929-1930. године. Посебно је занимљив став Дезурбаниста, који су се залагали за тзв. 'социјалистичко расељавање' капиталистички успостављених градова у ранијим епохама. Може се рећи да ово виђење има одређене заједничке тачке са планским опадањем у вези боље расподеле становништва на одређеном простору, мада је циљ Дезурбаниста био сасвим другачије природе – рушење класних разлика између сељака и радника кроз рушење разлике између села и града (Корр, 1970). Ипак, 1931-1933. цела расправа је политичким одлукама на највишем нивоу утишана, планови за расељавање градова одбачени, а урбани развој се постепено померио ка начелима социјалистичког реализма (Khan-Magomedov, 1987; Корр, 1985). Овај правац ће превлађивати до смрти Стаљина 1953. године, када се питање социјалистичког града на премисама модернистичког покрета поново актуелизује и постепено заокружује.

Успону покрета и међународном промовисању социјализма и социјалистичког града у СССР-у као узора сигурно су погодовала неповољна привредна кретања током светске економске кризе касних 1920-их и 1930-их година. Андруш (Andrusz, 1996) подвлачи да је ова криза кроз успорен индустријски и урбани развој онемогућила утврђивање јаког капитализма у источноевропским градовима, већ постојећег на западу, и тиме посредно утрла пут социјализму. Поред тога, почео је и снажан притисак досељавања становништва из сеоских подручја у градове, будући да је оно преовлађивало. У већини нових источноевропских држава оно је чинило преко 60%, па чак и до 80% укупног становништва (Thompson, 1993). За разлику од тога, индустријализација и урбанизација у међународно изолованом СССР-у је током кризних година ишла несмањеним темпом (Keefe, 2009). Очит пример је удвостручење броја радског становништва у СССР-у током 1930-их година, са 29 на 61 милион (Musil, 2005).

Због свега наведеног, може се закључити о дугорочним последицама успореног и одложеног развоја града у источној Европи пре социјализма. Изложено упућује да поред социјалистичких тековина у урбаном развоју и претходни, пред-социјалистички развој града у источној Европи утиче на успорену транзицију пост-социјалистичких градова као моделу западног капиталистичког града (Szelenyi, 1996, стр. 294-295; Петровић, 2009. стр. 56). Ови недостаци сигурно утичу и на масовност и значај урбаног опадања у бившој социјалистичкој Европи.

3.1.3. Социјалистички град: Раздобље нагле урбанизације и изузеци од правила

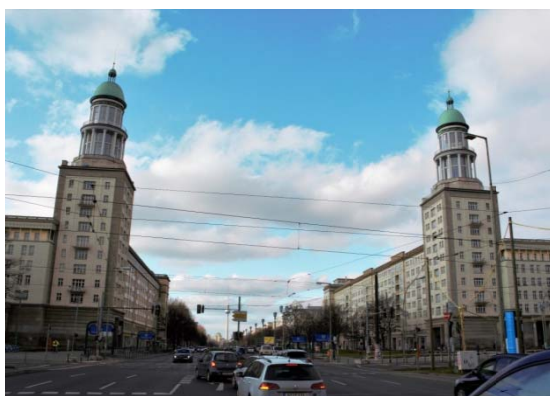
Питање урбаног опадања у односу на тему социјалистичког града се може двојако посматрати. Први приступ је очигледан - могу су истражити прилично ретки градови које је опадање задесило током социјалистичког раздобља. Ипак, много већи значај има тема утврђивања модела социјалистичког града у деценијама после Другог светског рата и његове масовне примене широм социјалистичких држава Источне Европе, будући да се овај модел урбаног развоја после пропасти социјализма показао као веома подложен појави урбаног опадања. За успостављање социјалистичког града у источној Европи, поред чисто идеолошких разлога, може се навести неколико других разлога, у виду историјских догађаја и дугорочних промена.

Први разлог је пустош у европским градовима након њиховог разарања у Другом светском рату (Diefendorf, 1989). Многи источноевропски градови били су тешко погођени ратним дешавањима, попут Волгограда/Стаљинграда, Варшаве или Дрездена. Стаљинград је остао потпуно разорен након вишемесечних борби вођених у оквиру истоимене битке за овај стратешки важан индустријски град на Волги, као кључне прекретнице на источном фронту. Ратом је уништено чак више од 90% свих градских грађевина (Trubina, 2000). Уништавање Варшаве је трајало од почетка окупације на самом почетку рата (Jankowski, 1990). Ипак, кључно је било време Варшавског устанка крајем 1944. године, када је немачка војска плански уништила већи део града током Варшавског устанка. Укупно гледано, уништено је 80-90% града, док су инфраструктурне грађевине уништене у целости (Ciborowski, 1969, стр. 56). Слично томе, Дрезден, а нарочито његово вредно историјско језгро, је готово цео уништен савезничким бомбардовањем фебруара 1945. године (Joel, 2013).

Други разлог је нагло повећање броја социјалистичких држава у целој Источној, највећем делу Југоисточне и источној половини Средишње Европе одмах после Другог светског рата. Овај елемент је важан по развој социјалистичког града. Његов развој се може назвати изразито етатистичким, пошто је социјалистичка држава, преко малог броја учесника, уређивала урбану политику (Петровић, 2009).

Трећи разлог јесте смрт Ј. В. Стаљина, 1953. године, као неприкосновеног владара СССР-а током четвртине века. Овим је постепено окончана епоха социјалистичког

..... 3. / Градови у опадању у бившим социјалистичким државама реализма у архитектури и урбанизму¹²⁴ (Хмельницкий, 2005). Иако се среће широм социјалистичког пространства у виду појединачних зграда и целих блокова и насеља, соцреалистичка архитектура је и данас најприсутнија на подручју бившег СССР-а (Слика 33). Ипак, већ у годинама непосредно после Другог светског рата јавља се тежња као рационализацији социјалреалистичке архитектуре као веома скупе за послератно доба, где је „око 30-33% трошкова одлазило на украсе“ (ЦК & СМ, 1955). Префабрикована изградња као „на траци“, која је опонашала серијску производњу аутомобила, започета је већ почетком 1950-их на Пешчаном тргу¹²⁵ у Москви. Као последњи примери соцреализма у архитектури и урбанизму наводе се хотел „Украјина“ у Кијеву и тадашња „Стаљинова алеја“¹²⁶ у источном Берлину, главног граду некадашње источне Немачке¹²⁷ (Слика 34), завршени почетком 1960-их (Хмельницкий, 2005; Ladd, 1998).

Слике 33 и 34: Соцреалистичко стамбено насеље у Санкт Петербургу (лево) и у источном делу Берлина – некадашња Стаљинова алеја, данас Алеја Карла Маркса (аутор: Б. Антонић).

Четврти и сигурно најзначајнији разлог је обновљени притисак новодосељеног становништва из сеоских подручја на градове са више него скромним послератним условима живота после Другог светског рата. Ово је нарочито било видљиво у слабије урбанизованим државама, попут бивше Југославије (Петовар, 2003) или Румуније (Murgescu, 2010), где је преко $\frac{3}{4}$ становништва на првим пописима после Другог светског рата живело на селу. Ипак, када је почела, социјалистичка

¹²⁴ На овом простору она се често назива и „Стаљинистичком архитектуром“.

¹²⁵ Рус. *Песчаная площадь*

¹²⁶ Нем. *Stalinallee*, данас Алеја Карла Маркса (нем. *Karl-Marx-Allee*).

¹²⁷ Источна Немачка (1949-1990.) или званично Немачка Демократска Република – НДР (Нем. *Deutsche Demokratische Republik - DDR*). Пандан њој била је тзв. Западна Немачка, односно Савезна Република Немачка – СРН (Нем. *Bundesrepublik Deutschland - BRD*).

урбанизација је текла брзо – у СССР-у је за 40 година (1926-65) удео градског становништва скочио са 18% на 53% и то махом захваљујући досељавању са села (Wadekin, 1966).

У складу са датим разлозима потреба масовне обнове и изградње грађевина и насеља у градовима широм социјалистичке Европе поставила се као императив у времену после Другог светског рата (Diefendorf, 1989). Ипак, сличан процес се десио у западноевропским државама, али у сасвим другачијим околностима послератне државе благостања (Minosh, 2007; Edgerton, 2011). Идеолошки обрасци државног социјализма у источној Европи су имали превагу, а они су се у социјалистичком граду посебно огледали у одсуству приватне својине над градским грађевинским земљиштем и над већином некретнина (Stanilov, 2007; Петровић, 2009).

Поред тога, социјалистичка држава је по својим премисама инсистирала на масовној индустријализацији и развоју радничког покрета (Elyedi, 1998; Musil, 2005). Урбанизација је у социјализму посматрана као „посредни производ индустријализације и осавремењавања“ (Molodikova & Makhrova, 2007, стр. 53). Нагласак на индустријализацији, модернизацији и радништву се у градском простору одражавао кроз просторну превласт индустрије и становања у социјалистичком граду (Петровић, 2009). Социјалистички градови су стога имали простране индустријске зоне, које су каткад чиниле и до трећине градског подручја (Kessides, 2000; Stanilov, 2007). Поред тога, ове две кључне градске намене требале су бити блиско повезане и у функционалном и у просторном смислу. По совјетском урбанисти Миљутину (Milutin, 1974), једном од утемељитеља модела социјалистичког града, идеални град мора се тако планирати „да дом радника не буде удаљен више од 10-20 минута хода од машине на којој радник ради“, тј. од радног места (стр. 64). Нарочито је развијана тешка индустрија, док је лака индустрија, махом намењена широкој потрошњи занемаривана (Pickvance, 2002; Петровић, 2009). Централне градске намене, попут трговине, пословања и услуга, биле су занемарене, што је довело до подурбанизованости социјалистичког града (Čaldarović, 1989; Петровић, 2009). У прилог овоме иду и улагања у инфраструктуру, која су такође била много мања него у западноевропским градовима (Pickvance, 2002).

Модернистички стил прихваћен је у целокупном уређењу простора града, од урбанистичког планирања до архитектонског пројектовања. Он се наметнуо и као

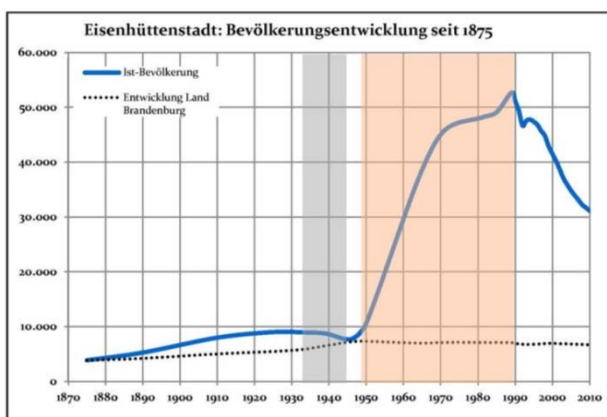
супротност коришћењу стилова у ранијим, капиталистичким епохама и социјалистичком реализму као привременој „странпутици“. Коп (Корр, 1970) примећује да социјалистички градови по свом изгледу не одударају много од идеалних модернистичких градова из замисли најнапреднијих урбанистичких и архитектонских мислилаца са почетка 20. века, када се модернистичка авангарда тек уздизала. Велики утицај на овакав ток развоја имали су и стране архитекте и урбанисти леве оријентације и поборници модернизма који су током 1920-их и 1930-их година радили у СССР-у (Bosma, 2014). Већ споменути урбаниста, Николај Миљутин заступао је начела уређења града која су била веома блиска оним која су касније укључена у „Атинску повељу“ (Корр, 1974). Тиме се чак може закључити да је падом социјализма у Европи завршена ера модернистичких урбанистичких пројеката (Петровић, 2009).

У првим послератним деценијама основано је и подигнуто више социјалистичких индустријских градова-прототипова, било да су они образовани на дотад ненасељеном месту или су настали од некадашњих села и варошица, чији су дотадашњи величина и значај били занемарљиви у односу на величину и значај новоподигнутог града. Овакви, монофункционални градови (моно-градови) подизани су по правилу везано за једну привредну грану, а често и једно велико предузеће. У руском језику чак постоји и израз за ово предузеће - градообразујуће предузеће (рус. *Градообразующее предприятие*). Градови оваквог формата се не срећу на западу Европе (Ernits, 2002). Ова традиција вуче корене већ из раних година СССР-а, где је упоредо са првим таласом индустријализације у другој половини 1920-их дошло и до оснивања нових градова широм његовог великог пространства (Корр, 1970). Чувен је био урбанистички конкурс за нови рударски град Магнитогорск на Уралу, где су се нове визије неспутаног урбанистичког планирања социјалистичког града веома добро виделе и којим се постављају основе социјалистичког модела града (Milutin, 1974). Ова традиција се после Другог светског рата проширила на нове социјалистичке државе у Европи, па тако настају познати социјалистички градови:

- 1) Пољска: Нова Хута (пољ. *Nowa Huta*, година оснивања - 1949.),
- 2) Источна Немачка: Ајзенхитетштат (Нем. *Eisenhüttenstadt*, 1950.) и Хојерсверда (Нем. *Hoyerswerda*, 1955.),
- 3) Мађарска: Дунајварош (Мађ. *Dunaiújváros*, 1950.),

- 4) Румунија: Онешти, током социјализма Георге Георгију-Деж (Рум. *Gheorghe Gheorghiu-Dej*, 1952.),
- 5) Бугарска: Смољан (Буг. *Смолян*, 1960.),
- 6) СФРЈ¹²⁸: Бор (1947.), Титово Велење (Сло. *Titovo Velenje*).

Већина ових градова образована је око новоподигнутих погона тешке индустрије или новоотворених рудника. На пример, име Ајзенхитетштата у некадашњој Источној Немачкој дословно значи *Град железаре*. И данас градом доминира огроман комплекс железаре из социјалистичког времена, који је данас напуштен, што потом проузоквало и огромно урбано опадање (Слике 35 и 36). Главна црта монофункционалних градова, модернистички решена правилна основа новог града, веома лако се уочава у градској матрици (Lötscher, Howest & Basten, 2004).

Слике 35 и 36: Ајзенхитетштат: кретање становништва 1870-2010., са наглим порастом током социјализма и једнако брзим опадањем после његове пропасти (лево) и градска железара, виђена из главне градске улице, као симбол његове социјалистичке прошлости, али и транзиционих привредних неприлика (десно) (Сл. 35: извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Bev%C3%B6lkerungsentwicklung_Eisenh%C3%BCttenstadt.pdf; Сл. 36: Аутор: Б. Антонић).

За разлику од нових градова где су могућности спровођења нових образаца урбаног развоја биле готово неспутане, реконструкција постојећих градова показује сасвим другачију слику. Овде се могу сагледати како су финансијска ограничења спречила или у многоме ограничила развој социјалистичког модела. Он се стога примењивао „у деловима“. Обично се избегавало рушење постојећег градског ткива услед огромних трошкова, већ спроводила новоградња на слободном градском

¹²⁸ СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија (1963-1992). Пре тога (1945-1963.) држава је била позната као Федеративна Народна Република Југославија - ФНРЈ.

земљишту¹²⁹. На пример, у првих десетак година совјетске власти новоградња је махом смештана на слободне градске парцеле унутар већ изграђеног дела града, чиме она није значајније утицала на сам град (Корр, 1970). Слични токови развоја су се наставили широм Источне Европе после Другог светског рата. Нове четврти, махом стамбене, ретко кад су подизане близу историјског језгра града и то су најчешће били случајеви попуњавања делова уништених у Другом светском рату (Diener & Hagen, 2015). Пример за ово је највећи део данашње средишње Варшаве, познат као „Нови Град“¹³⁰ (Слика 37).

Слика 37: Велико разарање Варшаве у Другом светском рату омогућило је радикалну обнову средишњег дела града после рата у соцреалистичком духу (аутор: Б. Антонић).

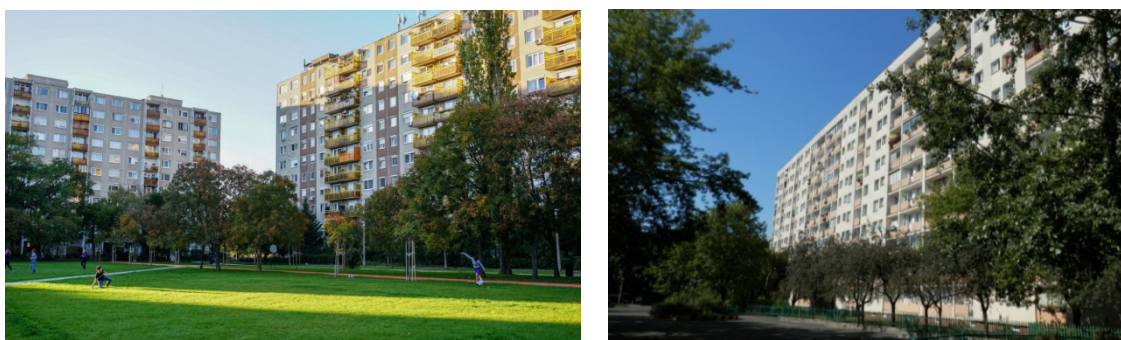
Примери радикалне реконструкције већ заокружених и очуваних историјских четврти и амбијената у градовима социјалистичких држава били ретки услед већ објашњених великих финансијских издатака (Ђукић, 2011). Разлози за ово могу се наћи и у запостављености развоја централних намена и садржаја (трговине, пословања и услуга) у социјалистичком граду. Чак се може закључити да их је било мање него у западноевропским градовима (Musil, 2005).

Са друге стране притисак новог становништва, које се досељавало са села, је био изузетан и огледао се највише кроз недостатак станова (Tosics, 2005). У раскораку

¹²⁹ Чак шта више, постоје примери и потпуне обнове старих делова града, потпуно уништених у Другом светском рату. Ово се обично дешавало ако су стара градска језгра била веома вредна и очувана као јединствена урбанистичка целина. Примери су Санкт Петербург у тадашњем СССР-у и Варшава и Гдањск у Пољској.

¹³⁰ Назив *Нови Град* треба условно схватити, пошто је то град из времена раног капитализма и индустријализације, тј. из позног 19. и прве половине 20. века. „Стари Град“ у Варшави обухвата средњовековно градско језгро, које у време социјализма обновљено по нацртима Каналетових слика из 18. века, тј. не по изгледу пред Други светски рат.

између потреба и идеолошких циљева, потребе су превагнулe (Бјеликов, 1983). Због тога се решење углавном тражило кроз индустријализовану, масовну изградњу вишепородичног становања у виду отвореног блока и индустријских комплекса на слободном земљишту на ободу постојећих градова (Dimitrovska Andrews, 2005; Musil, 2005; Tsenkova, 2009; Diener & Hagen, 2015). Овај тренд се нарочито уочава од 1960-их, од када се урбанистичко планирање постаје све прагматичније (Musil, 2005). У многим случајевима, не постижу се ни стандарди квалитетног урбанистичког опремања нових насеља масовне стамбене изградње јавним службама и комуналном инфраструктуром, већ се најчешће испуњавају само основне стамбене потребе. В. Бјеликов оваква насеља чак назива „споменицима институције стамбене штедње“ (Бјеликов, 1983, стр. 2-3). Поред тога, нова насеља су била визуелно непривлачна и монотона (Medvedkov & Medvedkov, 2005) (Слике 38 и 39).

Слика 38 и 39: Блокови вишепородичне стамбене изградње из Будимпеште (лево) и Варшаве (десно) представљају једно од главних обележја социјалистичког града (аутор: Б. Антонић).

Овако су се током позног социјализма образовала многа стамбена насеља која нису постигла урбанистичке стандарде циљане моделом социјалистичког града. Она су нарочито присутна у великим градовима – у Братислави и Букурешту у њима је живело преко $\frac{3}{4}$ становништва 2000. године (Hirt & Stanilov, 2014). Насеља овог типа ће се касније показати као велики проблем приликом пост-социјалистичке транзиције. Заправо, ова насеља ће постати главна места сагледавања урбаног опадања пост-социјалистичког града¹³¹.

Друга тема су социјалистички градови у опадању, тј. градови који су већ у доба социјализма почели опадати. Примери за ово су прилично ретки и о њима се није много писало у време социјализма. Ипак они су били присутни у малом уделу на

¹³¹ Детаљније у Поглављу 3.

свим пописима током трајања СССР-а (Cottineau, 2016). Са друге стране, бројнији су били примери веома спорог раста услед планских мера деконцентрације градова и градског становништва. Пример је наменски успорен раст Прага и Будимпеште у државним оквирима, у корист градова средње величине у тадашњој Чехословачкој и Мађарској (Musil, 2005). Сличне мере су предузимане и у СССР-у, али са скромнијим исходима. Поред тога, градови у опадању су најчешће били донекле другачији од уобичајеног модела социјалистичког града. Могу се уочити следећа три случаја.

Опадање просторно изолованих и пограничних градова такође се дешавало као и у међуратном раздобљу. Ови градови су били чешћи у оним државама или њиховим деловима где је пораст броја становника био незнатан или је чак био негативан (нпр. у Источној Немачкој¹³²). Међу ове градове убрајају се градови дуж оних државних граница које су биле слабо пропусне, попут већ описане границе између Мађарске и Аустрије у случају града Шопрона. Слично њему, опадали су и бројни мањи градови на западном ободу Чехословачке, дуж границе са Западном Немачком као „идеолошким непријатељем“ (Musil, 2005). Овде је на свеукупни пад становништва утицало и принудно исељавање немачке мањине после Другог светског рата. На пример, градови Аш и Хеб на крајњем северозападу Чехословачке и на неколико километара од државне границе, имали су пад становништва током социјализма. Аш (чеш. Аš), смештен у чешком „цепу“, готово са свих страна окружен Немачком, губио је становништво због пограничног положаја и удаљености од главних токова развоја државе (Аš, б.д.). Овим је покренуто исељавање становништва, па је до почетка 1990-их град изгубио око половине предратног становништва (ČSU, 2007). Слично њему, и оближни град Хеб (чеш. Cheb) је у послератним деценијама имао драстичан пад и потом дугу стагнацију становништва. Демографско стање се стабилизовало тек у другој половини социјалистичког раздобља, док је од почетка пост-социјалистичке транзиције почео нови раст становништва (ČSU, 2007).

Опадање мањих историјских градова без индустријске основе или са занемарљивом и застарелом индустријом везано је за опадање њима зависног сеоског залеђа, где су они имали главну улогу услужних средишта. Како су у свим социјалистичким

¹³² Источна Немачка је од успостављања 1948. године до уједињења 1990. године изгубила око 3 милиона становника, са 19 на 16 милиона становника (Populstat, 2010). Ово је било условљено великом стопом исељавања у Западну Немачку до подизања Берлинског зида 1961. године и малим природним прираштајем.

државама сеоска насеља имала изразито опадање услед иселавања у градове (Wädekin, 1966; Wegren, 1995; Musil, 2005), онда су и многи мали градови који су искључиво зависили од њих почели опадати. Овај тренд је нарочито уочљив у последњим деценијама социјализма, са падом природног прираштаја и са све осетнијом демографском исцрпљеношћу села. Историјски градићи европског дела Русије су често имали овакав ток развоја током позног социјализма. У областима Средишње Русије, око града Москве, демографска исцрпљеност села се почела одражавати на мање градове од 1970-их (Wegren, 1995).

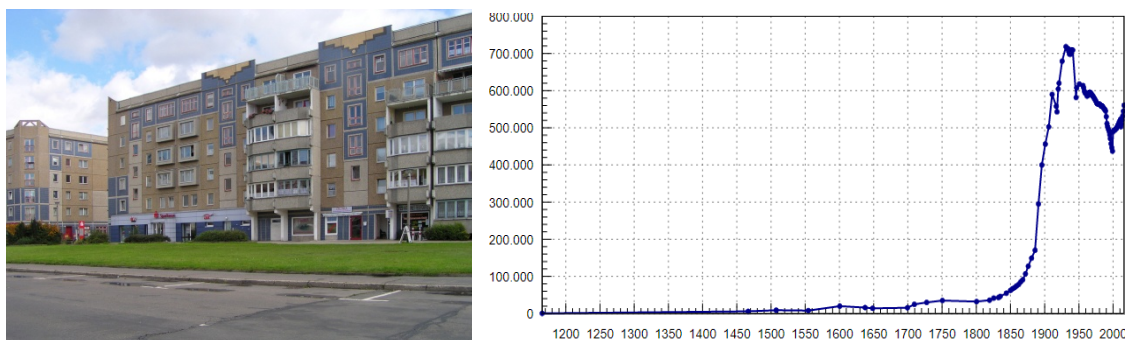
Пример Јурјевца (рус. Юрџевец) у данашњој Ивановској области даје добар приказ. Јурјевец је најстарији град у овој области, основан почетком 13. века као утврђење на Волги. Град је имао значајну улогу на обласном нивоу до 20. века као велика речна лука (Trevish, 2003). Захваљујући овоме, град је до данас сачувао значајно историјско наслеђе. Ипак, град од краја 1960-их имао постојано опадање становништва. За време позног СССР-а град је већ био изгубио око 20% становништва (1960. – 20.144 ст.; 1989. – 16.529 ст.) (РОССТАТ, 2017).

Примери постоје и на нашим просторима. Дати процес је задесио неколико мањих градова у Војводини, која је традиционално имала наслеђен виши степен урбанизације и већа градска насеља од остатка Србије током времена пре социјализма; Србобран је у раздобљу 1961-1991. изгубио више од 10% становништва, док је Нови Кнежевац имао мањи, али постојан вишедеценијски пад до 1991. године (РЗС, 2014).

Опадање градова у старим индустријских областима северозападне Чешке и јужних делова источне Немачке је суштински различито од претходна два обрасца, будући да је везано за опадање индустрије. Овај процес се десио услед већ високе урбанизације и ране индустријализације ових области, у времену пре социјализма. У погођеним градовима је постојала застарела металуршка индустрија и рударство, који су постепено губили на значају (Musil, 2005). Са друге стране, релативно мало сеоско залеђе није могло надоместити неповољна демографских кретања у градовима.

Најпознатији пример је град Лајпциг (слике 40 и 41), који је био други по величини у некадашњој Источној Немачкој. Лајпциг је још у време Немачког царства (пре 1918. године) био велико индустријско средиште, а постојали су и бројни мањи индустријски градови у непосредном окружењу (Bontje, 2005). Ову релативно стару

индустријску основу је наследила Источна Немачка, што се одразило на развој града током социјализма и на његово демографско опадање. Поред тога, држава је свесно занемаривала овај део, пошто је било густо насељен и боље развијен, па је планским мерама развијала север Источне Немачке који то није био (Florentin, 2010). Лајпциг је пред Други светски рат имао преко 700 хиљада становника. Током следећих деценија број становника у граду је постојано опадао и дошао на 550 хиљада 1990. године, односно смањио се за близу 25% у посматраном раздобљу (Rink и др., 2012). И поред опадања град је током социјализма добио бројна насеља масовном становања, по моделу модернистичког супер-блока (Слика 40). Опадање је касније настављено све до раних 2000-их година (Слика 41).

Слика 40: Као средиште старе индустријске области у средишњој Саксонији, Лајпциг је почео опадати одмах после Другог светског рата. Опадање је трајало током целог социјализма, али је град добио и бројна нова насеља током овог раздобља. (извор: https://farm8.static.flickr.com/7331/10298532885_04a5a6ed1e_b.jpg); **Слика 41:** Лајпциг: кретање становништва од 13. века до данас. Треба приметити пад становништва у граду током друге половине 20. века, како у време социјализма тако и у време ране пост-социјалистичке транзиције (извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Einwohnerentwicklung_von_Leipzig.svg).

Последњи описани скуп социјалистичких градова је посебно индикативан за следеће поглавље. Као места где су преоптерећеност индустријом и њена застарелост били кључни по појаву урбаног опадања још у време социјализма, они суштински представљају претходницу неупоредиво масовнијој појави урбаног опадања после слома овог друштвеног уређења у Европи, на прелазу из 1980-их у 1990-те године.

3.1.4. Пост-социјалистички град: Нагли прелаз од брзорастућег у опадајући град

Слично излагању о социјалистичком граду и тема урбаног опадања у пост-социјалистичком граду се може свести на две уже теме. Прва тема су сами градови у опадању, који су без премца веома раширена појава у данашњој Источној Европи и који сигурно превлађују у овом делу Европе – према анализи из 2005. године чак 82% већих пост-социјалистичких градова је било у опадању (Turok & Mukhnenko, 2007). Због ове свеprisутности урбаног опадања готово ју је немогуће одвојити је од шире теме социо-економске трансформације градова бивших социјалистичких држава¹³³.

Слично социјалистичком граду, и пост-социјалистички град је научна творевина која обухвата огроман број градова широм пространства од преко 300 милиона становника (Stanilov, 2007). Она је толико важна за научни дискурс бивше социјалистичке Европе да се многи нови урбанистички појмови, који су препознати у западним државама, често изгубе на овом подручју, где се мноштво појава објашњава пост-социјалистичком транзицијом (Вишек & Влећа, 2011). Ипак, сви они носе неколико кључних обележја, која су често одређена тако да се направи супротност према главним обележјима социјализма. М. Петровић објашњава кључне промене у пост-социјалистичким друштвима управо на овај начин:

ТАБЕЛА 7: Кључне обележја социјалистичких и пост-социјалистичких друштава (Petrović, 2005, стр. 1)

БР.	ПАРАМЕТАР	СОЦИЈАЛИСТИЧКО ДРУШТВО	ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКО ДРУШТВО
1.	Друштвено уређење	Једностраначко уређење ¹³⁴	Демократско, вишестраначко уређење
2.	Економско уређење	Планска економија	Тржишна економија
3.	Развојна фаза	Индустријско доба	Пост-индустријско доба
4.	Степен отворености	Изолационизам	Глобализација

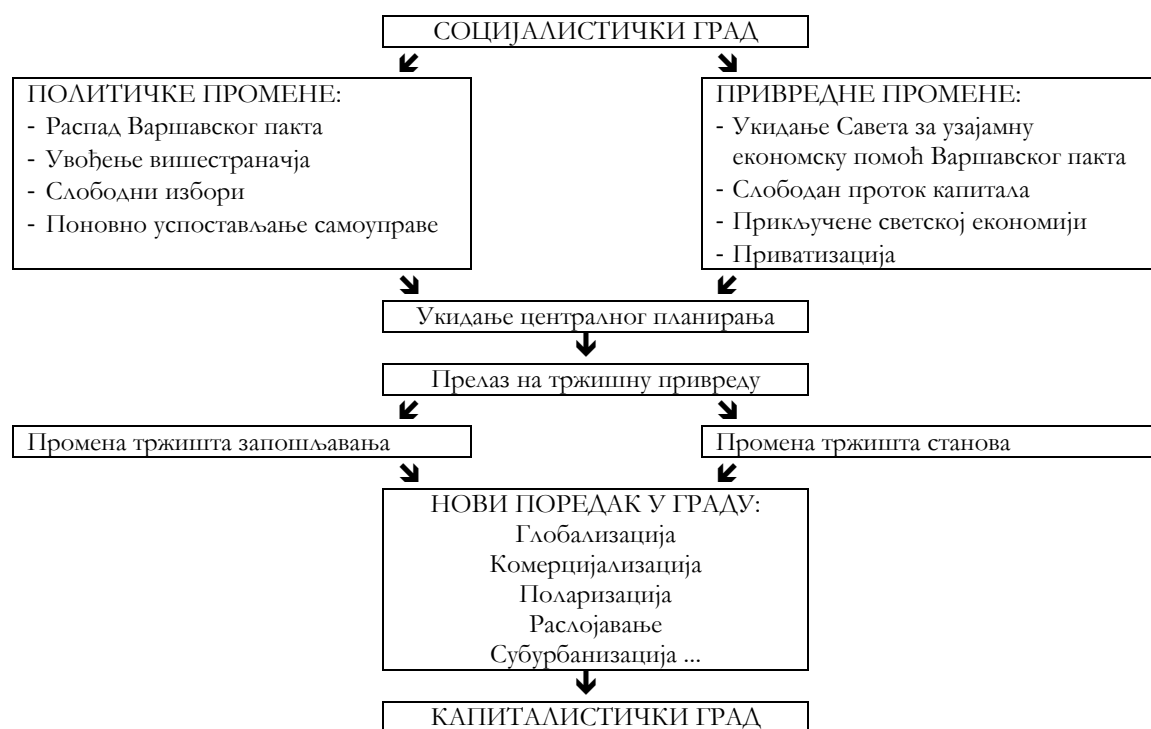
Од свог почетка раних 1990-их пост-социјалистичка транзиција се сматра једним од најактуелнијих светских изазова (Hamilton и др., 2005). Оно што је свакако њена

¹³³ Због овога ће објашњење општих обележја пост-социјалистичког града бити дато у основним цртама.

¹³⁴ У одређеним државама и фазама са елементима тоталитаризма.

важна одлика је нагли прелаз из социјалистичког раздобља у пост-социјалистичку трансформацију (Pickvance, 2002). Нове и младе демократије источне Европе су у тежњи да што пре ослободе социјалистичког наслеђа као сада непожељног и укључе у глобалну сцену махом примениле брз, неолиберални приступ у свих сферама развоја (Harloe, 1996, стр. 5; Petrović, 2005, стр. 7). Овај приступ је имао одлике „шок терапије“ по још неприпремљена друштва (Stanilov, 2007; Stryjakiewicz и др., 2012). Због тога се, слично урбаном опадању, пост-социјалистичка транзиција често означава негативним одредницама.

Градови бивших социјалистичких држава су веома погођени новим променама, које су направиле потпуно нови поредак у граду (Слика 42) (Kovács, 1999). Са друге стране, градови су означени као „главне полуге интеграције пост-социјалистичких друштава у токове глобалне економије“ (Петровић, 2009, стр. 56). Трансформација пост-социјалистичког града се може представити и кроз следећи развојни модел:

Слика 42: Модел пост-социјалистичке урбане транзиције (Аутор: Zoltan Kovács; Извор: Kovács, 1999)

Пост-социјалистичка трансформација у градовима се осетила на нивоу управљања градом, појавом нових урбаних образаца коришћења простора и последицама претходног у градском простору, које се могу разврстати према следећој табели:

ТАБЕЛА 8: Кључне обележја трансформације бивших социјалистичких градова (Stanilov, 2007, стр. 9):

СКУП ПРОМЕНА	ПОЗИТИВНА ОБЕЛЕЖЈА	НЕГАТИВНА ОБЕЛЕЖЈА
Управљање градом	Поновно успостављање приватне својине	Повлачење државе из области планирања
	Поновно успостављање тржишта некретнина	Неусклађен рад јавних установа
	Децентрализација управљања	Недовољно финансирање
	Пораст предузетништва	Смањење опсега јавних служби
	Већа улога јавне партиципације и цивилног друштва	Слабо спровођење законодавних аката
Урбани обрасци	Напуштање једнополног модела развоја	Хаотичан урбани развој
	Пораст подручја са мешањем намена и садржаја	Распршени раст градског подручја кроз развој предграђа
	Обнова одређених суседстава и четврти	Демографско опадање градских језгара
	Регенерација браунфилд подручја	Пропадање вишепородичних стамбених насеља по моделу супер-блока
	Унапређење стандарда и норми у грађевинарству	Пропадање индустријских зона Пораст илегалне градње
Последице претходног у градском простору	Пораст стандарда и могућности избора код грађана	Опадање стандарда у вишепородичном становању
		Губитак отворених (јавних) простора
	Пораст сопственог власништва над станом	Опадање квалитета јавних служби
	Диверсификација избора на тржишту	Приватизација јавних добара
	Пораст могућности куповине	Пораст загађености ваздуха, буке и загушености градског простора
	Раст мобилности грађана	Трошкови распршавања града Друштвено раслојавање

Ако се разматра урбано опадање пост-социјалистичког града, у први план упадају негативне одлике наведених пост-социјалистичких трансформација на градском нивоу (Haase, Grossmann & Rink, 2013). Ипак, одредити се искључиво негативно према пост-социјалистичким градовима који опадају је нетачно. Одређени градови са опадањем показују бољи квалитет живота и вишу продуктивност од неких који имају раст (Restrepo Cadavid и др., 2017).

Слично нагом преласку из социјализма у пост-социјалистичку трансформацију, и урбано опадање се овде десило веома нагло и брзо, по чему се оно разликује од постепене појаве опадања западних, стално капиталистичких градова (Haase и др., 2016с). Због тога је утисак урбаног опадања у бившој социјалистичкој Европи био много већи и приметљивији од онога на западу (Strykiewicz и др., 2012). Ипак, разлози наглог и масовног опадања градова широм бивше социјалистичке Европе су много дубљи и везани су за његова просторна, демографска, историјска и друга обележја. Они се могу поделити:

- 1) Пропаст индустрије као кључне привредне гране у социјализму,
- 2) Неспремност државе и њених установа да се изборе са новонасталим променама,
- 3) Нагла демографска транзиција,
- 4) Изразито негативни токови пресељавања становништва – његово исељавање на Запад,
- 5) Друштвено раслојавање становништва,
- 6) Просторно раслојавање на свим нивоима (државном, регионалном, насељском/градском),
- 7) Пресељење или „бег“ у предграђа,
- 8) У одређеним подручјима ратна дешавања и са тим повезана дубока политичка и друштвена криза¹³⁵.

Пропаст индустрије у бившим социјалистичким државама је текла различитим темпом, у зависности од месних околности. Ипак, заједно је да је њен значај свуда осетно опао пошто је она имала средишње место у развоју социјалистичког града. Како је индустрија била идеолошки важна у социјализму, социјалистички градови су због тога имали огроман број запослених у индустрији и велику површину под

¹³⁵ У случају посматраних држава ово није преовлађујући образац и неће се подробније описивати. Са друге стране, када се буде објашњавала појава на нивоу Србије и Војводине, ово се мора узети у обзир.

индустријским погонима (Stanilov, 2007). У државама које су тежиле да што пре оставе социјалистичко наслеђе догодило се убрзано гашење непродуктивних социјалистичких предузећа у области индустрије и сродних грана¹³⁶ и која се нису могла лако реструктурирати. На тај начин је створен велики пад броја запослених у индустрији. Ово је посебно погодило индустријске градове, нарочито оне са тешком индустријом (Kovács, 1999). Управо су градови који су били изразито индустријски по привредној основи имали и највећи пад по свим мерилима (Ivanička & Ivanička, 2007). На пример, у индустријском Лајпцигу је током прве четири године пост-социјалистичке транзиције изгубљено око 90.000 или чак 90% радних места у индустрији (Florentin, 2010). Конурбација пољске Шлеске са средиштем у Катовицама је такође забележила изразит пад индустријске производње, који је даље довео до великог скока у незапослености и опадања броја становника (Spórna, Kantor-Pietraga & Krzysztofik, 2016). Овај пад је био блажи у градовима држава које су спорије спроводиле пост-социјалистичку транзицију. 1992. године 42% запослених у Букурешту је радило у индустрији, 2002. тај број се преполовио, да би 2013. године чинио тек нешто више од једне десетине запослених (Simion, 2016). И Србија је током 1990-их година, и поред веома споре приватизације индустријских предузећа, такође имала велики пад индустријске производње; она 1998. године чинила тек нешто више од 1/3 производње из 1989. године (Зековић, 2000).

Посебно су били тешко погођени монофункционални индустријски градови (моно-градови), где се целокупна градска привреда заснивала на једној индустријској грани или чак једном великом предузећу (Stanilov, 2007b). Приликом упоредне анализе градова бивше социјалистичке Европе у оквиру FP7 пројекта везаног за управљање градовима у опадању закључено је да су они са разноврснијом привредном основом (Темешвар, Острава, Сосновјец) имали много боље услове за развој него други (Битом у Шлеској, Макејевка у Доњецкој области), где су преовлађивали тешка индустрија и рударство (Bernt и др., 2012). Слично се обично уочава и на државном нивоу. На пример, међу градовима некадашње Источне Немачке у раздобљу 2001-2008. највећи демографски пад од преко 2,5% годишње имали су Ајзенхитенштат и Хојерсверда, оба основана током комунизма као прототипови социјалистичког монофункционалног индустријског града (Wiechmann, Volkman & Schmitz, 2014). У

¹³⁶ Посебно рударство, али и логистика и шпедиција.

Русији је направљен и посебан „Списак моно-градова“ у циљу давања засебних подстицајних мера. На овом списку је 2015. године било 313 градских насеља, подељених на три категорије; 75 је означено да има сложен социо-економски положај (изразито урбано опадање), 149 је под ризиком да им положај буде сложен (умерено урбано опадање), док је код остатка (89 градова) развој био постојан (ПР, 2015). У Русији је чак 89% монофункционалних градова опадало почетком 21. века (Restrepo Cadavid и др., 2017). Најважније ограничење код ових градова је везано за суштину монофункционалности, која се добро види на примеру града Валбжиха (пољ. *Walbrzych*) у Пољској. Покушаји реиндустријализације овог пољског града кроз стварање специјалне привредне зоне били су веома спори, пошто је стручна спрема бројног континента незапослених становника Валбжиха била изразито једнообразна, ограничена на бившу индустријску окосницу, црну металургију и рударство (Strykiewicz и др. 2012).

Пропаст социјалистичке индустрије је у случају пост-социјалистичког града, поред великих тешкоћа у привреди и наглог пада броја индустријских радника, донела и огроман просторни проблем на микро-нивоу, у виду великих зона са напуштеним индустријским погонима без намене, које су одједанпут постале браунфилди (Sailer-Fliege, 1999). Проблем са бројношћу оваквих простора били су довољни да неке државе, на пример Чешка република 2008. године, усвоје посебне стратегије за браунфилд локације пропалих индустријских комплекса. Једноставно, спровођење урбане и просторне политике је било немогуће без укључења овог великог питања (Schmeidler, 2012). У Чешкој републици се такође показало да одређена обележја индустријских браунфилда играју кључну улогу у могућности њихове регенерације; регенерација је чешћа уколико им је површина већа и уколико су смештени у већим градовима (Osman и др., 2015). У другим државама је, пак, ово препуштено за решавање локалном нивоу, самим градовима. Ово је случај већ код Чешкој суседне Словачке (Vuček & Vleha, 2012).

Неповољне демографске промене задесиле су све некадашње социјалистичке државе одмах после пропасти социјализма и непосредно су везане за привредни суноврат и нагли пораст незапослености. Најочитији показатељ је свеукупно смањење

становништва¹³⁷ услед смањења природног прираштаја, скраћења животног века, масовног исељавања млађег и високо образованог становништва на Запад, старења становништва и других неповољних демографских промена. Ово се слободно може назвати 'демографским шоком' (Steinführer & Naase, 2007, стр. 184). Неповољне демографске промене широм некадашње социјалистичке Европе су веома утицале на проучавање урбаног опадања, пошто се ова тема више није видела самостално, већ као део много шире истраживачке тематике о деловању и учинку развојних политика везаних непосредно и посредно за простор (Wolff & Wiechmann, 2017).

Одмах по паду социјализма, дошло је и до огромног пада (већ ниског) природног прираштаја широм бивше социјалистичке Европе. Када се пореде позни социјализам (1960-1989) и рана пост-социјалистичка транзиција (1989-2000), природни прираштај у истраживаном простору је опао за високих 30% (Restrepo Cadavid и др., 2017). На пример, у бившој Источној Немачкој је у први пет година по уједињењу (1989-1994) стопа рађања пала за чак 60% због погоршаних услова живота и опште неизвесности у новог окружења. Ово је означено као својеврсни 'штрајк рађања' источнонемачких жена (Glock & Häussermann, 2004, стр. 922). До 2000. године, чиме се обухвата прва деценија уједињења, ово подручје је само природним путем изгубило око 700 хиљада људи или дотадашњег 4% становништва. Слично томе, Русија је током 1990-их година природним путем изгубила око 4 милиона становника (Cottineau, 2016).

Демографски пад источноевропских градова додатно је наглашен масовном емиграцијом становништва на Запад, нарочито млађег и боље образованог. Само се из бивше Источне Немачке у западну половину нове државе током прве деценије уједињења преселило око 1,7 милиона Немаца или више од 10% укупног становништва затеченог на крају социјализма (Florentin, 2010). Још неповољније је што су се махом исељавали млади и високообразовани људи (Uhlig, 2008). Слично томе, масовно исељавање Пољака на Запад је довело до озбиљних потешкоћа у регенерацији привреде пољских градова у опадању (Strujakiewicz и др. 2012).

Неповољни демографски трендови су имали свој одраз и на друштвеном плану. На пример, ово се веома осетило у Острави, трећем по величини граду у Чешкој

¹³⁷ Осим у случају подручја некадашње Источне Немачке, где је опадање било присутно и у социјализму. Током њеног трајања, Источна Немачка је изгубила око 3 милиона становника (Fleischhacker, 1997).

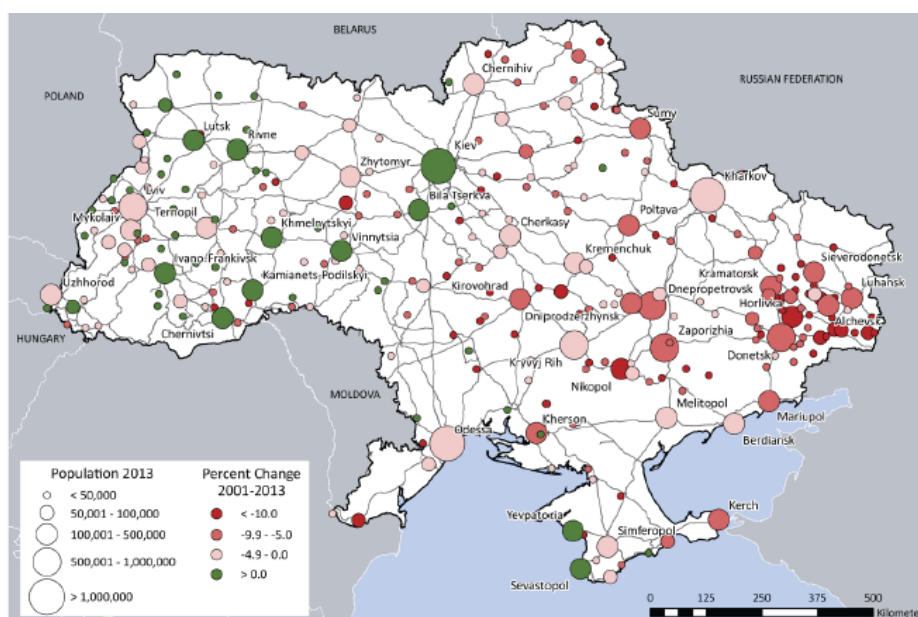
републици и некадашњем великом индустријском средишту црне металургије чешке Шлеске. Пропадање стамбених насеља масовне изградње из времена социјализма са зградама од панел-блокова услед опадања Остраве одразило се на промену етничке слике ових насеља, где су се на место Чеха почели насељавати маргинализовани Роми. Тиме је додатно уназађен положај ових насеља у склопу града, а дошло је и до пораста нетрпељивости између две етничке групе (Maes, Loormans & Kesteloot, 2012). У мађарском граду Озду (мађ. Ózd), наменски развијеном током социјализма у виду града тешке индустрије, пропаст социјалистичке привреде донела велику незапосленост, која је имала велики утицај на друштвене поремећаје у виду натпросечне радикализације локалног становништва (Sik, 2015).

Питање урбаног опадања у бившој социјалистичкој Европи дотиче све просторне нивое. У овом истраживању значајно је уочити три нивоа посматрања: државни, регионални и (унутар)градски.

Макро-ниво: Урбано опадање је нарочито раширено у државама у којима је осетан пад броја становника приметан већ на нивоу целе државе, попут Румуније, Бугарске и балтичких држава (UN, 2009; Wolff и др., 2017). Летонија је добар пример. Овде се опадање бележи на свим нивоима и може се описати као свеукупно опадање државе (Pužulis & Kūle, 2016). Летонија је уз Естонију, Грузију и Јерменију имала највећи пад броја становника током првих 20 година пост-социјалистичке транзиције – између 17 и 22,5% у односу на 1989. годину (UN, 2009).

У просторно већим државама се, пак, осећа све већа регионална неравномерност по питању урбаног раста и опадања. Велики утицај имају просторни предуслови за привлачење улагања у привреду. Тако су у Чешкој републици и Пољској страна улагања много више усмерена на градове на западу ових држава, до Немачке, него на њиховом истоку (Hamilton & Carter, 2005). Овоме иде у прилог делимично споменута упоредна анализа градова Шопрона и Озда у Мађарској; док је Шопрон, смештен на крајњем западу државе и до најбогатијег суседа, Аустрије, са транзицијом забележио напредак и поновни демографски раст, дотле је Озд, смештен на североисточној граници са неразвијеном источном половином Словачке, осетио велико опадање у свим сферама (Sik, 2015). Близина главних градова Беча и Братиславе је са све већом пропусношћу државних граница услед европских интеграција управо била велики замајац развоја северозапада данашње Мађарске у последњих 25 година транзиције,

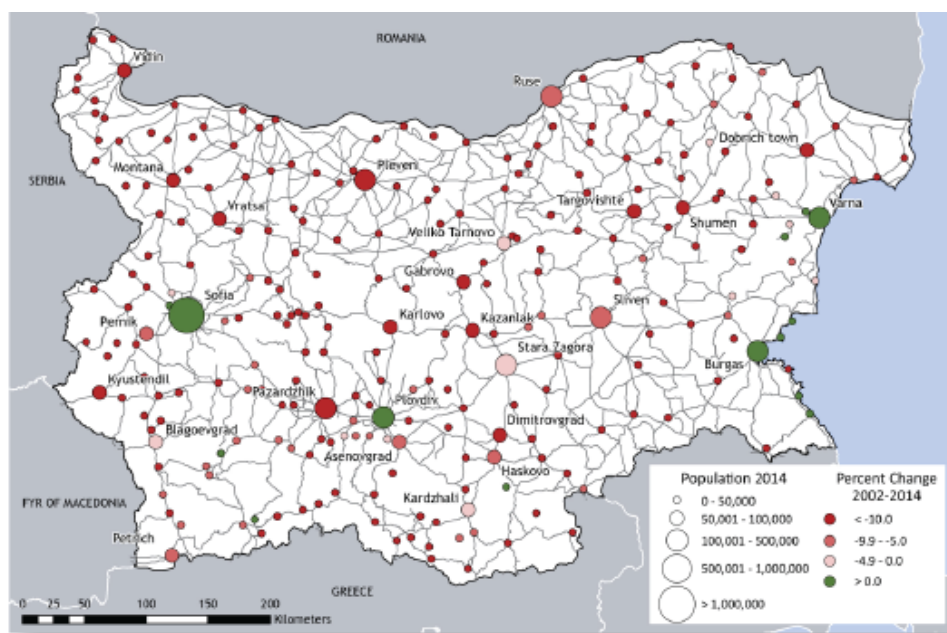
од чега је развојни правац Ђер-Шопрон са већом густином градских насеља имао највећу корист и почео је расти и развијати се (Stanilov, 2007). Слично томе, у Украјини (слика 43) је до појаве унутрашње кризе 2014. године постојала изразита подвојеност између урбаног раста градова западне половине државе и опадања оних у источној половини (Restrepo Cadavid и др., 2017). Ово је везано за потенцијал развоја уз богатије суседе на западу, Пољску и Словачку, али привредну основу градова, пошто су многи градови на истоку везани за рударство и тешку индустрију, као посебно осетљиве привредне гране у пост-социјалистичкој транзицији.

Слика 43: Украјина: Подвојеност између урбаног раста градова западне половине и опадања оних у источној половини (Извор: Restrepo Cadavid и др., 2017).

Са друге стране, у другим државама се већа регионална неравнoмерност по питању градова у опадању не сагледава, већ се уочавају друге просторне неравнoмерности. Анализа стања већих и средњих градских насеља у Србији са улогом седишта округа показује да се урбано опадање повећава са близином државне границе, без обзира на регију у којој се град налази или ког је нивоа развијености најближа суседна држава. Ово је вероватно одраз изразите централизације државе током последњих 30-ак година (Djukić, Antonić & Vujičić, 2017). Слично се увиђа и код Молдавије, где расте само градско подручје Кишињева и то кроз највише приградске општине и насеља (Restrepo Cadavid и др., 2017).

Код трећих држава привредни чиниоци значајно превлађују над просторним. У случају Бугарске (слика 44), осим два највећа града, Софије и Пловдива, расту само још најважнији туристички градови на црноморском приморју (Restrepo Cadavid и др., 2017). У неким државама изразитих регионалних нема, већ се кључне разлике више примећују између монофункционалних и „обичних“ градова, попут Румуније (Danciu, Antonić & Vica, 2016). На крају, код држава са дуготрајним ратним сукобима, попут Босне и Херцеговине, овај чинилац се никако не може занемарити, како код опадања одређених градова, тако и код раста других (Vujičić & Djukić, 2015).

Слика 44: Бугарска: превладавање градова у опадању, осим два највећа града (Софија, Пловдив) и туристичких градова на Црном мору (Извор: Restrepo Cadavid и др., 2017)

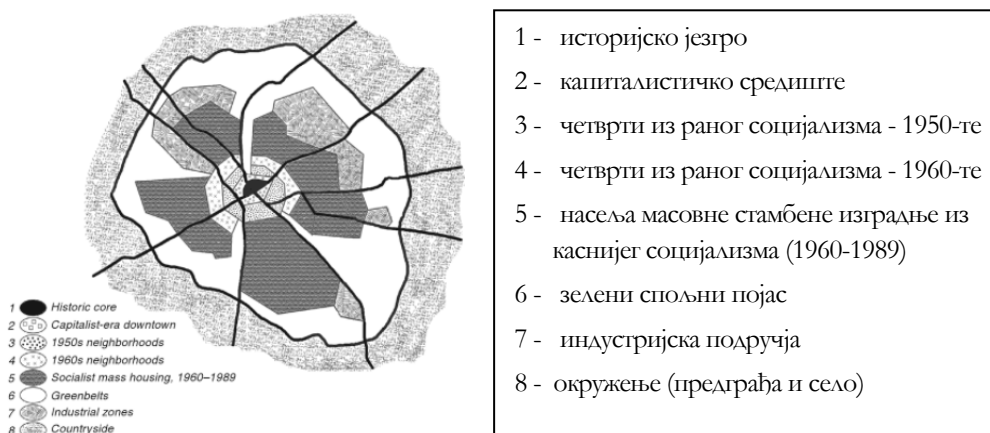
Мезо-ниво, који обухвата однос градова у оквиру једне области (регије), такође показује одређене правилности.

1. Прво, већ је објашњено да су монофункционални градови (моно-градови) много склонији урбаном опадању у односу на „обичне“ градове, па се ово сагледава и на нивоу градова једне регије.
2. Друго правило је да су опадању склонији мањи градови, док се то мање уочава код већих (Restrepo Cadavid и др., 2017). На пример, много чешће опадају градови са мање од 200.000 становника него они са више (Rumpel & Slach, 2014).
3. Треће, опадању су мање склони они градови који имају значајније управне садржаје или друге садржаје којима лакше могу привући глобални капитал

(Hamilton, 2005). Ово су најчешће главни градови и градови-седишта области и покрајина. Илустрације ради, у Чешкој републици се сагледава изразита разлика у између градова-седишта крајева (области) и градова који нису много мањи од њих, али немају управљачку функцију, при чему код друге скупине много вероватније долази до урбаног опадања (Musil, 2005b). У стварности се често друго и треће правило поклапају, будући да са смањењем величине опада и количина ту смештених управних функција.

4. Четврто, треба додати да и просторно извојени градови¹³⁸ у једној области имају већу склоност ка урбаном опадању (Restrepo Cadavid и др., 2017). Ово говори да се развојни токови из позног социјализма нису променили у случају овог типа источноевропских градова.

Микро-ниво је се односи на одраз урбаног опадања унутар градског подручја, будући да се показало да оно другачије утиче на поједине делове пост-социјалистичких градова (Fuhrich & Kaltenbrunner, 2005). По овом питању се посебно разликују четири целине у оквиру града: историјска градска језгра, вишепородична насеља масовне стамбене изградње, индустријска подручја и предграђа. Дате целине се међусобно разликују и по времену настанка; док је прва образована у раздобљима пре социјализма, друга и трећа у време социјализма, четврта је углавном исход пост-социјалистичке трансформације градова (Слика 45) (Hirt & Stanilov, 2014).

Слика 45: Размештај главних целина пост-социјалистичког града на примеру Софије као изразитог модела радијалног историјског развоја (Аутор: А. Вуквић; Извор: Hirt, 2012, стр. 88).

¹³⁸ Енгл. *Single cities*.

Историјска градска језгра нису имала значајну улогу у развоју социјалистичког града, пошто су била 'заоставштина' прошлог, капиталистичког система (Ђукић, 2011; Naase и др., 2013). Поред тога, трговина и услуге, као главни носиоци њиховог развоја, нису имали велики значај у социјализму, где је пажња планске политике била усмерена на производњу уместо на потрошњу. Ј. Корнаи (Kornai, 1980) ово назива и привредом несташнице. На основу овога очекивало би се да ће се стање са доласком пост-социјалистичке транзиције променити неминовно у позитивном смеру, али ово се није десило код свих градова.

Примећују се двоструки процеси током транзиције; у одређеним градовима долази до пражњења историјских језгара, док се код других она обнављају и поново развијају. Разлог овоме је спремност града и државе да се ухвате у коштац са сложеном темом њихове обнове, која укључује и додатне потешкоће, попут загађења и/или нерешених власничких односа (Петровић, 2009). Веома чест случај је да се ове обавезе не испуне и онда обично долази до њиховог привредног и демографског пражњења, тј. урбаног опадања овог дела града (Слика 46) (Scott & Kuhn, 2012). Централни садржаји (пословање, трговина и услуге) се тада селе на кључне тачке на ободу града, где постоји боља приступачност и где нема оптерећности проблемима историјског урбаног окружења (Слика 47) (Наћ, 2005). Поред тога, историјска градска језгра које захтевају обнову представљају огромне површине, па њихова обнова јесте велики терет по све нивое државне управе. Само у Пољској је процењено да она покривају површину од приближно 60.000 хектара, што је око половине изграђене површине у држави која у било ком облику тражи обнову (Dutkowski, 2015).

Слике 46 и 47: Крајности из Пољске: јасан визуелни одраз урбаног опадања историјског језгра Лођа (лево) и премештање пословања у Варшави (десно) из традиционалног средишта града у нову пословну зону до главног градског аеродрома – нове, „глобалне“ капије града (Аутор: Б. Антонић)

Карактер урбаног опадања у историјском језгру пост-социјалистичких градова може бити веома сложен. Развој пословних намена и садржаја (трговине, услуга, пословања, туризма и угоститељства) у историјским језгрима такође је довео до делимичног опадања броја становника, пошто је значајан део некадашњих станова преведен у ове намене. Ово се десило нарочито у средишњим градским општинама готово свих великих градова источне Европе у фази ране транзиције, током 1990-их година (Нађ, 2005). На пример, историјски делови Дрездена су имали изразит пад броја становника током 1990-их година, да би после тога дошло до обрнутог процеса (Wiechmann, 2009). Слично је задесило градска језгра Прага и Брна у Чешкој, који су изгубили по 20% становника само у првој деценији транзиције (Sýkora & Ouředníček, 2007). После 2000-их се тежиште смештања нових пословних садржаја све више померио ка градском ободу (Нађ, 2005).

Ипак, у историјском језгру се јављају и бројни примери успешне урбане обнове. Ново становање је обично елитно и са високим стандардима градње и опремања (Stanilov, 2007c; Hirt & Petrović, 2011). Бројни су примери нових пословних и тржних центара великог формата у средиштима градова. Они су најчешће добијени кроз урбану обнову старих индустријских комплекса, чиме је дошло до оживљавања централних активности у историјском језгру (Слике 48 и 49).

Слике 48 и 49: Обнова живости историјских језгара Познања (лево) и Лођа (десно) кроз пренамену и обнову старих индустријских комплекса у тржне центре (Аутори: Сл. 48: А. Ђукић; Сл. 49: Б. Антонић)

Треба навести и негативне последице процеса обнове. Слично ранијој појави на Западу, и у пост-социјалистичким градовима се често долази и до друштвеног раслојавања и гентрификације кроз обнову, па историјско језгро постаје место

повлашћеног живота, рада и доколице (Hirt & Petrović, 2011; Scott & Kuhn, 2012). Уочава се образац да се историјске четврти које су биле за виши слој у време пре социјализма поново афирмишу у овом светлу (Петровић, 2009). Примери су посебно чести у градовима држава које су раније ушле и спровеле пост-социјалистичку транзицију, попут Лајпцига или Лођа (Holm, Marcińczak & Ogrodowczyk, 2015).

Пражњење историјских центара је процес који се чешће среће код мањих и средњих градова. То су градови који као целина опадају и који имају велика финансијска ограничења. Због тога имају и изразито ограничене фондове за обнову старих зграда, па њихово пропадање утиче на иселавање становништва и повећање броја празних станова у овом делу града (Haase и др., 2013). Урбано пропадање у историјском језгру, као важном и прометном делу града, је по обичају више визуелно изложено него код других делова града (Слике 50 и 51).

Слике 50 и 51: Каунас у Литванији: празне зграде из предсоцијалистичког и социјалистичког раздобља као јасна визуелна назнака пражњења историјских језгара градова у опадању (Аутор: Б. Антонић)

Вишепородична насеља масовне изградње су посебно битна тема урбаног опадања на микро-нивоу у пост-социјалистичком граду будући да су она једна од главних тековина социјалистичког града (Czerczynski, 2008). Због тога се они сматрају најпроблематичнијим делом пост-социјалистичког града (Dimitrovska Andrews, 2005; Hirt & Stanilov, 2014). Сложеност суштине њиховог (пр)опадања се показала са пропашћу социјализма. Поред већ описаних недостатака у физичком и функционалном смислу¹³⁹, психолошки и социолошки аспект живота у овим насељима се указао од 1990. године и то нарочито у пост-социјалистичким државама

¹³⁹ Описано у поглављу 3.1.3.

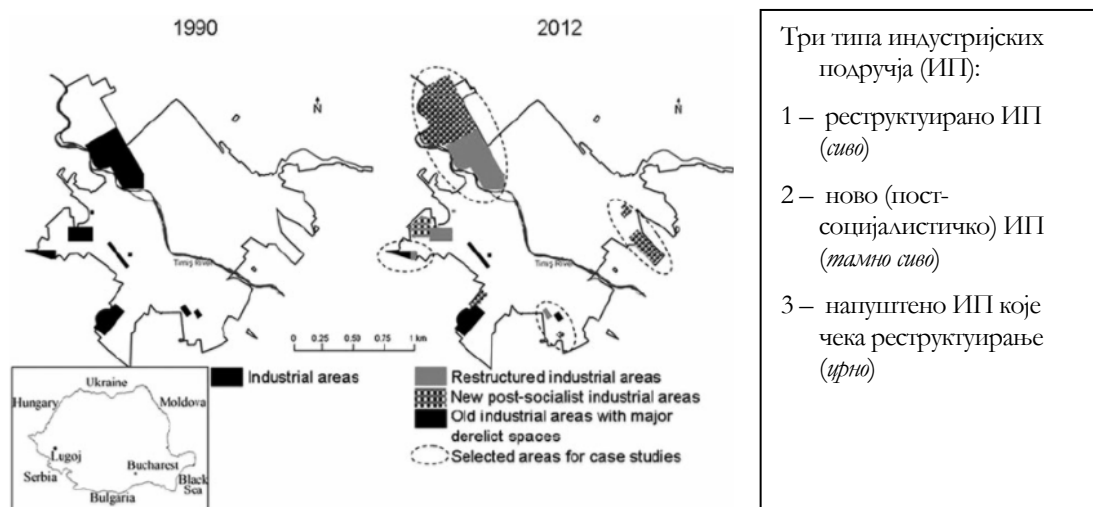
средње Европе где се и данас ова насеља везују за политички режим за који локално становништво сматра да им је био наметнут (Lizon, 1996). Овоме је додатно ишла у прилог и медијска стигматизација социјалистичких насеља масовне изградње као подсећања на социјализам као непожељну прошлост (Gribat, 2010). Поред тога, са јачањем свести о заштити животне средине и енергетском ефикасношћу, лоше еколошке и енергетске перформансе су се такође наметнуле као додатни елемент тежине овог проблема (Hirt & Stanilov, 2014).

Слике 52: Нова Горица у Словенији: тежња да се социјалистички блокови првобитно урађени у бетону учине просторно привлачнијим бојењем фасаде у различите боје (Аутор: Б. Антонић).

У најнапреднијим пост-социјалистичким подручјима, попут некадашње Источне Немачке, предузете су свеобухватне и дубинске мере у односу на ова насеља. Она су или уклоњена уколико урбано опадање довело до њихове претеране напуштености или су, пак, обновљена по савременим начелима енергетске ефикасности. Ипак, друштвени проблеми ових насеља нису тако лаки за искорењивање; иако је већина стамбених насеља масовне изградње на подручју некадашњег Источног Берлина обновљена на савремен начин, ово није спречило друштвену стигматизацију становништва у њима, чиме су тешкоће у вези са датим насељима само делимично решене (Stanilov, 2007c). За разлику од Немачке, у остатку бивше социјалистичке Европе овакве мере су се показале као веома скупе, па се пришло јефтинијим мерама обнове кроз основно санирање зграда. Ово често укључује бојење њихових фасада у ведре боје, не би ли се утицало на психолошки доживљај ових насеља (Слика 52). М. Петровић (2009) сматра да ове промене нису довољне у унапређењу стања датих насеља, па се могу сматрати 'козметичким' (стр. 241). Разлози за овај неуспех су, при томе, много дубљи, а везани су за историјско наслеђе и неприпремљен институционални оквир. Због тога се може закључити да вишепородична насеља

масовне изградње у бившим социјалистичким градовима и даље имају веома ушитну будућност (Lux & Sunega, 2014).

Слике 53: Деиндустријализација и привредно реструктурирање у Лугошу у западној Румунији током пост-социјализма (Аутор: J. I. Sebastian; извор: Sebastian, 2015).

Индустријска подручја су такође плански развијана у виду пространих зона током социјализма, па овако наслеђено ткиво чини данас значајан део грађевинског подручја типичног пост-социјалистичког града (Hirt & Stanilov, 2014). Као што је већ објашњено, са пост-социјалистичком транзицијом привреде највећи део индустрије се није могао прилагодити новим условима капиталистичке привреде, што је довело до њеног масовног пропадања, чиме је огроман број индустријских погона привремено или трајно остао без употребе. Међународна научна заједница није имала одговарајући одговор на ово будући да је површина под индустријом овде била 2-3 пута већа у односу на градове на Западу (Kessides, 2000). Просторни проблем прекомерне индустрије у пропадању постојао је чак и у престоницама, које су имале разноврсну привредну основу која се релативно лако прилагодила глобалним приликама (Kiss, 2007). Тако је 2000. године чак 60% индустријских подручја у Београду било напуштено, а пратили су га Братислава (40%), Будимпешта и Варшава (30%) (Hirt & Stanilov, 2014). У мањим градовима, где је индустрија била кључни део привреде, напуштени индустријски комплекси и зоне су били много веће ограничење (Hirt & Stanilov, 2014). Због тога њихово реструктурирање веома утиче на развој града у целини. Ово се лако сагледава на примеру градова који су нагло индустријализовани, попут Лугоша у западној Румунији (Слика 53), која је под

владавином Н. Чаушескуа доживела готово принудну изградњу великих погона индустрије у многим градовима (Sebastian, 2015). Реструктурирањем старих индустријских зона се обично циља на њихово оживљавање у привредне сврхе, док се њихово превођење у друге намене, попут становања, среће махом у случају највећих градова, где су потребе за новим стамбеним простором постале значајан проблем (Simion, 2015).

Један од чешћих разлога опадања већих градова у источној Европи јесте и појава иселавања градског становништва у предграђа по већ описаном моделу на Западу (Kovács, 1999). Предграђа социјалистичких градова су била сасвим супротна оним са запада, која су настала 'бегом из града' богатог и средњег слоја становништва. Овде су она настајала досељавањем сеоског становништва, које држава није могла скућити у друштвеном становању у самом граду (Tosics, 2005; Stanilov, 2007; Петровић, 2009). После 1990. године предграђа око многих великих градова су се почела нагло ширити пресељењем становника из средишњих градских четврти и насеља масовне стамбене изградње из социјалистичког времена. Слично се десило и са мањим градовима који су били у близини већих, пошто су од почетка транзиције они све више постају њихова велика предграђа (Restrepo Cadavid и др., 2017). Поред тога, од 2000. године се уочава и тренд пресељења нестамбених садржаја у предграђа, чиме се постепено стварају елементи вишеполног развоја градског подручја (Sýkora & Ouředníček, 2007).

У Источној Немачкој развој предграђа је плански заустављан током социјализма, па је одмах по почетку транзиције почео њихов нагли развој и раст (Kovács, 1999). Тако је само до 2000. године Лајпциг напустило око 50.000 људи у корист предграђа или двоструко више него што се иселило на запад (Florentin, 2010). Слично се десило и у случају Дрездена, седишта Саксоније, где је и Лајпциг смештен. На основу тога једини окрузи у покрајини који су имали раст становништва су били окрузи који су окруживали ова два града (Florentin, 2010). Чак је и код Хојерсверде, индустријског града плански насталог у време социјализма, а који је у раздобљу 1990-2010. изгубио чак 40% свог становништва, забележен мали раст предграђа, као једине целине са овим трендом (Gribat, 2010). Слично томе, у државама где главни градови управно издвојени од непосредне околине, па оба творе засебне управне јединице величине и значаја округа, дошло је до наглог раста становништва у спољним окрузима кроз

стварање предграђа западног вида. Тако су окрузи који окружују Праг, Букурешт и Будимпешту од пада социјализма имали највиши пораст становништва на нивоу својих држава¹⁴⁰, а он је махом регистрован у насељима која су непосредно до граница главних градова¹⁴¹, која се су у овом релативно кратком раздобљу преобразила у предграђа. Тиме је физички оквир ових градова превазишао управне границе града током транзиције.

Ипак, у случају бројних велерадова у бившем социјалистичком простору теже је проценити раст предграђа, будући да немали број њих постепено шири своје управне границе. Ово је током социјализма урађено у Москви (Makhrova & Molodikova, 2007), Будимпешти (Kiss, 2007) и Братислави (Vuček & Bleha, 2011). Понегде је ова пракса настављена и током пост-социјалистичке транзиције. Тако је Град Москва 2011. године проширио своје границе за површину од нових 14.800 km², познату данас као „Нова Москва“. Овим потезом је повећана површина града за чак 2,4 пута, укључујући и пространа сеоска и шумска подручја југозападно од старих граница (PR, 2012). Слично Москви, Варшава је 2002. године прикључила себи приградску општину Весола (пољ. *Wesola*). Она је постала најмлађа градска општина (ISAP, 2002), иако је добрим делом очувала сеоска обележја. На овај начин остварује се постојан демографски раст града, јер се он и даље дешава у оквиру његових управних граница (Петровић, 2009). Због тога је модел урбаног опадања кроз субурбанизацију у пост-социјалистичким државама и даље слабије изражен у односу на сличне примере на Западу или, тачније, прикривен услед сталног ширења управних граница града.

На крају треба рећи да је осликавање опадања код пост-социјалистичких градова на уже целине и даље доста далеко од лаког распознавања опадања и раста у оквиру једног подручја, јер свако овакво подручје/град носи много локалних посебности. Пример је град Берлин, где се простом поделом на град и предграђа добија доста груба слика опадања градског подручја. Званично, опадање броја становника у Берлину трајало је од почетка 1990-их до почетка 2010-их, да би после тога дошло до реурбанизације. За разлику од града, берлинска предграђа су укупно гледано имала

¹⁴⁰ Према подацима званичне статистике, окрузи око Прага, Букурешта и Будимпеште су имали изузетан раст (редом) од 74%, 35% и 28% током прве две деценије после социјализма. Ово се сагледава и код „приградских округа“ око одређених градова који су велика покрајинска средишта, попут округа око чешког Брна (37%) или пољског Познања (37%) (CITY POPULATION, б.д.).

¹⁴¹ Такозвана „прва приградска зона“ (Sýkora & Ouředníček, 2007).

значајан раст од почетка пост-социјалистичке транзиције. Међутим, унутар града одређене градске четврти су имале пад становништва, док су њима суседне и по обележјима сличне четврти имале раст (Hierse, Nuissl, Beran & Czarnetzki, 2017). Слично томе, и одређена предграђа Берлина су имала неочекиван пад броја становника (Zakirova, 2010).

3.2. ПРОФИЛИСАЊЕ ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

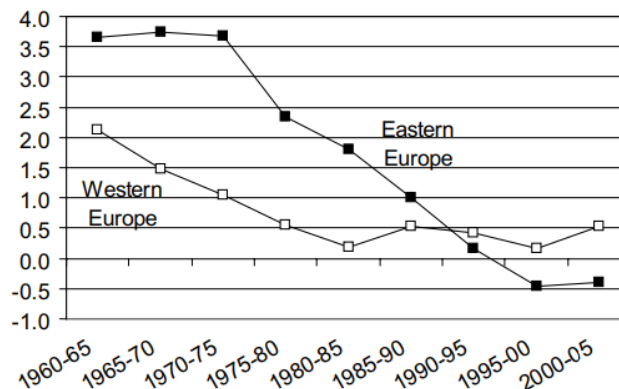
3.2.1. Пост-социјалистички градови у опадању – бројке и тенденције

Више пута је речено да је урбано опадање широм бившег социјалистичког дела Европе веома раширена појава (Turok & Mykhnenko, 2007; Haase и др., 2016с; Wolff и др., 2017). Опадање је присутно широм овог дела континента и не постоји ниједна пост-социјалистичка држава, нити њена регија, где се урбано опадање не јавља, макар код мањег броја градова (Strujakiewicz и др., 2013). Тако је само у раздобљу 1990-2000. више од 200 градова са више од 100 хиљада становника у бившим социјалистичким државама је забележило пад броја становника (Oswalt & Rienets, 2006). Урбано опадање је постало толико присутна појава широм пост-социјалистичког света да се чак каже да овде влада „синдром градова у опадању“ (УН, 2009, стр. 28). Ј. Хегедуш (Hegedüs, 2008) управо опадање броја становника у пост-социјалистичким градовима убраја међу највеће изазове у развоју овог дела Европе¹⁴².

У истраживању градова у опадању на нивоу Европе И. Турока и В. Михненка за раздобље 1960-2005. уочавају се велике разлике између њеног стално капиталистичког запада и пост-социјалистичког истока (Слика 54); док је већина градова са више од 200 хиљада становника на истоку Европе имала раст током време социјализма, одмах по његовом слому 1990. године већина њих је забележила пад броја становника. За разлику од њих, западноевропски градови, који су у просеку имали знатно умеренији раст до 1990. године, су наставили овај тренд, иако је и он био веома низак, испод 1% годишњег раста. Ова разлика после 1990. године се најбоље види из податка да је током раздобља 2000-2005. 78% већих градова на европском западу имало раст, док је чак 82% градова на истоку имало пад броја

¹⁴² уз са њим повезано брзо старење становништва

становника. Такође током раздобља 2000-2005. пад градског становништва у пост-социјалистичким државама Европе је био довољно велик да доведе до укупног пада градског становништва на нивоу целог континента (Turok & Mykhnenko, 2007).

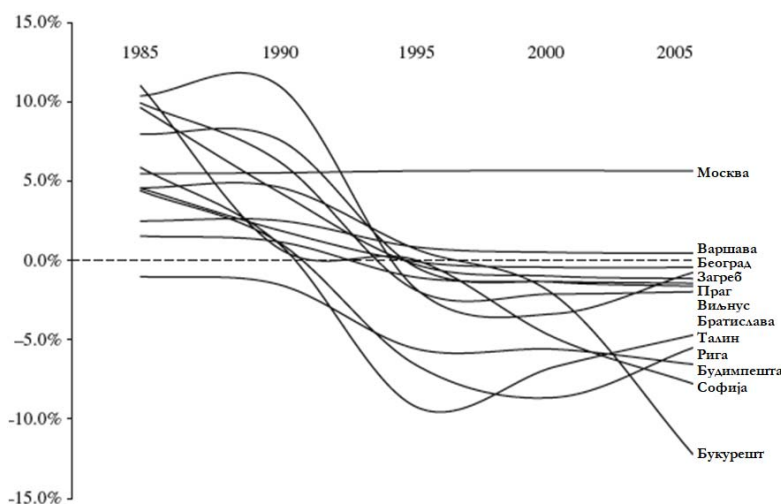
Слика 54: Кривуље годишњег кретања броја становника већих западноевропских (беле тачке) и источноевропских градова (црне тачке) за раздобље 1960-2005., где се уочавају супротне трајекторије демографског развоја (извор: Turok & Mykhnenko, 2007).

Урбано опадање је било најочљивије током 1990-их година, када се десио најтежи, почетни део пост-социјалистичке транзиције. Због тога је током ове, прве деценије пост-социјалистичке деценије забележен највећи пораст и броја и удела градова у опадању на нивоу целе Европе (Turok & Mykhnenko, 2007). Преко 200 источноевропских градова са више од 100.000 житеља је тада губило становништво услед сложеног привредног реструктуирања (Oswalt & Rienets, 2006). Код градова мањих од овог демографског прага урбано опадање је било још присутније.

Пад броја становника услед транзиционих (не)прилика се тада добро видео и код главних градова, с тим што се код већине релативно брзо појавила реурбанизација (Слика 53) (Turok & Mykhnenko, 2007). Највећи број главних градова који су опадали током 1990-их је поново забележио раст броја становника после 2000-те (City Population, б.д.). Демографско опадање становника у главним градовима било је следеће:

- Скупина градова која није забележила опадање: Варшава, Загреб, Кијев, Минск, Москва, Подгорица, Скопље, Тирана;
- Градови са реурбанизацијом од 2000-их: Београд, Лубљана, Праг, Софија, Талин;

- Градови са реурбанизацијом од 2010-их: Берлин¹⁴³, Братислава, Вилњус, Будимпешта, Сарајево;
- Урбано опадање је и даље присутно: Букурешт, Кишињев, Рига.

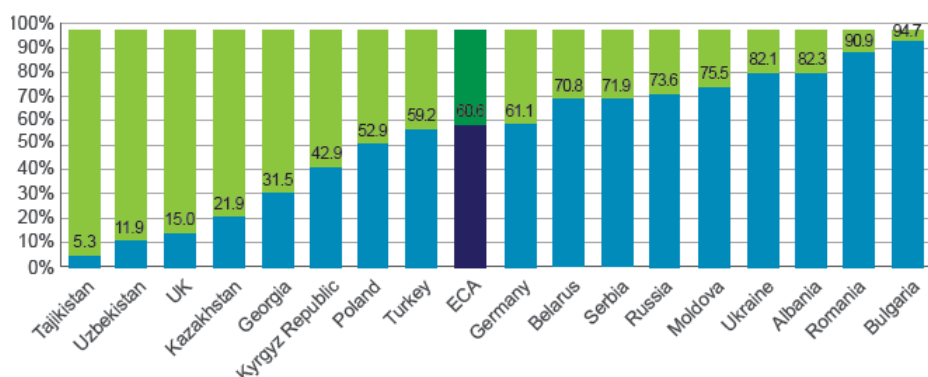
Слика 55: Кривуље кретања броја становника главних градова пост-социјалистичке Европе за раздобље 1985-2005. (аутор: United Nations: world population Prospects; извор: Stanilov, 2007).

Поред главних градова, реурбанизација је захватила и остале веће градове, који су лакше привукли глобални капитал. У случају Лајпцига је посебно занимљиво то што је поновни раст града од средине 2000-их био праћен појавом урбаног опадања у суседним приградским окрузима (Wiechmann, 2007). Такође, постоје и прве назнаке реурбанизације Лођа, кроз диверсификацију становништва у његовим средишњим четвртима (Steinführer и др., 2010). Постоје и други слични примери¹⁴⁴. За разлику од њих, мали и средње велики градови нису били толико успешни у превазилажењу урбаног опадања. И поред тога, између 2000. и 2010. године 61% градова са више од 100 хиљада становника у бившим социјалистичким државама је опадало, изгубивши само током ове деценије око 11% свог становништва¹⁴⁵ (Слика 5б).

¹⁴³ Број становника за Берлин укључује оба некадашња дела.

¹⁴⁴ Описани су већ примери Лајпцига и Дрездена. Ту су и бројни већи градови у Пољској, попут Гдањска и Вроцлава, потом Брно у Чешкој републици и Темнишвар у Румунији (City Population, б.д.).

¹⁴⁵ Овај постотак укључује и Закавказје и Средњу Азију, а њиховим искључењем он био само већи.

Слика 56: Однос растућих (плаво) и опадајућих градова (зелено) у пост-социјалистичком простору Европе и Средишње Азије за први деценију 21. века (извор: Restrepo Cadavid и др., 2017; Преузето са: <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/11/30/cities-in-eastern-europe-and-central-asia>)

У Бугарској и Румунији је опадало чак преко 90% већих градова, док и у најбоље рангираној Пољској опадало више од половине анализираних градова (Слика 56). Већина преосталих градова је расла миграцијом у оквиру државе, што уз неповољна демографска кретања у свим бившим социјалистичким државама говори о веома скромним демографским могућностима за раст градова у будућности. Због тога се претпоставља да ће озбиљно урбано опадање бити присутно и у следећим деценијама (Restrepo Cadavid и др., 2017).

Поред опште слике урбаног опадања у пост-социјалистичком простору, може се дати и његов кратак преглед у највећој пост-социјалистичкој држави, РУСИЈИ. Степен урбанизације у Русији је међу највишима у пост-социјалистичкој Европе – близу 75% (Restrepo Cadavid и др., 2017). Друго, у градовима Русије данас живи преко 100 милиона становника (РОССТАТ, 2017) или близу 1/3 укупног становништва пост-социјалистичке Европе. Ово је такође 2,5 пута више од било које друге пост-социјалистичке државе гледане у целисти. На крају, Русија је значајна и по томе што је најважнији наследник СССР-а, који је трајао 73 године, па има дужу традицију социјалистичког уређења и развоја од многих других држава пост-социјалистичке Европе. У складу сам тим, и начела социјалистичког града су дуже била примењивана. На основу тога, Русија је значајна за проучавање пост-социјалистичког урбаног опадања.

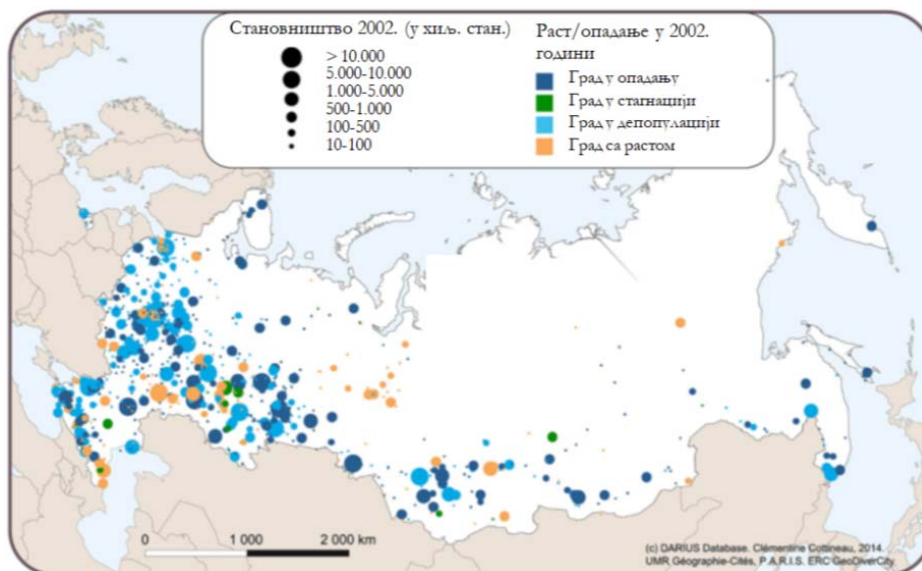
Време	1897-1939	1926-1939	1939-1959	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1989-2002	2002-2010
Број градова у опадању	20	14	32	86	101	84	514	589
Свега градова	156	257	402	644	725	761	793	793
Удео градова у опадању (%)	12.8	5.4	8.0	13.4	13.9	11.0	64.8	74.3

Слика 57: Број и удео градова у опадању на тлу Русије током последњих 120 година (извор: Cottineau, 2016).

И током времена социјализма на тлу Русије је било градова у опадању, али њихов број никада није био толико значајан као до почетка пост-социјалистичке транзиције. Према Котиноу (Cottineau, 2016) удео руских градова у опадању током трајања СССР-а никада није прелазило 1/7 њиховог укупног броја (Слика 57). Међутим, после 1989. године њихов број и удео су вишеструко нарасли. Током 1990-их година урбано опадање је превладало међу руским градовима. Градови у опадању су чинили 64% укупног броја, а ова бројка је нарасла на 3/4 током прве деценије 21. века. Због тога се може рећи да сам број градова у опадању није једини изазов за урбани развој у Русији; велики проблем је још увек присутно ширење урбаног опадања на нове градове.

У раздобљу 1990-2000. чак 93 велика града у Русији су губила становништво. Преко 30% становништва су изгубили Норилск, Черемхово и Грозни (Oswalt & Rienets, 2006). Попис из 2002. године је показао нови просторни распоред урбаног раста и опадања на нивоу државе, где је урбано опадање преовладало (слика 58). Посебно су били угрожени градови у Сибиру и на Далеком Истоку Русије без основе на нафти, гасу и ретким и вредним рудама – већина њих је почела брзо опадати услед изолације и укидања повластица, веома присутних током социјализма (Kontorovich, 2000; Cottineau, 2016). Међутим, и бројни градови у европском делу су били у опадању, почев од другог по величини руског града, Санкт Петербурга, чији је развој годинама био у сенци Москве (UN, 2009). Илустративан је и пример Иванова као старог индустријског града близу Москве, где се ова околност поставила као препрека. Многи млади и образовани људи су се услед близине и приступачности Москве веома лако преселили у престоницу због бољих услова живота (SCP, 2006). Јужна Русија је донекле имала мањи број градова у опадању услед развијенијег туризма у црноморској регији и већег природног прираштаја кавкаских народа (Полян, Нефедова &

Трейвиш, 2001). Ипак, градови у опадању су и овде присутни (Batunova, 2015). Услед овога успостављање нове мреже градова у Русији је под значајним утицајем урбаног опадања (Efremova, 2017).

Слика 58: Просторни размештај градова у опадању у Русији у 2002. години (извор: Cottineau, 2016).

Поред просторног распореда, урбано опадање у Русији се огледа и на другим нивоима. Присуство великог броја монофункционалних градова у опадању је такође особеност Русије. То је и једина држава где постоји званично тумачење моно-града. Према овоме, моно-град има најмање 25% запослених у највећем градском предузећу или у неколико предузећа једне исте привредне гране или једна привредна грана чини преко 50% градске привреде (Ulyakina, 2012). На основу тога, међу моно-градове се убраја чак 30% свих градова у држави. Огромна већина њих је данас у опадању – чак 89% (Restrepo Cadavid и др., 2017). Поред тога, мањи градови у Русији су много изложенији урбаном опадању него већи, по чему се Русија не разликује од светског нивоа. Ипак, може се рећи да је тренутно главни тренд у урбаном развоју у Русији концентрација становништва у неколико великих градова (Restrepo Cadavid и др., 2017). Услед тога, преко 80% градова са мање од 50 хиљада становника опада (Slepukhina, 2014).

На основу претходног, може се закључити да пространство и велики број градова у Русији утиче на разноликост градова у опадању и међусобно другачије - регионалне - обрасце њиховог опадања (Batunova, 2015).

3.2.2. Пост-социјалистички градови у опадању – одговори на опадање

Уједињене нације (2009) сматрају урбано опадање као најважнији изазов у будућем развоју пост-социјалистичких, „транзиционих градова“ (стр. 204). И поред озбиљности овог изазова, одговор пост-социјалистичких градова на урбано опадање и даље није лако сагледати. Будући да се појава градова у опадању уочава тек нешто више од две деценије, и даље се много више говори о разлозима него о могућим решењима. Светска банка је у досадашњем току пост-социјалистичке транзиције имала значајну улогу у њеном трасирању кроз утицај на привредно реструктурирање социјалистичке привреде. У скоро објављеном документу у вези урбаног развоја она нуди неколико решења из примера најбоље светске праксе која добрим делом дотичу и могућа решења за „паметно“ опадање (Restrepo Cadavid и др., 2017, стр. 34):

- 1) Прилагођена намена земљишта урбаном опадању кроз стварање банке парцела/некретнина које су ван употребе, чиме се спречавају шпекулације са земљиштем и омогућава спречавање губитка њихових вредности на тржишту услед датих шпекулација;
- 2) Усвајање стратегија на државном нивоу као путоказа развоја локалним самоуправама/градовима. Ове стратегије би требале бити праћене посебним фондовима за њихово спровођење, као што је савезни фонд за уклањање непотребних зграда у градовима у опадању бивше Источне Немачке;
- 3) Прогушћавање дуж главних саобраћајних праваца обухвата скуп мера локалног карактера који се подстиче усмеравање развоја на оне делове градског подручја који имају најбоље изгледе за поновни развој и раст;
- 4) Нова конкуритивност града подразумева преусмеравање урбане политике ка развоју оних области које су иновативне, попут технологија, креативних индустрија и/или туризма;
- 5) Јавно-приватна партнерства битна су нарочито у обнови старијих, историјских делова града, где овако могу боље искористити постојећи ресурси – пројекти су обично мали и од значаја за ниво суседства, чиме се смањује ангажовање градске управе у пројектима мањег обима на њихов надзор;
- 6) Прилагодљиво планирање је такође битно, мада је ово кључно за цео бивши социјалистички простор са традицијом свеобухватног планирања (Stanilov, 2007), тј. без обзира да ли се ради о расту или опадању.

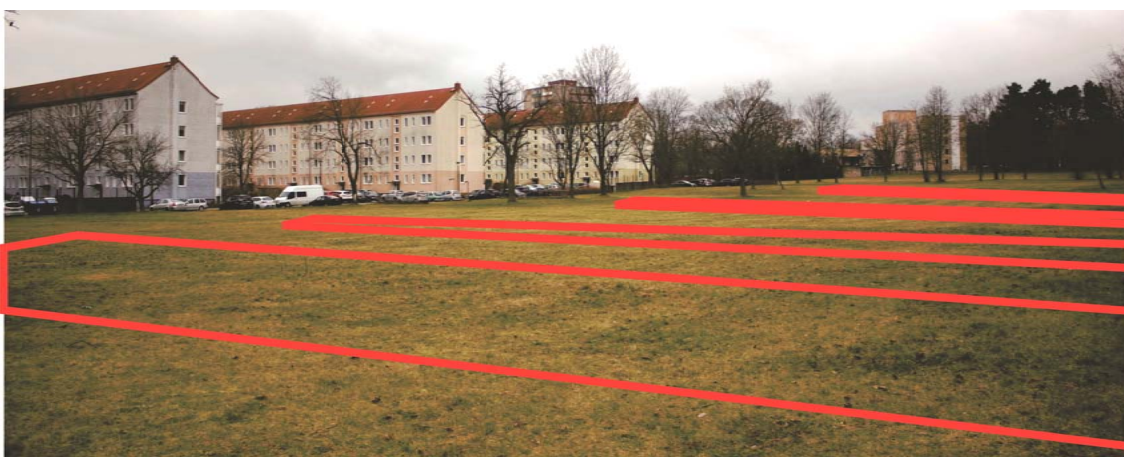
Дата решења су у многоне слична и препорукама више пута споменутог FP7 пројекта паневропског/међународног карактера. Њима се циља унапређење управљања града, односно активна улога градске управе и њених тела и установа. Градске управе морају бити способне да се ухвате у коштац са проблемима изазваним урбаним опадањем. Ипак, оправдано се поставља питање да ли је ово решење у потпуности применљиво у већем делу бивше социјалистичке Европе. Разлог је што су носиоци управе и даље слаби и веома подложни утицају приватног интереса (Петровић, 2009; Stanilov & Hirt, 2014).

Највише тога је учињено на подручју некадашње Источне Немачке, која је била и данас представља најразвијенији део бившег социјалистичког простора. Посебно је значајна дихотомија између Лајпцига и Дрездена у решавању неприлика узрокованих урбаним опадањем. Урбана политика Дрездена усредредила се на превазилажење урбаног опадања кроз нови демографски раст и масовну обнову грађевинског фонда и амбијената из савезног фонда, где је главни мотив била тежња целе Немачке да град поврати стару славу (Wiechmann, 2007). За разлику од њега, Лајпциг се одлучио за супротан приступ прихватања последица урбаног опадања и уклањања сувишних зграда и инфраструктуре. Циљ је био повећати привлачност градског језгра, смањити степен коришћења земљишта у корист повећања квалитета живота¹⁴⁶ и стабилизovati број становника (Wiechmann, 2007). Дати приступ је у научном штиву означено као стварање тзв. 'града са бушотинама'¹⁴⁷, где су нови слободни простори – 'бушотине' - постали зелене зоне града (Florentin, 2010). Ова два приступа се понекад примењивала и на нивоу једног града на подручју Источне Немачке (Слике 59 и 60).

¹⁴⁶ Ово је значило уклонити празне зграде и на датом месту обезбедити нове зелене просторе са садржајима слободног времена.

¹⁴⁷ Енг. *Perforated city*.

Слике 59 и 60: Два различита приступа решавању урбаног опадања у Ајзенхитенштату, у Немачкој: потпуна обнова постојећег градског центра у соцреалистичком духу (лево) и уклањање зграда у модернистичким насељима на ободу града - означена места уклоњених зграда по моделу 'града са бушотинама' (десно) (аутор: Б. Антонић).

3.2.3. Пост-социјалистички градови у опадању – профил типичног града

Кроз излагање о посебностима узрока и последица градова у опадању у бившим социјалистичким државама, очигледно је да треба научно уважити вишедеценијски издвојени урбан развој у оквиру социјализма као јединствену околност, па, сходно томе, и начин на који је ова фаза урбаног развоја утицала на појаву и обележја урбаног опадања. На основу овог може се јасно закључити да пост-социјалистички градови у опадању образују засебан, регионални модел.

Међутим, оно што обично није јасно дато у научним изворима јесте да у основи и социјалистичког града, па и пост-социјалистичког урбаног опадања, стоје на значајном месту и раније историјске околности урбаног развоја Источне Европе. Ово се може историјски сагледавати вековима, све до средњег века, на основу разлике у бројности и густини новооснованих градова у западном и источном делу континента. Ипак, у контексту овде дате теме градова у опадању, кључно временско мерило од кога се креће јесте раздобље индустријализације као окоснице образовања савременог града. Она је Источну Европу досегла један век касније него западни део континента. Слично томе, и раздобље брзе и често неконтролисане урбанизације се десило се један век касније. Чини се да је Источна Европа већ од уласка у раздобље нагле и бурне индустријализације и урбанизације стално тежила да досегне ниво развоја Западне Европе и да је у овом процесу дошло до великих недостатака у

урбаном развоју источноевропских градова као последице ове тежње. Ови недостаци су макар делом подстакли друштвена превирања која су произвела радничке револуције и успостављање социјализма на крају.

Прелаз од капиталистичког ка социјалистичком граду сликовито је описан кроз поређење Беча и Санкт Петербурга, као престоница два некадашња европска царства. Њихове различите развојне трајекторије током 20. века веома добро указују на танку границу између развоја европског града кроз еволуцију и револуцију. Ширењем приказа на друге, сада већ социјалистичке градове, може се дати виђење из угла посматрања данашњих градова у опадању. Модел револуције је донео у кратком року брзо напредовање и урбанизацију, али који дугорочно нису били одрживи. Са друге стране, еволутивни модел се показао као много колебљивији по питању и степена развоја и урбанизације, али је дугорочно омогућио развој и раст града. Иако су и Беч и Санкт Петербург имали падове у броју становника током 20. века, Беч је у односу на Санкт Петербург боље очувао континуитет урбаног развоја без драстичних демографских промена, а овај континуитет је једино био прекинут на почетку века, после губитка статуса престонице Аустроугарског царства.

Истичући поново да преко половине градова у данас у бившим социјалистичким државама Европе опада, показује се да је модел социјалистичког града вишеструко утицао на ово. При томе је важно приметити да је модел спроведен у стварности био значајно другачији од идеолошких поставки идеалног социјалистичког града. Разлог је постојање бројних других чинилаца урбаног развоја, углавном без идеолошке потке, који су снажно утицали на развој градова у социјалистичким државама. Најважнији од њих је сигурно масовно досељавање бројног сеоског становништва у градове. Дати процес је био нарочито значајан у деценијама после Другог светског рата. У оваквим околностима, дата је предност смештају новодосељеног становништва, па се одустало од многих првобитних и идеолошки надахнутих подухвата радикалних реконструкција градова који би се тако просторно прилагодили „владавини пролетеријата“. Тако се веома брзо одустало од уклањања старијег градског ткива као оличења раније капиталистичке привреде. Оно је и даље коришћено за различите градске намене и садржаје, али истовремено није било и обновљено и осавремењено. Другачији случај су били градови тешко страдали у

Другом светском рату, који су услед ових неприлика доживели радикалну реконструкцију некадашњих старих четврти.

Слично томе, и у случају преко потребног новог становања дата је предност масовности и рационализацији станоградње насупротив квалитета услова живљења и рада радника. Нове стамбене четврти вишепородичног становања у виду супер-блокова су стога грађене на ободу тадашњих градова где је земљиште било доступније и јефтиније. Примењена је јефтина префабрикована градња, која се касније показала као вишеструко лоша, у функционалном, еколошком и естетском смислу. На послетку, ова насеља су често оскудевала у пропратним садржајима јавних служби и слободног времена. Управо су споменути делови социјалистичког града, наслеђено историјско језгро и социјалистички супер-блокови, постали места најјачег огледања урбаног опадања на градском нивоу после слома социјализма.

Посебан тип (пост)-социјалистичког града су монофункционални градови (моно-градови), као градови наменски основани уз велике комплексе индустрије и рударства у време социјализма. Иако они постоје и на Западу, ипак су неупоредиво чешћи у бившим социјалистичким државама, где, сходно томе, имају и много већи значај у мрежи градова. Код ових градова су строже примењена правила идеалног социјалистичког града. Међутим, њихова уска привредна основа се показала веома рањивом када је дошло до пост-социјалистичке транзиције, која је за овај део света била прелаз ка пост-индустријском добу и окретању као привреди заснованој на услугама и индустрији знања. Последица је обично била у виду наглог и брзог урбаног опадања, па се у скупини монофункционалних градова налазе и екстреми по у опадању.

Насупрот монофункционалним градовима, заснованим на индустрији, у бившој социјалистичкој Европи, као слабије урбанизованој од Западне, постоје и бројни градови код којих је главни чинилац више просторна изолација него индустрија. Овде спадају како погранични градови тако и тзв. самостални градови - градови изван већих урбаних подручја. Просторна изолација, повезана са демографским опадањем и пражњењем њима зависног сеоског подручја, довела је и до њиховог опадања. Ови градови управо припадају скупу градовима код којих је опадање отпочело већ током позног социјализма. Такође, ови градови обично припадају скупини малих и средњих градова, који су много подложнији урбаном опадању. За

њих су могућности реурбанизације много ограниченије него код великих градова, где постоје капацитети да се привуче глобални капитал и да се градови укључе у глобалне токове развоја. Из овога следи да и решавање питања урбаног опадања код мањих и самосталних градова има сасвим другачије поставке, јер је привреда почивала на сасвим другим потребама у односу на већа индустријска средишта. На крају, дати тип градова у опадању је свакако актуелан за Србију где је услед бројних промена граница током 20. века утицај просторне изолације и пограничности доста битан по укупан урбани развој.

Ипак, класичан модел опадања града услед пропасти индустријске основе је без премца најчешћи у пост-социјалистичкој Европи. Посебно су истакнути примери градова у опадању из некадашње Источне Немачке, као веома често проучаван пример. Како је код њих процес опадања нешто раније почео (код Лајпцига већ у доба социјализма) и био осетнији и масовнији током ране транзиције него код осталих држава, урбано опадање је боље проучено и већ постоји значајна научна грађа у вези како се (из)борити са урбаним опадањем. Примери Лајпцига и Дрездена, као супротни по начину реаговања на урбано опадање, добро осликавају вишеструкост и сложеност деловања; у Лајпцигу је примећено прилагођавање новонасталим околностима кроз уклањање непотребних зграда и ширење зелених површина, док је у Дрездену потпуно занемарено опадање кроз снажно улагање у обнову целокупног града. Ипак оба процеса су била спровођена плански и уз јаку и доследну политику управљања градским развојем. Приступ спроведен у (Источној) Немачкој остао је до данас усамљен у бившој социјалистичкој Европи, јер друге државе очигледно нису имале ресурсе, како финансијске, тако и организационе, да буде доследне као Немачка у свим источним градовима. Због тога се оправдано поставља питање да ли се ове мере могу пренети у друге државе Источне Европе. Овим су могућности изналажења нових решења и приступа деловања у случају градова у опадању у бившим социјалистичким државама и даље отворено питање.

Претходно питање посебно је актуелно ако се понови да урбано опадање показује велике разлике на свим просторним нивоима: међу државама Источне Европе, унутар једне државе, регије, па чак и у оквиру једног градског подручја. Тако унутар одређених градова долази до пражњења њихових историјских језгара, док су код других она успешно обновљена и оживљена. Код многих градова се среће ширење

предграђа, док се код других овога нема или је прикривено праксом ширења управних граница града. Одређени градови су са успехом обновили локације старе индустрије кроз браунфилд пројекте, док се код других то тек очекује. Можда једино што преовлађује у огромној већини бивших социјалистичких држава јесте опадање вишепородичних стамбених насеља изграђених у време социјализма. Овим се такође наглашава и веза урбаног опадања и становања, што ће се додатно проучити у следећем поглављу.

Још сложенији и разноликији обрасци и разлике од градског нивоа се срећу на вишим нивоима (регија, држава) и нераскидиво су повезани са другим обележјима ових система, попут степена централизације државе или већ успостављене концентрације градског становништва. Уз представљено излагање бројки и скорашњих тенденција урбаног опадања широм бивше социјалистичке Европе, лако се уочава да се у оквиру овог великог пространства могу даље правити ужи регионални модели градова у опадању (Haase и др., 2013). Овде се може направити и поређење са регионалним поттипovima пост-социјалистичких градова, где се наводи седам поттипова (Tosics, 2003; Petrović, 2005). Петровић (Petrović, 2005) међу њима одређује и пост-Југословенски модел града, који обухвата градове на тлу некадашње Југославије изузев Словеније. У каснијој анализи изабраних градова у опадању у Војводини биће управо изложени они елементи урбаног развоја овог поттипа који су значајни за појаву урбаног опадања.

4. ФУНКЦИОНАЛНИ ОКВИР УРБАНОГ ОПАДАЊА: СТАНОВАЊЕ У ГРАДОВИМА У ОПАДАЊУ

Становање као важна урбанистичка намена је много пута било помињано у оквиру претходних излагања теме градова у опадању¹⁴⁸. Због тога ће следеће поглавље бити обликовано да уреди већ изложено искуство по питању значаја и улоге становања у урбаном опадању и да истакне главне елементе овог односа.

Становање је, пре свега, значајна тема у урбанистичком научно-истраживачком дискурсу, а то је даље повезано са значајем намене становања за насеља као цивилизацијску творевину уопште. Прво, становање је вероватно једина градска/ урбанистичка намена која је нашла место у Универзалној декларацији о људским правима Уједињених нација, где се каже да „(С)вако има право на слободу ... избора становања“ (УН, 1948, Чл. 13). Слично томе, декларација признаје и универзално људско право на достојан стан (УН, 1948). То значи да се становање сагледава као осетљивија намена од многих других које су значајно заступљене у савременом граду¹⁴⁹ (Turple, 2006). Овим се ставља нагласак и на успостављање виших стандарда и норми код становања и стамбених целина. Ипак, иако су достојни стан и становање међународно признати као основно људско право, становање је одувек било и велики изазов цивилизације и града. Стан је истовремено и роба и као такав је подложен тржишту и свим његовим мањкавостима, па се друштвене неједнакости веома лако огледају кроз неједнакости у становању (Sen, 2004; Pattillo, 2013). Треба додати и да је становање сигурно најзаступљенија урбанистичка намена у просторном смислу и да стамбене јединице преовлађују на тржишту некретнина (Bogataj, Ros McDonnell & Bogataj, 2016). Овим се лако сагледава вишезначност, па кроз то и сложеност становања као намене (Петровић, 2004).

¹⁴⁸ Ово поглавље је управо и замисљено као рекапитулација општег теоријског излагања о градовима у опадању из угла становања као урбанистичке намене.

¹⁴⁹ Становање је много осетљивија намена од других широко заступљених, као што су трговина, индустрија или пословање. Од становања су, пак, осетљивије градске намене попут школства или дечје заштите, али су оне својим уделом и површином много мање заступљене у граду.

4.1. РАЗВОЈ УРБАНИСТИЧКИХ ОБРАЗАЦА СТАНОВАЊА У ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

На основу напред речених разлога, становање се као битна тема не може изоставити из проучавања концепта градова у опадању. Данас у свету има све више празних станова. Оно што јесте ушито је његова улога у урбаном опадању; да ли је недовољно или сасвим неискоришћено становање и делимично или сасвим напуштена стамбена насеља у градовима у опадању само последице овог процеса или становање има активну улогу у проузроковању урбаног опадања. Ово се може поставити и обрнуто; да ли празни станови и (полу)пуста стамбена насеља неминовно упућују на урбано опадање или могу бити последица и неких других урбаних процеса?

Бројни светски теоретичари урбаног опадања управо сматрају празне станове важним обележјем градова у опадању (Couch & Cocks, 2013; Deng & Ma, 2015). Само у Европи тренутно постоји више од 11 милиона празних стамбених јединица, од чега се већина налази у западној половини континента (Bogataj, Ros McDonnell & Bogataj, 2016). Ово је највише заступљено у градовима у опадању бивше источне Немачке, где је удео празних станова често виши од 15% (Bontje, 2005b; Bernt, 2009).

Међутим, веза празних станова и градова у опадању се може довести у питање (Couch & Cocks, 2013). Већ то што је већина празних станова у Европи на западу континента, тренутно мање оптерећеним урбаним опадањем, иде у прилог овој сумњи. Додатни доказ за исто је и истраживање односа промене броја становника и удела празних станова у 15 великих америчких градова у раздобљу 1980-1990. година. 8 истраживаних градова је имало пад броја становника, док су остали имали раст. Удео празних станова у градовима у опадању био је 9,3%, тек незнатно више од 7,8% у случају градова са растом (Glaeser & Gyourko, 2005). Слично томе, разлика удела празних станова у укупном стамбеном фонду између градова на североистоку Енглеске током раних 2000-их била је незнатна, без обзира на то што су неки имали изразити пад броја становника, док су други имали раст, стагнацију или реурбанизацију (Couch & Cocks, 2013). Највећи број празних станова у Великој Британији се налази у Лондону, који је протеклих пар деценија имао високу стопу раста броја становника и који данас има изразиту стамбену кризу. Просечно лондонско домаћинство једва успева да покрије стамбене издатке, а број бескућника

је протеклих година постао неиздржив (Inman, 2017). Све се може објаснити порастом куповине тзв. „других станова и кућа“, које њихови власници користе сезонски или се они чак купују и остављају празним као својеврсни облик сигурног улагања. Ова појава је учестала и у високо развијеној Швајцарској. Број станова у којима се не живи стално¹⁵⁰ је 2010. године био огромних 500 хиљада јединица на нивоу целе државе, а у неким кантонима алпског дела Швајцарске овакви станови и куће су чинили преко 35% укупног броја јединица у укупном стамбеном фонду (Слика 61) (Sonderegger & Bätzing, 2014). Са друге стране, Швајцарска традиционално има високу стопу досељавања и швајцарски градови расту. На основу тога се може закључити да број и удео празних станова само делимично одражавају стање града или друге просторне јединице¹⁵¹, тј. да ли он расте или опада. Бројни други разлози доприносе овој слици, попут пораста броја станова и кућа у којима се повремено живи у односу на главни стан/кућу или куповине и држања стана празним као робе погодне за тржишне шпекулације (Parkinson, 2015).

Слика 61: Потпуно пусто насеље сезонски коришћених кућа у алпском делу Швајцарске ван главне сезоне, у септембру (Аутор: Б. Антонић).

Поред тога, огледање урбаног опадања кроз становање по правилу касни за појавом неповољних демографских кретања у захваћеном граду. Овај процес се десио у западним капиталистичким друштвима услед већ објашњене демографске транзиције становништва у другој половини 20. века. И поред пада броја становника, тада није дошло до истовременог смањења броја домаћинства, па, с тим у вези, и настањених станова. Ово се објашњава кроз смањење броја чланова просечног домаћинства, чиме се одложио пад броја домаћинства на деценију-две, а неки случајевима ово је

¹⁵⁰ тзв. других станова и кућа

¹⁵¹ Било да је у питању насељено место, општина, округ, покрајина/регија или држава.

чак довело до упоредог пада броја становника и раста броја домаћинстава (Haase, Kabisch & Haase, 2013; Haase и др., 2014). Други чинилац који је утицао такође на споменуто одложено показивање опадања у становању је и осетан пораст индивидуализма у развијеним капиталистичким друштвима, који се десио упоредо са појавом демографске транзиције (Haase, Lautenbach & Seppelt, 2010). У новим условима људи су се све више усмерили на изградњу сопственог начина живота у односу на статус члана одређене заједнице. Тежња ка индивидуализму је данас досегла висок ниво у најразвијенијим друштвима и значајно утиче на обрасце урбаног раста/опадања, као и на обрасце становања. На пример, код градова у опадању у Немачкој уочена је веза између урбаног опадања и пораста броја и удела самачких домаћинстава уместо породичних (Strohmeier, 2011).

Ово се у становању показало кроз повећање жељене површине стана и све веће тежње за бољим стамбеним окружењем, обogaћеним различитим садржајима (Schenkel, 2012). То значи да су новоуспостављени циљеви у вези животног простора, и стана и његовог окружења, подстакли да што мање људи живи по једном јединици површине, чиме се утиче на смањење густине насељености. Као исход описаних појава, десио се и одложени пад броја настањених станова. Чак се и последњих година дешавало да у одређеним средишњим деловима града долази до пораста густине становања¹⁵², док се истовремено густина насељености смањује (Rink и др., 2011). Због тога се оправдано поставља питање да ли је потребно да се у оквиру стамбене политике, па самим тим и урбанистичког планирања становања, уведу (нови) модели управљања стамбеним некретностима, који би били боље прилагођени локалним демографским приликама и научно заснованим предвиђањима понуде и потражње у будућности (Bogataj, Ros McDonnell & Bogataj, 2016).

Веома значајно јњ управо описане урбанистичке образаца становања проверити на нивоу појединих стамбених зона у градовима у опадању. Према досадашњем истраживању могу се издвојити три главне стамбене зоне у савременом граду према начину како опадају, уз четврту зону која представља случај реурбанизације унутар града. Оне су издвојене на основу положаја у граду и функционалних и просторних обележја. То су:

¹⁵² Густина становања се среће у англо-саксонској планерској пракси и представља однос стамбене површине по јединици површине, обично по хектару (Koneski, 2009).

- 1) становање у историјском језгру,
- 2) становање у супер-блоку,
- 3) становање у предграђу и
- 4) становање добијено реурбанизацијом, кроз обнову постојећег становања, као и кроз нову стамбену изградњу, у циљу подизања густине становања и кроз промену нестамбених садржаја у стамбене (углавном браунфилд).

4.1.1. Становање у историјском језгру

Рани примери опадања становања и стамбених целина у депенијама после Другог светског рата су углавном везани за опадање историјског дела града. Под овим се у САД-у махом сматра већ описан случај средишњих градских насеља, где се током овог раздобља десило масовно пресељење у новооснована предграђа. Пример за ово је био и Њујорк 1970-их година, где је напуштено и/или полунапуштено становање уочено као посебно ограничење у поновном развоју града, који је и сам тада био у значајном демографском опадању у корист предграђа (Brandes Gratz, 2010).

Нешто другачији случај везан је за примере из Западне Европе где субурбанизација никада није досегла размере као САД-у, па се ово пре може означити као опадање средишњих историјских четврти и суседстава са најстаријом стамбеном изградњом веће густине изградње и становања. Ипак, обрасци мењања стамбеног простора пресељењем из историјског језгра у новије делове града на ободу или, још даље, у предграђа били су видни у послератним депенијама (Audirac, 2009). Бројни градови Велике Британије су имали значајно урбано опадање током друге половине 20. века услед пресељења становништва у предграђа (Couch и др., 2007). У некадашњој Западној Немачкој десило се слично померање становништва из историјског језгра на градски обод и у предграђа током 1970-их (Strohmeier, 2011). Код одређених градова, урбано опадање је и даље присутно, као што је случај са Ливерпулом у Великој Британији (Couch и др., 2007) или Портом у Португалији (Sousa & Pinho, 2012). Поред демографског пражњења, дешавају се и друге неповољне тенденције по питању других обележја преосталог становника историјског језгра, које је све старије и сиромашније (Haase и др., 2016b). У просторном смислу, најочитији доказ урбаног опадања становања у овом делу града су празни станови, оронуте стамбене зграде и лоши услови живота у стамбеним четвртима историјског језгра по питању опремљености и доступности савремене инфраструктуре (Sousa & Pinho, 2012).

Примери демографског пражњења стамбених четврти у историјским језгрима пост-социјалистичких градова су махом новија појава, која се показала од почетка пост-социјалистичке транзиције (Haase и др., 2016c). Просторни одраз је, међутим, сличан примерима из земаља Западне Европе, у виду празних и оронулих стамбених зграда и запуштених стамбених суседства (Слике 62 и 63). Постоје и примери из времена социјализма; историјско језгро Лајпцига је почело губити становништво већ у доба социјализма, када се оно почело све више селити у нова насеља на ободу града, изграђена по моделу супер-блока (Couch и др., 2007). Разлог масовног и брзог демографског опадања и опадања квалитета становања у историјским језгрима током транзиције овде треба тражити и у урбаним политикама у време социјализма, где је историјско језгро свесно занемаривано као идеолошки мање битно. У складу са тим, улагања у историјске стамбене четврти и старије зграде су била више него скромна (Cunningham-Sabot и др., 2014b; Haase и др., 2016b).

Слика 62 и 63: Видљиво пропадање стамбеног фонда у историјском језгру пост-социјалистичког града: празне зграде у Лођу у Пољској (лево) и оронуо старији стамбени фонд у старом делу Букурешта у Румунији (десно) (Аутор: Б. Антонић).

Како је урбано опадање стамбених четврти и целина у оквиру историјског дела града започело раније у односу на друге делове градског подручја, раније су се и јавили покушаји спречавања ове појаве кроз урбану обнову у циљу реурбанизације овог дела града. Први примери урбане обнове стамбених целина унутар опадајућег историјског језгра до краја 1970-их данас се махом сматрају недемократским. У Њујорку се током 1970-их обнова града вршила кроз поступак планског опадања као свесног притиска на преостало сиромашно становништво, неподобно за процес урбане обнове (Brandes Gratz, 2010). Упоредо долази и до све веће свести у локалној заједници

стамбених четврти у опадању о потреби учешћа у одлучивању по питању будућности ових четврти, као и о могућностима њихове обнове. Од 1980-их година осећа позитиван помак – уместо потпуне урбане реконструкције у виду нових насеља са сасвим новим становништвом, приступило се мешовитом приступу, где се обнова постојећег усклађује са новим пројектима-перјаницама. Поред тога, дошло је до развоја заједничког одлучивања, пројекти све више подржавају мешање различитих друштвених група, што се простору сагледава кроз мешање различитих намена и садржаја (Pallagst, 2008b). Позитиван развој у овом смеру се, са друге стране, показује као дугорочно осетљив на гентрификацију (Couch & Cocks, 2010).

Примери односа према историјском стамбеном ткиву у градовима у опадању Западне Европе у деценијама после Другог светског рата имају сличности, али и разлике. И у западноевропским градовима су пионирски покушаји урбане обнове¹⁵³ стамбених четврти и блокова у опадању током 1970-их и 1980-их били слични описаном моделу из Њујорка. Обично се примењивало начело расељавања и потпуно нове изградње, без посебно поштовања затечених друштвених и културолошких образаца. Тек ће се од 1990-их година десити значајне промене, где се затечено становништво почети уважавати приликом поступака урбане обнове (Beswick & Tsenkova, 2002). Ипак, масовност урбане обнове по европским градовима током протеклих пар деценија далеко је превазишла и по квантитету и по квалитету сличне примере из САД-а.

Позитиван је пример Беча као једног од раних примера масовне обнове стамбеног фонда у историјском језгру. Градска управа Беча је од 1980-их година започела масовну обнову стамбеног фонда из времена Аустроугарске, који је показивао очите знаке пропадања. Историјско језгро Беча је више деценија било у сенци изградње насеља општинског вишепородичног становања на градском ободу (AV, 2008). Током 1990-их иницијатива се са обнове појединачних историјских стамбених зграда проширује на обнову и оживљавање пространог историјског градског језгра уопште. Широм њега се обнављају јавни простори и граде нова стамбена насеља на месту некадашњих индустријских и железничких простора (Слика 64 и 65). Услед тога, урбанистички ниво обнове градског језгра је мешавина урбане и стамбене политике

¹⁵³ Урбану обнову треба схватити у најширем смислу. Она се односи на свеобухватне интервенције у већ образованом градском ткиву, од потпуне замене постојећих грађевина и отворених простора новим до поступака урбане рециклаже и урбане реконструкције, где се постојећа изградња у одређеном степену задржава и преобликује. Слично томе, и намена грађевина може бити сачувала или промењена (Ваништа Лазаревић, 2003).

(Knieberlein и др., 2013). Вероватни најбољи исход овога је да је Беч током 1980-их и 1990-их година успео да сопствено вишедеценијско опадање преведе у поновни демографски раст, који је последњих година изразито висок (CV, 2015).

Слике 64 и 65: Обнова становања у језгру Беча кроз различите начине урбане обнове: урбана рециклажа - стамбено насеље „Гасомер“ (лево) и урбана реконструкција - насеље на месту некадашњег техничког блока северне железничке станице (десно) (Аутор: Б. Антонић).

И поред тога, цео процес обнове стамбеног фонда и града у опадању крије многе изазове. Неки од америчких градова највише погођених урбаним опадањем и даље имају проблем са приступачношћу становања и насељеношћу стамбених јединица иако су прошли кроз сложене поступке урбане обнове¹⁵⁴ (Silverman и др., 2016). Соуза и Пињо (Sousa & Pinho, 2012) наглашавају да је процес обнове историјског градског језгра у опадању веома сложен, да тражи посебно координисане мере у оквиру посебно плана управљања историјским језгром, који се на прво месту односи на подизање квалитета живљења у овом делу града и који ће посредно омогућити повратак становништва. Као значајне мере у области обнове становања истичу се три начина подстицања обнове стамбеног ткива у зависности од затеченог стања:

- од стране власника;
- посредно преко градске управе, када то за њу обавља приватни предузетник, у случају да власник није способан да то сам обави; и
- непосредно од стране градске управе, када власник не постоји или није способан да то обави и када не постоји ни интерес приватног сектора да то уради.

¹⁵⁴ И упркос томе што је становање у њима (као и други садржаји) значајно јефтиније него у градовима са растом.

4.1.2. Становање у супер-блоку

Ширењем појаве урбаног опадања на бивше социјалистичке државе почетком 1990-их година дошло је до радикалне промене у просторном посматрању угроженог становања у захваћеним градовима. Док се до 1990-их као посебно рањиво посматрало становање у средишњим, историјским деловима града са густо изграђеном мрежом ивично изграђених блокова, од овог времена све већу пажњу привлачи опадање насеља масовне стамбене изградње, изграђених у модернистичком стилу, у виду отвореног или супер-блока, махом смештених на ширем градском подручју (Audirac и др., 2010; Лусу, 2010).

Слика 66: Проблематично стамбено насеље *Pruitt-Igoe* у Сент Лују, током његовог планског уклањања, средином 1970-их година (извор: United States Geological Survey, преузето са: <https://www.usgs.gov/>).

Треба нагласити и то да модернистички супер-блокови нису особеност само бивше социјалистичке Европе. Илустрације ради, један од првих случајева урбаног (пр)опадања модернистичког супер-блока је везан за САД. То је пример модернистички пројектованог стамбеног насеља *Pruitt-Igoe* у Сент Лују, у САД-у, подигнутог 1954-56. (Слика 66). Када је подигнуто, насеље је сматрано ремек-делом тада владајућег модернистичког стила. Међутим, насеље је плански уклоњено свега две деценије касније, у раздобљу 1972-76. (Checkoway, 1985). Насеље је било замишљено као нови модел вишепородичног општинског становања у послератном САД-у. Међутим, у САД-у је током послератних деценија почело време наглог развоја капиталистичке привреде, вођене подстицањем конзумеризма и индивидуализма. Насеље, које се никако није уклапало у ове токове развоја, је убрзо постало стедиште најсиромашнијег друштвеног слоја, па је убрзано пропало. Године када је насеље уклоњено је истовремено било време изразито брзог

демографског опадања Сент Луја. Већ раних 1980-их година почели су другачији покушаји обнове града (Mendelssohn & Quinn, 1985), али они се не могу означити као сасвим успешни, посебно не у демографском смислу. Данас је Сент Луј један од највећих екстрема урбаног опадања града у САД-у, јер је после Другог светског рата изгубио готово 2/3 становништва у корист приградских насеља, па тренутно у самом граду живи свега 11% становништва градског подручја (USCB, 2013). Такође је очито да је насеље *Pruitt-Igoe* неуспео покушај ране урбане обнове по начелу отвореног модерничког блока.

У односу на САД и друге земље англо-саксонског говорног подручја, стамбени супер-блокови се чешће срећу у градовима капиталистичке Западне Европе. Слично описаном примеру, обично их не одликује урбано и демографско опадање, већ су она места другачијих друштвених проблема - друштвене искључености и геотизације. Начин живота на друштвеној маргини на примеру супер-блокова у Лондону сликовито је описан у светски познатом британској ТВ серији „Мућке“ (енг. *Only Fools and Horses*), кроз живот браће Тротер у стамбеном облакодеру запуштеног модерничког насеља Пекам (енг. *Peckham*) (Lewisohn, 2006). По оваквим насељима су посебно познати градови у Француској (Слика 67). Таква насеља, која углавном чине унутрашњи део градског обода, имају и посебан назив у француском језику – банлије (фра. *Banlieue*) (Leroutre, 1997).

Слика 67: Насеље Клиши-сус-Боаз (фра. *Clichy-sous-Bois*) као пример сиромашног досељеничког насеља у виду супер-блока на североистоку Париза (аутор: Maryanna; извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Clichy_sous_Bois_Chemin_des_postes.jpg).

Париска банлије-насеља су 2005. године неславно привукла међународну медијску пажњу. Ту су избили масовни нереди, који су трајали преко две недеље, показавши дубину друштвених проблема везаних за сиромашно становништво у модернистичким супер-блоковима на Западу. И поред тога, до данас је мало тога урађено у Француској на унапређењу стања квалитета живота и становања у овим насељима (Chrisafis, 2015).

Први истраживачи насеља супер-блокова на Западу покушали су да њихово пропадање објасне кроз недостатке физичког оквира ових насеља, њиховог модернистичког дизајна, као страног обичном становништву. Ипак, слични примери са југа Европе, где су се оваква насеља неретко показала успешним, оспорили су објашњење кроз физичку димензију као кривца за пропадање супер-блокова у Западној Европи. Даљим истраживањем установљено да је главна одредница (пр)опадања насеља супер-блокова везана за власничке односе над станом (и посредно над стамбеном зградом). У САД-у и Западној Европи ова насеља су најчешће грађена као социјално (општинско, јавно) становање, па је висока концентрација угроженог и сиромашног континента градског становништва утицала да ова насеља добију елементе савременог гетоа. На другој страни, на европском југу преовладава приватно власништво, што је довело до другачијег тока развоја ових насеља (Grossmann, Kabisch & Kabisch, 2015).

Очигледно је да примери насеља супер-блокова из САД-а и Западне Европе не потпадају под усвојено одређење урбаног опадања. нити је то случај са насељима у Јужној Европи¹⁵⁵. Гледано из угла ове теме, примери оваквих насеља у градовима Источне, пост-социјалистичке Европе су сасвим другачији из више разлога (Musterd & van Kempen, 2005; Szafranśka, 2013). Први је што су оваква насеља много чешћа у источноевропским градовима, а у њима живи много већи део градског становништва него било где на Западу (Haase и др., 2013). Процењено је да у државама Источне Европе социјалистичко становање у супер-блоку чини између 20-40% укупног броја стамбених јединица, док у Западној Европи оно чини до 7% истог (Dimitrovska Andrews, 2005; Temelová и др., 2011). Сходно томе, она представљају велико питање у свакој развојној политици града и не могу се заобићи као мањи проблем, као што је уочено у случају париских насеља.

¹⁵⁵ Без обзира на друге социо-економске тешкоће ових насеља.

Други разлог је и њихов неретко другачији положај у градском подручју. Као што је већ речено, степен урбанизације Источне Европе је био много нижи од Западне пре Другог светског рата. Код многих градова Источне Европе нагла урбанизација је почела тек у време социјализма, па су током пар деценија градови нагло нарасли. На тај начин су одређена насеља у виду супер-блокова изграђена ближе данашњем градском језгру.

Ово се десило и у случају такође описаног случаја релативно бројних градова тешко страдалих у Другом светском рату, где је кроз послератну обнову града значајан део новог ткива у виду супер-блокова био подигнут у његовим уништеним средишњим деловима. Ту је и урбано опадање имало другачије црте. У случају Дрездена, највећи део града је био потпуно уништен крајем Другог светског рата, па су многа социјалистичка насеља овог типа изграђена у средишту града, кроз реконструкцију старих четврти. Њихово урбано опадање током 1990-их година је стога значајно утицало на опадање преосталог историјског језгра Дрездена. Ипак, близина садржаја и средишта окупљања у граду утицала је да ова насеља веома брзо обнове своју привлачност, па је већ од 2000-их почео њихов демографски раст (Wiechmann, 2009).

Слике 68 и 69: Два супротна примера данашњег сагледавања супер-блока: Пример из Санкт Петербурга (лево) где су дата насеља довољно привлачна да се уз њих гради ново становање високог квалитета и пример из Варшаве (десно), где и поред положаја у средишту града, постоји проблем друштвеног раслојавања и подвојености (аутор: Б. Антонић).

Трећи разлог је што су насеља супер-блокова у градовима бивших социјалистичких држава, и поред пропадања и повећања удела сиромашнијих (Слика 69) (Vuzar и др., 2007), и даље прилично мешовита, односно и даље су насељена становништвом различите платежне моћи и друштвеног статуса, што их чини привлачнијим за

животу у односу на случајеве из Западне Европе. Ово је потврђено кроз неколико теренских истраживања широм бивше социјалистичке Европе (Temelová и др., 2011; Grossmann, Kabisch & Kabisch, 2015). Такође, у одређеним примерима дошло и до наставка станоградње током транзиције, што иде у прилог очувању њиховог статуса (Слика 68).

Ипак, учесталост градова у опадању у бившим социјалистичким државама довела је и до честог опадања насеља супер-блокова. Значајно је увидети да је у случају градова у опадању на подручју некадашње Источне Немачке управо у овим стамбеним насељима дошло до уклањања прекомерног стамбеног фонда. Сасвим супротан приступ је примењен код историјског језгара источнонемачких градова, где су се обично спроводиле мере урбане обнове и осавремењавања старије стамбене изградње, док су дотад неразвијена предграђа добила снажан подстрек за раст (Wiechmann, 2009; Cieřla, 2012). Иако се о томе ретко говори, постоје и назнаке да је стигматизација насеља супер-блокова насталих током социјализма од стране званичне политике и јавних гласила утицала на стварање негативне слике ових насеља у јавности, па посредно и до њиховог опадања (Cieřla, 2012). У случају моно-градова, као што су споменути Хојерсверда или Ајзенхитенштат, ова негативна слика се проширила са стамбених насеља на цео град, што је делом утицало и на њихово драстично демографско опадање (Слике 70 и 71).

Слике 70 и 71: Очигледни знаци опадања становања у Ајзенхитенштату – зелени простор (травњак) на месту некадашњих зграда (лево) и зграде са нетакнутим бетонским фасадама из времена социјализма, планиране за расељавање и уклањање у будућности (десно) (аутор: Б. Антонић).

У осталим бившим социјалистичким државама ограничени ресурси онемогућили су масовније планско уклањање непотребних стамбених вишеспратница у насељима супер-блокова у опадању. На основу овога може се закључити да до данас није

утврђен јединствен приступ решавању стамбених насеља у виду супер-блока на нивоу Источне Европе, већ он и даље има одреднице на нивоу појединачних држава и везан је за уређеност, моћ и средства државне управе да делује по овом питању.

4.1.3. Становање у предграђу

Појам предграђа у овом поглављу треба условно схватити, будући да се под овим првенствено мисли на претежно стамбена насеља мале густине насељености и мале густине изградње у виду слободно стојећих кућа. Ова насеља чине обод градског подручја, који се у англо-саксонском научном дискурсу подводи под појам предграђа, али на другим местима насеља овог вида могу бити и саставни део града у његовим управним границама, чинећи његов спољашњи прстен¹⁵⁶. Ређи случајеви старијих предграђа, смештених у средишњем делу градског подручја и са већом густином изградње се обично именују као прва предграђа (енг. *First suburbs*). Код неких од ових предграђа су већ раније уочени елементи опадања, попут првих предграђа Детроита и Ворена у САД (Adhya, 2012), старијих и густо насељених предграђа Париза (Pallagst и др., 2014) или старих предграђа јапанских градова (Yui, Kubo & Miyazawa, 2017).

Једна од година-прекретница у теми урбаног опадања сигурно је 2008. година, када се десила светска економска криза, проузрокована банкарским малверзацијама на тржишту стамбених некретнина (Kotkin, 2009). Ово несигурно тржиште махом је било везано за куповину породичних кућа под хипотеком у америчким предграђима (Lawinski, 2010). Постоје и тврдње да је ова криза била само 'окидач' много ширег проблема, пошто се последњих деценија јасно уочава погоршање демографских показатеља у предграђу, кроз све мањи раст становништва предграђа и све веће присуство старијег старосног континента (Köhler & Leyser-Droste, 2015). На пример, 2010-2012. године је први пут статистички забележено да је у насељима на спољном ободу америчких градова било више умрлих од рођених (Cohen, 2013). Т. Ловински (Lawinski, 2010) је овај процес сликовито описала као претварање америчког предграђа од места благостања до места корисника социјалне помоћи¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Ово друго објашњење је много ближе стању у градовима Источне Европе, где је већ речено да су управне границе градова често померане на штету околних насеља, чине је спречена појава предграђа као засебних насеља. Са друге стране, овим су се стамбена насеља по обележјима слична западним предграђима образовала унутар управног подручја града. У градовима Србије се могу срести оба случаја.

¹⁵⁷ У енглеском оригиналу: *From Welfare to Workfare*.

Опадање предграђа изазвано кризом из 2008. године није уочено само на америчком континенту, већ и у другим деловима света. Најчешће се срећу истраживања везана за оне државе које криза јаче погодила, попут Републике Ирске, где је криза исплате хипотека изазвала пропаст тржишта стамбених некретнина у предграђима широм државе (Waldron & Redmond, 2015).

Појава урбаног опадања предграђа ће вероватно бити све већа у будућим деценијама, пошто све значајнији део стамбеног фонда у предграђима насељен старијим и сиромашнијим житељима (Cunningham-Sabot и др., 2014b; Berndgen-Kaiser, 2015; Yui и др., 2017). У Јапану се предвиђа нагли пад настањености постојећих стамбених јединица у приградским подручјима у будућности - очекује се да већ до 2033. године око 30% свих кућа у овим подручјима буде празно (Berg, 2017). Након свега објашњеног се последње деценије полако почела уобличавати тема опадања предграђа, које је до тада готово увек означавано као главни добитник у појави урбаног опадања.

Начини решавања проблема опадања приградског становања и са тим повезаног опадања предграђа су значајно другачији од обе претходно објашњене стамбене зоне. Може се навести неколико битних разлога:

- 1) И становање у историјском језгру и становање у супер-блоку одликују велике густине насељености и становања. Код становања у предграђу мале густине представљају много већи изазов за целокупну инфраструктуру (јавне службе, саобраћај и комуналну инфраструктуру).
- 2) На напред речено се надовезује и удаљеност предграђа од градског средишта, па савладавање већих растојања додатно подиже трошкове живота у предграђу (Audirac и др., 2010).
- 3) Предграђа су много више стамбена по карактеру, тј. монофункционална него друге две споменуте стамбене зоне. Суштина је да мале густине значе и мањи број зависних корисника у окружењу, што се одражава и на смањену заступљеност становању пропратних садржаја (трговине, услуга, угоститељства и сл.). Овим се ограничава могућност пренамене стамбених садржаја у неке друге, као што се

уобичајено дешава у другим стамбеним зонама, а посебно код становања у историјском језгру¹⁵⁸.

- 4) Поред тога, становање у предграђу је готово увек у приватном власништву, док се становање у претходно две описане стамбене зоне неретко налази у различитим облицима јавног власништва и посебним, социјалним режимима коришћења - социјално, општинско или јавно становање. Приватно власништво обично значи и већа ограничења у опсегу мера које се могу применити.
- 5) У многим случајевима (нарочито у САД-у) предграђа су засебне јединице локалне самоуправе, што у случају опадања доноси много више проблема него користи. Често овакве јединице нису велике, што додатно ограничава потребне капацитете (финансијске, организационе, кадровске) за борбу са опадањем.

Одговор на опадање насеља са обележјима предграђа могуће је наћи у случају описаних градова Флинта и Јангстоуна у САД-а¹⁵⁹, где су градске управе различитим мерама фискалних подстицаја и притисака утицале на потпуно расељавање више слабо настањених стамбених суседстава у корист оних која су дотад била боље насељена. На тај начин је остварена рационализација градских ресурса и смањен дефицит у градском буџету. По свом физичком деловању овај скуп мера је сличан концепту урбаног архипелага, промовисаног за потребе рационализације просторних ресурса у супер-блоковима градова у опадању на подручју бивше Источне Немачке.

На крају треба поновити да научно занимање за опадање предграђа и приградског становања постоји тек неколико година, па да могући одговори још увек нису јасно научно уобличени и проверени у пракси. У поглављу 2.2.4., где је описан случај опадања приградских зона у општем смислу, управо је сликовито показано неискуство у решавању опадања предграђа кроз различито приступање овом проблему између теорије и праксе. Док се у пракси још увек све заснива на појединачним одлукама, дотле теоретичари указују на потребу бољег просторног повезивања, усаглашавања и умрежавања, па, сходно томе, и планирања просторног развоја на вишем нивоу (округ, регија, држава). Очигледно је да ће се проучавање

¹⁵⁸ Честа пренамена станова у приземљу и сутерену у продавнице, услужне занатске радње, канцеларије, бирое, теретане, салоне лепоте и др.

¹⁵⁹ Поглавље 2.1.3.

могућих одговора на опадање становања у предграђу, као и самог предграђа, бити значајна тема истраживања у будућности.

4.1.4. Становање добијено у процесу реурбанизације

Процес реурбанизације неминовно утиче на становање на много начина, са јасним локалним одликама (Brombach, Jessen, Siedentop & Zakrzewski, 2017). Такође, уочава и временска димензија утицаја – реурбанизација другачије утиче на становање у почетној, а другачије у каснијим фазама (Barber, 2007). Уочено је неколико нивоа сагледавања овог утицаја:

- 1) Обнова и осавремењавање постојећег стамбеног фонда;
- 2) Нова стамбена изградња у виду микро-пројеката – малих суседстава и појединачних стамбених зграда;
- 3) Нова стамбена изградња у виду макро-пројеката и са великим бројем нових стамбених јединица, обично на местима некадашњих нестамбених намена: индустријских, војних или саобраћајних комплекса. Како дати комплекси са собом обично носе и одређени терет загађења, овакве интервенције траже и пројекте рекултивације земљишта, па су прави примери браунфилда¹⁶⁰.

Обнова постојећег стамбеног фонда данас има бројне локалне приступе (Слике 72-75). Ово се може приметити чак и на нивоу једне државе. Подручје некадашње Источне Немачке добро то показује. У Дрездену који је имао велику финансијску подршку савезног нивоа током пост-социјалистичке транзиције, бројне стамбене зграде нису само обновљене споља, већ им је обновљена и инфраструктурна мрежа, а приликом замене фасаде су значајно побољшане изолационе перформансе зграде. У другим, мање успешним градовима на истоку Немачке, обнова стамбеног фонда је често ограничена на јефтиније и брзе интервенције попут нове фасаде без промене изолационих перформанси или замене старих прозора савременијим. У Бечу је често примењен приступ додавања нових спратова приликом обнове зграда које припадају општинском становању, као одређени вид апанаже због уложених средстава. Исти приступ је присутан широм бивше Југославије, али услед нижег нивоа развоја, најчешће није високог квалитета (Vranic, Vasilevska & Haas, 2016).

¹⁶⁰ Браунфилд улагање не мора увек подразумевати добијање нове стамбене целине. Исход браунфилда може бити и нови пословни или културни комплекс.

Слике 72-75: Различити начини обнове стамбеног фонда: Сл. 72 – Потпуна и квалитетна обнова зграда у Дрездену (Извор: Google Maps - <https://www.google.rs/maps/@51.0303398,13.7305272,3a,60y,7.57h,93.99t/data=!3m6!1e1!3m4!1sz5J17EibK7NYFGFuhQLmcQ!2e0!7i13312!8i6656>); Сл. 70 – Зграде са једноставно обојеним фасадама у Франкфурту на Одри (Аутор: Б. Антонић); Сл. 71 – Савремено изведена обнова уз доградњу спратова у Бечу (Аутор: Б. Антонић); Сл. 72 – Једноставно и неквалитетно изведена обнова уз доградњу спрата у Панчеву (Аутор: Б. Антонић).

Микро-пројекти стамбене новоградње у виду малих стамбених суседстава или појединачних стамбених зграда оквиру постојећег градског ткива су релативно честа појава чак и у градовима у опадању, будући да, као што је већ наглашено, њихови делови не трпе подједнако последице опадања. На пример, већ споменуто урбано опадање бројних главних градова Источне Европе током прве деценије пост-социјалистичке транзиције било је праћено изградњом стамбених грађевина у одређеним, више привлачним градским четвртима. Ово се десило најчешће у средишњим, историјским деловима града (Слике 76 и 77), који су у овом раздобљу поново добили на значају кроз развој трговине и услуга (Dimitrovska Andrews, 2005; Stanilov, 2007). Ипак, укупан обим станоградње је вишеструко био мањи у односу на

деценије под социјализмом, без обзира да ли је град опадао или не (Temelová и др., 2011).

Слике 76 и 77: Микро-приступ кроз станоградњу у процесу реурбанизације - мало суседство у средишњој Будимпешти (лево) и појединачна стамбена зграда у средишњем делу Београда (десно) (аутор: Б. Антонић).

Међу пројекте реурбанизације могу се укључити и појединачни пројекти обнове постојећег стамбеног ткива, попут примера из Франкфурта на Одри, у Немачкој. Ово је рађено и на нивоу појединих стамбених зграда, где су зграде обновом добиле лични печат, попут додатих балкона и другачијих нових прозора и врата (Слика 78). На нивоу стамбених суседстава нешто виших густина остварени су пројекти обнове јавних простора и локалних средишта окупљања (Слика 79).

Слике 78 и 79: Појединачни пројекти обнове становања у процесу реурбанизације на Франкфурту на Одри, у источној Немачкој – зграда са новим балконима (лево) и обновљен јавни простор (десно) (аутор: Б. Антонић).

Велики стамбени пројекти код градова у фази реурбанизације су најчешће у виду браунфилд пројеката, будући да ови градови најчешће имају значајне запуштене и неискоришћене површине настале пост-индустријском трансформацијом привреде,

а који се сматрају и значајним ресурсом за реурбанизацију (Panagopoulos, 2009; Djukić & Vukmirović, 2012). Већ описан пример Града Беча је потврда за ово. Беч је послератних деценија има споро, али дугорочно урбано опадање. Међутим, последњих деценију-две град има пораст броја становника, који се добрим делом остварио кроз нову општинску станоградњу на подручју индустријских и саобраћајних браунфилда (Слика 80) (CV, 2005).

Слика 80: Макро-приступ кроз браунфилд пројекат „Seestadt Aspern“ на месту старог аеродрома на истоку Беча (аутор: Б. Антонић).

Иако је поновни развој града кроз реактивацију браунфилд локација битан, уочено је и да градови у опадању имају мању способност подстицања и надгледања развоја браунфилд подручја у односу на оне са растом (Ferber & Schlappa, 2016). Због тога се може закључити да се виши нивои (регионални, државни) морају укључити како би се дате неприлике што боље превазишле. Чешка република је делом из датог разлога радила посебну студију браунфилда током 2005-2007. и потом успоставила државну базу преко 10.000 браунфилд локација, све у циљу да се овај потенцијал што лакше и брже искористи. Овим је остварена и значајна помоћ градовима у опадању на овом пољу (Schmeidler, 2012).

4.2. СТАНОВАЊЕ КАО ЕЛЕМЕНТ УРБАНИСТИЧКОГ РАЗВОЈА ГРАДОВА У ОПАДАЊУ

Становање као незаобилазна намена у градском простору сигурно представља место огледања његовог стања и развоја. Досадашња истраживања која су обухваћена концептом градова у опадању се углавном баве становањем као последицом урбаног опадања. Овде се најчешће описују празни станови и полу- или сасвим напуштена стамбена суседства и зоне или се, пак, говори о мерама путем којих би се на примерен начин одговорило на ово. Другачија виђења места становања у концепту градова у опадању су ретка и спорадична уз друге теме.

Могуће је да је дати приступ везан за сложено сагледавање односа оба феномена: развоја становања као градске намене и урбаног опадања кроз визуру демографских кретања у граду. Према основним поставкама концепта, смањење броја становника је најсигурнији показатељ да је један град у опадању. Међутим, смањење броја становника не мора значити и пад броја домаћинстава, а још мање пад броја станова. Развојни токови из неколико протеклих деценија потврђују претходну тврдњу.

Као прво, промена броја становника у једној просторној јединици није једина променљива у демографији. Мењају се и одлике просечног домаћинства: његова величина, структура и старост чланова. У другој половини 20. века, током времена демографске транзиције, смањење броја чланова једног домаћинства је на пар деценија одложило потребу за смањењем броја настањених станова у случају градова са умереним демографским опадањем. Другим речима, пошто мањи број чланова сачињава ново просечно домаћинство онда се дешава да је становништво датог града у опадању живи у истом или чак већем броју станова него пре транзиције.

Друга променљива је мењање начина живота током протеклих деценија, која веома добро описује сложено везу друштвених и економских чинилаца. Капитализам као преовлађујуће друштвено и економско уређење данашњице има у својој основи потребу за што већом потражњом услуга и добара. Последица овога је подстицање конзумеризма и индивидуализма међу становништвом, који су у развијеним друштвима Запада достигли висок ниво. Овим се сагледавање достојног стана значајно проширило у односу то како је оно одређено Универзалном декларацијом о људским правима УН. У савременом становању се то показало кроз повећање просечне стамбене површине по лицу/станару осетно изнад животног минимума и просека из средине 20. века, када је донета декларација УН. У градовима у опадању ово је значило бољу искоришћеност/насељеност постојећих станова.

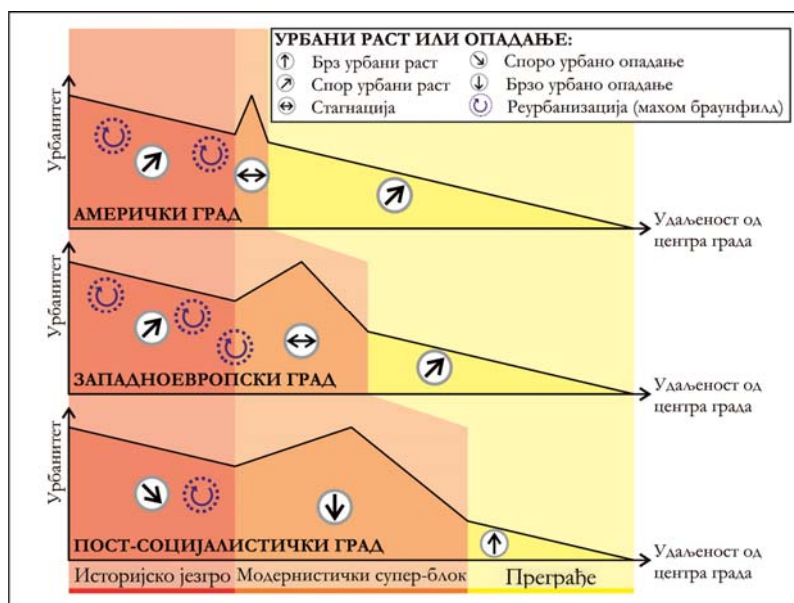
Трећа уочена променљива је однос између становања и других градских намена, а она се, слично претходном, надовезује на претходно објашњен успон конзумеризма и индивидуализма и више утиче на данашње посматрање стамбених зона и суседстава. Упоредо са развојем капиталистичког друштва током последњих деценија порасле су и потребе за становању пропратним делатностима и садржајима, махом везаним за слободно време, којег је у ранијим друштвима било неупоредиво мање. Под овим се нарочито мисли на различите врсте трговине, услуга, забаве и

рекреације. У просторном смислу, део стамбених јединица је временом престао бити стамбени простор и прилагођен је садржајима из наведеног спектра. Ово се нарочито десило у случају из јавног простора лакше доступних станова у приземљу или сутерену. Последњих година се станови све чешће прилагођавају за туристички смештај и то без ограничења на ниже спратове. Тиме се посредно смањује површина под становањем без промене његове физичке димензије (уклањања зграде или куће), што је такође делимично амортизовало утицај демографског опадања на становање у градовима где се оно јавило.

Као четврто, у последње време се уочава и променљивост употребе стана. Примећује се тенденција куповине станова на привлачним местима широм света, који нису трајно настањени. Ово је већ описана појава других (викенд-, сезонских) кућа и станова. Последице се могу видети и на нивоу стамбених суседстава, али и на много већим примерима, попу велеградава (Лондон) или чак целих држава (Швајцарска). Крајност у овом појави је куповина стана као сигурног улагања, а без његовог суштинског коришћења као стана.

Овим се потврђује да број и удео празних станова нису сигурна мерила да покажу да ли је град демографски у опадању или са растом. Додатно наведена истраживања градова у САД-у и Великој Британији су то и поткрепила. Ипак, дата истраживања су углавном укључивала градове са умереним опадањем броја становника, чиме се претходна тврдња ограничава на дати скуп градова. Примери екстремног урбаног опадања нису дати у овим истраживањима, будући да је појава празних станова у овом случају масовна и да се она не може другачије објаснити осим да је првенствени узрок опадања велико смањење броја становника.

У складу са претходним закључцима, осећа се неопходност да се град у опадању и у просторном смислу диференцира у односу на становање по одређеним зонама, како би се и на тај начин боље уочили обрасци становања у опадању, па, самим тим, и одређене мере како решити проблеме који тако настају. Раније изложена грађа је систематизована и издвојене су четири зоне, од који су три особене за урбано опадање, а четврта за реурбанизацију. Поређењем три ближе приказана модела урбаног развоја у ранијем излагању (северноамеричког, западноевропског и источноевропског/пост-социјалистичког) могу се направити три урбана пресека (енг. *Urban Transect*) у односу на становање у градовима у опадању (Слика 81):

Слика 79: Три карактеристична урбана пресека у односу на становање у градовима у опадању (Аутор: Б. Антонић).

Упоредном анализом три модела развоја увиђа се да је однос становања и урбаног опадања другачији по истим зонама између модела. Прво, уочавају се другачији начини урбанизације у односу на удео појединачних зона у граду као целини, што посредно утиче на другачије обрасце урбаног опадања. Међутим, виде се и непосредни елементи урбаног опадања у становању. На пример, док се опадање у пост-социјалистичком граду најбоље увиђа код целина масовног становања у виду супер-блока, ово није толико приметно у осталим случајевима. Са друге стране, предграђе као стамбена зона је много угроженије у америчким и западноевропским градовима него код пост-социјалистичких, где се савремено предграђе почело развијати релативно скоро, са пост-социјалистичком транзицијом, од почетка 1990-их година. Подручја и зоне реурбанизације се такође другачије огледају у уоченим моделима, пошто је овај процес много више одмакао на Западу, па су и примери овде много чешћи.

Узроци претходних закључака се могу делимично објаснити. Становање у историјском језгру је имало велико опадање у другој половини 20. века будући да је развој друштва, а посебно појединачног превоза, у овом времену омогућио удаљеније ново становање од градског средишта на штету дотад скученог становања у старијим зградама историјског језгра. Када се ширењем ободног подручја града (предграђа) направила равнотежа између удаљености и квалитета живота започет је процес

реурбанизације. Тачније, он се десио код градова у опадању који су успешно превазишли последице преласка на пост-индустријски модел града.

У случају масовног вишепородичног становања у насељима у виду супер-блока већ се само на тлу Европе сагледају регионални приступи између њеног западног, источног и јужног дела. Док су примери са југа успешни, остала два нису, с тим што се само у случају источноевропских градова сагледава опадање. Ово се може делом објаснити њиховом учесталости у бившим социјалистичким градовима, али се такође уочава да опадање супер-блокова везано махом за ободне градске четврти, док на местима где је оно смештено у градском средишту, ово није случај. Приказани примери из градова некадашње Источне Немачке потврђују да је уклањање непотребног становања имало маха само у стамбеним насељима изван градског средишта, док су слични примери у градском језгру сачувани и обновљени. Ово је доказ да положај у граду игра много већу улогу него неки други чиниоци, које су неки научници истицали, попут лошег дизајна насеља или власништва над станом. На крају, у градовима Источне Немачке уочен је и утицај политике и идеологије кроз јавна гласила, пошто је становање у социјалистичким насељима стигматизовано на основу општег виђења социјализма. Спроведена истраживања која су за циљ имала проверу жеље за становањем у социјалистичким супер-блоковима широм пост-социјалистичког пространства потврдила су да део становништва има сасвим позитивно мишљење о овом типу становања, што даје наду да ће се она моћи успешно ревитализовати код већег броја градова.

У случају опадања приградског становања и подручја реурбанизације обрасци становања још увек нису довољно добро проучени због њихове релативно скоре појаве. Ипак, уочава се разлика у обележјима опадања и обнове у односу на претходне зоне. Због тога ће подела на четири градске зоне према обележјима опадања у становању бити задржана и у даљем току истраживања, на изабраним примерима војвођанских градова. Начин њиховог истраживања ће додатно бити прилагођен кроз научно проучавање локалних услова урбаног развоја ових градова. Ово је закључено као неопходно на крају претходног поглавља, а поново је истакнуто и наглашавањем регионалног приступа код вишепородичног становања. Како је овај тип становања особен за бивше социјалистичке градове, онда је он актуелан и у случају градова у Војводини.

5. АНАЛИЗА СТАНОВАЊА У ОПАДАЈУЋИМ ГРАДОВИМА ВОЈВОДИНЕ

5.1. УРЕЂЕЊЕ АНАЛИЗЕ

Истраживање улоге и значаја становања у шест изабраних опадајућих градова у Војводини као студија случаја у истраживању прати начин већ изложеног теоријског дела. Сходно томе, њихова анализа се дели на два корака:

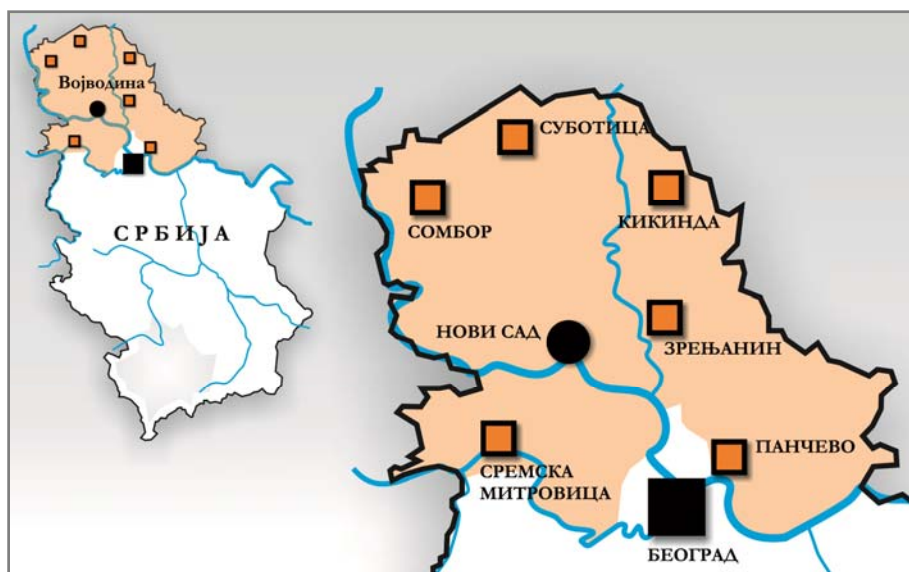
- 1) Шири анализа се тиче потврђивања да прелиминарно изабрани градови у опадању заиста припадају овој скупини градова. Ово истраживање ће се првенствено заснивати на коришћењу и проучавању званичних статистичких података. Ниво посматрања града у опадању ће бити на нивоу градског насељеног места и изнад овог нивоа: градско подручје, Град као јединица локалне самоуправе и функционална урбана подручја.
- 2) Ужа анализа је обимнија, пошто се заснива на повезаном истраживању сакупљених података са теренских истраживања и истраживања примарне и секундарне грађе (посебно докумената урбанистичког планирања). При томе, истраживање се води унутар града/градског подручја и посебно се истражују они елементи који су особени за пост-социјалистичко урбано опадање, као и за улогу становања у њему. Због обимности дат је прво приказ генезе изабраних градова од времена ране индустријализације до данас, а потом је сваки град-студија случаја посебно истражен, да би се на крају дала њихова упоредна анализа.

Да би се обе анализе на квалитетан начин спровеле неопходно је претходно навести разлоге избора градова-студија случаја и, потом, подробније објаснити временски и просторни оквир њиховог истраживања.

5.1.1. Шири анализа - Разлози избора градова-студија случаја

Полигон за истраживање се односи на шест градова средње величине у Аутономној покрајини (АП) Војводина, у северној Србији. На нивоу Србије не постоји јасан законски оквир нити стручни консензус како разликовати велике, средње и мале градове, што је, такође, видљиво и на међународном нивоу (Spasić, Petrić & Filipović,

2007). Ипак, на неколико места у претходном истраживању градови средње величине се именују као посебан тип у међународним изворима о урбаном опадању, што говори о неопходности њиховог засебног изучавања у односу на ову појаву. Такође је већ истакнуто да су градови средње величине на нивоу света, а посебно на нивоу пост-социјалистичке Источне Европе, више угрожени урбаним опадањем. Овим се истраживање усредсређује на данас актуелне токове урбаног развоја и на међународном и на регионалном нивоу. Изабрани градови су (азбучним редом): Зрењанин, Кикинда, Панчево, Сомбор, Сремска Митровица и Суботица (Слика 82).

Слика 82: Положај изабраних градова у склопу Републике Србије и АП Војводине, као и у односу на Београд и Нови Сад (Аутор: Б. Антонић).

У истраживању се тежило да се дају релативно слични градови као студије случаја како би се добили резултати који се могу применити у урбанистичкој пракси. Дати градови су слични на основу следећих пет разлога:

- 1) Демографски чинилац је кључан за разматрање урбаног опадања, па ће се прво истаћи да су сви изабрани градови уједно и градови средње величине за оквир Републике Србије. То су градска насеља¹⁶¹ која имају приближно између 30.000 и 100.000 становника. Они су значајно мањи од четири највећа града у Србији (Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац), који су према важећем Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године (ППРС 2010-2020) као урбани центри

¹⁶¹ Према званичној подели на градска и сеоска насеља у „Азбучном списку насеља у Републици Србији“ (РЗС, 2011).

значајни и изван граница државе. Са друге стране, изабрани градови су већи и значајнији од осталих/мањих градских насеља на подручју АП Војводине.

2) На претходно се надовезује и сличан управно-политички положај који изабрани градови имају у хијерархији градова у Републици Србији и који се даље преноси на то да су дати градови и привредна, културна и образовна средишта приближно сличног нивоа за своје зависно окружење. Значајан сличног управно-политичког положаја се сагледава по више одговарајућих и међусобно усклађених параметара, пошто су сви изабрани градови:

- Законски носиоци статуса Града¹⁶² као јединице локалне самоуправе према Закону о територијалној организацији Републике Србије (СРС, 2010-2016)¹⁶³;
- Управна седишта округа у Србији, али не и виших нивоа државне управе (држава, покрајина). Тачније, осим Новог Сада као главног града АП Војводине, сви су седишта округа који су на подручју АП Војводине. Окрузи у Србији су званично усвојени као НСТЈЗ ниво према ESPON методологији ЕУ (СРС, 2009-2010);
- Урбани центри државног значаја према ППРС-у 2010-2020. Изабрани градови сачињавају скуп планираних урбаних центара овог значаја на тлу Војводине (СРС, 2010);
- Национални центри према важећем Регионалном плану АП Војводине до 2020. године (ЗУВ, 2010); и
- Носиоци функционалних урбаних подручја. Пет подручја је националног значаја, док је једно (Кикинда) регионалног значаја (ЗУВ, 2010).

3) Сви изабрани градови имају релативно сличну новију прошлост, од времена почетка ране индустријализације од друге половине 19. века. Раздобље индустријализације се може приближно везати за 1867. као годину успостављања Аустроугарског царства (1867-1918.) из Хабзбуршког царства. Две деценије раније, 1848. године, царским указом је укинута феудализам на тлу Хабзбуршке монархије

¹⁶² У даљем тексту појам *градско насеље* ће се строго односити на само насељено место. Појам *град* (са малим почетним словом *г*) биће изједначен са изразом *градско насеље*, без обзира да ли он обухвата једно/градско насеље или више насеља са градским насељем као средишњим, док су остала насеља његова предграђа. На крају, појам *Град* (са великим почетним словом *Г*) ће означавати Град као јединицу локалне самоуправе.

¹⁶³ Јединице локалне самоуправе према овом закону су Градови и општине, са одређеним разликама у надлежностима (СРС, 2010-2016). Ипак, у стварности нема велике разлике између ове две категорије.

(Good, 1984). Овим је дотадашњим сељацима-кметовима омогућен слободан избор места живота. За последицу је дошло до њихове покретљивости, па и до почетка масовне сеобе сеоског становништва у градове. На тај начин је добијена радна снага за развој ране индустрије у последњим деценијама 19. века. После 1918. године подручје данашње Војводине је у целини припојено Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, чиме су успостављене данашње границе ка Румунији и Мађарској (Попов & Попов, 1993). Ова краљевина је 1929. године преименована у Краљевину Југославију, а исте године је подељена на бановине. Простор данашње Војводине је припао Дунавској бановини, са седиштем у Новом Саду. Једино су градови Земун и Панчево потпали под Управу Града Београда. После Другог светског рата највећи део Дунавске бановине који је раније био у поседу Аустроугарске, тј. северно од Саве и Дунава¹⁶⁴, је образовао Аутономну покрајину (АП) Војводину, као северни део Социјалистичке републике Србије (1948-1992), у оквиру социјалистичке Југославије (прво ФНРЈ, 1948-1963, затим СФРЈ, 1963-1992) (Јепе, 2004). Падом социјализма и пропашћу СФРЈ, Војводина је постала део Републике Србије (1992-) у оквиру Савезне републике Југославије (СРЈ, 1992-2003) и, потом, Државне заједнице Србије и Црне Горе (СЦГ, 2003-2006). Почев од 2006. године, Република Србија је самостална држава. Од свог успостављања аутономије, АП Војводина није мењала своје границе нити је мењан њен аутономни статус у оквиру Србије као шире територијалне јединице.

- 4) Услед релативно сличног историјског развоја у протекла три века и на томе изграђеног регионалног идентитета (Dragojević, 2008), као и сличних геоморфолошких услова (равничарски положај у Панонској низији) сви изабрани градови имају релативно сличну генезу новијег урбаног развоја.
- 5) Ставке 1) и 2) су битне за област (генералног) урбанистичког планирања у Србији. Према важећем Закону о планирању и изградњи (СРС, 2009-2014) „(Г)енерални урбанистички план се доноси за насељено место, које је у складу са Законом о територијалној организацији Републике Србије утврђено као град“ (Чл. 23). Овим се као кључни именитељ потребе за генералним урбанистичким планом намеће

¹⁶⁴ Из АП Војводине је изузето само пар насеља у крајње источном Срему и југозападном Банату са градом Земуну, који су због близине Београда њему припојени. Панчево је припојено АП Војводини. Слично томе, АП Војводина је добила неколико насеља северне Мачве, која су гравитирала Сремској Митровици, али су раније била у саставу Краљевине Србије.

управно-политички статус града. Верзија закона која је била важећа у раздобљу 2007-2013. имала је другачији став, према којем се генерални урбанистички план (ГУП) обавезно ради за насељено место за више од 30.000 становника, чиме кључни био демографски праг. У оба случаја сви градови су имали законску нужност израде и усвајања Генералног урбанистичког плана као окоснице свог урбаног развоја, чиме су сви они и у урбанистичком смислу изједначени.

5.2. ШИРА АНАЛИЗА - ИЗАБРАНИ ГРАДОВИ КАО ГРАДОВИ У ОПАДАЊУ

На крају поглавља 2. утврђено је пет општих услова препознавања неког градског подручја као града у опадању. Према датим условима, град у опадању мора бити:

- 1) густо насељен, што значи да има просторно заокружено градско подручје у јединствено изграђену целину;
- 2) да је на његовом подручју живело више од 10.000 становника пре почетка урбаног опадања;
- 3) да градско подручје губи становништво¹⁶⁵;
- 4) да се бележи опадање привредних делатности на посматраном подручју;
- 5) да су се сви објашњени процеси десили током најмање једног међупописног раздобља становништва и домаћинства.

Прва два услова везана за (1) просторно заокружено градско подручје са (2) више од 10.000 становника пре почетка урбаног опадања су сигурно испуњени у случају свих изабраних градова. Може се додати да су сви градови успостављени праг од 10.000 становника прешли пре више од једног века као функционално и просторно заокружена насеља градских обележја (Пушић, 1987; Ђукић, 2011).

5.2.1. Опадање броја становника градова-студија случаја

Главна одредница урбаног опадања, постојање опадања броја становника у граду, је пресудна за даље истраживање. Два услова су кључна у томе делу – (3) да постоји опадање и (5) да се оно примећује макар у једном међупописном раздобљу.

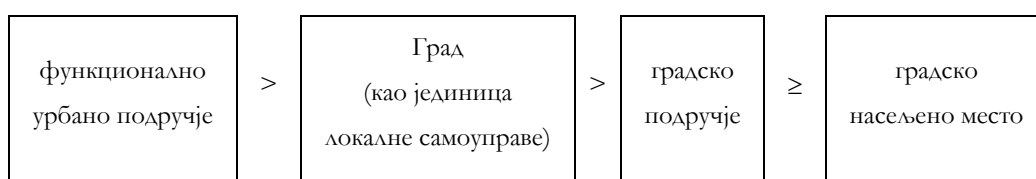
¹⁶⁵ И. Турок и В. Михненко у свом обимном истраживању демографских трајекторија европских градова управо сматрају да разлика између урбаног раста и опадања кључна, пошто произилази из лако уочљивог кретања апсолутних вредности броја становника (Turok & Mikhnenko, 2007).

Последњи услов, временски оквир истраживања, је веома битан за кретање броја становника у Србији и њеним градовима, будући да је последње раздобље између два национална пописа становништва и домаћинства 2002-2011. Попис из 2011. године је и први у миронодопској историји Србије који је показао смањење броја становника на целом њеном подручју, за преко 4% - 7.186.862 становника 2011. године према 7.498.001 становника 2002. (РЗС, 2014). У претходном међупописном раздобљу (1991-2002) десила се дубока криза на тлу бивше Југославије, која је прву деценију пост-социјалистичке транзиције учинила неупоредиво тежом него у случају осталих европских држава из пост-социјалистичког блока (Tsenkova, 2005; Петровић, 2009). Криза је праћена са неколико ратних сукоба, санкцијама, бројним мањим кризама и имала је значајан одраз по градове у Србији (Djukic & Stupar, 2009). Услед кризе, а нарочито ратова, било је масовног принудног пресељења становништва, при чему је Србија (и Војводина) примила много избеглих и интерно расељених лица из других бивших југословенских република. Током друге половине 1990-их избегло становништво је било најбројније – бројало је око 540.000 људи, што је чинило преко 7% укупног становништва Србије (Dragoјlo, 2016). Број и удео избеглих интерно расељених лица у укупном становништву Србије је опадао на Пописима 2002. и 2011. Он је смањен са 451.980 (6,0%) на 277.890 хиљада лица (3,9%), али и даље није био занемарљив (Лукић, 2015). Услед тога десила се аномалија да је Србија усред велике социо-економске кризе 1990-их имала велику имиграцију, а у случају Војводине и вештачки добијен раст броја становника – са 2.013.889 становника 1991. године на 2.031.992 становника 2002. године (РЗС, 2014). Ово је имало одраз на посматране градове у Војводини, али и у целој Србији. У контексту демографских прилика нагли прилив избеглица се чак може сматрати добитком за Србију (Nikitović & Lukić, 2009; Станковић, 2014). Сличан утицај на принудни демографски раст, одн. опадање градова се видео и у суседним државама, дубоко захваћеним кризом, попут Босне и Херцеговине и Хрватске (Vujićić & Đukić, 2015; Lončar & Braičić, 2016). Без обзира на истакнуту аномалију, и међупописно раздобље 1991-2002. ће бити изложено ради што јаснијег приказа како је урбани раст већине изабраних градова током 1990-их прешао у потпуно урбано опадање током раних 2000-их.

Пописи пре 1991. године нису упоредиви са три скорашња пописа из 1991., 2002. и 2011. године, будући да је методологија пописа била другачија. То се највише односи на појам тзв. 'сталног становништва' – становништва које је према новој

методологији обухватало све оне који стално бораве на једном подручју дуже од годину дана. Овим се посебно изменила демографска слика насеља Источне Србије са бројним становништвом које је боравило дуже од годину дана на раду у иностранству, али се дата разлика видела и у другим срединама (Станковић, 2014).

Поред временског, битан је и просторни оквир. Ово се односи на питање како у локалним околностима одредити просторни обухват града у опадању. Могу се уочити четири нивоа посматрања овог питања, сва изнад нивоа појединачног насељеног места (Слика 83)¹⁶⁶:

Слика 83: Четири нивоа посматрања просторног оквира урбаног опадања изабраних градова у Србији (Аутор: Б. Антонић).

1) Најшири могући просторни ниво јесу функционална урбана подручја (ФУП), која су део статистичке методологије према ESPON-у. Организација за економску сарадњу и развој одређује функционално урбано подручје као подручје са више од 50.000 становника које за своје средиште има градско насеље велике густине насељености (>1.500 стан./km²) и на чијем подручју најмање 50% становништва живи у међусобно умреженим градским насељима (OECD, 2013). ППРС 2010-2020. је одредио функционална урбана подручја на простору целе Србије и према њему сви изабрани градови у истраживању имају своја. Имајући у виду да је ФУП развијен за потребе ESPON-а као полуге развоја ЕУ, овим је омогућено лако поређење стања између различитих европских држава (Danciu и др. 2016). Ипак, главни недостатак ФУП-а у овом истраживању је то што се на овај начин добијају целине по површини и неколико десетина пута пространије од заокруженог градског подручја са јасним грађевинским обухватом. Због тога ће ФУП бити изузет из даљег научног разматрања.

¹⁶⁶ Подаци за ниво просторних јединица унутар једног насељеног места су веома ретко доступни у Србији, а још се ређе узимају у разматрање у оквиру генералних урбанистичких планова. На пример, у Генералном плану Панчева дат је попис података по месним заједницама градског насеља, што се може узети за реткост.

2) Други ниво је ниво Града као јединице локалне самоуправе. Градови у Србији по правилу обухватају и градска и сеоска насеља¹⁶⁷, где постоји једно градско насеље као управно седиште Града и више осталих/сеоских насеља на његовом подручју (СРС, 2010-2016). Слично ФУП-у, и Град покрива много шире подручје од просторно заокруженог подручја градског насеља као његовог средишта. И поред тога, насеља која сачињавају Град у функционалном и управном смислу чине целину. Такође, јединице локалне самоуправе, Градови и општине, се сматрају јединим супстински развијеним нивоом подручне управе испод државног на целом простору Србије (Васиљевић, 2007). Даље, одређени статистички подаци се прикупљају само за ниво јединице локалне самоуправе, што је од значаја за даље истраживање. Због тога ће ниво Града бити узет у обзир код проучавања општинских чинилаца урбаног опадања изабраних градова као истраживачких јединица.

3) Трећи ниво је ниво града/градског подручја. Овај ниво најбоље одговара услову да се за урбано опадање треба посматрати просторно заокружено градско подручје, будући се овим посматра физички обједињена грађевинска целина града. Чак и шире гледано, градско подручје одређено као физички изграђена целина се сматра веома погодним за истраживања у урбанизму (Drobne и др., 2014). Овако постављено, градско подручје може укључивати једно насељено место, у случају да градско насеље нема приградска насеља, или више физички спојених насељених места, од који је једно средишње градско насеље, а остала насеља су њему приградска.

Ограничење које се среће у овом случају је како одредити границе градског подручја, пошто оне нису тачно исцртане границама локалне управе као код општине, немају јасно међународно одређење попут ФУП-ова, нити су везане за уређење катастарских општина као за појединачна насељена места. Путоказ за одређивање обухвата управо услов просторно заокружене и јединствено изграђене целине. Тиме се упућује на урбанистички ниво посматрања простора целог градског подручја, што се у Србији покрива генералним урбанистичким планом (ГУП). Поред тога, овоме иде у прилог и то што се генерални план целог града и на међународном нивоу сматра веома погодним за уређење политике (новог)

¹⁶⁷ Подела је дата према „Азбучном списку насеља у Републици Србији“, који распознаје једино градска и сеоска насеља. Приградска насеља званично не постоје, а у стварности су подељена између градских и сеоских насеља без јасно уочљивог мерила.

развоја градова у опадању (Domhardt & Troeger-Weiß, 2009; Pallagst, 2010). Обухват ГУП-а ће стога бити узет за детаљније проучавање урбаног опадања изабраних градова унутар њиховог градског подручја.

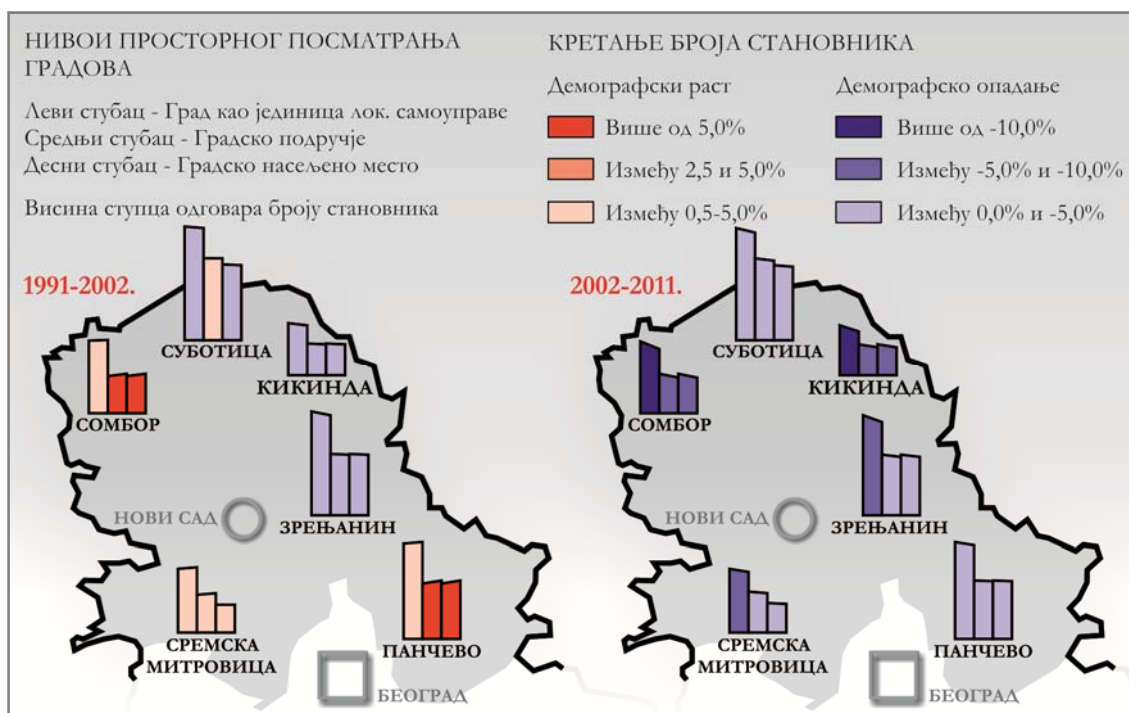
- 4) Градско насеље је последњи и просторно најмањи ниво посматрања. Недостаци овог нивоа посматрања су већ истакнути у претходном излагању, пошто градско подручје као грађевински изграђена целина често прелази званичне/катастарске границе насељеног места. Овде се може додатно нагласити и то да од 1981. године једино мерило да неко насељено место у Србији буде званично укључено на списак градских насеља јесте да се оно законски прогласи градским. Друга мерила, попут величине, изгледа насеља или претежних привредних делатности у њему од тада нису узимане у обзир (Стевановић, 2004). Колико је овако постављен статус градског насеља неподесан може се видети кроз података да су у „Азбучном списку насеља у Републици Србији“ као градска унета и туристичка насеља попут Дивчибара и Куршумлијске Бање, са мање од 150 становника (РЗС, 2011). Оба насеља имају и разуђену грађевинску структуру, без правог средишта окупљања, што њихов градски карактер чини прилично упитним. Ипак, на „Списку“ су сва насеља са више од 30.000 становника дата као међу градска, па, самим тим, и изабрани градови-студије случаја. Ради што бољег поређења са претходна два нивоа, подаци за (средишња) градска насеља за изабране истраживачке случајеве ће бити укључена у почетну анализу.

ТАБЕЛА 9: Кретање броја становника у два последња међупописна раздобља (1991-2002-2011) за изабране случајеве истраживања на нивоу Града као јединице локалне самоуправе, градског подручја и градског насеља:

БР.	ГРАД - ИЗАБРАНА СТУДИЈА СЛУЧАЈА	БРОЈ СТАНОВНИКА ПО ПОПИСИМА			КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАН. У %	
		1991.	2002.	2011.	1991-2002.	2002-2011.
ГРАД КАО ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ						
1.	Зрењанин	136.778	132.051	123.362	96,5%	93,4%
2.	Кикинда	69.743	67.002	59.453	96,1%	88,7%
3.	Панчево	125.261	127.162	123.414	101,5%	97,1%
4.	Сомбор	96.105	97.263	85.903	101,2%	88,3%

5.	Сремска Митровица	85.328	85.902	79.940	100,7%	93,1%
6.	Суботица	150.534	148.401	141.554	98,5%	95,4%
ГРАДСКО ПОДРУЧЈЕ						
1.	Зрењанин	81.316	79.773	76.511	98,1%	95,9%
2.	Кикинда	42.938	41.861	38.065	97,4%	90,9%
3.	Панчево	72.793	77.087	76.203	105,9%	98,8%
4.	Сомбор	48.993	51.471	47.623	105,1%	92,5%
5.	Сремска Митровица (са Лаћарком* и Мачванском Митровицом*)	52.857	53.873	52.262	101,9%	97,0%
6.	Суботица (са Палићем*)	107.761	107.726	105.681	100,0%	98,1%
ГРАДСКО НАСЕЉЕНО МЕСТО						
1.	Зрењанин	81.316	79.773	76.511	98,1%	95,9%
2.	Кикинда	42.938	41.861	38.065	97,4%	90,9%
3.	Панчево	72.793	77.087	76.203	105,9%	98,8%
4.	Сомбор	48.993	51.471	47.623	105,1%	92,5%
5.	Сремска Митровица	38.834	39.084	37.751	100,6%	96,5%
6.	Суботица	99.515	99.283	97.910	99,8%	98,6%
НАПОМЕНЕ:						
Извор података: Републички завод за статистику – РЗС (2014). <i>Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији: Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011.</i> Београд: РЗС.						
(*) Палић и Мачванска Митровица су градска насеља, док је Лаћарак сеоско (РЗС, 2011).						

ЗАКЉУЧАК: Збирни приказ кретања броја становника по три представљена нивоа у Табели 9 и на Слици 84 недвосмислено доказују да је урбано опадање свеprisутно на нивоу студија случаја за последње међупописно раздобље (2002-2011). Сви градови-студије су имали пад броја становника, док у претходном међупописном раздобљу (1991-2002) то било другачије – код три града (Панчево, Сомбор и Сремска Митровица) је још увек био присутан урбани раст, код Суботице је постојала разлика у опадању/расту између просторних нивоа, што се приближно може подвести под стагнацију, док су једино Зрењанин и Кикинда имали опадање становништва на свим просторним нивоима посматрања.

Слика 84: Кретање броја становника у два последња међупописна раздобља (1991-2002-2011) за избране случајеве истраживања на нивоу Града као јединице локалне самоуправе, градско подручја и градског насеља (Аутор: Б. Антонић).

Такође, поред јачања урбаног опадања међу студијама случаја, уочава се просторно померање пола опадања. Током раздобља 1991-2002. веома лако се уочава прелаз од урбаног раста ка опадању правцем југозапад-североисток. Овим се јасно потврђује и утицај избегличког таласа током 1990-их година, пошто су урбани раст забележили градови ближи и приступачнији Хрватској и Босни и Херцеговини као местима одакле су се долазиле избеглице. На тај начин се доказује да је одлука да се за даље истраживање узме само последње међупописно раздобље била исправна. Укључење и раздобља 1991-2002. очигледно би довело до превеликог преусмеравања пажње на утицај урбаног опадања и раста под утицајем ратних догађања, што није примарно у концепту градова у опадању. Са друге стране, у раздобљу 2002-2011. се уочава просторна зависност степена озбиљности урбаног опадања према удаљености од Београда и Новог Сада. Изузетак је Суботица, која је, ипак, највећи град међу изабраним градовима за истраживање, а поред тога је једина смештена на најважнијој развојној осовини Србији, на саобраћајном правцу Суботица-Нови Сад-Београд-Ниш (СРС, 2010). Очигледно је да је приступачност и даље кључни чинилац, али у потпуно другачијем светлу, као приступачност главним развојним и привредним

средиштима Србије. На тај начин се посредно говори и централизацији државе и утицају дуготрајне изопштености Србије током пост-социјалистичке транзиције, где државна граница и даље чини велику просторну, па, самим тим, и развојну препреку за градове у њеној близини. Слични резултати су уочени и у другим сличним истраживањима на нивоу целе Србије (Ђukić и др., 2017).

Поред претходног, поставља се питање и о тренутно актуелним токовима урбаног опадања по питању броја становника. Ово ће бити приказано кроз демографске податке везане за Градове као јединице локалне самоуправе током два последња пописа и на основу последње званичне процене броја становника од стране Републичког завода за статистику (Табела 10).

ТАБЕЛА 10: Просечно годишње опадање броја становника у раздобљу 2002-2011-2016. за изабране случајеве на нивоу Града као јединице локалне самоуправе:

БР.	ГРАДСКО ПОДРУЧЈЕ	БРОЈ СТАНОВНИКА			ГОДИШЊЕ ОПАДАЊЕ	
		ПОПИС 2002.	ПОПИС 2011.	ПРОЦЕНА 2016.	Број и у %	
					2002-11.	2011-16.
1.	Зрењанин	132.051	123.362	118.699	-790 (-0,64%)	-933 (-0,76%)
2.	Кикинда	67.002	59.453	55.998	-686 (-1,15%)	-691 (-1,23%)
3.	Панчево	127.162	123.414	120.871	-340 (-0,28%)	-509 (-0,42%)
4.	Сомбор	97.263	85.903	81.401	-1.032 (-1,20%)	-900 (-1,11%)
5.	Срем. Митровица	85.902	79.940	77.123	-542 (-0,68%)	-563 (-0,73%)
6.	Суботица	148.401	141.554	138.331	-622 (-0,44%)	-644 (-0,46%)

Извор података за 2002. и 2011.: РЗС, 2014. / Извор података за 2016.: РЗС, 2017.

ЗАКЉУЧАК: Укључивање новијих званичних статистичких процена становништва из 2016. године потврђује да је демографско опадање и даље присутно, без обзира што су узети у разматрање само Градови као јединице локалне самоуправе. Забрињавајуће је што се опадање у целини узев не само одржало, већ и повећало. Уочава се и опште уједначавање стопе опадања. Тако је Град Сомбор једини забележио пад ове стопе, али је са стопом годишњег опадања од -1,20% он је био на првом месту у међупописном раздобљу 2002-2011. 2016. године Град Сомбор је

последње место препустио Граду Кикинда (-1,23% према -1,11%). Са друге стране, највећи скок од 0,16% на годишњем нивоу између два разматрана раздобља имао је Град Панчево, који је имао најмању стопу демографског опадања раније. Он је и даље у најбољем положају, сада скоро уједначен са Градом Суботица (-0,42%/-0,46%). Код осталих Градова дошло је до малог погоршања градова стопе демографског опадања, где је то нешто осетније код Града Зрењанин (погоршање за -0,12%). Код остала три Града (Кикинда, Сремска Митровица и Суботица) промене су веома мале, у границама од једног промила.

5.2.2. Опадање привреде градова-студија случаја

Посебно ограничење у посматрању привредних токова је и то што оно у одређеним случајевима не мора бити зависно од демографског опадања или раста града. Чак ако се ово посматра глобално, онда се може чак закључити да важи обрнуто – што су демографски проблеми израженији, то је привреда развијенија. Ако се само узму у обзир континенти, онда се може рећи да они са најмањим прираштајем попут Европе и Северне Америке имају највиши животни стандард, тј. најмање тешкоћа у привреди. За разлику од њих, Африка, где је прираштај и даље висок, а стопа рађања једина позитивна међу континентима, привредно је најнеразвијенији (Lewis, 2014).

Сличних примера има и у пост-социјалистичкој Европи. Дobar пример је суседна Румунија, која је у самом врху међу бившим социјалистичким државама према заступљености урбаног опадања (Restrepo Cadavid и др., 2017). Током круте власти Николае Чаушескуа (1967-1989) у Румунији је спровођена изразита пронатална политика, па је држава имала релативно висок прираштај за тадашњу Европу (Keil & Andreescu, 1999; Soare, 2013). Због тога је раст румунских градова био нарочито висок током позног социјализма, насупротив великој привредној кризи у држави (Danciu и др., 2016). Са друге стране, скорашњи пад становника румунских градова је великом раскораку са румунском привредом, која је већ средином 2000-их била у бољем стању него током последњих година социјализма (King, 2007).

Претходно се може уочити и у Србији и Војводини током пост-социјалистичке транзиције. Изабрани градови у Војводини су, попут многих градова Источне Европе, имали велике проблеме са привредним пропадањем услед транзиције, која је овде започела већ реформама Анте Марковића 1989. године (Црнобрња, 2007).

Међутим, додатан притисак по српске градове дошао је због Југословенске кризе током 1990-их година. У времену ратова и међународних санкција десно се прилив огромног броја избеглица и интерно расељених, док је са друге стране привреда изразито пропадала. Према истраживању Мирослава Здравковића током првих 15 година транзиције ниједан град у Србији није досегао доходак из 1989. године, која се сматра последњом 'нормалном' годином пре распада Југославије. 2006. године ово је постигао Нови Сад као први, а за Београд и Ниш је процењено да ће им требати још пар година (Костић, 2007). Ови подаци посредно говоре о све већем раскораку између три највећа града у Србији и осталих, малих и средњих градова, током првих 15 година пост-социјалистичке транзиције. Такође, они говоре да је током кризних 1990-их година веома тешко уочити везу између демографског и привредног развоја¹⁶⁸.

Због тога није необично што је четврти услов урбаног опадања - опадање привредних делатности на истраживаном градском подручју – остављен као најнеодређенији. С тим у вези већ указана неравнотежа између демографских и привредних кретања у Србији током 1990-их година тражи јасније објашњење могућих критеријума. Ова недоумица код четвртог услова је решена у истраживању кроз употребу критеријумима добијених прилагођавањем показатеља предложених од стране М. Волфа (Табела 11). Сходно реченом о честој несразмери демографских и привредних кретања на једном подручју и неодређености четвртог услова везаног за привредно опадање, морају се успоставити одређена сужења истраживања:

- 1) Биће подробно истражене године после кризних 1990-их година, тј. званични пописи из 2002. и 2011. године, као и најновије званичне процене из 2016. године. Подаци из ранијих година (из времена социјализма) ће бити представљени само ради добијања шире историјске слике по датом критеријуму;
- 2) Критеријуми су тако прилагођени да се сагледавају по једном становнику Града како би били упоредиви и са државним просеком¹⁶⁹ и са другим изабраним градовима;

¹⁶⁸ Београд је као градско насеље током 1990-их година имао минимално опадање, Ниш је имао стагнацију, док је једино Нови Сад је имао пораст становништва и то од 6,6% (РЗС, 2014). Овим се јасно уочава јаз између суноврата привреде и много бољих демографских кретања.

¹⁶⁹ Србија је самостална држава од 2006. године, а пре тога је била република у државној заједници са Црном Гором. Међутим, званични подаци су у свим приказаним годинама, па и 2002. године, дати за ниво Србије.

3) У анализи ће бити коришћени само статистички подаци на нивоу Града као јединице локалне самоуправе, будући да се као такви званично објављују.

ТАБЕЛА 11: Прилагођавање економских показатеља М. Волфа за критеријуме у истраживању:

Бр.	ЕКОНОМСКИ ПОКАЗАТЕЉ ЗНАЧАЈАН ЗА УРБАНО ОПАДАЊЕ (Wolff, 2010)	ПРИЛАГОЂЕНИ КРИТЕРИМУМ
1.	Локални/градски приходи	Градски приходи (по становнику)
2.	Бруто домаћи производ града	Просечна зарада по запосленом
3.	Број запослених лица спрам укупног броја становника града	Удео запослених лица у укупном броју становника Града
4.	Број незапослених лица спрам укупног броја становника града	Удео незапослених лица у укупном броју становника Града

Може се приметити да је највеће одступање између економских показатеља М. Волфа и предложених критеријума дато за други критеријум, где је препоручен бруто домаћи производ града. Бруто домаћи производ града се не приказује у статистичким подацима у Србији, а до пада социјализма приказиван је народни доходак, који, иако сличан, није исти. Док се први односи на укупан збир остварене производње завршних добара и пружених услуга на једном подручју у одређеном временском раздобљу (обично годишње), други је дата вредност умањена за амортизацију. Према, народном доходу сви изабрани Градови су имали виши доходак од просечног на нивоу СФРЈ, док је код Кикинде он био и преко 1,5 пута већи (Станковић и Шкаламера, 1989). У попису 2011. и свим званичним проценама касније народни доходак се није давао. Због тога је овај економски показатељ замењен висином просечне плате, пошто су остали економски показатељи или везани за друге критеријуме или су по својој суштини удаљенији (нпр., висина улагања или јавни расходи).

ГРАДСКИ ПРИХОДИ су економски појам који обухвата сав новац који добија управа Града у току једне године. Они су на нивоу Србије статистички обрађени без пореза и доприноса и дати су по становнику (Табела 12):

ТАБЕЛА 12: Градски приходи по становнику по изабраним градовима:

БР.	ГРАД КАО ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ	ГРАДСКИ ПРИХОДИ ПО СТАНОВНИКУ (у РСД)			ОДНОС ПРЕМА ДРЖАВНОМ ПРОСЕКУ		
		2002. ^а	2011. ^б	2016. ^в	2002.	2011.	2016.
1.	Зрењанин	7.149	21.431	32.168	94,7%	81,8%	83,1%
2.	Кикинда	7.116	25.367	33.148	94,2%	96,8%	85,7%
3.	Панчево	8.519	25.167	35.907	112,9%	96,0%	92,8%
4.	Сомбор	5.560	16.654	29.792	73,7%	63,5%	77,0%
5.	Сремска Митровица	4.756	16.491	33.176	63,0%	62,9%	85,7%
6.	Суботица	7.807	23.848	33.461	103,4%	91,0%	86,5%
СРБИЈА		7.547	26.211	38.700			
^а Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2002. / Министарство Финансија ^б Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2011. / Министарство Финансија ^в Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2017. / Министарство Финансија							

ЗАКЉУЧАК: Осим Панчева и Суботице у првој години анализе (2002.), у свим осталим случајевима Градски приходи су испод државног просека (100%). Најнижи се уочава у случају Сомбора и Сремске Митровице, где је током посматраног раздобља био махом испод 80% државног просека. Ипак, код већине Градова он није био драстично испод просека – најмањи је забележен код Сремске Митровице 2011. године и то 63% државног просека. Када се анализира кретање прихода по годинама, онда се виде веома различити обрасци; код Градова који су 2002. године показали највише вредности то је постојан пад у односу на државни просек (Панчево, Суботица). Највише њих има пад, па раст (Зрењанин, Сомбор, Сремска Митровица), а само један Град раст, па пад (Кикинда).

ПРОСЕЧНА ЗАРАДА по запосленом лицу замењује вредност бруто домаћег производа Града, као најприближнија вредност дата у свим посматраним годинама (2002., 2011. и 2016.) (Табела 13). Зарада по запосленом се приказује према важећим законима о раду без пореза и доприноса (СРС, 2001; РСР, 2004-2017).

ТАБЕЛА 13: Просечна зарада по изабраним градовима

БР.	ГРАД КАО ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ	ПРОСЕЧНА ЗАРАДА (у РСД)			ОДНОС ПРЕМА ДРЖАВНОМ ПРОСЕКУ		
		2002. ^а	2011. ^б	2016. ^в	2002.	2011.	2016.
1.	Зрењанин	21.725	34.299	43.044	143,7%	100,5%	93,4%
2.	Кикинда	21.567	30.018	39.183	142,7%	87,9%	85,0%
3.	Панчево	35.869	37.592	49.172	237,3%	110,1%	106,7%
4.	Сомбор	20.450	30.159	36.750	135,3%	88,3%	79,7%
5.	Сремска Митровица	16.163	31.236	43.281	106,9%	91,5%	93,9%
6.	Суботица	24.954	31.942	42.992	165,1%	93,6%	93,2%
СРБИЈА		15.116	34.142	46.097			
^а Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2002. / Министарство Финансија ^б Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2011. / Министарство Финансија ^в Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2017. / Министарство Финансија							

ЗАКЉУЧАК: Основни закључак је пад просечних зарада изабраних Градова у односу на државни просек у посматраном раздобљу 2002-2016. При томе, зараде из 2002. године су у 5 од 6 Градова значајно више од државног просека, а код Панчева су готово 2,5 пута више. Панчево је такође једини Град који је сачувао просечну зараду изнад државног просека током целог раздобља. Одступање 2002. године је једино приметно у случају Сремске Митровице, где је просечна зарада 2002. године била тек нешто виша од државног просека (107%), али је то и једини Град који није имао нагли пад односа просечне зараде према државном просеку у раздобљу 2002-2011. и који је имао раст овог односа у раздобљу 2011-2016. Сходно томе, Сремска Митровица је од последњег по заради из 2002. године постала други град по реду 2016. године. Остали градови су својим учинком по овом критеријуму махом између ове две крајности, али су подаци и према државном просеку и према кретању овог односа негативни. Једино што се може описати као позивно је смањен пад зарада према државном просеку током другог посматраног раздобља (2011-2016) у односу на прво (2002-2011).

УДЕО ЗАПОСЛЕНИХ лица у укупном броју становника Града је приказан кроз број запослених на хиљаду становника (Табела 14). Иначе, Градови у Војводини су током социјализма имали вредности изнад просека СФРЈ по питању запослености. Кикинда, Панчево и Суботица су имали запосленост преко 1,5 пута већу од просека

(Станковић и Шкаламера, 1989). Слично ранијим примерима, неусаглашеност са ранијим пописима по питању становништва на раду иностранству се и овде уочава. На пример, 1971. је пописано њихово место запослења пре одласка у иностранство (Станковић, 2014). Ово је сигурно имало одређени утицај на слику запослености.

ТАБЕЛА 14: Број запослених на 1000 становника по изабраним градовима

БР.	ГРАД КАО ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ	БРОЈ ЗАПОСЛЕНИХ НА 1000 СТАНОВНИКА ¹⁷⁰			ОДНОС ПРЕМА ДРЖАВНОМ ПРОСЕКУ		
		2002. ^а	2011. ^б	2016. ^в	2002.	2011.	2016.
1.	Зрењанин	258	234	270	104,8%	95,1%	94,7%
2.	Кикинда	262	250	248	106,5%	101,6%	87,0%
3.	Панчево	272	258	241	110,6%	104,9%	84,6%
4.	Сомбор	254	228	255	103,3%	92,7%	89,5%
5.	Сремска Митровица	268	188	251	108,9%	76,4%	88,1%
6.	Суботица	271	282	319	110,2%	114,6%	111,9%
СРБИЈА		246	246	285			
^а Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2002. ^б Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2011. ^в Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2017.							

ЗАКЉУЧАК: Два налаза су посебно јасно изражена. Прво, број запослених лица је од 2002. до 2011. године опадао, да би потом почео расти до 2016. Под датим се мисли на апсолутне бројке, тј. на однос запослених према укупном становништву Града. Са друге стране, када се Градови по овом критеријуму упореде са државним просеком по представљеним годинама, уочава се прелаз од стања изнад државног просека код свих градова у 2002. години до стања где су сви Градови осим Суботице испод просека у 2016. години. Овај пад је код неких градова био већи у раздобљу 2002-2011. (Зрењанин, Сомбор, а посебно Сремска Митровица, за преко 30%), док је код других то било у раздобљу 2011-2016. (Кикинда и Панчево). Код Суботице је пораст у односу на државни просек био уочен у првом раздобљу и он је надоместио пад у другом, па је Суботица једини град који је поправио свој однос према државном просеку (за мање од 2%). Позитивно је што је већина изабраних Градова имала позитиван тренд од датом критеријуму за последње раздобље (2011-2016).

¹⁷⁰ Подаци су за годишњи просек, који је аритметичка средина броја запослених за свих 12 месеци.

УДЕО НЕЗАПОСЛЕНИХ лица у укупном броју становника Града је приказан кроз број незапослених лица на хиљаду становника (Табела 15). Иначе, овај показатељ је веома тешко пратити током пописа везаних за СФРЈ, пошто је категорија незапослених у социјалистичком друштву била табу тема. Због тога је она на Попису 1991. године делом подведена под друге категорије активног становништва, као што су *Лице које обавља самостално или са помажућим чланом домаћинства* и *Помажући члан домаћинства*. У неким општинама Војводине лица из ове две категорије су чинила и 1/3 укупног активног становништва (РЗС, 1991).

ТАБЕЛА 15: Број незапослених на 1000 становника по изабраним градовима

БР.	ГРАД КАО ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ	НЕЗАПОСЛЕНИ НА 1000 СТАНОВНИКА ¹⁷¹			ОДНОС ПРЕМА ДРЖАВНОМ ПРОСЕКУ		
		2002. ^а	2011. ^б	2016. ^в	2002.	2011.	2016.
1.	Зрењанин	137	94	71	113,2%	94,0%	74,0%
2.	Кикинда	156	100	82	128,9%	100,0%	85,4%
3.	Панчево	161	92	86	133,1%	92,0%	89,6%
4.	Сомбор	136	80	83	112,4%	80,0%	86,5%
5.	Сремска Митровица	156	81	76	128,9%	81,0%	79,2%
6.	Суботица	122	77	54	100,8%	77,0%	56,3%
СРБИЈА		121	100	96			

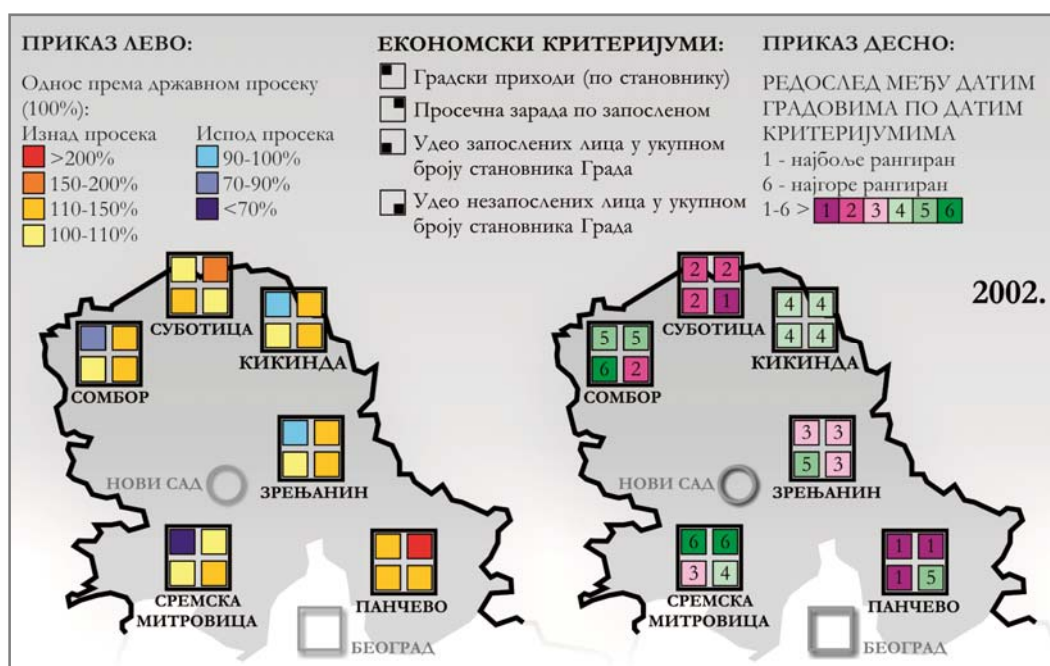
^а Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2002. / Републички завод за тржиште рада
^б Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2011. / Републички завод за тржиште рада
^в Извор: Општине и региони у Републици Србији – 2017. / Републички завод за тржиште рада

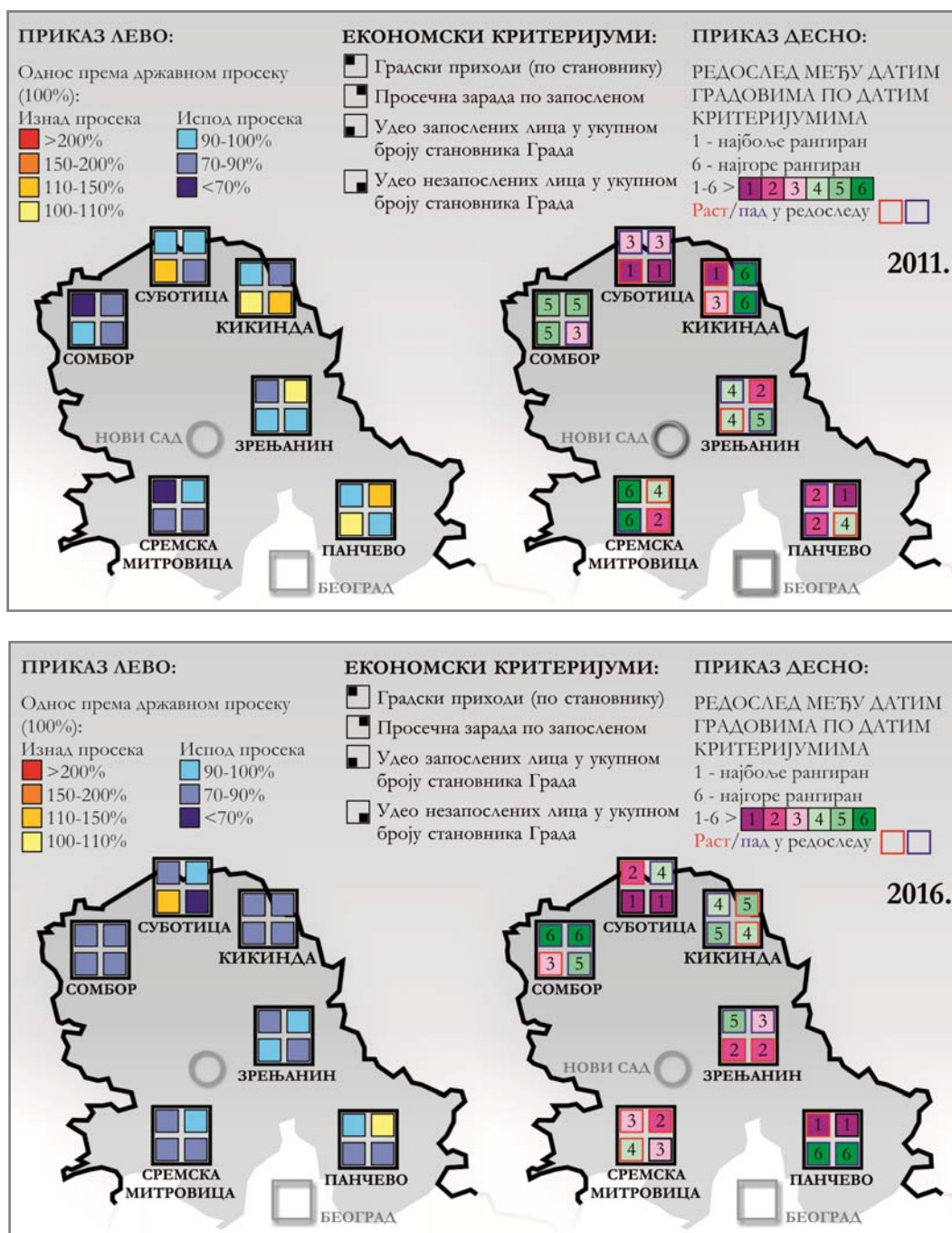
ЗАКЉУЧАК: Најочитији налаз је опште опадање удела незапослених лица спреам укупног становништва по Градовима. Једини изузетак је Сомбор у последњем раздобљу (2011-2016). На први поглед ово је позитивно, посебно ако се ово повеже са претходним налазима да је и број запослених све виши. У том случају се може закључити да је понуда радних места све боља спреам потражње за њима, односно спреам укупног броја становника. Међутим, упоредном анализом се види и да је удео незапослених брже опадао у односу на кретање удела запослених.

¹⁷¹ Подаци су дати за годишњи просек, који је аритметичка средина броја незапослених за свих 12 месеци.

Ако се шест градова упореде међусобно, онда се види да је Суботица у све три истраживане године имала најмању стопу незапослености, која је 2016. године досегла готово упола мању вредност у односу на државни просек. На другом крају је Панчево, које је имало и најмању запосленост 2016. године. Са друге стране, у Панчеву су једино забележене више зараде у односу на просек Србије, као и виши локални приходи. Очигледан је раскорак у обележјима привреде града. Претпоставка је да близина Београда покрива дати раскорак код Панчева.

ЗБИРНА АНАЛИЗА ЕКОНОМСКИХ ПОКАЗАТЕЉА – Циљ провере очекиваног опадања у градској привреди изабраних градова-студија случаја путем четири критеријума јесте смањење неодређености овог услова урбаног опадања на најмању могућу меру. Како су критеријуми међусобно различити неопходно је повезати и упоредити резултате (Слике 85-87).

Слике 85-86: Кретање главних економских показатеља за избране градове-случајеве истраживања спрам државног просека за године 2002., 2011. и 2016. (Аутор: Б. Антонић).

ЗАКЉУЧАК: Тенденције у развоју привреде изабраних градова су приказане кроз њихов однос према државном просеку за четири критеријума (Слике 85-87, лево). Код прва два критеријума, градских прихода и просечне плате, веома јасно се уочава привредно опадање изабраних градова у раздобљу 2002-2011.; док је 2002. године већина градова била изнад државног просека по оба критеријума, до 2011. године

десило се значајан пад испод просека, Потом, до 2016. године код одређеног броја градова дошло је до малог раста или стабилизације висине просечних плата према државном просеку, као и износа градских прихода по становнику, али недовољно да се поврати однос из 2002. године.

Друга два критеријума, стопе запослених и незапослених на 1000 становника, на први поглед и гледано самостално делују охрабрујуће, нарочито у раздобљу 2011-2016. У овом раздобљу код већине градова је технички дошло до пораста запослености и пада незапослености. Међутим, упоредна анализа оба критеријума може дати много озбиљније тумачење. Опадање стопе незапослених је било много брже у односу на пораст запослености, па се овде ствара раскорак, који се може објаснити повећањем удела становништва изван континента радно способних (18-65 година). Србија има негативан природни прираштај од раних 1990-их, уз смањење стопе рађања (Rašević, 2004). Дати тренд је био изражен раних 2010-их и по свим статистичким предвиђањима наставиће се и у будућим деценијама (РЗС, 2016). У складу са овим, смањење континента радно способних је очигледно ишло са порастом континента становништва старијег од 65 година, односно становништво изабраних градова је осетно остарило у целом посматраном раздобљу.

Ако се погледају градови међусобно (Слике 85-87, десно) виде се много разноликији резултати. Очигледно је да су Сомбор и Кикинда најугроженији по питању привреде, док су Суботица и Панчево у најбољем положају. Сремска Митровица и Зрењанин заузимају средину. Са друге стране, најбољи учинак између два раздобља (2011-2016. наспрам 2002-2011.) остварила је Сремска Митровица, док је Кикинда има најлошији. Ово се у случају Сремске Митровице делимично може објаснити што је после 2000. године започело отварање Србије према Хрватској, а Сремска Митровица је најважнији град између Београда и хрватске границе. Код Кикинде је гранични прелаз „Наково“ према суседној Румунији поново отворен тек пре пар година и то за малогранични промет, а од скора се припрема и за аутобуски и теретни промет (Поповић, 2016). Знајући да су ови видови саобраћаја од много већег значаја за привреду, привредна сарадња Кикинде са Румунијом очигледно није могла бити искоришћена током последњих деценија, па је утицала и на опадање града.

Код Панчева у случају економских показатеља постоји низ недоследности, посебно у 2011. и 2016. години. Илустрације ради, Панчево је 2016. године имало највећи буџет

и највише плате међу изабраним градовима, али је са друге стране имало и велик пад запослености и сасвим мали пад незапослености. Уз раније сагледавање да је град имао најниже опадање броја становника, упитно је да ли близина Београда као главног града државе (20 километара раздаљине) доприноси отежаном тумачењу званичних статистичких података услед сложеног утицаја који се јавља између два просторно блиска града.

5.3. УЖА АНАЛИЗА – УЛОГА СТАНОВАЊА У ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ОПАДАЊУ ВОЈВОЂАНСКИХ ГРАДОВА

После потврђивања да градови средње величине у Војводини као изабране студије случаја опадају од почетка 2000-их према међународно значајним одредницама¹⁷² потребно је истраживање тематски сузити на улогу становања у овој појави. Како је становање важна градска намена и има јасан просторни одраз у градском простору, истраживање мора узети у обзир и регионална, пост-социјалистичка обележја урбаног опадања. У релативно бројним истраживањима пост-социјалистичких градова у опадању показано је да и даље нема праве сагласности у вези његовог тачног одређења; чак шта више, осећају се и потешкоће укључења пост-социјалистичког облика опадања у званични међународни теоријски дискурс градова у опадању (Haase и др., 2016с). Овим истраживањем управо се тежи да се дато превазиђе. Због тога је ужа анализа постављена тако да има значај и могућу примену и на ширем, регионалном нивоу. Она се на тај начин може сагледати и као научни допринос целог истраживања, пошто се предложени начин анализе урбаног опадања може употребити и за градове других бивших социјалистичких држава, а нарочито за градове у ближем окружењу (државе бивше Југославије и на околне државе на Балкану).

Овако постављена ужа анализа је обимнија, пошто прво потребно поставити критеријуме путем којих се препознају обрасци развоја становања код градова у опадању у бившим социјалистичким државама. Према закључцима ранијег дела истраживања становање у просечном пост-социјалистичком граду одликује:

¹⁷² Уз већ подвучену неодређеност Панчева, што ће бити додатно истражено.

- 1) Услед нагле урбанизације током овог времена највећи део стамбеног фонда, па, самим тим, и највећи део површина под становањем је изграђен током времена социјализма;
- 2) Индустријализација и урбанизација су биле чврсто повезане из идеолошких разлога, па се тежило да се ново становање смести близу новоподигнутих индустријских зона, које су такође заузимале велики простор у граду; и
- 3) Давање првенства становању великих густина намењених радницима као циљаној друштвеној групи. У складу са владајућим модернистичким стилем у архитектури и урбанизму и потреби што веће рационалности у обезбеђивању станова услед брзе урбанизације грађена су махом насеља масовног становања у виду супер-блока. Због тога су стамбене јединице у оваквим насељима много чешће у пост-социјалистичкој Источној Европи, где оно уобичајено чини 20-40% укупног стамбеног фонда, што је много више него у Западној, Европи, где оно чини до 7% (Dimitrovska Andrews, 2005; Temelová и др., 2011). За потребе овог истраживања, за уочавање социјалистичког модела развоја града, биће узет доњи праг од 20% као доња прихватљива вредност, док је као просечна вредност узета вредност од 30%.

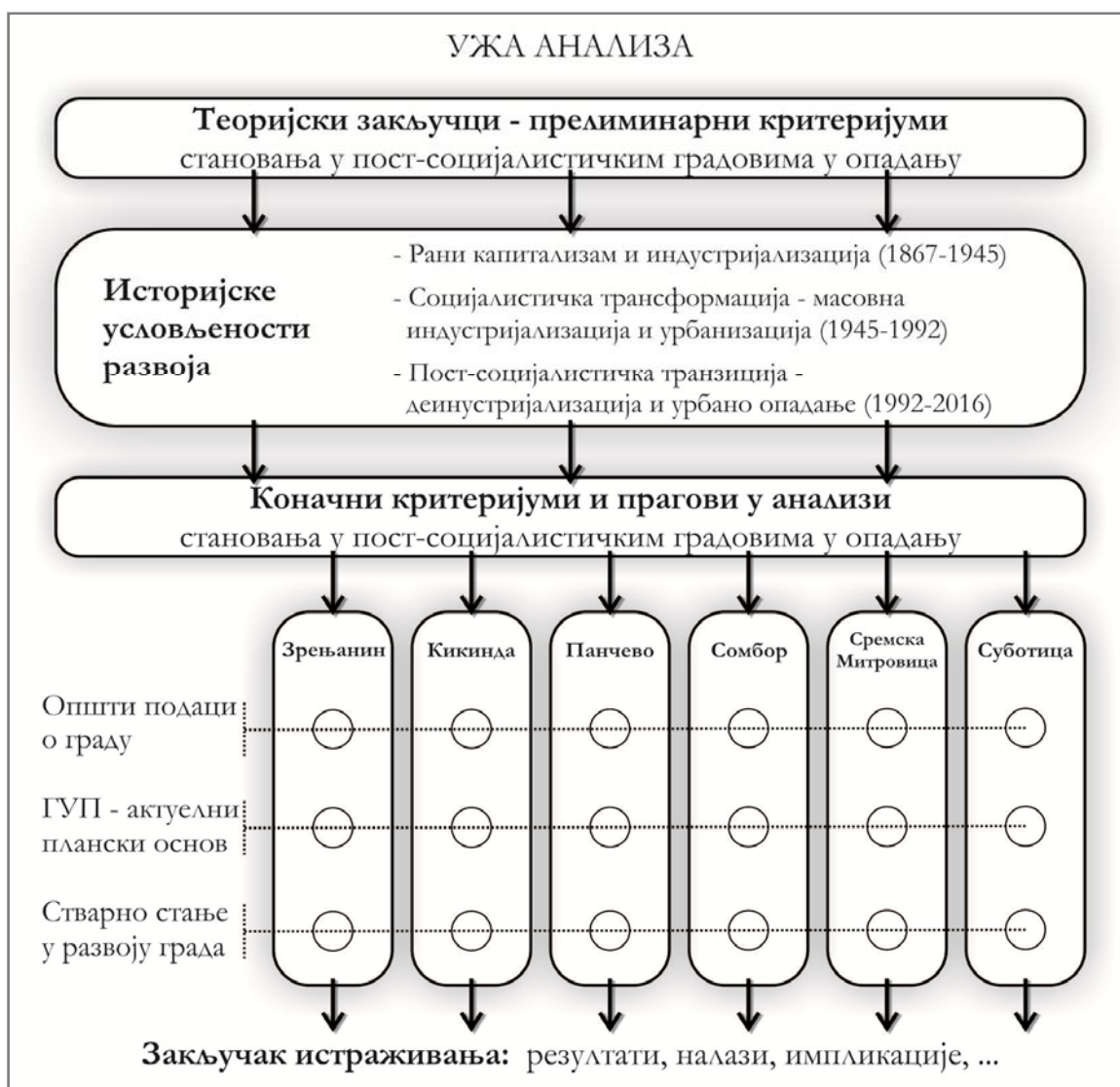
Други низ закључака произилази из описа услова становања у пост-социјалистичким градовима у опадању:

- 1) Нагло (пр)опадање стамбених насеља супер-блокова изграђених у доба социјализма;
- 2) Ограничени развој становања у градском историјском језгру (пресоцијалистичком делу града) и то највише у виду станоградње у виду „енклава новог становања“ уместо шире обнове стамбеног ткива; и
- 3) Нагли развој предграђа, као дотад слабо развијених, у виду насеља слободно стојећих кућа.

Дати закључци ће бити узети као полазиште за успостављање критеријума. Они ће се прво проверити са главним предусловима урбаног опадања на нивоу Србије. Ово подразумева да ће се на почетку анализе дати уводни преглед главних историјских условљености развоја градова-студија случаја по питању урбаног развоја од времена ране индустријализације, са посебним прилозима у вези локално значајних обележја развоја становања. Хронолошки гледано, нагласак ће бити на времену социјализма

као кључном за појаву регионалних обележја урбаног опадања у време пост-социјалистичке транзиције. На основу тога ће се утврдити коначни критеријуми и прагови распознавања урбаног опадања.

По успостављању оквира анализе сваки град-студија случаја је посебно анализиран и то кроз критичку анализу актуелног планског основа и кроз стварни развој становања у граду за већ раздобље 1992-2002-2016. Упоредна анализа планираног и оствареног ће управо омогућити разјашњење улоге становања у процесу урбаног опадања у каснијем делу, кроз разматрање резултата и налаза и повезивање са претходним делом истраживања.

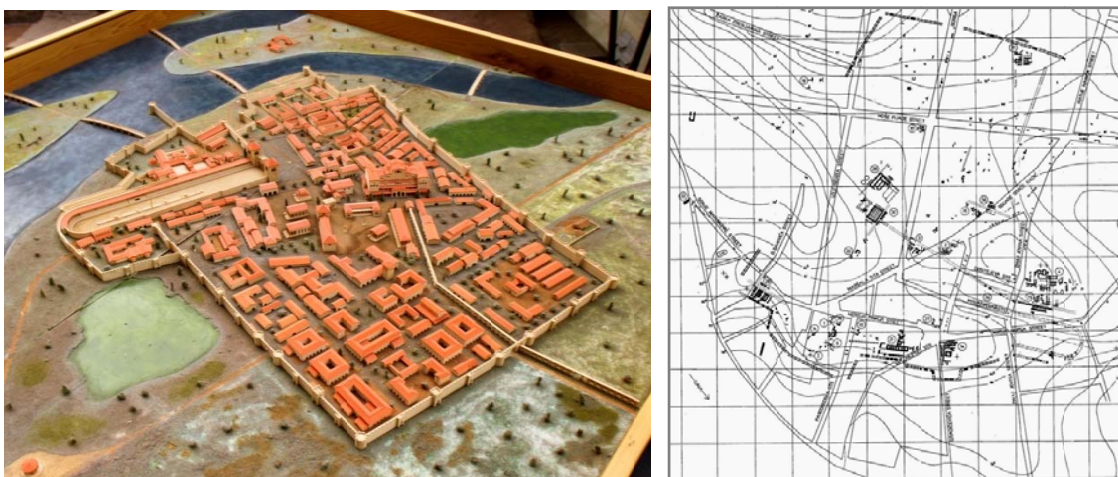

Слика 88: Шема уже анализе образаца становања у пост-социјалистичким градовима у опадању (Аутор: Б. Антонић).

5.3.1. Претходница савремене индустријализације и урбанизације на тлу

Војводине

Подручје данашње Војводине чини јужни део Панонске низије, па је изразито равничарско и погодно за земљорадњу. Због тога је веома рано укључено у цивилизацијске токове (Букуров, 1973). Први је укључен Срем, где је Сирмијум (данас Сремска Митровица) током позне староримске владавине био један од најзначајнијих и највећих градова царства (Слика 89) (Јерemić, 2012). Значај Сирмијума, и поред изразитих прекида у урбаном развоју у каснијим раздобљима, био је толики да се утицај староримске градске матрице осећа у мрежи улица и блокова данашње Сремске Митровице (Слика 90) (Antonić & Đukić, 2016).

Слике 89 и 90: Просторни приказ староримског Сирмијума у Музеју царске палате у Сремској Митровици (лево) и туристички приказ преклапања староримске и данашње мреже улица и блокова изложен у средишњем делу данашњег града (десно) (Аутор: Б. Антонић).

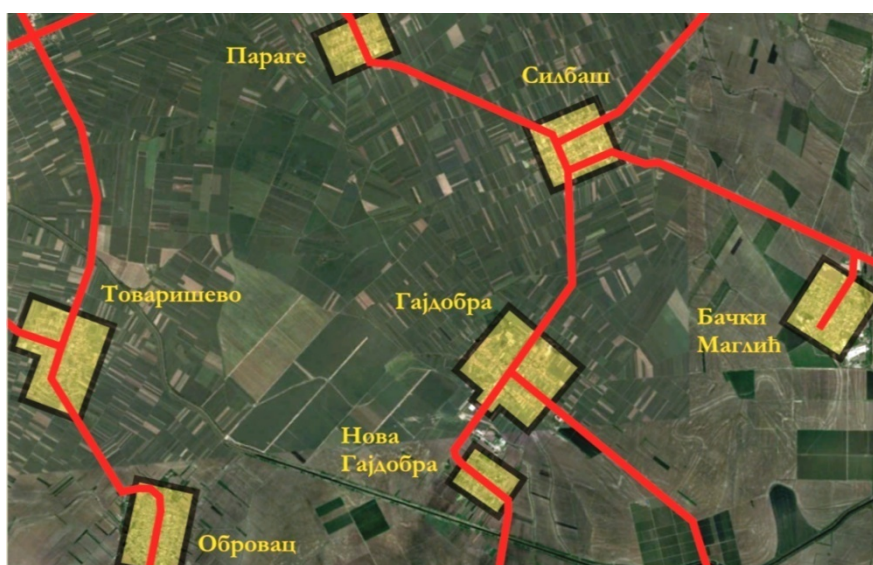
Пропашћу староримске власти долази време ратова и криза, обележено честом променом власти у првим вековима средњег века. Почетком 6. века у јужном делу Паноније се насељавају Словени (ВСУЈИА, 1924). Овим простором потом владају Византинци до 7. века, затим Бугари у 7. веку, па Франци, локално познати и као Фрузи, у 8. веку. Касније је подручје данашње Војводине пар векова било под Угарима, од 10. до 13. века, да би крајем средњег века јужни део био у оквиру српске средњовековне деспотовине. Угарска владавина оставила је највећи траг на урбани и привредни живот овог простора, пошто је са њом дошла и стабилност средишње власти (Ћирковић, 1968). Владавина Угара се поклапа са почетком тзв. високог

средњег века у целој Европи када се услед повољних климатских прилика становништво Европе нагло повећало, а привреда брзо развијала. Због тога се у ово време појавио велики број нових градова, односно обновљен је живот у бројним запуштеним староримским градовима (Беневоло, 2005). Равничарски простор Војводине, са до тада бројним мочварама, је почео да се култивише кроз уређење водотока и грађење насипа. Исти полет је захватио и урбани развој. Сви данашњи градови су се или појавили или обновили у овом раздобљу. Неки од њих су стекли пуна обележја средњовековних градова (Зрењанин, Панчево, Сремска Митровица) (Пушић, 1987).

Развој градова на подручју данашње Војводине у многеме је успорен освајањима Турака Османлија почетком 16. века, када су они заузели целу јужну половину тадашње Угарске, све до изнад Будима (Васин, 2013). Градови на овом подручју су тешко страдали у ратним сукобима (Murphey, 2004; Fodor & David, 2000). Поред тога, нова власт није осигурала њихову обнову, па је дошло до прекида у развоју. Њихово постепено обнављање није било праћено регулацијом као у средњем веку, па су градови јужне Паноније до краја отоманске власти крајем 17. века попримили све одлике спонтано насталих источњачких градова (Gutkind, 1972). Ови градови су такође добили ново, махом муслиманско живље из других делова Отоманског царства, са другачијим обичајима и начином живота (Асип, 2002; Pinon, 2008). По повлачењу отоманске власти из Јужне Паноније повукло се и дато становништво, што је допринело да се и источњачки изглед и начин живота градова на овом подручју готово у целости изгубе (Пушић, 1987).

Највећи утицај по данашњу физиономију градова у Војводини оставила је регулација Јужне Паноније и њених насеља, спроведена током ране власти Хабзбурговаца у 18. веку (Пушић, 1987; Ђукић, 2011). Припајање Јужне Паноније Хабзбуршком царству се десило између 1699. и 1718. (Боаров, 2001). Погранични карактер области ка Отоманском царству на југу допринео је успостављању јаке војне власти и војне границе (Mitev и др., 2010). Поред тога, дуготрајни ратови између Турака Османлија и аустријских Хабзбурговаца око овог простора оставили су пустош и слабу насељеност. Аустријски војни инжењери искористили су овакве околности на најбољи могући начин, кроз плански развој и општу регулацију целог простора, градских и сеоских насеља и њихових атара за све бројније ново становништво

(Симоновић и Рибар, 1993). Већина насеља тада добија ортогоналну мрежу улица и блокова, али су се код одређеног броја постојећих насеља уз прилагођавања задржала обележја или остаци раније спонтано развијене матрице из средњовековног и/или отоманског раздобља (Djukić, Stupar & Antonić, 2018). Процес регулације је спроведен веома брзо и рационално, па је целокупан простор данашње Војводине за пар деценија сасвим измењен из спонтаног и прилично пустог у правилан и релативно насељен (Слика 91) (Ђукић, 2011).

Слика 91: Правилност сеоских атара и парцела (њива), као и ортогонална матрица насеља у средишњој Бачкој (Аутор: Б. Антонић; Подлога: Google Earth).

Прве претече индустрије на тлу Војводине јављају се у овом раздобљу, а од друге половине 18. века оне су непосредно подстицане од стране аустријског двора под утицајем просвећеног апсолутизма (Пушић, 1987). Услед равничарског карактера овог простора, али и већег дела тадашње Угарске, смештене у срцу Панонске низије, постојали су изванредни услови за пољопривреду. У складу са тим, први привредни погони на прелазу из мануфактурне у индустријску производњу били махом млинови, шваре, суваче и слични погони везани за примарну обраду локалних пољопривредних производа¹⁷³. Ови погони су током већег дела 19. века чинили окосницу тадашње угарске привреде. На пример, 1860-их година извоз брашна из тадашње Угарске чинио је преко 50% укупног извоза ове намирнице на нивоу целе Европе (Szavai, 2012). Ипак, све до друге половине

¹⁷³ На пример, Панчевачка пивара је основана 1722. године, а данас позната Апатинска пивара 1756. године као „Царска пивара“ у Апатину. Кикиндски млин је основан 1862. године, али је имао претечу. У Кикинди и околини је такође током 18. века подигнуто много сувача за млевење жита.

19. века не може се говорити о масовности индустријског развоја нити о усаглашеном развоју и умрежавању постојећих мануфактура и ситних предузећа.

5.3.2. Главна обележја развоја војвођанских градова у време раног капитализма и индустријализације

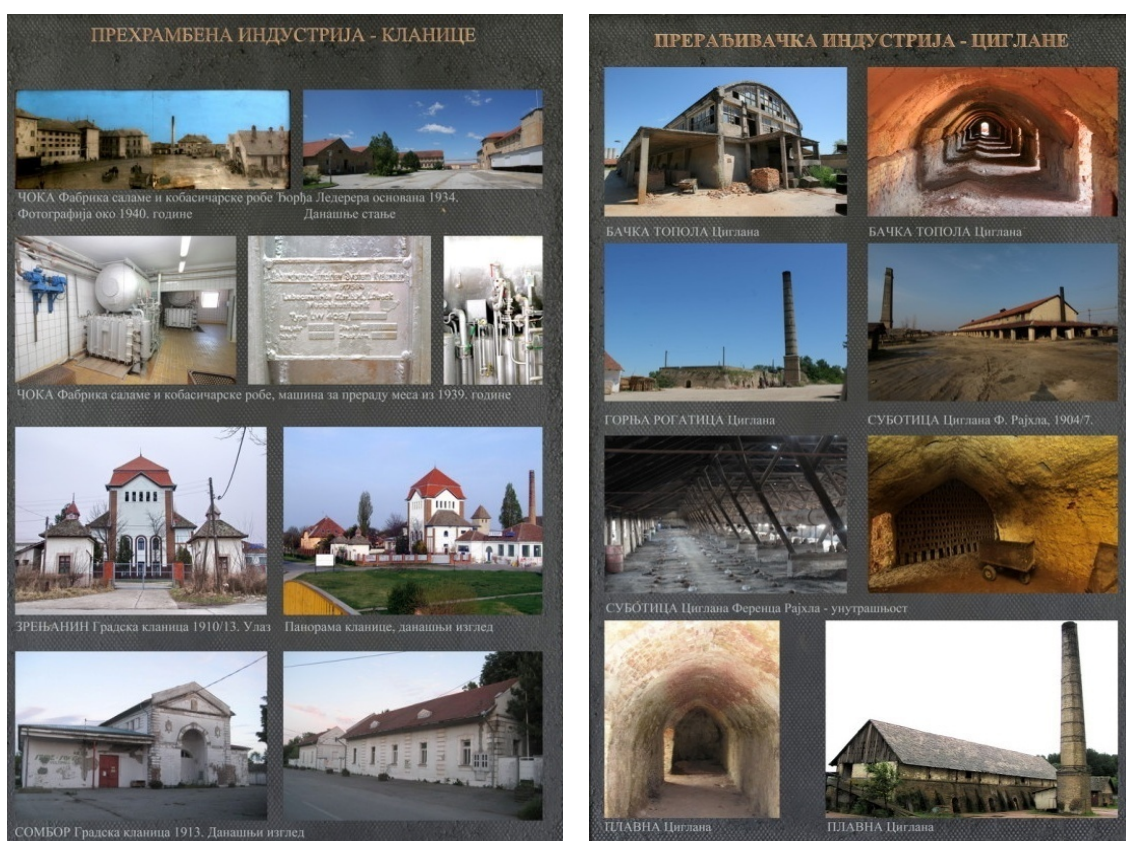
У складу са постављеним теоријским оквиром историјски преглед генезе градова почиње од времена ране индустријализације на просторима данашње Војводине приближно на почетку последње трећине 19. века. Војводина је тада била део Краљевине Угарске у оквиру Хабзбуршког царства. Тачну или, макар, кључну годину је тешко одредити. Према ранијим подацима индустријски развој угарског дела царства започео је од 1870-их година. Претходно су Буном из 1848/49. године укинута су феудални односи и кметство, што је био битан подстрек за развој ране индустрије која је користила погодност понуде све бројније радне снаге у градовима где се досељавају ослобођени кметови (Taylor, 1948). Затим, 1870-те године су непосредно после тзв. Аустро-угарске нагодбе из 1867. године, којом је дотад јединствено Хабзбуршко царство претворено у двојно – Аустроугарско царство (Berend, 2005). Ова промена дала је већу аутономију угарској половини, што је снажно утицало на друштвене и привредне реформе. Као исход тога дошло је до утврђивања капитализма и нагле индустријализације (Szakály, 1980).

Ако се 1867. може посматрати као година-прекретница у политичком смислу по почетак индустријализације, онда се друге године могу означити као кључне у привредном смислу. Као и широм Хабзбуршког царства, од кључног значаја за почетак индустријализације на тлу Војводине био је развој железнице (Good, 1984). 1857. године први воз је стигао до Вршца као првог града у данашњој Војводини¹⁷⁴ (Вебер, 2011). У следећих четврт века железница је стигла до свих већих насеља у данашњој Војводини, мењајући значајно њихов развој и утичући другачије на ширење градске матрице (Пушић, 1987). Почетком 20. века простор данашње Војводине је имао најгушћу железничку мрежу у целом Подунављу (Прчић-Вујновић, 2015).

Слично индустријском полету у целом царству као и широм Источне Европе, и у Краљевини Угарској се следећих пола века, до Првог светског рата, десио привредни

¹⁷⁴ Као и на тлу данашње Србије. Илустрације ради, до Београда је железница стигла 1883. године.

препород под утицајем брзог развоја индустрије. Ово се може назвати и „мађарском индустријском револуцијом“ (Szavai, 2012). Подручје данашње Војводине је такође било под утицајем овог развоја, с тим што је положај на ободу Угарске и према сиромашнијем суседу, Краљевини Србији¹⁷⁵, утицао на нешто спорији развој. Због тога је простор Војводине и даље сматран житницом Аустроугарске (Прчић-Вујновић, 2008). Ипак, уз дотад преовлађујућу млинску индустрију, почињу се развијати и индустрија меса и шећера (Слика 92) (Каравида, 2015). Развој се још више уочава у прерађивачкој непрехрамбеној индустрији, где се дешава прелаз из некадашњих мануфактура у прве индустријске погоне и комплексе. Нарочито се истиче развој индустрије грађевинских материјала (циглане) (Слика 93), а нешто мање индустрије текстила и намештаја (Вујовић, 2015). Развој ове нове привреде махом је био усредсређен на највеће градове (Пушић, 1987).

Слике 92 и 93: Развој индустрије у Војводини крајем 19. века на примеру кланица (лево) и циглана (десно) (Аутори: В. Каравида и Ј. Вујовић; Извор: <http://www.zrenjaninheritage.com/archives/13080>).

¹⁷⁵ До 1878. године Србија је била аутономна кнежевина у оквиру Отоманског царства, На Берлинском конгресу 1878. године добија независност, а већ 1882. године постаје краљевина.

Савременици су учили и брз развој привреде војвођанских градова, па су постојала и виђења да су неки од њих постали индустријска средишта (Пушић, 1987). Међутим, оваква гледишта више су била поређење са временом пре индустријализације него што су одражавала стварни степен развоја индустрије. Индустрија на простору Војводине је до Првог светског рата била у почетном ступњу развоја. Она није успела потиснути и даље јако занатство по војвођанским градовима, као окосницу његове привреде до друге средине 19. века (ПКВ, 2008).

Почетне депеније индустријализације одразиле су се значајно и по демографске прилике у војвођанским градовима, па је ово раздобље обележено дотад највећим повећањем броја становника у њима (Табела 16). „Карактеристично је да су пре буне 1848/49. сви војвођански градови доживљавали мањи годишњи прилив становништва него у другој половини [19.] века“ (Пушић, 1987, стр. 23). Ипак, нису сви градови доживели једнако овај демографски препород (Табела 16). Укидањем војне границе, које се десило 1881. године, Сремска Митровица и Панчево добијају статус слободних градова уместо војних средишта, па је упоредо управно и привредно уздизање допринело јачем демографском расту – оба града су удвостручила своје становништво до Првог светског рата. Са друге стране, Сомбор, који је имао права слободног краљевског града већ од средине 18. века и био седиште простране Бачко-бодрошке жупаније (округа), је 1851. године имао преко 22.000 становника, што је било више од тадашњег Београда и Загреба; за следећих пола века број становника у граду се повећао свега 30% (Пушић, 1987).

ТАБЕЛА 16: Упоредни преглед броја становника по највећим градовима Војводине у раздобљу 1850-1910. (Пушић, 1987; Ђукић, 1998):

ПОПИС	Зрењанин	Кикинда	Нови Сад	Панчево	Сомбор	Сремска Митровица	Суботица
1850.	16.769	14.577	20.000*	12.843	22.886	5.000*	33.000
1880.	19.529	19.845	21.325	17.127	24.693	7.144	-
1900.	25.953	24.419	28.763	18.512	29.036	11.510	81.464**
1910.	26.006	26.795	33.714	20.808	30.039	12.909	46.000
1910/1850.	1,55	1,84	1,69	1,62	1,31	2,58	1,39
* - Процена / ** - са околним насељима							

Последица демографског раста било је и просторно ширење војвођанских градова (Ђукић, 2011). Оно се одвијало нарочито у складу са развојем железнице, па се градови развијају ка оном ободу где је смештена железничка станица. Нова индустријска постројења су такође ту смештана, стварајући најстарије индустријске зоне у Војвођанским градовима (Пушић, 1987). Стара млинска индустрија у Сремској Митровици, Зрењанину и Кикинди је управо смештена уз градске железничке станице¹⁷⁶. Тамо где су сировине одређивале место индустрије грађени су посебни колосеци до датих места. То је случај са старом цигланом у Кикинди, из које се касније развио велики комплекс „Тоза Марковић“, а која је била везана за налазишта глине као сировине на југу града, супротно од места железничке станице. У Сремској Митровици развој дрвне индустрије био је непосредно везан за допремање дрвета рекама Савом и Дрином из шумовите Босне, што утицало да се предузеће „Варда“ са овом делатношћу смести западно од тадашњег града, на месту где Сава дотиче до њега, а потом и изгради посебан колосек одатле до најближе железничке пруге. У Суботици је развој прве индустрије био дуж главне железничке пруге јужно од градске железничке станице, необично смештене до ужег историјског језгра¹⁷⁷.

У складу са значајним развојем у ово време израђују се бројни градски грађевински правилници на основу којих је одобрavana нова изградња, а јављају се и први регулациони планови у војвођанским градовима. Због тога се деценије прве индустријализације крајем 19. века могу означити и као почетак урбанистичког планирања на овим просторима (Пушић, 1987; Ђукић, 2011).

Становање као најзаступљенија намена свих градова-студија случаја је такође имало буран развој. Просторни развој становања прати већ истакнуте трендове и развија се све чешће уз индустрију, односно све ближе железничким станицама као новим чвориштима развоја уместо дотад неприкосновеног главног градског трга као трговачко-занатског средишта. Ипак, много значајнија новина је била појава наменски грађеног становања за потребе индустрије и железнице. Оно се јављало у оквиру (стамбених) колонија (Слике 94 и 95) (Радовановић, 2015). Први примери се граде већ крајем 19. века, а чешће пред Први светски рат. Први примери су били у

¹⁷⁶ На основу теренских истраживања. Ова индустрија и данас постоји: „Житопромет“ у Сремској Митровици, „Кикиндски млин“ у Кикинди и „Житопродукт“ у Зрењанину.

¹⁷⁷ На основу теренских истраживања и у разговору са стручњацима из установа надлежних за урбанистичко планирање ових градова.

виду породичних кућа, да би се временом јавило вишепородично становање. Овим се дати тип становања први пут јавља на тлу данашње Војводине. Поред тога, од првих примера релативно малих насеља са једноставним грађевинама јављају се сложенији облици грађевина, као и све већа насеља, од којих нека добијају и пропратне садржаје јавних служби и централних намена. Ово је особено за два једина плански настала насеља уз експлоатацију сировина у Војводини: Беоцин и Врдник (Радовановић, 2015). Осим у овим посебним примерима, колоније се обично срећу у већим градовима и уз индустрију и железницу, па им често дугују своја имена (нпр. железничке колоније).

Слике 94 и 95: Примери зграда из првих стамбених колонија на тлу Војводине, изграђених пред Први светски рат (Аутор: Д. Радовановић; Извор: <http://www.zrenjaninheritage.com/archives/13080>).

Ипак, удео становања у колонијама, као и у вишепородичном становању, био је занемарљив у већ образованим градовима. Као посредни доказ тога може се навести да вишепородично становање изграђено пре Првог светског рата чини данас мање од 0,25% укупног стамбеног фонда у данашњој Србији (Јовановић Поповић и др., 2013). Чак и ако се зна да је напреднији положај градова у Војводини значио већу заступљеност вишепородичног становања у колонијама у односу на градове Средишње Србије, он никако није могао бити већи од пар процената у било ком од истраживаних градова. Такође, приземне зграде су чиниле окосницу урбаног ткива војвођанских градова. На пример, оне су чиниле, преко 95% укупног броја зграда у Новом Саду, а у Суботици са мањом густином насељености чак преко 99% (Прчић Вујновић, 2008).

Раздобље индустријализације и нагле урбанизације током трајања Аустроугарске нису оставили само позитиван утицај на становање. Негативне последице биле су исте оне које су се виделе и у већ истакнутим санитарно-хигијенским недостацима пренасељених градских четврти у већим градовима царства. Сликосит је опис ових супротности на случају Суботице, која је по броју становника била највећа међу истраживаним градовима, а и најразвијенија по многим мерилима:

„Иза репрезентативне слике центра са новоизграђеним спратним палатама, поплочаним, асфалтираним и озелењеним улицама, још увек се налазио један заостао, нехигијенски и нездрав град, без водовода и канализације, који је у оквирима Мађарске предњачио по смртности. На спољашњем изгледу Суботице, између урбанизованог и лепо уређеног центра вароши и заостале блатњаве периферије са ниским кућама од набоја, биле су уочљиве противречности капиталистичког доба“ (Поповић и Динић, 1978, стр. 83).

РАЗДОБЉЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА (1918-1941) односи се на време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929) и Краљевине Југославије (1929-1941). Први попис у оквиру нове државе показао је да је подручје данашње Војводине са 1/3 градског становништва било најурбанизованије у оквиру Краљевине СХС (Петовар, 2003). Поред тога, већина истраживаних градова (и Нови Сад) је била сличне величине. Међуратно раздобље као релативно кратко није посебно издвојено, пошто се у случају шест градова-студија случаја десила привредна стагнација и сасвим мали демографски раст од 5-20%. Овакви токови развоја нису значајније утицали на урбани развој градова (Пушић, 1987), па нису допринели ни развоју становања у њима. Може се издвојити неколико разлога за стагнацију:

- Први разлог је појава центризма ка Новом Саду. Пре рата већина градова је имала значајну локалну аутономију засновану на тековинама слободних краљевских градова (Пушић, 1987). Губљењем градске аутономије у значајној мери је угрожен и привредни положај датих градова;
- Други разлог стагнације се може наћи у политичким приликама на нивоу Краљевине СХС. Простор Војводине био је међу најразвијенијим и најбогатијим у новој држави. По успостављању Краљевине СХС само је на подручју Бачке и Баната било 21% свих предузећа у Краљевини СХС, одмах иза Словеније (ПКВ,

2008). Држава је стога Војводини наметнула много више порезе него остатку државе као својеврсан вид ратне одштете (Прчић-Вујновић, 2008);

- Поред тога, повлачење нових граница ка Мађарској и Румунији додатно је неповољно утицало на привреду нових пограничних градова. Суботица је новом границом изгубила значајан део подручја пласмана својих производа (Прчић-Вујновић, 2008). Услед тога, индустрија у граду је назадовала у међуратном времену (Поповић и Динић, 1978). Слично је задесило и друге градове. Сомбор је поред новог положаја на ободу Краљевине СХС изгубио и улогу управног седишта Бачке, док је Кикинда изгубила стратешки важан положај као место на средокраћи путева између Сегедина и Темишвара, као тада највећих градова јужне половине Панонске низије (Деметер и др., 2008).

Стагнација изабраних градова-студија случаја је била у изразитом раскораку према привредном и демографском полету Новом Сада. Он постепено постаје политичко средиште простора данашње Војводине, да 1929. године добио и статус управног седишта ширег подручја, пошто је изабран за седиште Дунавске бановине (Поповић, 1954). Сходно томе, Нови Сад је једини и осетио значајне промене у општем урбаном расту (Пушић, 1987). У складу са тим, дошло је и до наглог развоја становања и стамбених насеља. Ово није само квантитативно, по обиму станоградње, већ и квалитативно, кроз увођење нових типова становања, попут вишепородичне стамбене изградње у историјском језгру (Слика 96) и насеља луксузнијих породичних слободно стојећих кућа са елементима вртног града на западном ободу тадашњег града (код Јодне бање).

Слика 96: Низ 'Бановинских зграда', подигнутих у међуратном раздобљу, преко пута здања Дунавске бановине у језгру Новог Сада (Аутор: Б. Антонић).

5.3.3. Главна обележја развоја војвођанских градова у време социјалистичке трансформације

За разлику од претходне целине, у случају овог раздобља 1945. година стоји јасна разделница. 1945. године је завршен Други светски рат на тлу тадашње Југославије, а он је представљао велику прекретницу не само због свих тешкоћа које са собом носи ратно стање, већ и због потпуне промене политичког и друштвеног система државе после рата (Науг, 2012). Југославија је 1945. године постала социјалистичка држава федералног уређења по узору на уређење социјалистичких република у оквиру СССР-а (Jenne, 2004). Међутим, већ 1948. године резолуцијом Информбироа долази до политичког разлаза између вођа ФНРЈ и СССР-а, Тита и Стаљина, што је значило и напуштање совјетског модела социјалистичког/комунистичког политичког и друштвеног уређења и постепено утврђивање 'сопственог пута' у развоју социјализма, познатог као радничко или социјалистичко самоуправљање (Liotta, 2001; Stupar, 2015). На спољном плану, ово је значило да се ФНРЈ¹⁷⁸ у следећим годинама приближила идеји несврстаности између капиталистичког Запада и комунистичког Истока, чинећи једину европску државу у покрету несврстаних земаља у првим деценијама постојања покрета. Овакав положај између два блока држава супротних по политичком и друштвеном уређењу је дубоко утицао и на токове и узоре у архитектури и урбанизму (Stupar, 2015). У складу са тим он је утицао и на другачији развој југословенских градова и становања у њима, где су се спајала обележја планске и тржишне привреде уз велики значај децентрализације државе (Петровић, 2004; Antičić, 2016).

Децентрализација је такође омогућила јединствен развој Војводине као аутономне покрајине у оквиру Социјалистичке републике Србије. АП Војводина у данас познатим границама, састављене од Бачке, Баната и Срема, је успостављена упоредо са успостављањем нове политичке социјалистичке власти после Другог светског рата. Каснијим државним реформама током 1960-их и 1970-их АП Војводина је добила значајна овлашћења, што је допринело јачању регионалног идентитета у односу на остатак СР Србије (Dragojević, 2008). Знајући да идентитет у значајном мери утиче и огледа се кроз простор (Knopf, 1996), тако се и војвођански идентитет временом оцртао кроз развој војвођанских градова.

¹⁷⁸ 1945-1963, касније СФРЈ - 1963-1992.

Урбани развој војвођанских градова се, у складу са напред изнетим, кретао између посебности југословенског социјалистичког система и регионалног идентитета Војводине, заснованом махом на јединственим историјском наслеђу из хабзбуршког и аустроугарског раздобља. Поред тога, дати развој није био константа, већ процес који прошао кроз неколико ступњева на нивоу целе Југославије (Obradović & Mitković, 2012):

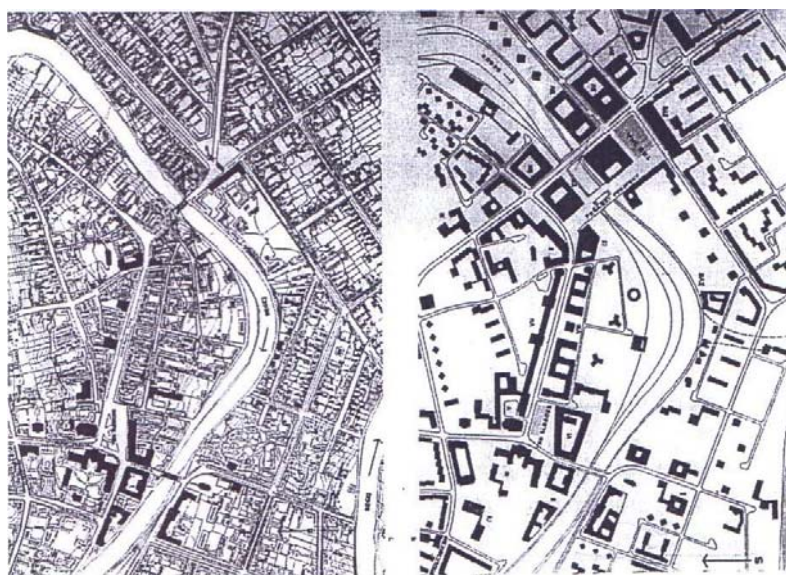
- 1) обнова и реконструкција (1948-1961),
- 2) раст и привредне реформе (1961-1974),
- 3) самоуправљање (1974-1985) и
- 4) дугорочна привредна стабилизација (1985-1990).

Већина војвођанских градова је крај Другог светског рата дочекала са одређеним последицама ратних дешавања, али без масовног рушења као у случају неких градова Европе. Првих послератних година је дошло до обнове градова и привреде у њима, али уз дубоке промене везане за успостављање социјалистичком система, које су значајно одразиле по југословенске градове. Неке су биле везане за ниво целе Југославије, попут национализације предузећа и станова, аграрне реформе или увођења планске привреде. Војвођанске градове је нарочито погодила национализација индустрије, пошто је ово био један од индустријски боље развијених делова Југославије. Већ 1945. године национализовано је 516 од укупно 922 индустријска предузећа у Војводини или 50% (ПКВ, 2008). Кроз процес национализације извршен је и попис индустрије, што на осликава структуру индустрије и даље веома везане за богато пољопривредно наслеђе (Табела 17):

ТАБЕЛА 17: Индустрија у Војводини после Другог светског рата (ПКВ, 2008)

БР.	ИНДУСТР. ГРАНА	БРОЈ ПРЕДУЗЕЋА	УДЕО (у %)	БР.	ИНДУСТР. ГРАНА	БРОЈ ПРЕДУЗЕЋА	УДЕО (у %)
1)	Млинска	312	33,9%	7.	Енергетика	48	5,2%
2)	Прехрамбена	46	5,0%	8.	Текстилна	91	9,9%
3)	Кудељна	124	13,4%	9.	Кожарска	21	2,3%
4)	Грађевинска	187	20,3%	10.	Технолошка	14	1,5%
5)	Машинска	28	3,0%	11.	Дрвна	25	2,7%
6)	Хемијска	24	2,6%	12.	Рударска	2	0,2%

Са друге стране, Војводина и још неки мањи крајеви Југославије¹⁷⁹ су имали посебности послератног развоја у виду колонизације новог становништва на месту и у насељима која су до Другог светског рата припадала некадашњој немачкој мањини (Djurić, Ćurčić & Kicošev, 1995). Да би све наведене реформе уопште спровеле у дело била је утемељена изразита централистичка политика, која није допуштала градску самоуправу. Тек од почетка 1950-их година постепено долази до препуштања одређених права градовима и градским општинама (Пушић, 1987). Уставним реформама 1969-1974. је остварена децентрализација увођењем тзв. комуналног система, чиме су општине (и, посредно, градови) добили велика овлашћења у области урбане и стамбене политике. Ипак, у једностраначком систему тадашње СФРЈ овај потез се пре може схватити као пренос одређених полуга управљања са вишег на нижи ниво владајућег Савеза комуниста (Петовар, 2003).

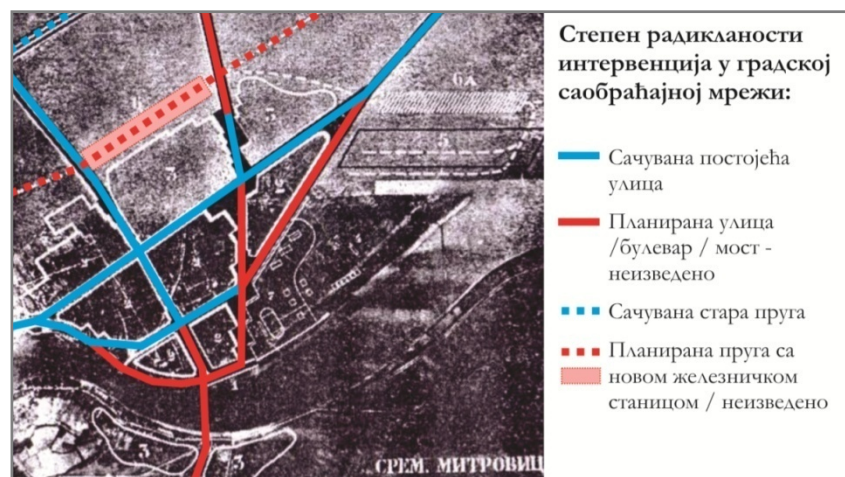

Слика 97: Радикалност директивног урбанистичког плана Зрењанина из 1958. године (аутор: арх. Борко Новаковић) у делу историјског језгра града (извор: Ђукић, 2011).

Ово се на пољу урбанистичког планирања видело кроз доношење прве послератне генерације директивних урбанистичких планова. Кроз њих су у многоструку истакнута нова и прилично радикална виђења очекиваног урбаног развоја војвођанских градова у будућности (Слика 97), везана за идеолошко одбацивање наслеђа прошлих епоха (Пушић, 1987). У први мах, овако радикалне захвате спречила су финансијска

¹⁷⁹ Уз Војводину, вршена је и колонизација у Барању и источну Славонију у Хрватској, на место немачке мањине, као и колонизација Истре на место значајно умањене италијанске мањине.

ограничења градова у послератном раздобљу, па је степен њиховог спровођења био веома ограничен (Слика 98) (Ђукић, 2011). Током каснијих деценија процес планирања био је све мање наметан споља (директиван) и радикалан. Друга (1961-1974), а нарочито трећа генерација (1974-1985) урбанистичких планова је, уместо радикалности, показала све већи ниво поштовања према затеченим деловима градског ткива и све већи ниво партиципације грађана (Ђукић, 2011).

Слика 98: Неспроводивост радикалних мера директивних урбанистичких планова из 1950-их година на примеру оваквих плана за Сремску Митровицу, аутора арх. Милорада Пантовића из 1953. године (Аутор: Б. Антонић; Подлога: Љ. Пушић, 1987).

Такође, са стабилизацијом прилика у градовима долази од 1950-их година до њиховог убрзаног демографског раста и то углавном досељавањем становништва из околних села, као и досељавањем становништва из других, мање развијених република Југославије¹⁸⁰. Раст градова био је посебно изражен до 1970. година због изразите „урбоцентричне политике“ у већем делу СФРЈ, где се на нивоу локалне самоуправе/општине вештачки подстицао раст града као њеног управног седишта насупрот занемаривању зависних села (Петовар, 2003). Тек се крајем социјализма унапређује квалитет живота сеоског становништва (Веселинов, 1987). Ово је и време када почиње демографска стагнација војвођанских градова (Табела 18).

Поред тога, раст становника, иако присутан у свим већим војвођанским градовима, био је и веома неравномеран, пошто су градови ближи државној граници (Кикинда, Сомбор и Суботица) имали значајно спорији раст броја становника од оних

¹⁸⁰ Нарочито српског становништва из неразвијених крајева Босне и Херцеговине и Хрватске.

удаљенијих од ње, а, самим тим, ближих Новом Саду и Београду (Зрењанин, Панчево и Сремска Митровица). Овде се по расту посебно истиче Сремска Митровица, која је током Аустроугарске као погранични град трпела неповољан утицај тадашње границе на реци Сави (Пушић, 1987). Током социјалистичког раздобља она се готово утростручила. Разлог овоме је и што је она била једини већи војвођански град смештен на најважнијој развојној осовини Југославије, „Путу братства-јединства“, који је спајао Скопље, Београд, Загреб и Љубљану (Лемајић, 2008). Пописи по годинама дају следеће стање по истраживаним градским насељима:

ТАБЕЛА 18: Упоредни преглед броја становника по највећим градовима Војводине на пописима током социјалистичког раздобља (1948-1991) (РЗС, 2014):

ПОПИС	Зрењанин	Кикинда	Нови Сад	Панчево	Сомбор	Сремска Митровица	Суботица
1948.	38.564	28.661	69.407	30.516	33.613	13.183	62.715
1953.	44.168	29.568	76.818	34.748	33.632	15.456	65.718
1961.	55.539	34.055	103.448	46.679	37.760	20.790	74.604
1971.	71.424	37.571	144.774	61.588	44.100	31.986	88.302
1981.	81.270	41.701	178.437	71.009	48.454	37.628	99.840
1991.	81.316	42.938	189.234	72.793	48.993	38.834	99.515
1991/1948.	2,11	1,50	2,73	2,39	1,46	2,95	1,59

Нагли прилив становништва био је делом проузрокован и натпросечно великим улагањима у индустрију током прве половине социјалистичког раздобља у односу на друге привредне гране (Петовар, 2003). Војвођански градови су током овог раздобља добили низ нових друштвених индустријских предузећа, док су многа, која су при национализацији после Другог светског рата била ближа мануфактурама, значајно проширена. Поједина предузећа су запошљавала и више хиљада радника.

Просторни распоред индустрије се такође значајно променио у односу на раније обрасце током капитализма. У складу са начелима планске привреде, нова индустријска постројења грађена су у оквиру нових индустријских зона на ободу градова. Њихово планирање било везано за тада важећа модернистичка санитарно-хигијенска начела одвођења индустријског отпада текућим водама (рекама и водама) (Максимовић, 1948). Сходно томе, нове индустријске зоне су обично смештане уз

реку или већи канал, а низводно од града. Нове индустријске зоне Зрењанина, Панчева, Сомбора и Сремске Митровице су биле, редом, уз Бегеј, Дунав, Саву и Велики Бачки канал, а низводно од самих градова, што је у овим случајевима обично било источно и југоисточно од њих (Слика 99). При томе, други климатски чиниоци нису узимани у обзир, што ће се касније показати као лоше по јавно здравље¹⁸¹.

Једино је код Суботице и Кикинде, као градова без водотока, дошло до проширења постојећих индустријских зона дуж железничких колосека. У овим градовима се стога десило и јасније надовезивање развоја постојеће индустрије на предсоцијалистичко раздобље. На пример, у Кикинди је предузеће за производњу опекарских производа и керамике „Тоза Марковић“ са традицијом од 1866. године током социјалистичког раздобља проширено са новим погонима. Најстарије индустријске зграде из 19. века су током 1980-их (позни социјализам) пренамењене за Центар за ликовну и примењену уметност „Тerra“ са нагласком на скулптуру у теракоти, чиме се чува локална традиција (Слика 100) (Terra, б.д.).

Слика 99: Индустријска зона из социјалистичког времена у Сремској Митровици је смештена уз реку Саву, низводно и источно од града (Аутор: Б. Антонић). **Слика 100:** Кикинда: Центар за ликовну и примењену уметност „Terra“ је смештен у најстаријим зградама опекарске индустрије, која данас послује као предузеће „Тоза Марковић“ (извор: „Terra“, преузето са <http://terra.rs/>).

Нагли прилив становништва са села у градове широм Југославије од 1950-их година почео одмах стварати притисак у области становања, где је већ владала оскудица као последица тешких ратних година. Овим се питање нове изградње уместо идеолошке

¹⁸¹ Ово је закључак из разговора са географом из Сремске Митровице у случају кошаве, као доминантног ветра зими. Зима је годишње доба са највише загађења услед грејања. Дување кошаве из правца југоистока и истока непосредно је носило загађен ваздух од источно и југоисточно положених индустријских зона ка градовима. На пример, у Сремској Митровици је током зимских месеци 1980-их година било немогуће сушити опран веш напољу услед загађења.

тежње уклањања постојеће градње (дате кроз прве планове) све више намеће као императив (Петовар, 2003). Поред тога, стара језгра војвођанских градова су већ од друге половине 1960-их година препозната као вредни елементи наслеђа, па су многе старије грађевине и амбијенти стављени под заштиту (Ђукић, 2011). На тај начин је средишњи део градова био у већини случајева изузет у оквиру политике обезбеђивања новог становања, а примери малобројних стамбених зграда и стамбених суседстава у историјском језгру најчешће нису били већег обима и најчешће су се добро уклопили у амбијент постојећих градских језгара (Слике 101) (Ђукић, 2011). Са друге стране, постојали су и изузеци, посебно у случају Панчева (слика 102).

Слике 101 и 102: Другачији приступ у конципирању стамбених зграда у историјском градском језгру током социјалистичког раздобља: пример уклапања из Сремске Митровице (лево) и пример разликовања из Панчева (десно) (Аутори: Слика 101 - Б. Антонић; Слика 102 - А. Ђукић).

У складу са оваквим правцима развоја, нова стамбена изградња је била везана део изван ужег градског језгра, при чему се уочава изразита разлика између породичне и вишепородичне стамбене изградње. Поред тога, а у складу са споменутом децентрализацијом стамбене политике током 1970-их и 1980-их, локални ниво (општине, градови) имао доста самосталности у уређењу стандарда и норми у стамбеној политици на свом подручју (Hirt & Stanilov, 2014). Ово ће се одразити и по међусобно другачије просторне обрасце стамбене изградње у војвођанским градовима, како по питању положаја и величине стамбених насеља (Слика 103), тако и по питање типологије. На пример, куће у низу као тип становања средњих густина

су веома ретко грађене у већини војвођанских градова¹⁸², али се у неким веома често јављају, попут Панчева или Руме (Ралевић, Антонић и Митровић, 2014). Ово је само један доказ очито другачијих стремљења децентрализоване стамбене политике на нивоу самог града.

У складу са социјалистичким друштвеним уређењем, вишепородична станоградња је грађена искључиво у оквиру друштвеног сектора, где су пресудну улогу имали одбори при друштвеним предузећима, махом индустријским (Tsenkova, 2009; Hirt & Stanilov, 2014). Ипак, изградња вишепородичних станова значајно се разликовала у односу на већину социјалистичких држава, нарочито у последње две деценије овог раздобља (1970-те и 1980-те). Док је у већини ових држава систем станоградње и доделе нових станова био по начелу једноставне државне провизије, у случају СФРЈ он је оствариван кроз Фондове стамбене солидарности, скраћено, стамбене фондове (Петровић, 2004; Antonić, 2017). Предузећа су морала најмање 4% свог нето дохотка преусмерити на улагања у ново становање за своје запослене (Петровић, 2004). Мора се приметити да је овде постојао и „уплив“ тржишне економије. Суштина се заснивала на постојању „квази-тржишта“ нових станова, где се њима трговало између две врсте друштвених предузећа – грађевинских, која су их градила, и осталих, која су имала обавезу да већ истакнут део својих прихода одвоје за обезбеђивање станова за своје запослене (Antonić, 2017). Због тога је добијање стана значајно зависило од значаја и успешности самог предузећа¹⁸³. Са друге стране, овај систем „квази-тржишта“ станова је посредно доприносио и бољој алокацији новог становања, јер су се станови на бољим положајима у граду продавали по вишим ценама, где су грађевинска предузећа имала већу финансијску корист. Ипак, треба рећи да је систем стамбених фондова суштински почивао на социјалистичком моделу стамбене и урбане политике, а станови по новим стамбеним зградама су по правилу били у

¹⁸² Ово је и разумљиво ако се зна да су оне мање рационалан тип у односу на вишепородично становање већих густина, па социјалистичко друштво није имало интерес да улаже у њега у време стамбене оскудице.

¹⁸³ Илустративан је пример разговора са једном колегиницом, планером из Сремске Митровице, која је заједно са мужем добила друштвени стан средином 1980-их година у граду. На основу стамбеног фонда организација сваког супружника је учествовала са по 50% финансијских средстава у новом стану. Како је супруг именоване радио у друштвеном предузећу које финансијски боље стајало и имало већу платежну моћ за стан, десно се раскорак приликом добијања стана. Док је предузеће супруга могло обезбедити половину новца за потпуно нов стан више цене, дотле је организација именоване могла покрити половину само старији стан исте квадратуре и нешто јефтинији. На крају се дати пар одлучио за старији стан, да би скратио време чекања на сопствени смештај.

друштвеном власништву¹⁸⁴. Овај облик становања је у стручним круговима био познат као *Становање са станарским правом* (Милић, 2006).

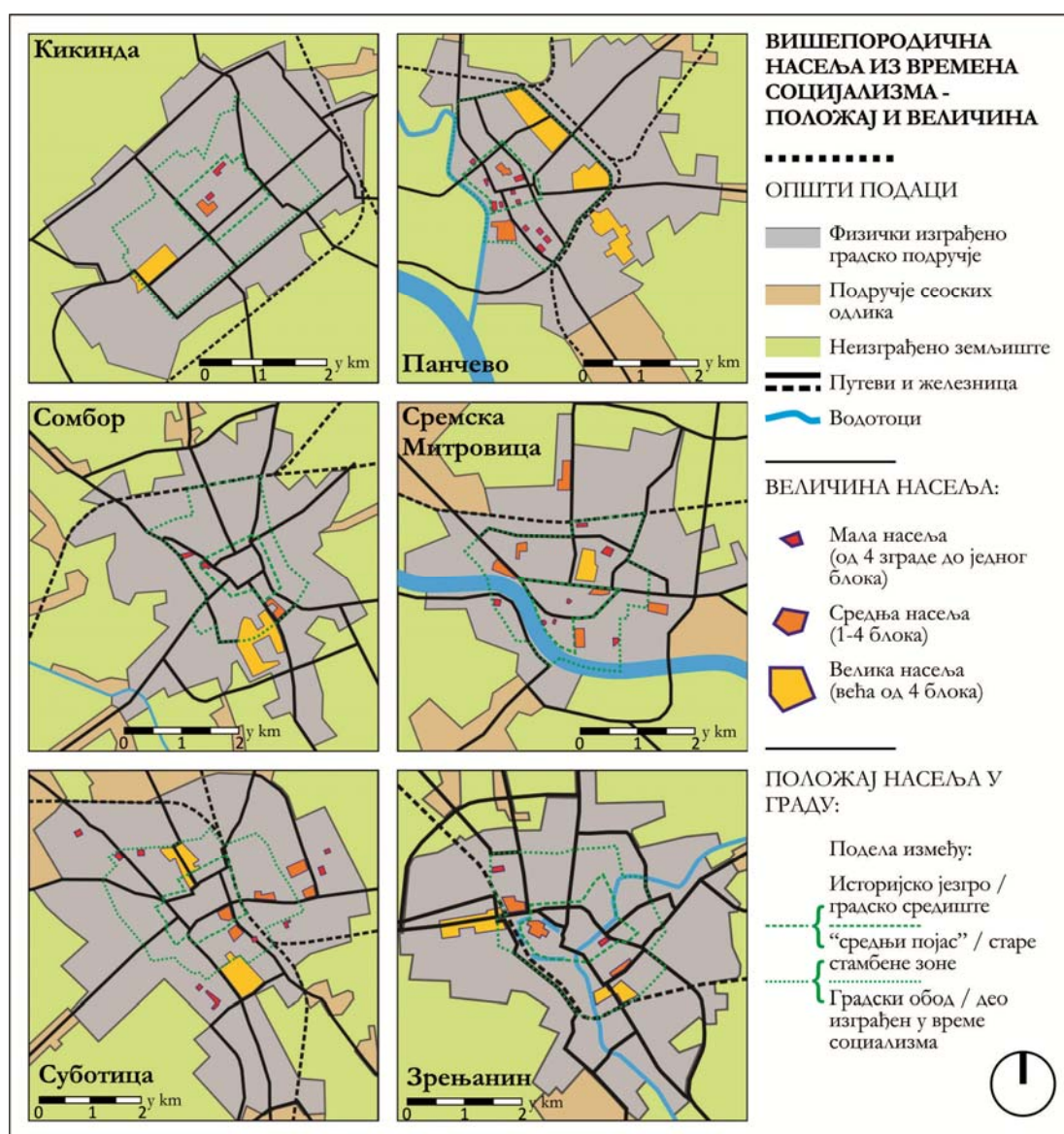
Обим нове стамбене изградње је био значајно већи у време социјализма у односу на претходно, предсоцијалистичко раздобље. Током позног социјализма је „годишње грађено око 2% укупног стамбеног фонда“ (Јовановић Поповић, 2013b, стр. 16-17). Тако је само на нивоу СР Србије од 4.700 изграђених друштвених станова 1955. године станоградња нарасла на 23.500 станова 1975. године (Плавшић, 1996). Укупно гледано по броју стамбених јединица вишепородична стамбена изградња из времена социјализма данас преовлађује на државном нивоу – она је чинила готово 70% укупног фонда вишепородичног становања 2011. године, док је она старија чинила тек 7,5% (Јовановић Поповић, 2013b). Сходно томе, она чини и основу вишепородичног стамбеног фонда у огромној већини градова у Србији.

У просторном смислу, вишепородична станоградња се обично остваривала у насељима у виду супер-блока различите величине и положаја у граду. Квалитет изградње станова у социјалистичким насељима у виду супер-блока је био значајно изнад просека осталих социјалистичких држава (Благојевић, 2007). Ипак, тада савремени истраживачи становања сматрали су да су ова насеља била недовољно опслужена свом потребном друштвеном и комуналном инфраструктуром. Проф. В. Бјеликов (1978) је стога дата насеља назвао „споменицима институције стамбене штедње“ (стр. 2-3). На основу истраживања њиховог положаја у изабраним градовима (Слика 103) сагледава се да су постојали различити приступи смештања нових насеља овог вида. Кључни чиниоци за ово су били (Antonić & Vaništa Lazarević, 2017):

- 1) јефтиније земљиште за градњу на ободу града (Сомбор и Кикинда), али и јефтиније земљиште унутар већ образованих пространих градских блокова (Панчево, Сремска Митровица, Суботица);
- 2) подизање урбанитета кроз градњу дуж улазних булевара као нових „капија“ града (Зрењанин, Сомбор);
- 3) повезивање индустрије и становања (Кикинда, Зрењанин, Суботица).

¹⁸⁴ Мада су их под ограниченим околностима могли купити и приватна лица, на пример, повратници из иностранства са тамо зарађеним средствима.

На основу приказа види се да се да је највећи број насеља у виду супер-блока изван градског језгра, а она која су смештена у њему су обично мања, до неколико зграда. У суштини, може се уочити и да насеља супер-блокова у изабраним градовима-студијама случаја обично нису толико велика да би се означила као насеља масовног становања како се она препознају на нивоу ширег пост-социјалистичког дискурса. Ово је сигурно везано и са величином ових градова (35-100 хиљада становника), мада се у случају Кикинде и Сомбора јављају и насеља која се могу подвести под веома велика спрема мера оба града. Због тога је подела насеља на мала, средња и велика прилагођена локалним приликама.

Слика 103: Просторни распоред и величина социјалистичких вишепородичних насеља у оквиру истраживаних градова (Antonić & Vaništa Lazarević, 2018)

Тачни подаци о уделу вишепородичног становања подигнутог у време социјализма, као важне одреднице социјалистичког града, се статистички не прикупљају на начин који би био одговарајући за ово истраживање. Због тога ће се узети у прорачун одређено поједностављивање, где се статистички приказани станови у стамбеним зграда са 3 или више станова гледају као стамбене јединице вишепородичног становања и где се број стамбених јединица градског подручја добија из односа становника градског подручја и становника Града као јединице локалне самоуправе¹⁸⁵ (Табела 19).

ТАБЕЛА 19: Приближан удео јединица вишепородичног становања изграђених током социјализма (1946-1990) у односу на укупан број стамбених јединица, дат по истраживаним градовима:

Параметар Град	А - Станови у стамб. зграда са 3 и више станова (1946-1990)	Б - Укупан број станова за Град (2011)	В – Удео становника Града који живи на градском подручју (2011)	Приближан удео – А/(Б x В)
Зрењанин	9.043	52.957	62,0%	27,5%
Кикинда	3.357	25.069	64,0%	20,9%
Панчево	14.685	50.089	61,7%	47,5%
Сомбор	5.278	37.029	55,4%	25,7%
Сремска Митровица	4.719	33.001	65,4%	21,9%
Суботица	11.979	63.702	74,7%	25,2%

Извор:

А и Б / Републички завод за статистичку – РЗС (2013). *Станови према врсти зграде*. Београд: РЗС.

В према / Републички завод за статистику – РЗС (2014). *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011*. Београд: РЗС.

Претходним табеларним приказом, без обзира што су добијене само приближне вредности, се јасно доказује да, иако идеолошки битно и, у складу са тим, подстицано, вишепородично становање није било преовлађујући вид становања у

¹⁸⁵ Ово уз претпоставку да се у (сеоским) насељима на подручју јединице локалне самоуправе изван у градског подручја нису градиле зграде. Тачно је да постоје примери, али су они изразито малобројни, са већ објашњеном „урбоцентричном политиком“ која је усмеравала друштвену изградњу у градове као седишта локалних самоуправа (Петовар, 2003).

истраживаним градовима. Породично становање у виду слободно стојећих кућа било је више присутно у већини градова СФРЈ. Ако се узме у обзир цела стамбена изградња током социјалистичког раздобља на тлу данашње Србије (без Косова), онда је 2011. године површина станова у породичном становању била за 50% више заступљена него површина у вишепородичном (Јовановић Поповић и др., 2013). Поред тога, постојала је и разлика између већих градова, обично седишта република и покрајина, где је вишепородично становање преовлађивало, и средњих и мањих градова, где оно било у мањини. Главни разлог је концентрација државне управе и војних кадрова Југословенске народне армије у великим градовима, који су посредно подстицали друштвено усмерену изградњу станова у вишепородичним зградама (Петовар, 2003; Петровић, 2004).

Слике 104 и 105: Насеље слободно стојећих кућа у Сомбору (извор: Сл. 104: Google Earth / Street View; Сл. 105: Б. Антонић)

Иако СФРЈ као социјалистичка држава није давала приоритет породичном становању, држава је ипак створила систем у ком су друштвена предузећа путем повољних кредита подржавала своје запослене у самосталном решавању сопственог стамбеног питања, а где су се они сами бринули око питања парцеле и начина изградње (Петровић, 2004). Они који су изабрали или су били принуђени да свој стамбени простор остваре на овај начин су се најчешће одлучивали за тип који им је допуштао највећи комфор - слободно стојеће куће. Ниво комфора је посебно био подигнут од 1970-их година, са унапређењем стандарда живота (Слике 104 и 105) (Станковић, 2017). Због тога је слободно стојећа кућа далеко најзаступљенији тип данас, са приближно 95% удела међу породичном стамбеном изградњом из времена

социјализма (Јовановић Поповић и др., 2013). Остали типови попут кућа у низу или двојних кућа, ретко су се сретали и то најчешће у најразвијенијим деловима тадашње СФРЈ, попут Словеније (Слика 106) или у насељима ексклузивног типа попут Бежанијске Косе у Београду (Слика 107). Без обзира на тип, нова породична стамбена изградња се по правилу налазила на ободу градског подручја и била је готово једини вид изградње у настајућим предграђима.

Слике 106 и 107: Два насеља кућа у низу из времена СФРЈ: у Новој Горици, у Словенији (лево), и на Бежанијској Коси, у Београду, у Србији (десно) (аутор: Б. Антонић)

Претходно изнете бројке о уделу породичног и вишепородичног становања донекле треба узети за резерву услед великог обима бесправне изградње (тзв. „дивље градње“), која је током социјализма била везана за обод и приградска насеља градова у слабије развијеним деловима Југославије¹⁸⁶ и поглавито у виду породичне стамбене изградње слободно стојећих кућа. Бивша СФРЈ (без Словеније) је по питању бесправне стамбене изградње имала елементе развоја земаља у развоју (Petrović, 2005; Vuksanović-Masura & Moјović, 2008). Такође, по овоме је СФРЈ била јединствена и у социјалистичком свету, па је била сличнија Грчкој и Турској током овог раздобља, које нису прошле кроз социјализам, али су имале велики обим непрописне градње. К. Петовар (2003) тврди да је ово био начин да се на локалном нивоу омогући социјални мир, пошто општинске и градске власти најчешће нису успевале да постигну такав обим станоградње који би био у кораку са потребама демографски брзо растућих градова. Бесправна градња се стога може сагледати и као негативна последица децентрализације, где је присуство овог вида стамбене изградње показивало неспремност и/или неспособност локалне самоуправе да се ухвати у кошпац са стамбеним питањем.

¹⁸⁶ Бесправна стамбена изградња била је много ређа у бившим хабзбуршким деловима СФРЈ.

По присуству бесправне (стамбене) изградње постоји разлика између градова у Војводини и средишњој Србији. Због јачег наслеђа и традиције развијеније градске управе војвођански градови су много боље одолевали бесправној стамбеној изградњи током времена социјализма (Петовар, 2003). Ипак, одређени ободни делови градова су постали места бесправне градње. Оваква насеља и суседства ипак нису имала типична обележја бесправне изградње у деловима Србије јужно од Саве и Дунава, будући да је правилна мрежа катастарских парцела, наслеђена током аустријске власти, допринела већој правилности и релативној „спонтаној уређености“ ових делова градског подручја¹⁸⁷ (Слике 108 и 109).

Слике 108 и 109: Бесправно изграђени стамбени делови на примеру насеља „Радиначки Пут“ у Сремској Митровици (лево) и „Гоге“ у Сомбору (десно) (извор: Google Earth).

5.3.4. Главна обележја развоја војвођанских градова у време пост-социјалистичке транзиције

За разлику од социјалистичког раздобља, где је тадашња СФРЈ представљала по стандарду грађана напредну међу осталим социјалистичким државама (Petrović, 2005), државе-њене наследнице су имале сасвим другачији развој током пост-социјалистичке транзиције. Ово се посебно може рећи за њену прву фазу током 1990-их година, када се одвијала дубока криза на простору некадашње СФРЈ, па је пост-социјалистичка транзиција била много проблематичнија него у многим другим примерима, праћена ратовима и санкцијама (Вујошевић, 2002; Nedović-Budić & Čavrić 2006). У случају Србије 1990-те године су означене и као „блокирана трансформација“ (Лазић, 2000, стр. 33; Петровић, 2004, стр. 149).

¹⁸⁷ На основу разговора са стручњацима из локалних планерских предузећа и теренских истраживања.

Ако се говори о години када на тлу бивше СФРЈ почиње пост-социјалистичка транзиција, онда за то обично узима 1992. година, када се десило коначан распад СФРЈ и стварање Савезне републике Југославије (1992-2003, касније *Државна заједница Србија и Црна Гора*, 2003-2006). Ипак, важне су и друге године. Доласком на власт Анте Марковића 1989. године су започете опсежне економске реформе и увођење тржишта и капитализма. Овај реформски покрет спречио је распад тадашње југословенске државе 1991/92. услед политичких сукоба (Црнобрња, 2007). У склопу ове изабране теме опадања војвођанских градова важна је и година 1989., када је у Војводини први пут забележен негативан природни прираштај, као први на тлу СФРЈ (Stojšin, б.д.). И раније, током 1980-их година, сви релевантни демографски показатељи (стопа рађања, стопа умирања, старење становништва) су били лошији него што су били у просеку за целу СФРЈ (Friganović, 1991). У Средишњој Србији он је негативан од 1992. године (Радивојша, 2016), када је криза већ била у јеку.

У случају већине изабраних војвођанских градова се током 1990-их година десило парадокс у урбаном развоју. Због почетка пост-социјалистичке транзиције, потом значајно оптерећене међународним санкцијама и ратним дешавањима, привреду новоуспостављене СРЈ је убрзо задесио суноврат. Ове привредне тешкоће нису мимоишле ниједан град у држави. Са друге стране, већина истраживаних градова забележила је демографски раст током последње деценије 20. века, посебно ако се узму у разматрање градска насеља и градска подручја као просторне јединице (Табела 9).

Сви градови-изабране студије случаја су током социјализма стекли значајну индустријску основу као окосницу тадашње градске привреде, која је нагло пропала током бурних 1990-их. Са тим је повезан и проблем оскудице квалитетних података у овом кризном времену. Ипак, процењено је да је 1998. године индустријска производња Србије чинила свега 1/3 производње из 1990. године (Zeković, 2000). Војводина је у оквиру ње имала нешто мањи пад индустријске производње, па је удео друштвеног производа оствареног у војвођанској индустрији у односу на републички ниво порастао са 29,6% на 32,1% у раздобљу 1990-1999. (ПКВ, 2008). Без обзира на овај мали пораст удела, лако се може закључити о великом паду индустријских делатности у изабраним градовима током прве деценије пост-социјалистичке транзиције.

После отварања тадашње СРЈ 2000. године као Западу дошло је до привредног опоравка, али са ограниченим дометом. Ова појава је означена као „раст без развоја“ (Vujošević, Zeković & Maričić, 2012, стр. 1707). Њу је могуће објаснити кроз опадање значаја индустрије, будући да је од 1990. до 2012. године ова привредна грана изгубила више од 2/3 запослених, а удео запослених у овој грани међу укупно запосленим је у истом раздобљу опао двоструко, са 40% на испод 20% (Zeković & Vujošević, 2015). Илустративан је опис стања у Зрењанину:

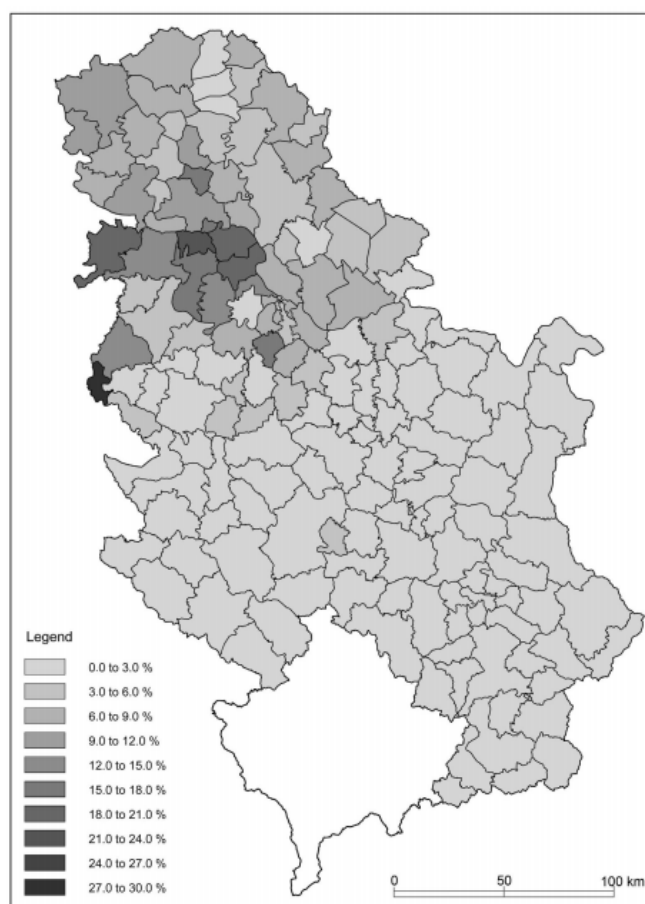
„У Зрењанину, који је био трећи индустријски град у некадашњој Југославији, од краја седамдесетих до данас готово тридесет предузећа је угашено, а велики број људи остао је без посла. Почетком осамдесетих година у Зрењанину је била запослена готово половина становништва, а просечна плата била је 56 одсто већа од државног просека. Након петнаест година запослених је 20 хиљада мање, а зарада је мања за 10% од просечне.“ (Крстић, 2014)

Насупрот пропадању привреде, а нарочито индустрије, градови су током 1990-их година махом расли. Главни разлог је прилив избеглог становништва из Хрватске и Босне и Херцеговине у Војводину¹⁸⁸. Услед снажног избегличког таласа, Војводина је уз Београд забележила пораста броја становника, док је остатак Средишње Србије имао пад; са друге стране, све три целине су имали негативан природни прираштај током 1990-их (Лукић, 2005). Међутим, овако добијено становништво није утицало позитивно по друге демографске показатеље. На пример, потврдило се да услед сличне структуре избеглих лица по питању старосних контингената у односу на затечено становништво ова лица нису допринела подмлађивању војвођанског становништва (Stojšavljević & Pantelić, 2013). Због тога не чуди што су одмах по престанку масовног принудног досељавања избеглих лица са простора бивше СФРЈ у војвођанске градове и општине, на почетку трећег миленијума дошло (поново) до опадања становништва и први пут масовне појаве градова у опадању, као што је и описано на почетку овог поглавља.

Утицај избеглица се нарочито осетио у западној половини Војводине, као ближеј ратним дешавањима и местима исељавања. Према Попису 2002. године највећи удео

¹⁸⁸ Утицај интерно расељених лица са Косова и Метохије се много мање осетио у Војводину у односу на Београд и Средишњу Србију.

избеглица у Војводини је живео у општинама и градовима Срема (Lukić & Matijević, 2006), који је једини имао границу и са Хрватском и са Босном и Херцеговином (Слика 110). Од већих градова, по значајном уделу избеглица истицали су се Нови Сад, Сомбор и Сремска Митровица, нешто мање Панчево и Суботица, док је њихов број био занемарљив у случају Кикинде и Зрењанина, најудаљенијих од осталих република бивше СФРЈ (Vujićinović и др., 2011). Ово је у потпуном сагласју са демографским кретањима током раздобља 1991-2002., приказаним у Табели 9.

Слика 110: Удео избеглих лица у укупном становништву по општинама Србије (Извор: Vujićinović и др., 2011)

Објашњени парадокс демографског раста током озбиљне привредне кризе 1990-их година дубоко се одразио на стање градова у Србији. М. Јањић (2008) је рекао да су током овог раздобља „српски градови постали парадигма вулгарног урбаног раста и неумитног урбаног не-развоја, односно пропадања“ (стр. 44).

За војвођанске градове су 1990-те године у просторном смислу биле нарочито обележене великим присуством бесправне стамбене изградње у виду породичних слободно стојећих кућа, која до тада није имала већи утицај на њихов развој (Петовар, 2003). Ово је био утицај принудног насељавања избеглог становништва, где је тадашња држава кроз допуштање овог вида остварења стамбеног простора чувала социјални мир у тешким социо-економским приликама (Antonić & Mitrović, 2013). Може се рећи да је присуство бесправне градње по војвођанским градовима било сразмерно њиховом „вештачки оствареном“ демографском расту током 1990-их година. На ободу појединих градова су се образовала и цела спонтано настала стамбена насеља, попут Адица у Новом Саду, Јосићког пута у Сомбору, Кудељарског насипа у Панчеву или Мале Славоније у Сремској Митровици. Последњи пример је посебно илустративан, пошто јасно говори о пореклу нових становника.

Иако бесправна градња по градовима није потпуно угашена после 2000. године, она је многоструко смањена и више није имала значај као 1990-их (Simeunsevic Radulović и др., 2013.). Међутим, заоставштина неозакоњене изградње је и даље акутан проблем многих војвођанских градова, пошто неколико узастопних покушаја озакоњења (раније легализације) бесправно подигнутих грађевина нису значајније унапредили постојеће стање. На пример, током поступка легализације из 2011. године у Сремској Митровици је од пописаних 4.490 зграда решено свега 478 или 11% (Божић, 2011). Сложеност целог поступка се сагледава и на основу најновијих података по изабраним градовима-студијама случаја (Табела 20):

ТАБЕЛА 20: Преглед броја захтева за озакоњење бесправно подигнутих грађевина на нивоу Градова као јединица локалне самоуправе:

Параметар Град	Број захтева за озакоњење грађевина	Година	Решено захтева до дате године	Извор
Зрењанин	9.200	2016.	-	Зрењанин, 2016
Кикинда	5.500	2016.	110	Ђуран, 2016
Панчево	5.000	2016.	750	РТВ, 2016
Сомбор	6.500	2015.	-	021, 2015
Сремска Митровица	9.000	2017.	-	М новине, 2017
Суботица	14.800	2017.	12.500	РТВ, 2017

Од 2000. године, тежиште стамбене политике је прешло на вишепородичну стамбену изградњу, са потпуно супротним просторним и типолошким обрасцима у односу на слободно стојеће куће као преовладавајући тип градње током 1990-их. Установа стамбених фондова није одмах угашена са распадом СФРЈ, већ је у мањем обиму обитавала до почетка 2000-их. На пример, у Сремској Митровици је последња стамбена изграђена кроз установу стамбеног фонда 2004. године (Ђukić & Antoniћ, 2016). Као наследници стамбених фондова, од средине 2000-те основане су градске стамбене агенције¹⁸⁹ са широким опсегом деловања у становању и станоградњи (Stanković, 2008). Међутим, транзиционе околности, укључујући ограничена средства за деловање и нејасан и застарео законски оквир, допринеле су да ове агенције остваре скромне резултате (Мојовић, 2008). Ово се вероватно најбоље огледа у веома скромном броју станова подигнутих у оквиру мера социјалног становања. У целој Кикинди је, на пример, подигнута једна стамбена ламела са 3 улаза и 20 станова (Слика 111). У Сремској Митровици је подигнута само једна стамбена зграда са двадесетак станова, док је друга поред ње тренутно у изградњи¹⁹⁰ (Слика 112).

Слике 110 и 111: Примери зграда социјалног становања у Кикинди (лево) и Сремској Митровици (десно) (Аутор: Б. Антонић).

У међувремену приватни сектор је у потпуности преузео иницијативу у вишепородичној станоградњи. Изградња станова се чак сматра једном од најисплатљивијих делатности у српској привреди од кад су уведени тржиште и капитализам (Мојовић & Жерјав, 2011). Сходно већ објашњеном слабом јавном сектору као надзору у области становања, приватни предузетници обично граде стамбене зграде што већих капацитета спрам могућности парцеле и места у градском

¹⁸⁹ понегаде по „социјалистичком моделу“ назване и *Градска стамбена предузећа*

¹⁹⁰ Оба случаја су означена на картама у даљем току истраживања који засебно обрађује ове градове.

тктиву, драстично мењајући месне обрасце живота и оптерећујући пратећу инфраструктуру (Слике 113 и 114) (Polić & Stupar, 2015). Истраживање чинилаца микро-урбанистичких услова (положај у граду и утицај на околно градско ткиво) смештања новог становања у Србији спроведено међу домаћим стручњацима у области урбанистичког планирања, показује да се избор места новог вишепородичног становања првенствено зависи од привлачности његовог положаја у граду. Потреба уклапања у непосредно окружење или однос према непосредном јавном простору и доступној комуналној инфраструктури имају много мању улогу и последично стварају доста тешкоћа у развоју окружења (Antonić & Đukić, 2017).

Слике 113 и 114: Коришћење максималних капацитета парцеле на штету односа према окружењу: примери вишепородичне стамбене изградње из Кикинде (лево) и Сремске Митровице (десно) (Аутор: Б. Антонић)

У случају градова у Војводини, али и шире, у Србији и на тлу бивше Југославије, привлачан положај у граду је близина средишта града и историјског језгра као поново препознатог места трговине и слободног времена (Ђукић, 2011; Polić & Stupar, 2015). Од почетка 1990-их година долази до великог пораста малих приватних трговачких и услужних радњи у старим језгрима војвођанских градова. Овај процес задесио је и друге сличне градове пост-социјалистичке Европе (Наћ, 2005). Међутим, током ове деценије стамбена градња у историјском делу војвођанских градова била је изразито ограничена услед кризе. Од почетка 2000-их година почиње све већи притисак на шире градско језгро, пошто су прописи заштите старих грађевина и амбијенталних целина (најчешће важних градских тргова и пешачких улица) у већини случајева спречили изразито радикалне случајеве новоградње у ужим језгрима као највреднијим градских целинама. Ово је делом утицај и неподесности и застарелости постојеће инфраструктуре ових делова војвођанских градова за

савремени начин живота (Djukić & Antonić, 2016b). На пример, показало се да положај или близина пешачке зоне доводе до оптерећења постојеће саобраћајне мреже и паркиралишта, што се негативно одражава на привлачност становања у оваквом окружењу (Djukić & Antonić, 2016). Због тога се станоградња махом усмерила на прелазну зону између ширег градског језгра и градског обода (између предсоцијалистичког и социјалистичког градског ткива), где су услови градње много слободнији и допуштају већу изграђеност, а и даље добар положај у граду омогућава лаку доступност историјском језгру са концентрацијом централних садржаја. Само је у Сремској Митровици у раздобљу 2005-2014. подигнуто преко 50 нових стамбених зграда, од чега је већина зграда била смештена у овој, „прелазној“ зони (Антонић, 2014).

Слике 115 и 116: Проблематично надзиђивање постојећих стамбених зграда из времена социјализма у Панчеву (лево) и Сремској Митровици (десно) (Аутор: Б. Антонић)

Наслеђено старо становање се први пут јавио као проблем за обнову и одржавање. Као што је већ истакнуто, највећим делом (70%) оно је изграђено у време социјализма, са различитим квалитетом изградње и опремљености, па се време транзиције поклапа са потребом првих капиталних улагања у његову обнову. На подручју Војводине и Србије, као и већег дела бивше Југославије, проблем капиталних улагања у одржавање стамбених зграда је решаван на изразито тржишни начин (Слике 115 и 116). У овим случајевима су се обнова и ново опремање зграде (нови лифт, на пример) остваривали у замену за давање права приватном предузетнику који то обавља да догради спрат са становима на самој згради и потом дате станове прода на тржишту (Vranic и др., 2016). Предност овог начина обнове је боље коришћење постојеће инфраструктуре, али је основно ограничење његова једнократност, будући да се оно тешко може поновити. Тиме је проблем одржавања

стамбених зграда само одложен за одређено време. Поред тога, обнова зграда доградњом често није под стручним надзором, па се мења волуметрија зграде без осећаја за првобитну естетику, а у одређеним случајевима нова решења су изразито некавалитетна. Теренска истраживања показују да немају сви војвођански градови исти удео овако надграђених зграда, те да је он сразмеран демографском притиску током 1990-их, па, самим тим, може се направити веза између бесправне градње на градском ободу и некавалитетне надградње у унутрашњем вишепородичном градском ткиву.

На крају, треба споменути и ново породично становање изграђено уз поштовање прописа, које је све мање присутно у војвођанским градовима и истраживачки је потпуно непокривена тема. Теренска истраживања по градовима-студијама случаја показују следећа три начина ограниченог развоја овог вида новог становања:

- 1) *Образовање засебних, релативно малих суседстава:* Највећи број оваквим насеља је изграђен на грађевинском земљишту наслеђеном и опредељеном за ову намену из времена позног социјализма и често у већ образованом градском ткиву (попуњавање унутрашњости великих градских блокова). Њихова величина иде до 50 породичних кућа слободно стојећег типа. У Сремској Митровици су од почетка 1990-их година овако изграђена свега три суседства, у Кикинди два, у Зрењанину два, у Сомбору једно, у Суботици три и у Панчеву три насеља.
- 2) *Одређени број нових стамбених кућа истог типа јавио се кроз попуњавање полуизграђених стамбених насеља из времена позног социјализма, обично смештених на градском ободу. Ово је сличан образац градње као претходни.*
- 3) *Неки од истраживаних градова имали су већи обим нове прописне градње стамбених кућа дуж излазних праваца из града. Ово се јављало код градова који су и раније имали сличан историјски развој. Пушић (1987) ово именује као салашарски начин просторног развоја и сагледава га код Суботице, Сомбора и Панчева од почетка њиховог савременог развоја. Сходно томе, лабавије границе градског грађевинског подручја омогућиле су код ових градова наставак оваквог развоја, у пост-социјализму.*

Становање и, шире, урбани развој нису без разлога описани пре објашњења оквира пост-социјалистичког урбанистичког планирања у војвођанским градовима, које га по правилу назире и усмерава му развој. Међутим, за разлику од стања после Другог светског рата, када је урбанистичко планирање било револуционарно и радикално и

као такво претходило већој изградњи, стање урбанистичког планирања у случају пост-социјалистичке Србије је сасвим другачије. Прва генерација пост-социјалистичких урбанистичких планова се јавила тек 2000-их година, односно најмање 10 година после почетка транзиције и након највећег обима бесправне изградње по српским градовима. Овај раскорак везан је и за непостојаност законодавног оквира просторног планирања током 1990-их (Djordjević & Dabović, 2009; Nedović-Budić, Djordjević & Dabović, 2011). Посебно су значајни новодонети генерални урбанистички планови, као путокази очекиваног развоја градова у новим, пост-социјалистичким околностима (Stanilov & Hirt, 2014). Сви посматрани војвођански градови су донели нове генералне урбанистичке планове током 2000-их, да би већ од 2010. године неки од ових планова били замењени потпуно новим или су постојећи значајно измењени. Овим се посредно потврђује променљивост и непредвидивост урбаног развоја у условима српске транзиције.

Слика 117: План Детаљне Регулације дела Чонопљанског пута - Блокови 51 и 75 у Сомбору: преплитање санационих мера са мерама планског развоја у регулационом плану (извор: ЈП Урбанизам Сомбор).

У складу са затеченим проблемима бесправне градње велики значај од 2000. године имали су и тзв. „санациони урбанистички планови“ (Слика 117). Њима се тежило регулисању постојећег стања нових спонтано насталих делова града, најчешће на

градском ободу, а у циљу озакоњења бесправне (углавном стамбене) изградње¹⁹¹. Они су били посебно битни за градове са већим присуством бесправне изградње. Тако су за подручје бесправне изградње на подручју насеља Мала Босна и Мала Славонија у Сремској Митровици донети планови детаљне регулације 2010. године (Божић, 2011). Град Сомбор се овде посебно истиче, пошто је последњих година донет низ детаљних урбанистичких планова, који су у себи садржаје и санационе мере у деловима захваћеним бесправном градњом и мере „класичних“ планова, усмерених ка будућем развоју.

5.3.5. Утврђивање критеријума и прагова за анализу образаца опадања у становању у изабраним градовима

Коначни критеријуми анализе, за њих везани начини провере и критични прагови успостављени су после повезивања напред изведених закључака из теорије као прелиминарних критеријума и приказа условљености генезе изабраних војвођанских градова у последњих век и по. Ово је дато кроз следећу табелу (Табела 21):

ТАБЕЛА 21: Преглед критеријума, показатеља и прагова за ужу/просторну анализу:

КРИТЕРИЈУМ	ПОКАЗАТЕЉ	НАЧИН ПРОВЕРЕ / ПРАГ
СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ГРАД (1946-1992)		
Кључан део стамбеног фонда изграђен током времена социјализма	1) Укупан удео целина и блокова образованих у време социјализма у укупној површини физички изграђеног градског подручја ¹⁹²	<ul style="list-style-type: none"> • Просторна анализа • Преко 50% стамбеног фонда изграђено у време социјализма
Стамбене зоне у близини индустријских зона услед идеолошких разлога	2) Уочавање ексцентричног развоја града према индустријским зонама из времена социјализма	<ul style="list-style-type: none"> • Просторна анализа • Описно сагледавање развоја на основу просторне анализе

¹⁹¹ Тежиште ових планова да се уреди постојеће стање доводи у питање смисао појма *Урбанистички ПЛАН*, пошто се планира нешто што већ постоји као датост.

¹⁹² Приликом ове анализе дошло је до упрошћавања, јер је било немогуће засебно анализирати сваку грађевину граду.

Давање првенства вишепородичном становању у развоју становања	3) Удео стамбених јединица у сфери вишепородичног становања из времена социјализма	<ul style="list-style-type: none"> • Статистичка анализа је урађена – Табела 19. - рекапитулација • више од 20% стамбених јединица у сфери вишепородичног становања
ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ГРАД У ОПАДАЊУ (1992-2017) ¹⁹³		
Нагло (пр)опадање стамбених насеља супер-блокова изграђених у доба социјализма	4) Степен обнове насеља из времена социјализма (укључујући већ описан случај обнове уз надградњу)	<ul style="list-style-type: none"> • Просторна анализа • >50% зграда у супер-блоковима обновљено или (и даље) у добром стању
Ограничени развој становања у историјском језгру и у виду у виду „енклава новог становања“	5) Просторни размештај нових зграда вишепородичног становања у старом делу града, образованом пре социјализма	<ul style="list-style-type: none"> • Просторна анализа • <50% нових вишепородичног стамбених града у старом делу града
Нагли развој предграђа у виду насеља слободно стојећих кућа	6) Развој породичног становања на градском ободу (или у предграђима)	<ul style="list-style-type: none"> • Просторна анализа • Уочавање минималног пораста / >5% површине градског подручја изграђено (укључујући и изградњу мимо прописа)

Дати критеријуми ће бити испитани кроз појединачне просторне анализе изабраних градова-студија случаја, на основу података добијених теренским истраживањима и кроз стручан разговор са стручњацима из области урбанизма из датих градова. Анализа сваког града је дата графички, у виду тематске карте. Како се види кроз њих, просторна анализа обухвата и индустријске комплексе и зоне, као важне чиниоце утемељења социјалистичког града. Сходно томе, цело просторно заокружено градско подручје ће бити подељено на стамбени део, привредни/индустријски део и остале делове (центри, зелени, комунални простори и сл.). Сходно теми, у анализи се разликују делови града развијени пре социјализма, током и после, тј. током пост-социјалистичке транзиције, тј. времена појаве урбаног опадања.

¹⁹³ Време између 1990. и 2002. године је узето у обзир, пошто се развој током 1990-их година значајно одражавао на скорашњи развој градова. Ипак, развој од 2002. године, када почиње доминација развоја становања кроз вишепородичну стамбену изградњу је у средишту пажње.

5.4. ЗРЕЊАНИН

5.4.1. Историјске условљености развоја

Зрењанин (раније *Велики Бечкерек* и *Петровград*) се као насеље појављује почетком 14. века. Насеље је имало идеалан положај за услове средњег века, пошто је било положено на окукама меандрирајуће реке Бегеј, која је стога била и пловни пут и одбрана (Пушић, 1987). Насеље је брзо напредовало, изграђени су тврђава, лука и подграђе, да би насеље добило градска права 1422. године. У време пред отоманско освајање град се утврђује, а канали и Бегеј се осигуравају насипима (Ђукић, 1998).

Отоманска владавина донела је целом простору данашње Војводине нове, источњачке црте развоја, што се одразило и на развој градова (Асуп, 2002; Pinon, 2008). Ипак, затечени средњовековни градови су назадовали у непостојаном и слабије уређеном отоманском систему владавине. Ово је задесило и Зрењанин, који брзо пропада услед запуштености водозащитног система, па крајем овог раздобља, у позном 17. веку, епидемије десеткују градско становништво услед ширења мочвара (Ђукић, 1998).

Доласком хабзбуршке власти почетком 18. века Зрењанин није одмах доживео радикалну измену градске мреже. Она је спровођена током целог 18. века и значајно се прилагођавала наслеђеном историјском и органски насталом ткиву и условима меандрирања Бегеја (Ђукић, 2011). Због тога, данашња мрежа улица и блокова представља спој постепеног регулисања основе града са циљем постизања ортогоналне матрице и историјских и природних услова, који су спречили њено потпуно спровођење (Djukić, Stupar & Antonić, 2018). Највећи утицај на регулисање градске матрице имао је велики пожар из 1807. године, који је омогућио и регулисање оних делова који су тражили радикалније потезе, попут градских четврти Буцака и Граднулице (Пушић, 1987).

Развој индустрије у граду започет је доласком железнице 1883. године (Андре, б.д.). Обим изградње индустријских постројења је био већи него у другим војвођанским градовима, чему је допринео и положај седишта жупаније у Угарској (Пушић, 1987). Прва индустријска постројења (млинска, кланичка, шећерана) граде без јасног плана, али под утицајем тржишта. Због значаја железнице она се граде уз железничку

станицу (западни обод града), као и уз колосеке ка Панчеву и Вршцу (јужни обод града). Развој индустрије утицао је и на развој града у овим правцима.

Брз развој Зрењанина у последњим деценијама Аустроугарске ће се у много успоренијем облику наставити у раздобљу између два светска рата. И поред тога, у овом раздобљу град има најмањи удео пољопривредног становништва међу војвођанским градовима, а у индустријским предузећима је запослено више од две хиљаде радника (Пушић, 1987). У складу са овим, тадашњи Петровград је забележио и просторно ширење у западном делу (насеља Стари Багљаш, Путниково, Берберско) где је била смештена железничка станица, као и већина тадашњих индустријских погона (Ђукић, 1998).

И у социјалистичком раздобљу настављен је плански развој. За Зрењанин је 1952. године био припремљен директивни урбанистички план који није никада званично усвојен, већ је нови директивни план усвојен 1958. године (Пушић, 1987). Датим плановима планирана је радикална трансформација старог градског језгра (Слика 96), која никада није спроведена, захваљујући ограниченим средствима, али и протестима грађана, што је на крају значајно утицало да се ово подручје крајем 1960-их заштити као историјско-амбијентална целина. У следећим генералним урбанистичким плановима из 1973. и 1980. године ово је усвојено, чиме је уже језгро града остало у великој мери сачувано од пројеката урбане реконструкције, па и од пројеката новог вишепородичног становања (Ђукић, 2011). Један од највећих достигнућа овог плана спроведених у дело је смештање простране нове индустријске зоне јужно и низводно од града, дуж пута ка Београду. Супротно томе, стара индустријска зона уз железничку станицу је стагнирала, пошто је била окружена становањем.

Зрењанин је током социјалистичког раздобља поред демографског раста забележио и велики просторни раст, за преко 40% (Ђукић, 1998). Ово је био исход делом и одређених одредби главних урбанистичких планова које томе иду у прилог (Пушић, 1987). Највећи део нових површина био је под новим становањем, махом у виду породичних слободно стојећих кућа (Слика 118). Теренским истраживањем сагледава се да се град у овом раздобљу ширио у свим правцима: ка западу (нови део Багљаша), северозападу (дуж Елемирског пута), североистоку (Шумице), југоистоку (Зелено

Поље) и југу (спојна насеља ка Мужљи¹⁹⁴). На крајњем градском ободу је била присутна и бесправна стамбена изградња (Радојчић Оберкнежев, 1986).

Слика 118: Пространо и правилно породично стамбено насеље „Зелено Поље“ изведено у време социјализма (Извор: Google Maps); **Слика 119:** Стварање „западне градске капије“ града кроз изградњу насеља Багљаш на излазном правцу ка Новом Саду (Аутор: Б. Антонић).

Поред тога, град је добио и више нових насеља вишепородичног становања у виду супер-блока. Најстарије је образовано јужно од ужег градског језгра, у оквиру насеља Мала Америка. Ипак, насеља вишепородичног становања су посебно била бројна на југу и западу Зрењанина. На југу су три мања насеља („Руже Шулман“, „Леснина/Достеј Обрадовић“ и “4. јули“) смештена дуж излазног правца ка Београду и близу нове индустријске зоне. На западу је, дуж излазног правца ка Новом Саду, од 1970-их година изграђено веће насеље Багљаш. Поред тога, у граду је изграђено још неколико мањих стамбених насеља. Просторном анализом се јасно увиђа да је алокација ових насеља била позитивна по питању урбаног развоја; ишла је у прилог повећању урбаности и унапређењу визуелног квалитета града дуж кључних излазних праваца (Слика 119) пре него идеолошки наметаној мери да се ново становање изгради поред индустрије као основе социјалистичког града (Antonić & Vaništa Lazarević, 2017).

Зрењанин је још од 1980-их година ушао у фазу стагнације, која је са транзицијом 1990-их прешла у видно урбано опадање. Насељавање избеглог становништва у граду није био значајно спрам других војвођанских градова, па Зрењанин није имао претерано обимне проблеме са бесправном изградњом. Теренска истраживања ово јасно потврђују. Током 1990-их подигнуто је пар зграда у Насељу Руже Шулман као

¹⁹⁴ Мужља је релативно младо насеље. Плански је основана крајем 19. века као самостално насеље мађарских досељеника (Пушић, 1987). 1955. године је прикључена Зрењанину.

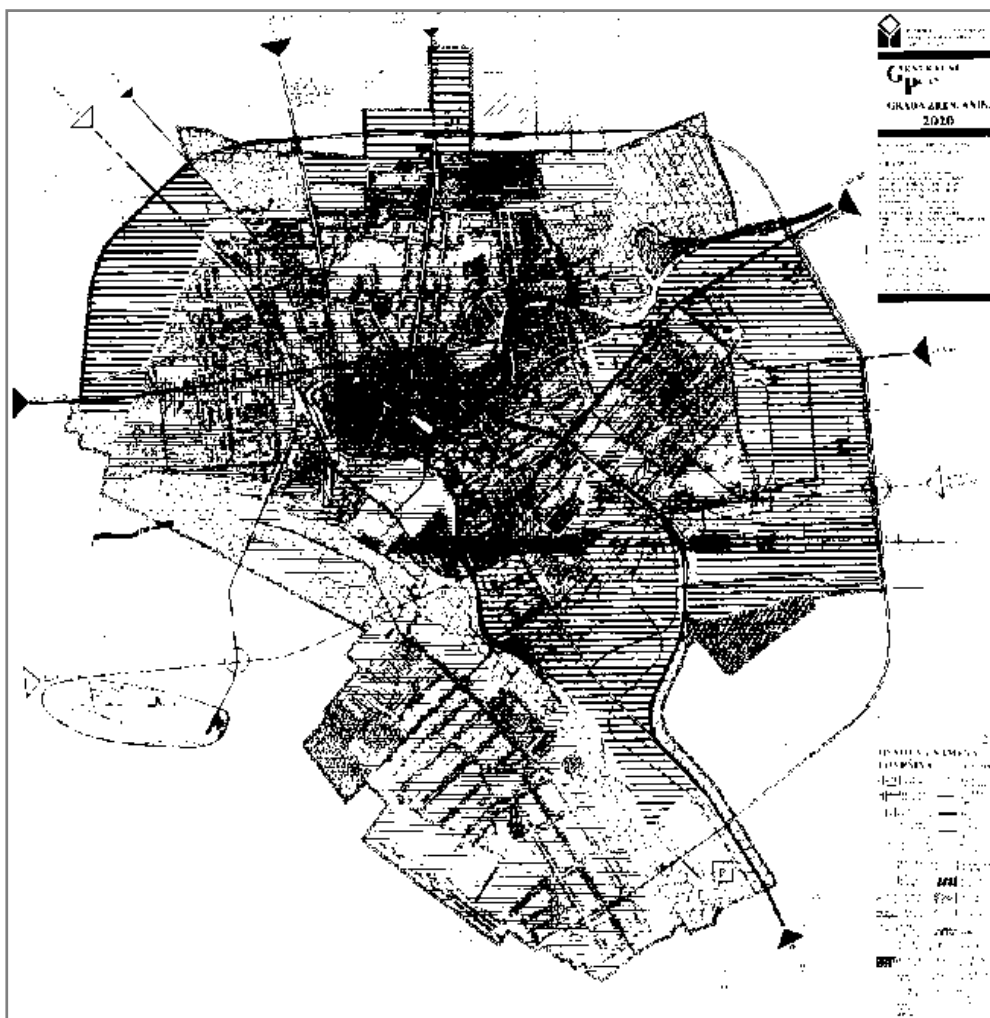
последњих примера стамбених фондова. Слично томе, 1990-их и 2000-их подигнута су свега два стамбена суседства; на југу насеља Зелено Поље и на западу, северни део насеља Берберско (Слика 120). Вишепородична изградња јавила од средине 2000-их година и везана је за шире градско језгро, махом његов јужни део (Слика 121). До данас је подигнуто десетак нових зграда. Поред тога, одређени број зграда из социјалистичког раздобља, посебно оних смештених ближе градском језгру, су обновљене кроз надградњу.

Слике 120 и 121: Примери пост-социјалистичке породичне (лево - Берберско) и вишепородичне (десно - центар) стамбене изградње у Зрењанину (аутор: Б. Антонић).

5.4.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања

Зрењанин је последњи социјалистички генерални урбанистички план добио 1990. године. Дати ГУП је био савремених стремљења и као своју окосницу имао је одрживи развој града, тада велику новину (Ђукић, 1998). ГУП-ом се није тежило проширењу становања, већ се предност дала стварању новог саобраћајног „полупрстена“ са пратећим радним и зеленим зонама (Слика 122). Овај план ће уз измене и допуне 1999. године (УЗ, 2006-09) остати важећи током следећих 16 година.

Слика 122: Генерални урбанистички план из 1990. године: Карта планираних намена (Аутор: ДИУТЗ, 1990).

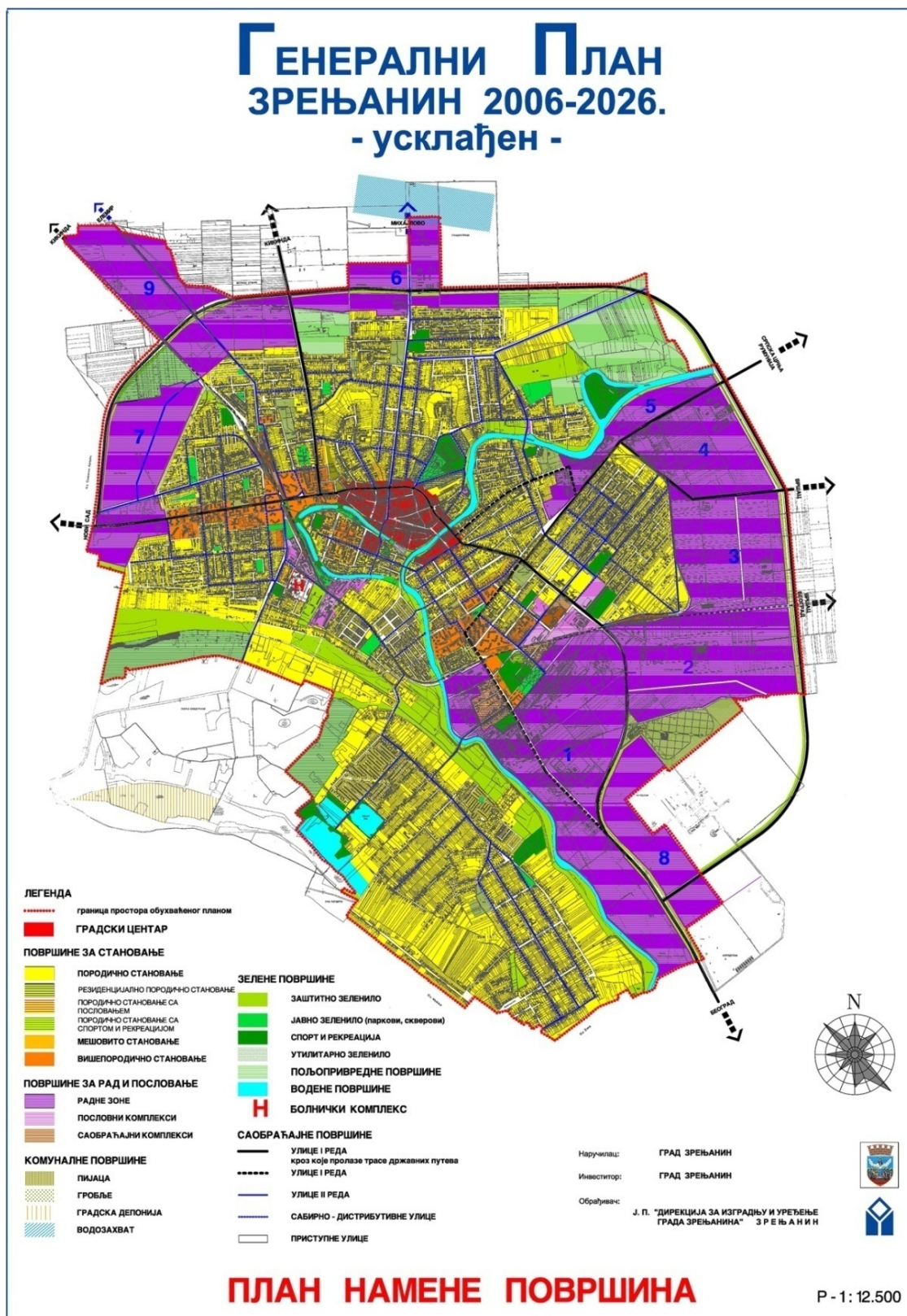
Нови генерални план (ГП) Зрењанина донет је 2006. године, али је следећих година (до 2009.) претрпео значајне измене и допуне, у складу са тешкоћама прилагођавања непредвидивом транзиционом оквиру развоја.

Према демографским пројекцијама, ГП Зрењанина препознао је опадање броја становника током 1990-их година и демографске прилике у граду је означио као сложене. Ипак, ГП-ом је превладао благи оптимизам по овом питању, пошто су планске мере постављене да допринесу позитивним променама у области демографије. Због тога је планско подручје планирано за 87.200 становника за 2025. годину као временски оквир ГП-а. Раније дати резултати Пописа 2011. године, када је уочен још већи пад броја становника, побили су ове пројекције као веома амбициозне.

У складу са позитивно постављеном демографском политиком, планске мере привредног развоја теже што већој ефикасности у обезбеђивању нових радних места. Ово се сагледава и кроз карту планираних намена, где је навећи део до тада неизграђених површина у оквиру граница грађевинског подручја Зрењанина опредељен за развој нових и прилично пространих радних зона. Нове радне зоне су планиране чак и тамо где до тада није било значајнијих предузећа, попут северног обода града (Слика 129).

Од значаја је истаћи да се развој становања истиче већ на нивоу планске концепције. Одговарајући циљ је „утврђивање критеријума и нивоа опремљености земљишта за вишепородичну и породичну стамбену изградњу као и друге релевантне параметре који ће важити за период временског обухвата плана и бити основа за израду планова детаљне регулације“ (УЗ, 2006-09, стр. 8). У складу са тим, стамбена намена чина 40% укупне површине ГП-а (3962 хектара).

Визија становања ГП-а Зрењанина се темељи на прогушћавању постојећих стамбених целина, кроз стварање мешовитих стамбених блокова средње густине насељености у ширем градском језгру и заокружење постојећих стамбених блокова са вишепородичним становањем кроз њихову доградњу и реконструкцију. Слично привредним зонама, и у случају становања ГП-ом се планира ширење, али у мањем обиму. Ширење се примећује дуж јужног обода града, па се планирају нове стамбене зоне на ободу Мужље и у јужном делу Багљаша. Мања проширења се уочавају и на североистоку, у насељу Шумице, као и изградња стамбених насеља на дотад ненасељеним просторима некадашњих меандара око насеља Граднулица (Слика 123). Већина ових подухвата до данас није остварена, мада теренска истраживања показују да се последњих година нова стамбена изградња, иако ограниченог обима, остварује на јужном Багљашу на споју Мужље са остатком града, што значи да се ГП спроводи по питању становања (Слика 120).

Слика 123: Генерални план Зрењанина 2006: План намене површина (Аутор: УЗ, 2006-2009).

Сл. 124: КАРТА ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СТАНОВАЊА У ЗРЕЊАНИНУ

ЛЕГЕНДА:

— Граница физички повезаног изграђеног градског подручја

СТАМБЕНЕ ЦЕЛИНЕ

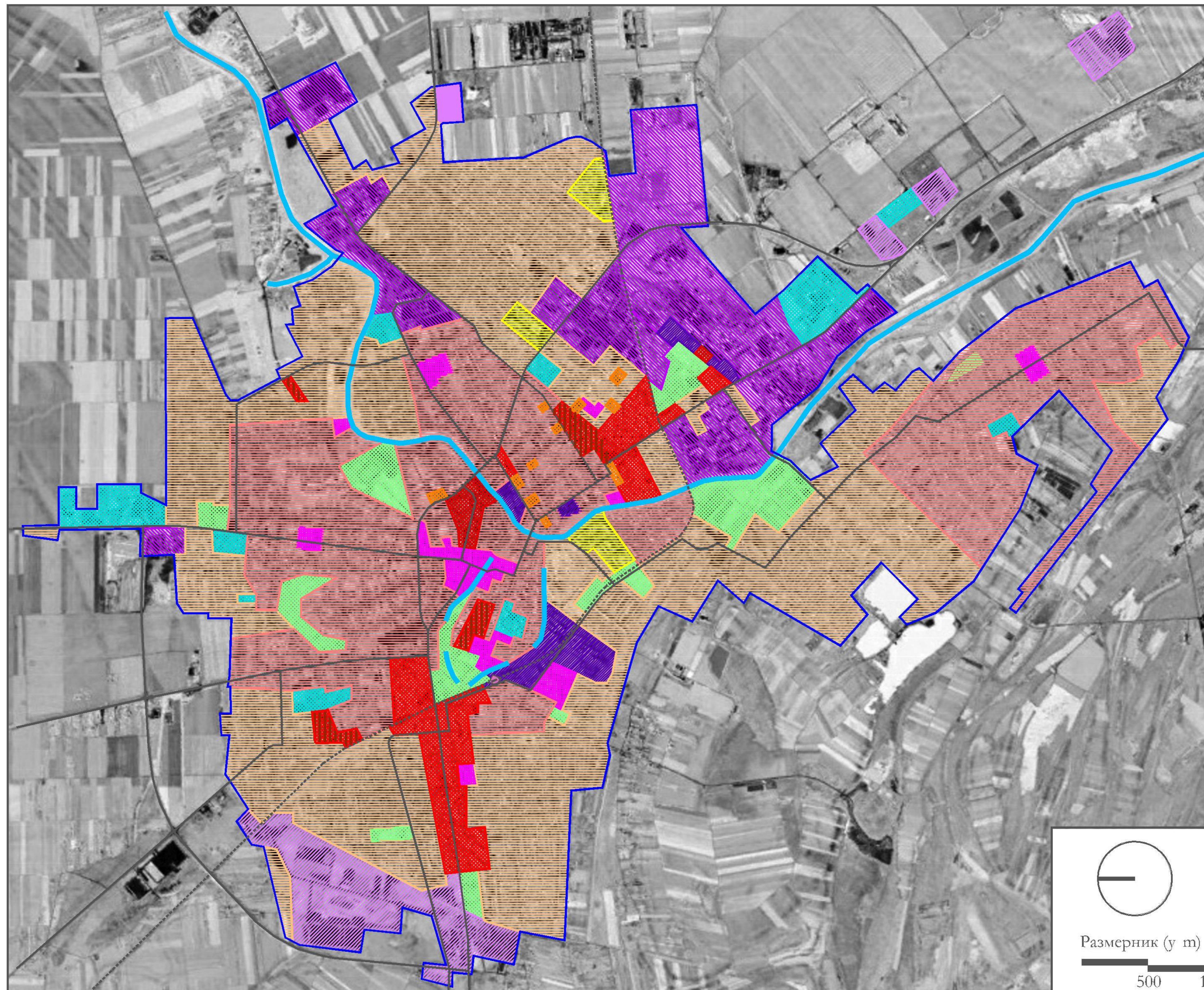
- Пре-социјалистичко вишепородично становање
- Пре-социјалистичко породично становање
- Социјалистичко вишепородично становање
- Социјалистичко породично становање
- Пост-социјалистичко вишепородично становање
- Пост-социјалистичко породично становање
- Обновљено социјалистичко вишепородично становање (уз надоградњу)
- Социјалист. вишепородично становање у лошем стању

ОСТАЛЕ ЦЕЛИНЕ И НАМЕНЕ

- Центри и централне намене
- Индустрijske зоне - пре-социјалистичке
- Индустрijske зоне - социјалистичке
- Индустрijske/радне зоне - пост-социјалистичке
- Водене површине
- Градске зелене зоне
- Комуналне површи
- Главне градске саобраћајнице - путеви
- Железничке пруге са жел. станицом

Размерник (у m)

5.5. КИКИНДА

5.5.1. Историјске условљености развоја

Данашња Кикинда је основана као средњовековно српско насеље под називом *Кекен*, али је све до прикључења овог дела Баната Хабзбуршком царству почетком 18. века била сеоско насеље (Ивић, 1929). Доласком хабзбуршке власти у 18. веку насеље је брзо напредовало. Посебан подстицај томе било је добијање седишта аутономног Великокикинског привилегованог диштрикта 1774. године (Поповић, 1955). Ово је подстакло и просторни преображај града; дотада спонтано развијена Кикинда је у потпуности преобликована, поставши уз одређене изузетке правилно насеље ортогоналне мреже пространих блокова и широких улица (Ђукис и др., 2018).

Кикинда је своју изразито ортогоналну мрежу сачувала и током времена прве индустријализације у другој половини 19. века. У ово време напори су били посебно усмерени на подизање урбанитета и квалитета живота (Ђукић, 1998). Прва индустрија везана је за долазак железнице 1857. године (РТС, 2017). Најстарији индустријски комплекс у граду, Кикиндски млин, изграђен је 1869. године на месту до железничке станице (Ђуран, 2017). На плану града из 1876. године биле су уцртане и суваче. На следећем плану из 1896. године означен је индустријски комплекс опекарске индустрије (данашњи „Тоза Марковић“) на југу, до ког је ишао посебан индустријски колосек железнице.

После међуратне стагнације, град нови развој и индустријализацију доживљава током социјализма. Постојећи капацитети индустрије се шире, али се не оснивају нове индустријске зоне, већ се проширују постојеће на југозападу, уз налазишта глине, и на истоку, уз железничку станицу. Тако је у југозападној зони опекарска индустрија „Тоза Марковић“ добила бројне нове погоне, док су они најстарији препуштени Центру за ликовну и примењену уметност „Terra“. Слично томе, и стари делови Кикинског млина у источној индустријској зони уз железничку станицу су добили нову намену, док је ново постројење млина изграђено у његовој непосредној близини.

Урбани развој Кикинде током СФРЈ је махом везан за спровођење мера из генералних планова. Први генерални урбанистички план града је донет тек 1967. године. Главни циљ плана је био подизање урбанитета и густине изградње без ширења грађевинског подручја (Ђукић, 1998). Сличан циљ истакнут је и у генералном урбанистичком плану града из 1981. године, где је чак грађевинско подручје смањено за 10%. Поред тога, све већа пажња је посвећена развоју центара, како главног градског тако и четири везана за поједине делове града (Ђукић, 1998).

Теренска истраживања показују да је становање у Кикинди током социјализма пратило планске мере. У случају породичног становања, веома присутна појава је била замена старих кућа новим. Потпуно нова стамбена насеља вишег стандарда су често била у оквиру унутрашњости великих блокова, чиме се подизао урбанитет. Она у блоковима ближе градском језгру су била вишег стандарда, док су она на ободу за тадашњи средњи слој. Ширење града кроз ново становање је било осетно ка западу и југозападу, где се налазио највећи број активних предузећа, а куда су водили и главни путеви, ка Зрењанину, Новом Саду и Београду.

Насеља вишепородичног становања су имала сличан развој. Стамбене зграде вишег стандарда су подизане у самом градском језгру, док су оне за раднике смештане у тзв. „Микро-насеље“ у југозападном делу града, а непосредно до већ споменуте велике индустријске зоне. Новији део Микро-насеља из 1980-их година је прави пример достигнућа тадашње југословенске архитектуре и урбанизма. Због доброг решења уређености блокова и зграда овај део насеља је добио и награде на тадашњим смотрема урбанизма, а и данас је очувао квалитет (Слике 125 и 126).

Слике 124 и 125: И данас очуван квалитет простора у Микро-насељу у Кикинди (аутор: Б. Антонић).

Према представљеним демографским подацима Кикинда је прва осетила урбано опадање, одмах по паду социјализма, током 1990-их година. Због тога и није чудно што је током овог раздобља било мало промена у градском становању. Изграђена су два мања стамбена суседства породичних кућа са почецима у последњим годинама социјализма. Такође, од 2005. до 2010. године подигнуто је неколико вишепородичних стамбених зграда, махом на ободу градског језгра, уз већ споменути зграду социјалног становања (Слике 126 и 127). Изградња породичних кућа је такође сведена на минимум. Последњих година у граду се осећа криза у изградњи новог стамбеног простора, пошто не постоји потражња (Вучковић, 2018). Очигледно је да је Кикинда већ ушла у други ступањ урбаног опадања, где постојећи стамбени простор постаје сувишан у односу на потребе градског становништва.

Слике 127 и 128: Примери нове вишепородичне стамбене изградње у Кикинди (аутор: Б. Антонић).

5.5.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања

Кикинда још од времена друге половине 19. века има значајну традицију израде регулационих и генералних урбанистичких планова (Ђукић, 1998). Последњи генерални план донет у време социјализма био је из 1981. године, уз измене и допуне 1991., 2001. и 2003. године (РАПП, б.д.), па је био важећи дуже од једне деценије транзиционог раздобља. Кикинда је добила два генерална урбанистичка плана (ГУП-а) града релативно скоро:

- 1) Генерални урбанистички план Кикинда: План је донет 2006. године, али до 2010. године доживео чак шест измена и допуна; и

2) Генерални урбанистички план Кикинде из 2014. године.

Оба плана обухватају једно (градско) насеље, тј. просторно и функционално градско подручје Кикинде обухвата само градско насељено место.

Први ГУП из 2006-2010. године наставља традицију рационалног коришћења земљишта, с обзиром да је град још прве регулације у 18. веку планиран као насеље релативно мале густине. Због тога укупна површина обухвата ГУП-а 3.191,48 ha (ЗУВ, 2006-2010), односно мање од 1.500 становника по хектару. Ипак, граница планираног грађевинског подручја не одступа значајније од већ изграђеног грађевинског обухвата (Слика 129).

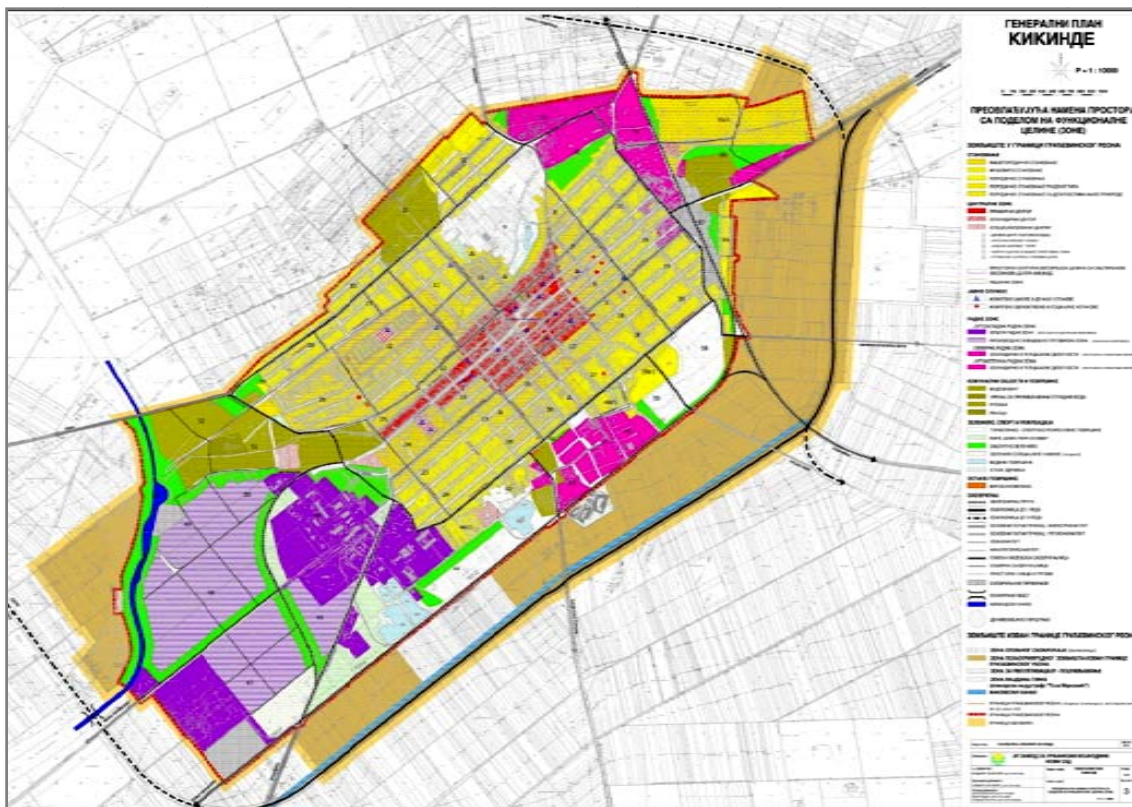
Са друге стране, у оквиру 15-годишњег планског опсега предвиђено је повећање броја становника за 600 лица (2002-2021) (ЗУВ, 2006-2010). Ово је сасвим супротно већ тада владајућем тренду опадања, пошто је град изгубио више од 1.000 становника у раздобљу 1991-2002. Пројекције становништва су рађене за освртом на 30 година, од пописа 1971. године, и обухватиле су време позног социјализма са веома другачијим социо-економским околностима. Као последица добијена је потпуно нетачна слика очекиваног кретања броја становника током времена спровођења плана, после 2006. године.

Такође, ГУП-ом 2006-2010. није планирано просторно ширење становања по ободном неизграђеном земљишту (Слика 130). Предност је дата ширењу нових радних зона на југозападу града¹⁹⁵. Чак се може применити да је велики, спољни део градског језгра, где данас преовлађује становање, планиран као центар, тј. као подручје са претежним централним садржајима.

Што се тиче предложене типологије становања, уочена су четири типа; вишепородично, породично, мешовито између породичног и вишепородичног становања и становање са делатностима мале привреде (пољопривреде). Осим последњег типа, као просторно маргинализованог на крајњем северу обухвата плана, сви остали типови се развијају у већ изграђеном делу града. Гледано из угла становања, овај ГУП не доноси иновације, већ се подржава постојеће опадање густине становања од градског језгра ка ободу града, без подршке развоју мањих центара окупљања као у претходном ГУП-у из 1981. године. Овим се планира

¹⁹⁵ Нове радне зоне до данас нису изграђене.

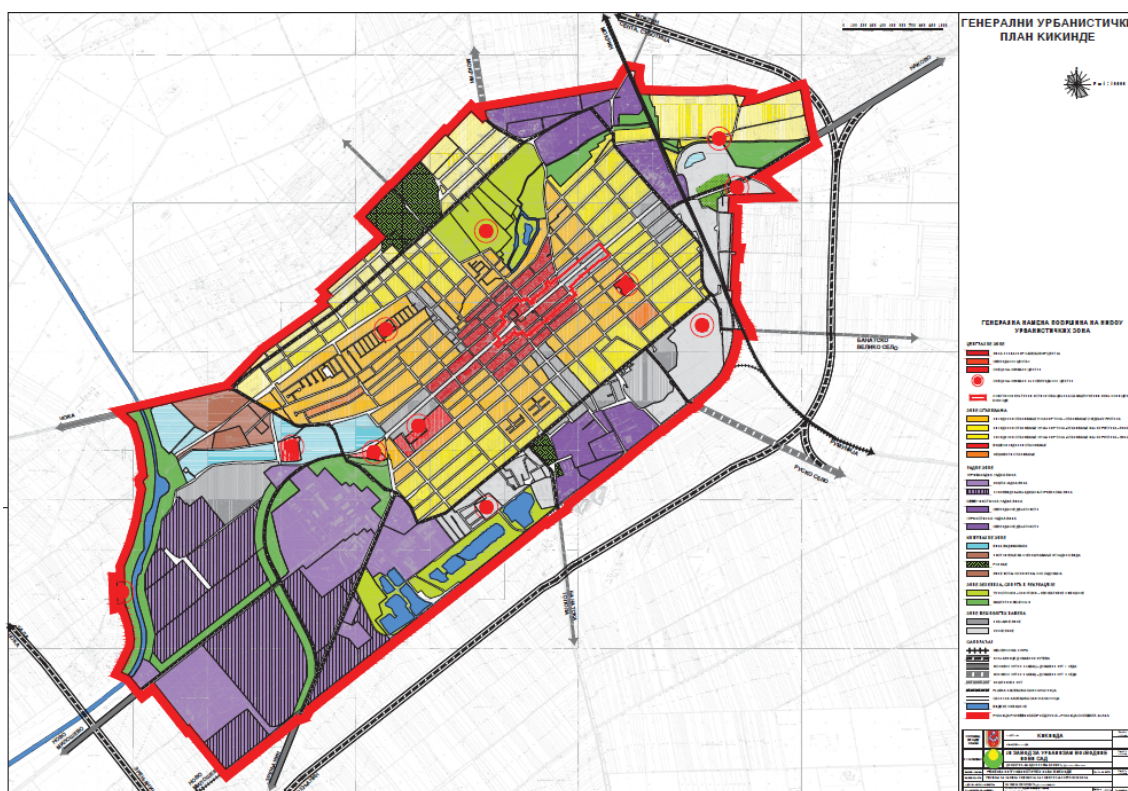
једнополни развој града, што је у суштини супротно светским и регионалним (Источна Европа) тенденцијама вишеполног развоја пост-индустријског града, у оквиру ког се урбано опадање најчешће и јавља.

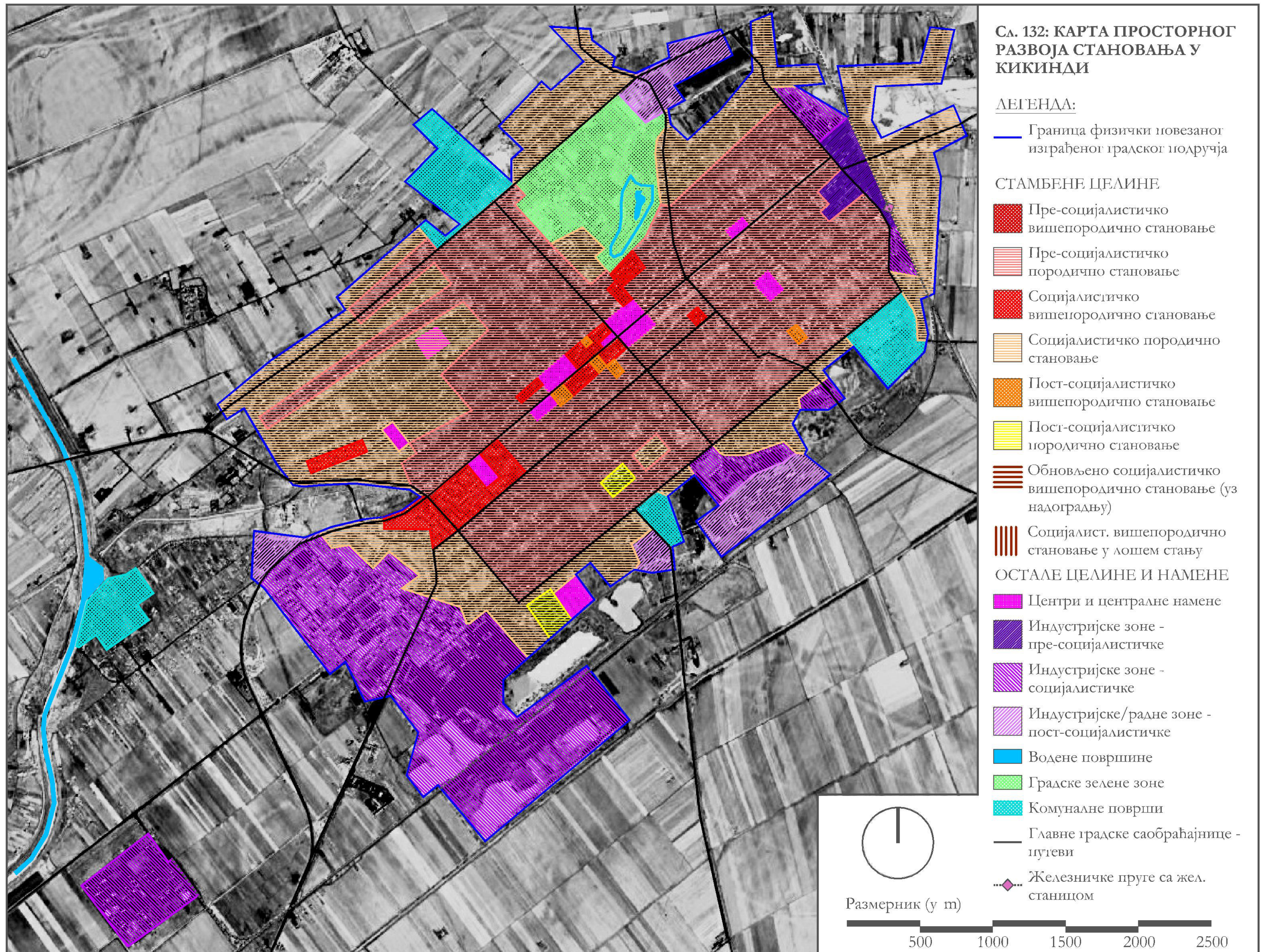
Слика 129: Генерални урбанистички план Кикинда 2006-2010: Карта планираног стања са поделом на породично и вишепородично становање (аутор: ЗУВ, 2006-2010; Извор: ЈП Кикинда).

Најновији ГУП из 2014. године је задржао границе грађевинског подручја као на претходном ГУП-у (Слика 130). Ово посредно говори да су градски челници као и стручни тим за израду плана увидели да ће урбани развој града бити спорији него што је то циљано претходним ГУП-ом. Први пут планом се признаје опадање броја становника и домаћинстава у његовим границама, а демографске пројекције за временски оквир плана, 2031. годину, предвиђају 35.000 становника у граду (ЗУВ, 2014), што је за приближно 10% мање него по попису 2011. године, као последњем спроведеном пред израду ГУП-а.

ГУП Кикинде 2014. поново истиче мере децентрализације града, па се поред главног градског центра планирају и три локалног значаја на западу, на југу (Мирко-насеље) и на истоку (Слика 131) (ЗУВ, 2014). Овим решењем се прави јасна веза за ГУП-ом из 1981. године. Такође, исто решење иде у корак са већ истакнутим савременим тенденцијама вишеполног развоја.

Слика 131: Генерални урбанистички план Кикинде 2014: Карта планираног стања са поделом стамбених зона (аутор: ЗУВ, 2006-2010; Извор: ЈП Кикинда).

5.6. ПАНЧЕВО

5.6.1. Историјске условљености развоја

Слично Зрењанину, и Панчево је настало на стратешки битном месту уз реку у касном средњем веку. Насеље се образовало као тврђава на месту где река Тамиш утиче у Дунав, на југу тадашње Угарске. Град је касније добио звање трговишта (лат. *Opidum*), да би се у 13. веку назвао и градом (Djukić, Stupar & Antonić, 2018). Град са тврђавом је тешко страдао у ратовима Угарског и Отоманског царства почетком 16. века, па је током отоманске владавине Панонијом прво опустео, а потом се у много скромнијем обиму обновио као паланка (Лукић, 2011).

Доласком Хабзбуршке власти после Пожаревачког мира 1718. године изглед Панчева се мења у потпуности. Јужно од постојећег затеченог српског насеља на месту некадашње средњовековне тврђаве образује се и немачком насеље ортогоналне уличне матрице. За разлику од њега, српско насеље се постепено регулише, али ток Тамиша и обриси некадашње тврђаве утичу да мрежа блокова и улица никада не постане сасвим ортогонална (Djukić, Stupar & Antonić, 2018). Највећи део овог развоја десио крајем 18. и почетком 19. века, односно после 1794. године, када Панчево добија права слободног граничарског града (Милекер, 1925). Овим Панчево добија подужни карактер уз леву обалу Тамиша, непосредно пре његовог утока у Дунав.

Панчево је још од досељавања Немаца у првој половини 18. века било познато по јакој мануфактури и важном пристаништу (Пушић, 1987). И поред тога, рана индустријализација се десила тек доласком железнице, која је до Панчева стигла касније у односу на друге истраживане градове, тек 1894. године. Железница је својим пружањем град опколила са севера, истока и југа (Вебер, 2011). Међутим, долазак железнице означио буран развој града до Првог светског рата; град је током овог раздобља попунио највећи део празнине до железничке пруге, ширећи се кроз становање (југ) и нову индустрију (исток) (Пушић, 1987).

За разлику од других истраживаних градова где се током раздобља између два светска рата бележи стагнација или веома ограничен раст, код Панчева се уочава нешто динамичнији раст везан за близину Београда као престонице много већег значаја него пре Првог светског рата (Пушић, 1987). Од 1931. године град је чак придружен

(заједничкој) Управи града Београда, Панчева и Земуна (Лукић, 2011). Бољи положај Панчева огледа се и у значајном обиму рада на планерској документацији, па град добија чак три плана до Другог светског рата: 1921., 1931. и 1935. године (Ђукић, 1998). Посебно се истиче план из 1935. године који промовише ново, модернистичко зонирање и даје првенство у развоју индустрији (Ђукић, 1998).

После Другог светског рата Панчево све до 1962. године није добило генерални урбанистички план, па се до тада насеље развијало без правог усмерења. Тек од 1960-их година долази до битнијег развоја града и његовог прерастања у велико индустријско средиште не само Војводине, него целе СФРЈ (Пушић, 1987). У Панчеву се ових година гради низ великих индустријских комплекса државног значаја, попут Рафинерије „Панчево“, Панчевачке азотаре, „Петрохемије“ и војне фабрике „Прва утва“. У складу са наглим индустријским развојем, и повећање становништва у граду је било велико. Панчево је удвостручило број становника од средине 1950-их до 1980-их¹⁹⁶.

Нагли индустријски развој и демографски раст није пратила и интензивна израда генералних планова, па је после плана из 1962. године урађен само још један 1976. године (Ђукић, 1998). Становање је управо трпело услед ове неравнотеже између нагле индустријализације и демографског притиска и ограниченог урбаног развоја. Теренска истраживања потврђују неколико чињеница везаних за ове проблеме:

- 1) Панчево је доживело велико и по одредницама неконтролисано ширење градског грађевинског подручја, најчешће у виду породичног становања;
- 2) Бесправна изградња у виду слободно стојећих кућа је била активна на ободу града и дуж главних излазних праваца, где се јавља спонтано ушоравање између некадашњих салаша;
- 3) Вишепородично становање се развило у великом обиму, али у виду великог броја стамбених насеља различите величине и положаја у граду (Слика 103), што упућује на стратегију што рационалнијег коришћења слободног градског земљишта;
- 4) Надовезујући се на претходно, Панчево је и једини истраживани град где постоји већи обим вишепородичне стамбене изградње у историјском језгру. Међутим, још озбиљнији проблем је карактер ове изградње, која својим габаритима и висином неретко ремети историјски карактер градског језгра (Сл. 133) (Ђукић, 2011).

¹⁹⁶ Види Табелу 18.

Слике 133 и 134: Позитивни и негативни одраз притиска урбаног развоја Панчева у области становања: небодери у историјском градском језгру (лево; аутор: А. Ђукић) и насеље Нова Миса са кућама у низу (десно; аутор: Б. Антонић).

Поред тога, треба истаћи тадашња достигнућа на пољу становања. Панчево током социјализма добило више вишепородичног становања него други истраживани градови, од чега је највећи део смештен у „полупрстен“ око историјског језгра, а дуж пруге која дели град на унутрашњи, старији део и спољашњи полупрстен. Ту су смештена већа насеља вишепородичног становања: Котеж, Никола Тесла, Стрелиште и Содара (Сл. 135 и 136). Такође, Панчево је један од ретких градова у тадашњој СФРЈ где су подстицани облици породичног становања средњих густина, попут двојних кућа (насеље Котеж) и кућа у низу (насеље Нова Миса, Сл. 134). Према речима локалних планера, овим се тежило да се што једноставније превазиђе стамбена криза током времена позног социјализма.

Слике 135 и 136: Велика насеља вишепородичног становања у Панчеву: Котеж (лево) и Содара (десно) (Аутор: Б. Антонић).

У време пост-социјалистичке транзиције неконтролисани урбани раст Панчева је само увеличан. На основу теренских истраживања увиђа се да бесправна градња током 1990-их и 2000-их година заузима значајан део крајњег обода Панчева, дуж излазних праваца на северу, североистоку и истоку. Многа од ових насеља нису просторно и функционално заокружена (Сл. 137), па ће њихова регулација бити велики изазов за град и у следећим деценијама. Два плански настала суседства породичног становања изграђена су у најновијим, источним деловима насеља Стрелиште на југоисточном ободу града. Вишепородична изградња јавила од средине 2000-их година и везана је за шире градско језгро (Сл. 138). Иако се не уочава посебно изражена концентрација овог типа у било којој његовој тачки, ипак се примећује тежња да се нова градња смести што ближе строгом језгру града и приобаљу Тамиша са парковским и спортско-рекреативним садржајима као привлачном месту за живот.

Слика 137: Насеље Миса Виногради из 1990-их и 2000-их година као пример бесправне стамбене изградње на источном ободу Панчева (Извор: Google Earth); **Слика 138:** Пример новог вишепородичног становања на ободу градског језгра Панчева (Аутор: Б. Антонић).

5.6.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања

Генерални урбанистички план (ГУП) Панчева из 1976. имао је временски оквир до 2000. године (ЗУП, 1976). Међутим, ГУП из 1976. године је остао као важећи и после дате године, обухватајући и 1990-те године када се десио највећи обим бесправне изградње у граду. Главне одреднице ГУП-а се сагледавају кроз подстицање развоја терцијарног привредног сектора насупротив тада кључној индустрији и подизању квалитета и обима становања са пропратним садржајима слободног времена, спорта и рекреације (Слика 139) (Ђукић, 1998). Сходно веома ограниченим околностима

током кризних 1990-их година ово се није спровело у дело. Због тога је ГУП означен као превазиђен (ДИУП, 2008).

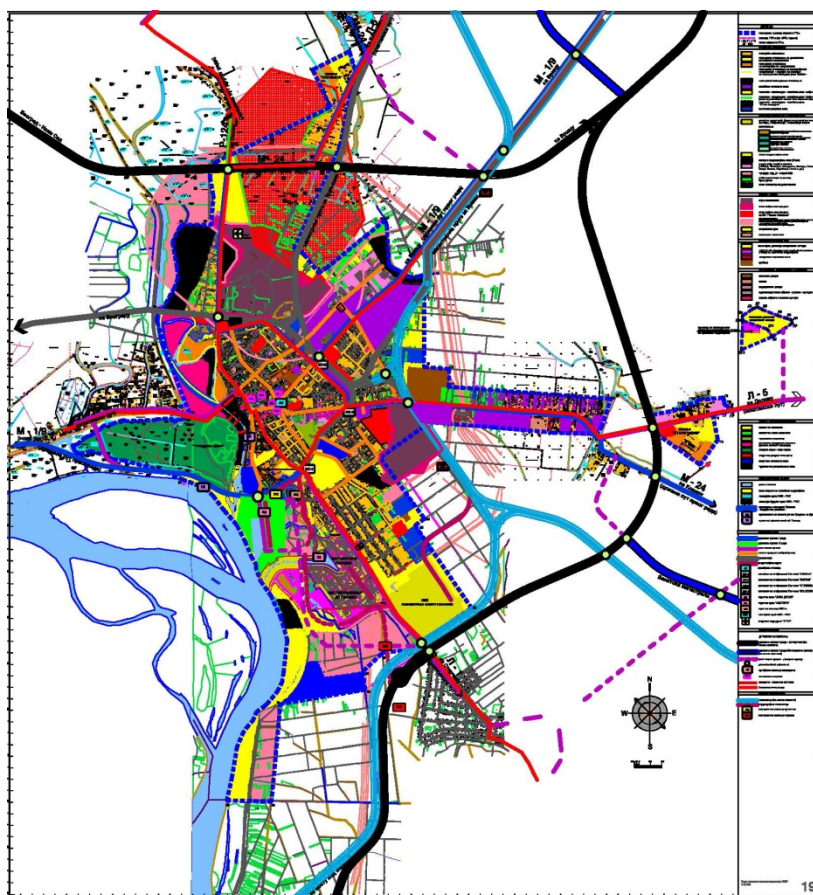

Слика 139: Генерални урбанистички план Панчева из 1976. године: План намене површина (Извор: ДУИП, 2008).

Први генерални план (ГП) Панчева од почетка пост-социјалистичке транзиције донет је 2008. године. Датим ГП-ом се потврђују већ истакнути проблеми везани за неконтролисани урбани раст. Слично томе, демографска анализа даје реалну слику градских обележја, где се примећује да је раст броја становника града у последњем обухваћеном међупописном раздобљу 1991-2002. исход миграције, а не природног прираштаја, који је био негативан први пут у скорој историји града (ДИУП, 2008). За град се до 2020. године предвиђа опадање броја становника за 4 хиљаде. Занимљиво је да је пад становништва био мањи према подацима са Пописа из 2011. године и званичних процена становништва из 2016. године, па се пројекције становништва у ГП-у Панчева могу означити као песимистичне. Ово је права реткост за планерску праксу у Србији (Ђукић и др., 2017). Такође, претходно посебно долази

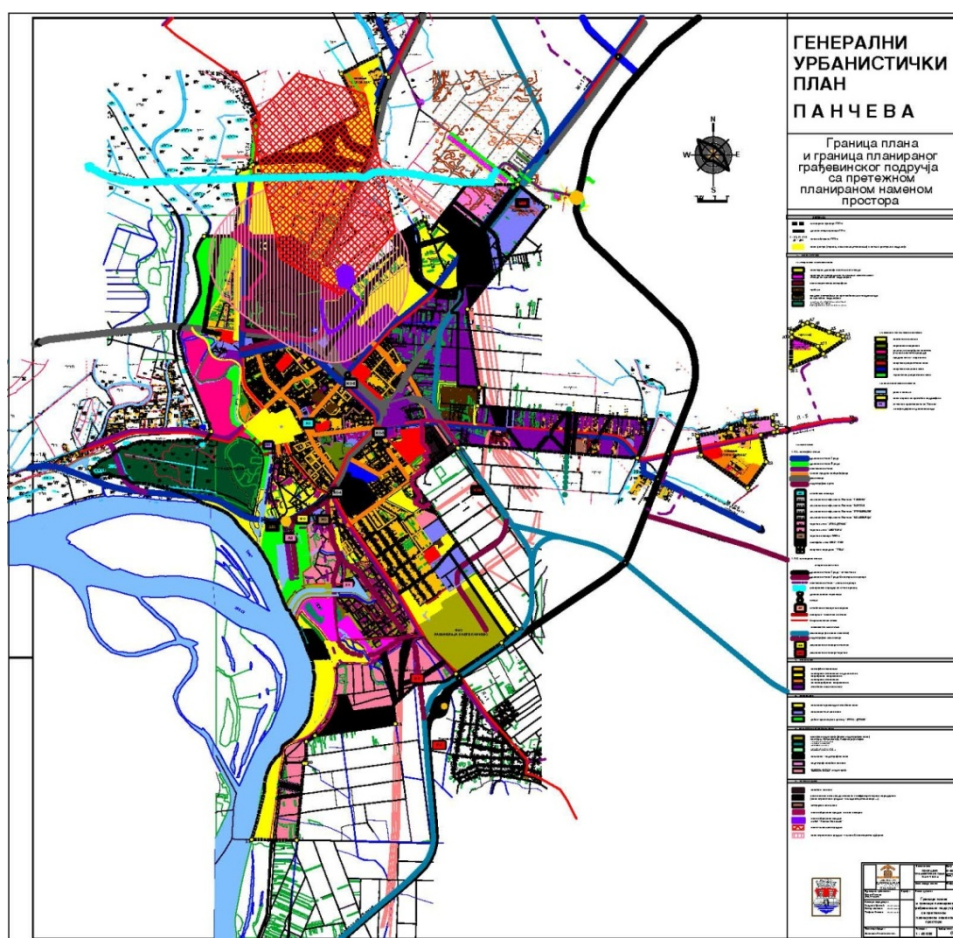
до изражаја ако се уочи да су сличне прогнозе привредног развоја по ГП-у много оптимистичније.

У области становања уочава се раскорак између легалних зона у средишњем делу града и илегалних на градском ободу, где се постављају три циља: обезбеђење земљишта за породичну стамбену изградњу по прописима, упоредна реконструкција ширег градског језгра са развојем вишепородичног становања и превођење бесправно подигнутих стамбених насеља на ободу у легални оквир (ДИУП, 2008). Типологија стамбеног ткива развијена је у виду четири типа становања – породично и вишепородично становање у компактним, одн. у отвореним градским блоковима. Просторни размештај уочених типова махом прати постојеће стање становања. Највеће промене су предложене на северном ободу града, где се планира потпуно ново стамбено насеље са пропратним пословним садржајима „Јабучки пут“, као и ново насеље ексклузивног типа у приобаљу Тамиша (Слика 140).

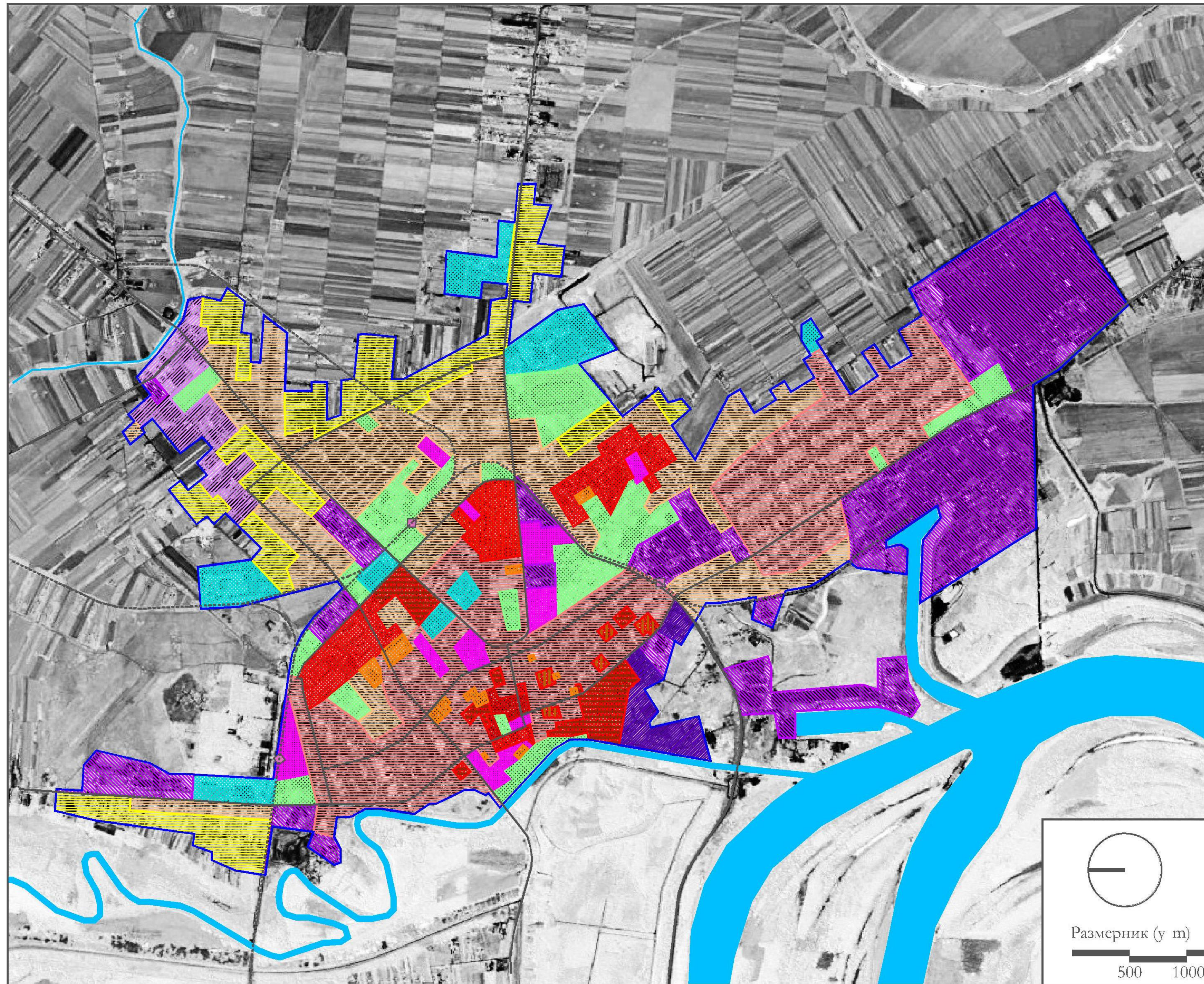

Слика 140: Генерални план Панчева из 2008. године: План намене површина (Извор: ДУИП, 2008).

Нови Генерални урбанистички план (ГУП) Панчева донет је 2012. године у складу са измењеним законодавним оквиром. Он се у многоне ослања на претходно донети ГП из 2008. године. Међу циљевима ГУП-а истакнути су и нови циљеви произашли из актуелних околности развоја. Један од њих је озакоњење бесправно изграђеног становања (ДУИП, 2012). У складу са овим границе градског грађевинског земљишта су проширене како би се обухватио целокупан обим бесправне изградње, који би на тај начин лакше био озакоњен. Ово се на плану намене површина посебно уочава у северном делу обухвата ГУП-а (Слика 141). Поред тога, наглашава се и значај урбане обнове кроз подизање урбанитета становања у средишњим деловима града. Дата мера подразумева превођење породичног становања у вишепородично у ширем градском језгру. Ексклузивно становање у приобаљу Тамиша је укинута и дата целина је преведена у туристичко-рекреативну зону. Осим ових измена, остали елементи становања и стамбене зоне су остале непромењене по питању мера ГУП-а.

Слика 141: Генерални урбанистички план Панчева из 2012. године: План намене површина (Извор: ДУИП, 2012).

Сл. 142: КАРТА ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СТАНОВАЊА У ПАНЧЕВУ

ЛЕГЕНДА:

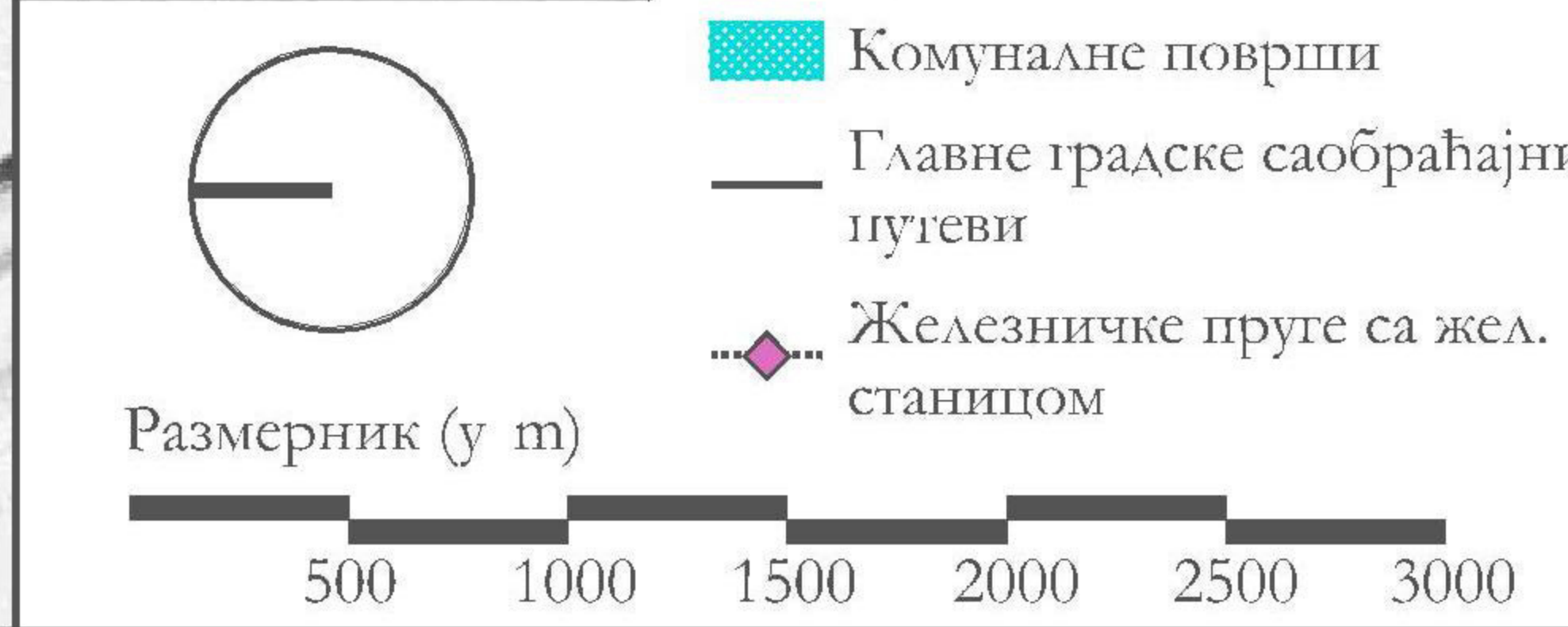
— Граница физички повезаног изграђеног градског подручја

СТАМБЕНЕ ЦЕЛИНЕ

- Пре-социјалистичко вишеспородично становање
- Пре-социјалистичко породично становање
- Социјалистичко вишеспородично становање
- Социјалистичко породично становање
- Пост-социјалистичко вишеспородично становање
- Пост-социјалистичко породично становање
- Обновљено социјалистичко вишеспородично становање (уз надоградњу)
- Социјалист. вишеспородично становање у лошем стању

ОСТАЛЕ ЦЕЛИНЕ И НАМЕНЕ

- Центри и централне намене
- Индустрijske зоне - пре-социјалистичке
- Индустрijske зоне - социјалистичке
- Индустрijske/радне зоне - пост-социјалистичке
- Водене површине
- Градске зелене зоне
- Комуналне површи
- Главне градске саобраћајнице - путеви
- Железничке пруге са жел. станицом

5.7. СОМБОР

5.7.1. Историјске условљености развоја

Сомбор спада у војвођанске градове где је утицај старог (пре-Хабзбуршког) урбаног наслеђа у данашњој матрици значајан (Којић, 1961). Насеље на овом месту се образовало у 14. веку, на омањем брегу усред меандрирања Мостонге, као прелазу из западно положене алувијалне равни 15 километара удаљеног Дунава и издигнутог терена на истоку (Ђукић, 2011). Данашња матрица насеља се значајним делом заснива управо на овим основама, из средњовековног утврђења и турске паланке (Пушић, 1987).

Од свих истраживаних градова Сомбор је први добио црте савременог европског провинцијалног града крајем 18. века, када је имао преко 13.000 становника и већ вишедеценијска права слободног краљевског града, добијена од Хабзбуршке круне 1749. године (Пушић, 1987). И поред тога, град је сачувао доста старијих обележја спонтаног насеља, уз значајно регулисање градске уличне и блоковске мреже у првој половини 18. века (Антић, 1968). До средине 19. века Сомбор је био један од највећих градова на простору некадашње СФРЈ. Величина града већ тада је омогућила раздвајање градског језгра у оквиру венца и градског обода изван њега (Пушић, 1987).

Железница је до Сомбора стигла 1869. године (Суботић, 2016). Међутим, чини се да она није била значајан подстицај по развој раног индустријског града као у другим примерима. Железничка станица је изграђена на северу тадашњег града, али се просторно не увиђа да је она утицала на просторно ширење града у овом правцу. Уз станицу се образовала мања индустријска зона. Сомбор и даље остаје првенствено управно средиште простране Бач-бодрошке жупаније (Поповић, 1990). Чини се да је слаб степен индустријализације Сомбора имао утицај и на релативно мали пораст градског становништва до Првог светског рата, као што је раније било споменуто (Пушић, 1987).

Повлачењем државне границе између тадашње Краљевине СХС и Мађарске северно од града, Сомбор добија периферан положај у новој држави. Због тога, град стагнира током међуратног раздобља. Стагнацију није подстакла ни жива урбанистичка активност са два донета урбанистичка плана из 1932. и 1940. године са веома значајним планским мерама (Пушић, 1987). Ова стагнација ће се проширити и на

раздобља после Другог светског рата, па град неће расти све до средине 1950-их година (Табела 18). Два урбанистичка документа донета 1946. и 1950. године прате стагнацију, пошто се њима више закључује о задржавању стања као пре рата, него о новим мерама и планирању. Због тога се они не могу назвати 'правим' плановима (Пушић, 1987). Први послератни Генерални урбанистички план Сомбор је добио тек 1965. године, да би већ крајем 1970-их био донет иновирани ГУП, који је укључио заштиту амбијенталних целина унутар кружног булевара око ужег градског језгра, градског венца. Овим је у највећој могућој мери очуван стари амбијент градског језгра, што је права реткост у градовима Србије (Ђукић, 2011).

Током социјалистичког раздобља у становању Сомбора ствара се изразита поларизација између зоне породичног и вишепородичног становања (Ланг, 1989). Она је пратила и релативно јасну концепцију развоја града током социјалистичког раздобља. У складу са већ наглашеним модернистичким мерама одвођења отпадних вода и материјала водотоцима, нова индустријска зона је смештена јужно од града, ка Великом бачком каналу, делу система Дунав-Тиса-Дунав. Између нове индустријске зоне и постојећег града почела је изградња јединог већег насеља супер-блокова у Сомбору, у оквиру насеља Старе и Нове Селенче (Слике 143 и 144). Осим вишепородичне изградње, на ободу оба насеља јавила су се и породична суседства. На основу теренских истраживања ова суседства су вишег стандарда, најчешће у виду слободно стојећих кућа (Слика 104), али и двојних кућа.

Слике 143 и 144: Концентрација вишепородичног становања на Старој Селенчи (1960-те, лево) и Новој Селенчи (1980-те, десно) (Аутор: Б. Антонић).

Град се слабо развијао у осталим правцима, а и у том случају уз присуство бесправне изградње ка северозападу (Горња варош) и североистоку (Гоге). Ово се десило на

потезима где се већ раније образовала полуразбијена изградња, у виду салашарских насеља (Пушић, 1987). У оквиру већ изграђеног дела града јавило се и пар малих енклава вишепородичног становања, најчешће у ширем градском језгру.

Сомбор је био један од градова који су примили највише избеглог становништва током 1990-их година. Током ове деценије градско становништво је порасло готово колико и током најнапреднијих деценија у време социјализма (1960-те и 1970-те). Због тога није зачуђујуће што је град веома приметно растао кроз бесправну изградњу на градском ободу. Већ слабо контролисана насеља салашарског типа су била главна стација бесправне изградње. Теренска истраживања показују да се у случају Гога на североистоку и Јосићког пута на западу може се говорити о већ заокруженим насељима. Са друге стране, бесправна изградња дуж Безданског (северозапад) и Чонопљанског пута (исток) и у Лугову (југ) и даље делује недовољно изграђено да би се назвала стамбеним насељем.

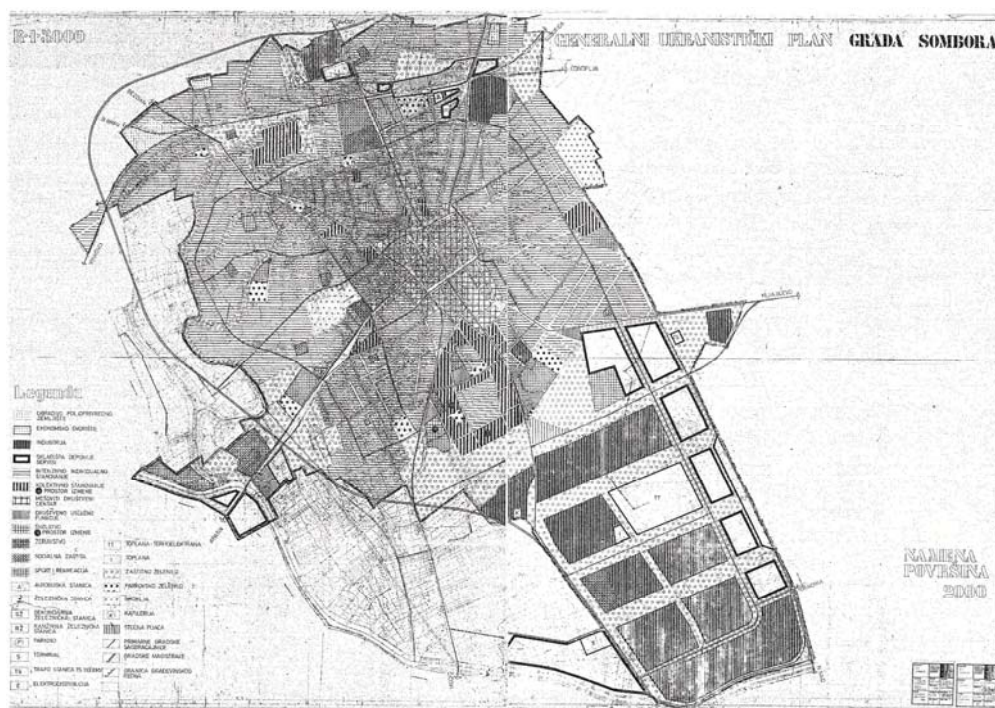
Слике 145 и 146: Пост-социјалистичко вишепородично становање на Новој Селенчи (лево) и на ободу градског језгра (десно) (Аутор: Б. Антонић).

За разлику од процвата бесправне изградње, током пост-социјалистичког раздобља изграђено је само једно породично суседство у јужном делу града. Слично се може увидети и код вишепородичног становања, где је од почетка 1990-их година подигнуто 10-15 зграда, од чега је већина на јужном ободу Нове Селенче (Слика 145), док је остатак у ширем градском језгру (Слика 146).

5.7.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања

Последњи генерални урбанистички план (ГУП) Сомбора из социјалистичког раздобља донет је 1984. године и био је важећи до 2007. године (Слика 148). Овим

ГУП-ом било је обухваћено 4156 хектара градског грађевинског подручја (ЗУС, 1984). Међутим, већ од раних 1990-их почели су проблеми са применом плана. До 2002. године ГУП је доживео чак десет измена и допуна, што говори да он већ од почетка пост-социјалистичке транзиције са потешкоћама одговарао на нове друштвено-економске промене у граду (УС, 2007). 2004. године донете су привремене мере са пропратном картом, путем којих се град урбанистички развијао до 2007. године, када је усвојен нови ГУП. Према речима планера који су радили на ГУП-у из 1984. године, овај план једноставно није био рађен за систем који није социјалистички.

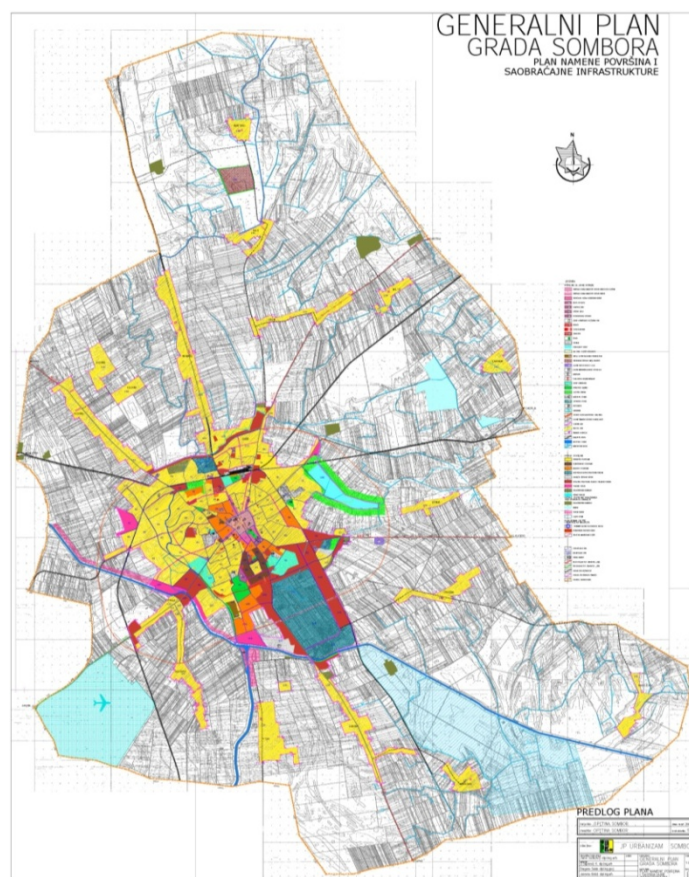
Слике 147: Генерални урбанистички план Сомбора из 1984. године: План намене површина (Аутор: ЗУС, 1984).

Први пост-социјалистички ГУП за град је донет 2007. године. То је био Генерални план (ГП) Града Сомбора 2007-2027. ГП усваја пораст становништва из 1990-их година, мада се наглашава да је раст био „вештачки“, услед принудних миграција. Ипак, пројекције становништва су оптимистичне, град се до 2027. године планира за 56.500 становника, што је за 10.000 више од садашњег броја становника, који је у изразитом паду.

У односу на ГУП из 1984. године, обухват градског грађевинског земљишта је проширен за преко 500 хектара и то највише дуж излазних праваца из града, махом

подручја која су у међувремену била најјаче нападнута бесправном градњом (УС, 2007). Овим се градско подручје веома расплинуло на околна салапарска насеља, имајући густину од свега 1.000 стан./km² (Слика 148). Слично претходним плановима, развој радних зона се и даље махом планира на југу и југозападу града, уз Велики бачки канал, где се оне везују уз индустрију. Мање радне зоне су планиране дуж осталих излазних праваца и без окоснице на индустрији.

Становање је према ГП-у је разврстано на породично, вишепородично и мешовито. Занимљиво је да се планом уопште не предвиђа ширење вишепородичног становања у односу на претходни ГУП, већ се првенство даје мешовитим зонама породичног и вишепородичног становања. Ове зоне су највише смештене у целинама западно и јужно од ужег градског језгра. Поред тога, неколико изолованих целина мешовитог становања се може наћи широм града, а прилично велика зона је планирана на крајњем југу. Породично становање чини највећи део планираног стамбеног ткива, а у односу на ГУП из 1984. године оно је значајно проширено на ободу, у подручјима бесправне изградње током 1990-их и раних 2000-их.

Слика 148: Генерални план Сомбора из 2007: План намене површина (Аутор: УС, 2007).

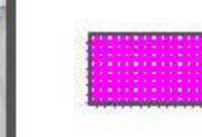

Сл. 149: ПРОСТОРНИ РАЗВОЈ СТАНОВАЊА У СОМБОРУ
ЛЕГЕНДА:

— Граница физички повезаног изграђеног градског подручја

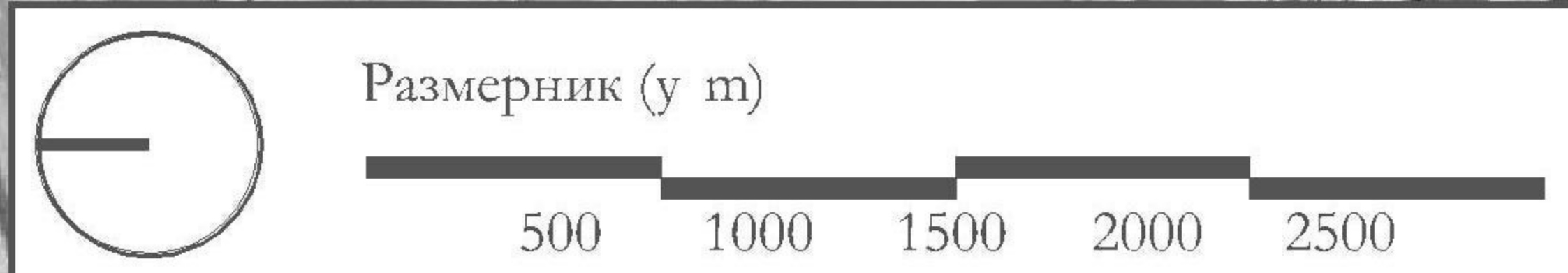
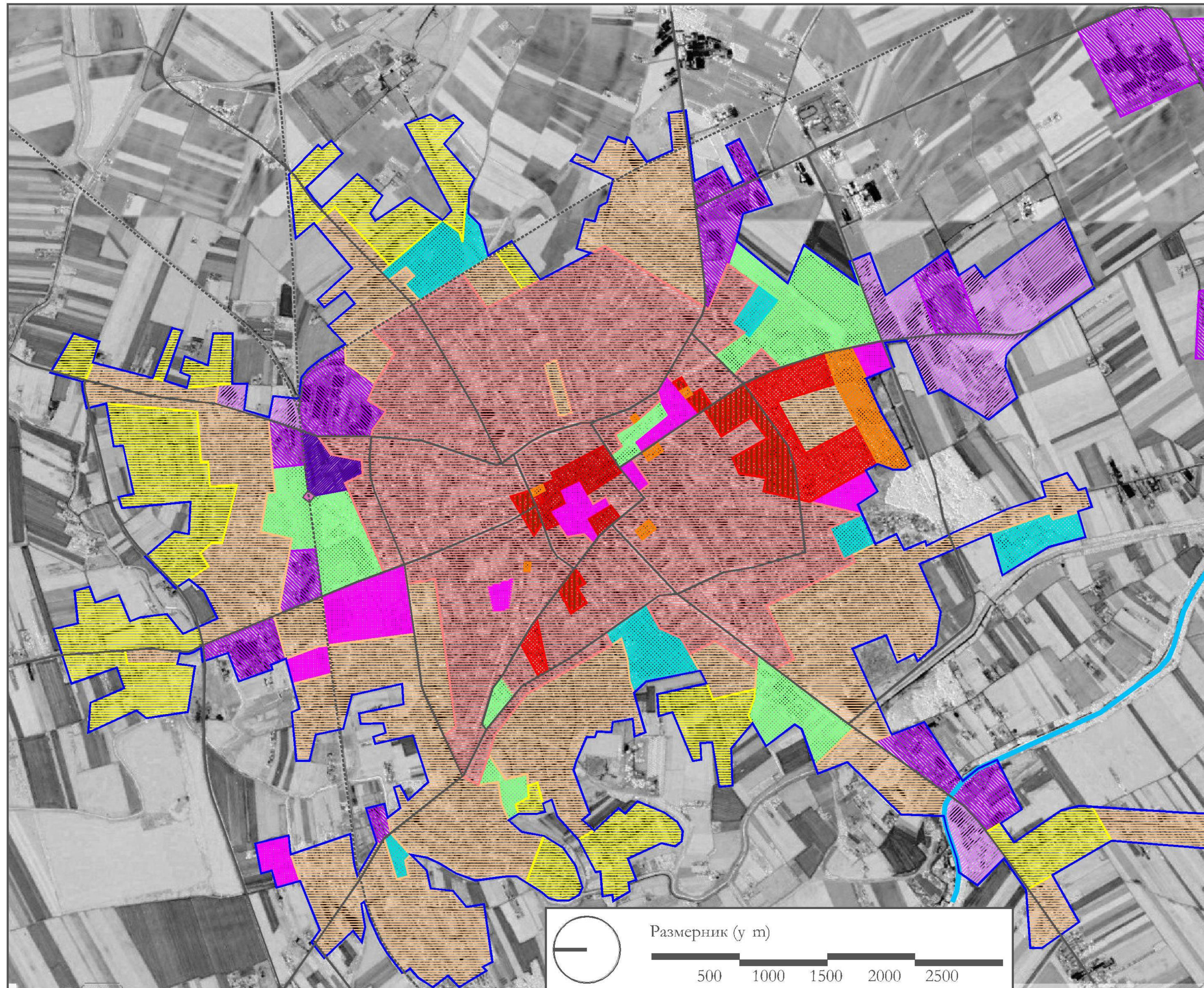
СТАМБЕНЕ ЦЕЛИНЕ

- Пре-социјалистичко вишепородично становање
- Пре-социјалистичко породично становање
- Социјалистичко вишепородично становање
- Социјалистичко породично становање
- Пост-социјалистичко вишепородично становање
- Пост-социјалистичко породично становање
- Обновљено социјалистичко вишепородично становање (уз надоградњу)
- Социјалист. вишепородично становање у лошем стању

ОСТАЛЕ ЦЕЛИНЕ И НАМЕНЕ

- Центри и централне намене
- Индустрijske зоне - пре-социјалистичке
- Индустрijske зоне - социјалистичке
- Индустрijske/радне зоне - пост-социјалистичке
- Водене површине
- Градске зелене зоне

- Комуналне површи
- Главне градске саобраћајнице - путеви
- Железничке пруге са жел. станицом

5.8. СРЕМСКА МИТРОВИЦА

5.8.1. Историјске условљености развоја

Као што је претходно наглашено код Сомбора, и у урбаном ткиву Сремске Митровице се види заоставштина епоха пре хабзбуршке (Којић, 1961). Ипак, овде је ово још сложеније и слојевитије, пошто је град најстарији на тлу Војводине. На месту данашњег града је основан у 1. веку п.н.е. староримски град Сирмијум (лат. *Sirmium*), који ће у време позног Римског царства бити један од најважнијих његових градова (Милошевић, 2001; Jeremić, 2008). За потребе овог истраживања од још веће важности је то што је урбанистичко наслеђе старог Сирмијума утицало на генезу старијег дела Сремске Митровице (Јеремић, 1998). Укрштање данашњих главних праваца север-југ и запад-исток у градском језгру се поклапају са староримским, а главна градска магистрала, која чини северну границу ширег језгра Сремске Митровице, се поклапа са северним бедемима Сирмијума (Antonić & Đukić, 2016).

На развој савремене Сремске Митровице велики утицај оставило је наслеђе средњовековног и отоманског града. Током средњег века град је био познат као место ходочашћа, по Манастиру Светог Димитрија, заштитника града (Лемајић, 2008). Град је у ово време био везан за реку Саву (Пушић, 1987). Међутим, током отоманске владавине у 16. и 17. веку тадашња Шехер-Митровица се удаљила од Саве, пошто су хидротехнички захвати из средњег века били запуштени, па се приобаље забарило и постало легло зараза (Лемајић, 2008). Град у ово време добија изразите источњачке црте, што се и данас огледа у најстаријем делу градског језгра, у амбијенталној целини троугаоног Житног трга (Пушић, 1987; Antoniћ & Đukić, 2016).

За разлику од осталих истраживаних градова, Сремска Митровица се веома споро развијала у првом раздобљу хабзбуршке владавине, током 18. века. Град је примио ново не-словенско становништво, које се населило у делу града даљем од реке, образујући тзв. 'Војнограничарски квартал' као ново градско језгро са римокатоличком црквом, које је данас управо средиште града. Овим је Сремска Митровица постала једини већи војвођански град за двоструким средиштем (Пушић, 1987).

Бржи развој града започиње од средине 19. века, када се јавља и прва индустрија. Град је добио железничку везу 1883. године (Суботић, 2016). Војна граница се укида 1881. године и Сремска Митровица добија градска права (Ђурић, 2008). Ово је

значајно утицало на развој града у следећих неколико деценија. Убрзо се уз железничку станицу на северу града развија индустријска зона са тежиштем на млинској индустрији. Касније се развија и дрвна индустрија на југозападу, а на месту где река Сава (као пловни пут за допремање дрвета) утиче у градско подручје. Међутим, град је и даље почивао на веома развијеном занатству (Ђурић, 2008).

Брз привредни успон био је праћен и наглим порастом становништва. И поред тога, Сремска Митровица је до Првог светског рата остала осетно мања од других истраживаних градова (Пушић, 1987). Слично томе, просторни раст града није допринео унапређењу затечене градске матрице, осим што се она проширила ка северу и ка западу, у правцу железничке станице и нових индустријских постројења. Такође, овај део града је до данас остао једини са релативно правилном и ортогоналном мрежом улица и блокова (Ђукић, Stupar & Antičić, 2018).

После Првог светског рата Сремска Митровица од пограничног града постаје град на најважнијој развојној осовини тадашње Краљевине СХС, коридору Београд-Загреб. Међутим, град није искористио овај изванредан положај, па је био у стагнацији. Слично томе, током овог раздобља није донет ниједан урбанистички план (Пушић, 1987). За разлику од тога, Други светски рат је био велика прекретница у развоју града, будући да Сремска Митровица већ од 1950-их бележи брз привредни развој и нагли демографски раст. Град је добио директивни урбанистички план 1953. године веома радикалних циљева, који није остварен (Слика 98) (Пушић, 1987). Током социјалистичког раздобља град је добио још два генерална плана, 1968. и 1982. године, који су били много реалније постављени, па су били остварени у већој мери (Ђукић, 2011). Последњи ће бити важећи све до почетка 2000-их година.

Истовремено са урбанистичким развојем, Сремска Митровица је добила пространу индустријску зону источно од града, где су смештени највећи индустријски комплекси попут „Матроза“ и „Митроса“ (Шимуновић-Бешлин и Симић-Лемајић, 2008). У складу са тим, град се почео плански ширити ка истоку. Међутим, током 1960-их и 1970-их година ширење града се уочава у свим правцима, пошто је он током ове две деценије био у демографској „експлозији“. Његово становништво је тада удвостручено. Градска управа се очигледно тешко борила са демографским притиском.

Дати притисак се веома добро сагледава на примеру становања из овог времена. Теренска истраживања показују да се вишепородично становање током 1960-их и 1970-их година махом развијало на прелазу из ширег језгра у градски обод и то у виду испуњавања унутрашњости пространих градских блокова (Слика 150). Овако је настао низ стамбених насеља, попут Деканских башти (1960-те), Матије Хући (1960-те/1970-те) и Орла (1980-те). Рационалност овог вида станоградње говори о великој стамбеној кризи. Слично томе, и зоне породичних кућа изграђене током овог времена показују знаке изразите рационализације, попут веома сложене уличне мреже, релативно узаног профила улица и са много слепих завршетака услед бројних прилагођавања. На крају, део града северно од железничке пруге Београд-Загреб (данашње насеље „Радиначки Пут“, познатије као „Мала Босна“) је током овог раздобља углавном растао кроз бесправну изградњу. Тек се од средине 1970-их година увиђа стабилизација стамбених прилика и појава насеља вишег стандарда. Ово се види и код породичног и код вишепородичног становања (Слика 151).

Слике 150 и 151: Вишепородично становање из времена социјализма: Стари суседство уз градску пијацију из 1960-их (лево) и новији пример насеља „Спортски центар“ из 1980-их (десно) (Аутор: Б. Антонић).

Током 1990-их година Сремска Митровица је била један од градова који је примио највише избеглих лица из оближњих Хрватске и Босне и Херцеговине. Услед тога, град се демографски повећао, што се одразило на пораст бесправне изградње, која је махом пратила раније утврђене обрасце ширења на северу (насеље „Мала Славонија“ северно од „Мале Босне“). Поред тога, мањи пораст је забележен и на крајњем западу града, у насељу „Хесна“. Током овог раздобља завршена су и три легално настала суседства: западни део насеља „25. мај“ (Слика 152), „Мала Босна – Ново Насеље“ и улица-суседство „Петра Руњанина“. Насеље „Јалија – Исток“ је тренутно у изградњи. Сва дата насеља су образована у оквиру унутрашњости већих градских блокова.

Слика 152: Легално породично становање из раних 2000-их: западни део насеља „25. мај“ (Аутор: Б. Антонић); **Слика 153:** Надградња социјалистичког времена као честа интервенција у Сремској Митровици (Аутор: Б. Антонић).

Од 2000. година Сремска Митровица је доживела други вид развоја становања, у области вишепородичне стамбене изградње. У раздобљу 2005-2014. изграђено је преко 50 вишепородичних стамбених зграда (Антонић, 2014). Највећи број нових зграда изграђен је у ширем градском језгру (Слика 154), али се немали број њих јавио у непосредном окружењу социјалистичких насеља вишепородичног становања (Слика 155). Поред тога, теренским истраживањем је утврђено да је око 50% стамбених зграда из времена социјализма надграђено додатним спратом (Слика 153).

Слике 154 и 155: Ново вишепородично становање из 2000-их: пример из ширег градског језгра (лево) и пример надовезивања на већ постојеће стамбено насеље из времена социјализма (десно) (Аутор: Б. Антонић).

5.8.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања

Последњи важећи Генерални урбанистички план Сремске Митровице донет у време социјализма из 1982. године био је важећи до 2003. године. Овим ГУП-ом тежиште је било на рационалном коришћењу грађевинског земљишта, нарочито на северу обухвата плана, између града и тадашњег аутопута „Братство-јединство“, где је

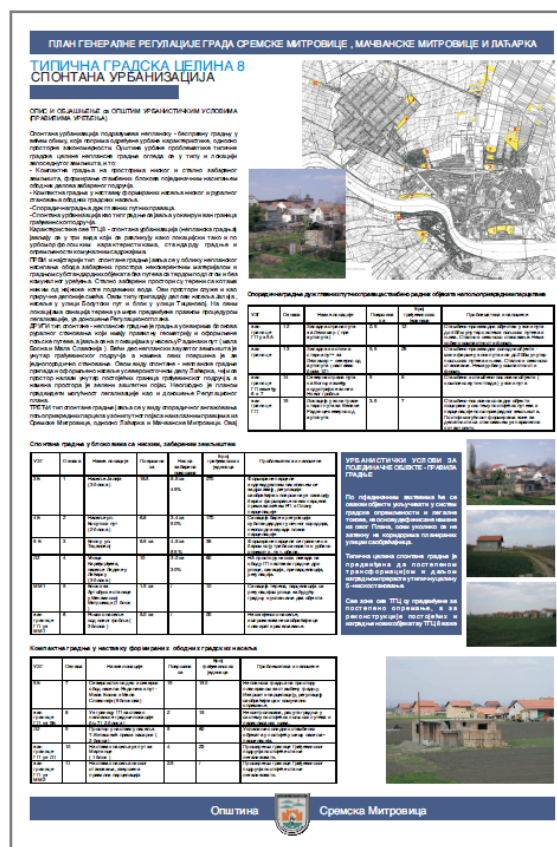
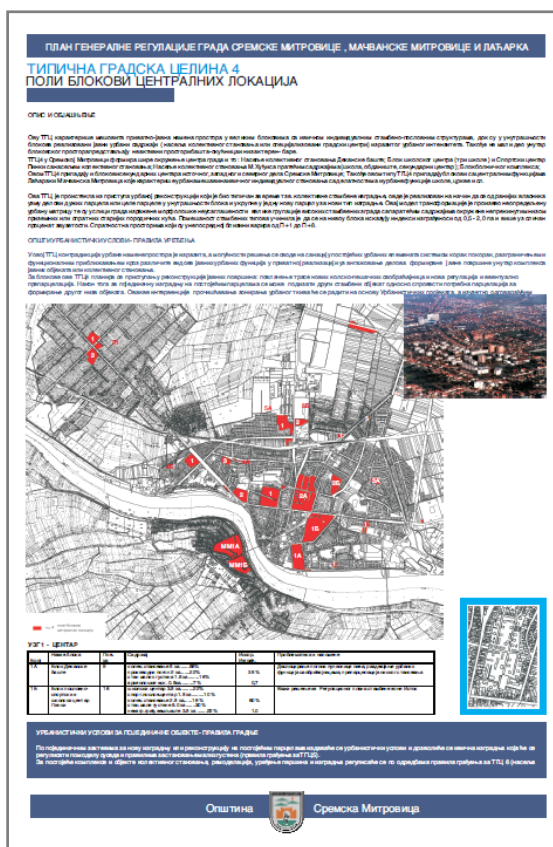
планиран заштитни зелени појас ширине 400 m. Ново становање је планирано у већ изграђеном градском ткиву, кроз његово прогушћавање у виду нових супер-блокова вишепородичног становања. Ово се посебно планирало за велике блокове у ширем градском језгру (Слика 156) (ЗУСМ, 1982). Оба скупа мера су веома брзо превазиђена; талас бесправне изградње 1990-их је управо запосео подручје између дотадашње северне границе грађевинског подручја и аутопута, док се прво вишепородично становање од 2000-их развијало по потпуно другачијем моделу ивичне градње.

Слика 156: Генерални урбанистички план Града Сремска Митровица из 1982. године: План намена површина (Аутор: ЗУСМ, 1982).

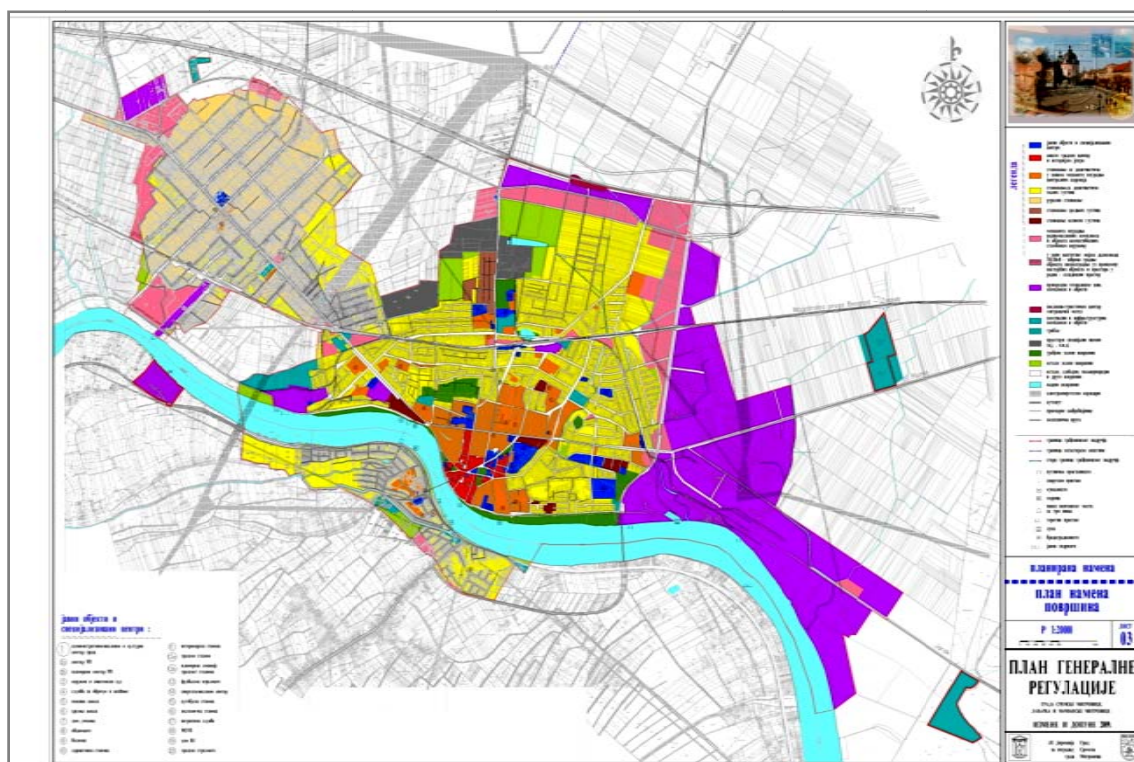
Одмах после отварања тадашње СРЈ ка западу започета је израда новог генералног плана. Према речима руководиоца плана План генералне регулације Града Сремске Митровице, Лаћарка и Маџванске Митровице из 2003. године (ПГР 2003) био је први такав план у Србији који је започет после промена 2000. године и, потом, први званично усвојен 2003. године. Грађевинским подручјем је било обухваћено 1140 хектара и три споменута насеља која чине градско подручје Сремске Митровице. ПГР-ом се посебно тежило оживљавању градске привреде, па је боље коришћење постојећих привредних потенцијала посебно наглашено у циљевима. Са друге стране, примећена је и демографска транзиција града, па се очекивала „стабилизација броја становника“ (ДИОСМ, 2003, стр. 6).

Суштина плана је подела целокупног планираног грађевинског подручја на типичне градске целине, према којима су дата правила уређења и грађења. По питању становања, биле су посебно иновативне целине 4 и 8 (Слике 157 и 158). Прва споменута целина (бр. 4) се тицала тзв. 'поли-блокова', мешовитих и по намени (јавне службе + породично и вишепородично становање), по власништву (приватно + јавно) и по физичким обрасцима изградње (отворени блок + ивична грађња). ППР-ом је планирана њихова трансформација у блокове већих густина уз задржавање мешања намена и садржаја, а дати блокови се посматрају као главно средство за унапређење урбаности града. Типична градска целина 8 се односила на спонтану урбанизацију на градском ободу (углавном становање), чиме је први пут препозната потреба озакоњења бесправне изградње и опремања овог дела града неопходном инфраструктуром.

Слике 157 и 158: План генералне регулације Сремске Митровице 2003: Типичне градске целине – Типична градска целина 4: Поли-блокови (лево) и Типична градска целина 8: спонтану урбанизација (десно) (Аутор: ДИОСМ, 2003).

2009. године донет је нови план генералне регулације за исто градско подручје (ПГР 2009), који је у много чему надградња ранијег плана из 2003. године. Ипак, одређене измене су јасне (Слика 159). Индустриска зона на истоку и северу је удвостручена у односу на претходно стање. Затим, вишепородично становање је проширено са првог круга споменутих поли-блокова око ужег градског језгра на још неке, њима суседне блокове, где се у међувремену показала потреба за градњом вишепородичне станоградње. Такође, у међувремену усвојени планови детаљне регулације за спонтану урбанизацију на градском ободу утицали су да се ова подручја преведу у подручја „обичне“ породичне изградње са слободно стојећим кућама. Одређене резерве слободног земљишта на североисточном и северном ободу града су остављене за плански развој породичних насеља у будућности.

Слика 159: План генералне регулације Сремске Митровице 2009: План намене површина (Аутор: ДИОСМ, 2003).

ПГР из 2009. године је и данас важећи, будући да касније рађен ГУП, чији је нацрт донет 2014. године, није до данас усвојен.

Сл. 160: КАРТА ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СТАНОВАЊА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

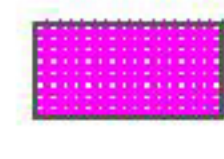

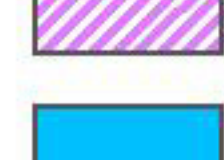

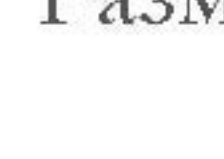
ЛЕГЕНДА:

— Граница физички повезаног изграђеног градског подручја

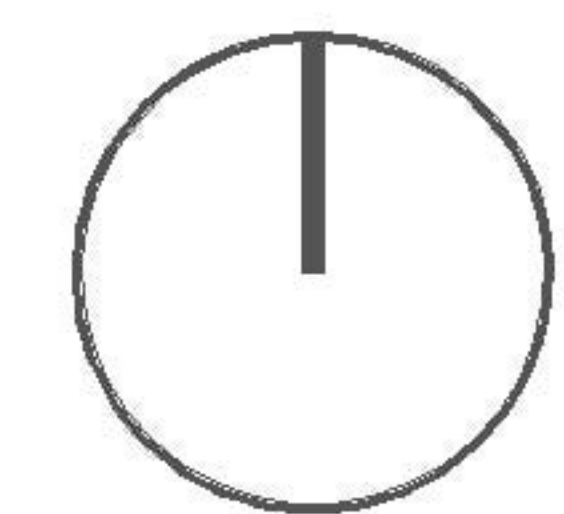
СТАМБЕНЕ ЦЕЛИНЕ

- Пре-социјалистичко вишепородично становање
- Пре-социјалистичко породично становање
- Социјалистичко вишепородично становање
- Социјалистичко породично становање
- Пост-социјалистичко вишепородично становање
- Пост-социјалистичко породично становање
- Обновљено (надградња) социјалистичко вишепородично становање
- Социјалистичко вишепородично становање у лошем стању

ОСТАЛЕ ЦЕЛИНЕ И НАМЕНЕ

- Центри и централне намене
- Индустијске зоне - пре-социјалистичке
- Индустијске зоне - социјалистичке
- Индустр./радне зоне - пост-социјалистичке
- Водене површине
- Градске зелене зоне
- Комуналне површи
- Главне градске саобраћајнице - путеви
- Железничке пруге са жел. станицом

Размерник (у m)

5.9. СУБОТИЦА

5.9.1. Историјске условљености развоја

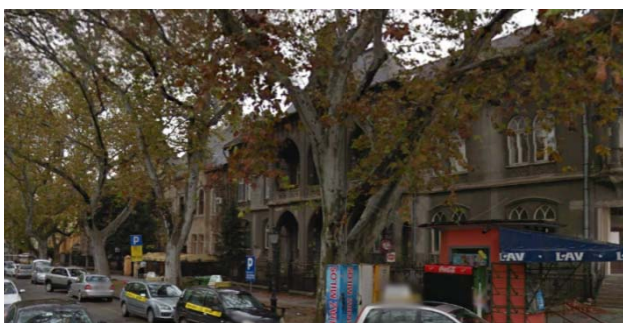
За разлику од осталих изабраних градова, настанак Суботице није везан за водотоке, већ се насеље образовало на раскрсници копнених путева у средишњем делу Панонске низије. Ж. Сабо (2001) назива овакве панонске градове „степским“. Сигурни подаци о данашњем насељу сежу од почетка 15. века, да би већ средином истог века овде било трговиште (Пушић, 1987). Ту је потекао и назив града (трговина суботом). Крајем средњег века град се утврђује, али и поред тога бива уништен од Османлија, који владају Суботицом до конца 17. века. Крајем отоманске владавине град се обнавља, али као незнатно насеље са омањим утврђењем (Сабо, 2001).

Нагли развој Суботица доживљава доласком Хабзбурговаца. За развој града била је битна година 1743., када Суботица добија права слободног краљевског града од аустријске круне. И поред значајног раста и сталног рада на уређењу насеља и исправљању улица и блокова у другој половини 18. века, стара мрежа спонтано насталог насеља није никада у потпуности преобличена. Ипак, већ у ово време средишњи део града се јавља као урбанизован, док се на ободу насеље и даље развија слободно, постепено прелазећи у многобројне салаше (Пушић, 1987).

Развој индустрије у Суботици није одмах променио град, па се индустријска привреда утврђује тек крајем 19. века (Пушић, 1987). До града железница долази 1869. године (Суботић, 2016). Железничка станица изграђена је са тадашње источне стране града, на релативно малом растојању од главног градског трга. Прва индустрија се стога развија нешто јужније и северније од станице, на простору који није био претерано изграђен. Развој индустрије је утицао и на просторни раст Суботице, нарочито кроз ширење становања. Ипак, град се у ово време више прогушћавао услед строге регулације (Пушић, 1987). Тада се јавља и прво вишепородично становање на тлу Војводине, кроз државне станове за раднике железнице (Слика 161), као и прве најамне стамбене зграде (Деметер и др., 2008).

Слично Сомбору и Кикинди, и Суботица постаје погранични град после Првог светског рата. Ово доводи до великог успоравања развоја (Деметер и др., 2008). Ипак, снажна локална самоуправа и привреда су успеле да и у овом раздобљу остваре одређени напредак, па се бележи спорији урбани раст (Пушић, 1987). Пракса израде

планова из аустроугарског времена се задржала, па се у овом раздобљу доносе чак три плана: 1921., 1928. и 1934. године (Пушић, 1987). На пољу становања, Суботица се шири источно, преко железничке пруге, где се спонтано развија насеље породичних кућа, „Кертварош“ или, на српском, „Вртни град“. У градском језгру се тада подиже и више најамних стамбених зграда (Слика 162) (Деметер и др., 2008).

Слике 161 и 162: Рано вишепородично становање у Суботици: железнички станови из времена Аустроугарске (лево; Аутор: Б. Антонић) и пример најамне стамбене зграде из међуратног раздобља (десно; извор: Г. Деметер и др., 2008).

Развој Суботице током социјалистичког раздобља није био покренут одмах после Другог светског рата као у случају неких других војвођанских градова. Како је град био много развијенији од већине градова тадашње ФНРЈ, тек успостављене југословенске власти су сматрале да индустрију у Суботици не треба развијати, него се усмерити на друге, неразвијеније крајеве. Тек ће од 1960-их година почети (поновни) развој индустрије, па, самим тим, и бржи развој града (Сабо, 2011).

Ипак, Суботица је услед величине и јаког наслеђа сачувала елементе градске самоуправе у послератним околностима наметнутог строгог надзора државне власти, што се може лако сагледати кроз живу планерску делатност. Већ 1946. године донет је програм за израду регулационог плана града, који је исходно да се 1952. године донесе директивни урбанистички план (Пушић, 1987). План је био превише иновативан за ово доба, па њиме планирани широки булевари и велики зелени продори у највећој мери нису остварени. Ово је и први план који је укључио Палић у свој обухват, што ће у следећим плановима постати уобичајена пракса (Сабо, 2011). Иста традиција зонирања града из плана из 1952. године прихваћена је и приликом израде новог генералног урбанистичког плана града, који је донет 1963. године.

Највећи део планских мера оба споменуто плана није спроведен услед превеликих очекивања. Ово се може видети на примеру становања, где су строге мере спречавања породичне стамбене изградње у градском грађевинском подручју Суботице утицале на бујање бесправне изградње овог типа изван границе грађевинског подручја, у западно и источно смештеним градским виноградима (Сабо, 2001). Током овог раздобља подигнуто је неколико мањих насеља вишепородичне стамбене изградње у виду отвореног блока ближим градском језгру, преко пута аутобуске станице у јужном делу језгра и у јужном делу Кертвароши (Слика 163).

Део плана у вези две нове индустријске зоне ка Палићу (исток) и Александрову (југ) је био један од ретких који је већином спроведен. Уз постојећу стару индустријску зону смештену јужно од железничке станице (југоисток), образовало се подручје индустријско-радних зона дуж југоисточне тангенте градског подручја.

Бржи развој града започет је коначном децентрализацијом СФРЈ почетком 1970-их, када се у граду нарочито развија становање. Граде се два највећа стамбена насеља у граду, Прозивка на југу (Слика 164) и Дудова Шума на северу града, на дотада неизграђеним површинама, чиме се смањују трошкови расељавања. У градском језгру се као урбана реконструкција гради једно вишепородично суседство високих зграда и великих густина, које је међу грађанима сликовито названо „Токио“ (Сабо, 2001). Упоредо са овим, јавља се и изградња породичних кућа на ободу града, која и даље није била потпуно контролисана. Овим се градско подручје Суботице веома шири.

Слике 163 и 164: Вишепородично становање из времена социјализма: старији пример мањег насеља на југу Кертвароши (лево) и новији пример великог насеља Прозивке (десно) (Аутор: Б. Антонић).

Пост-социјалистичка транзиција у случају Суботице није имала само негативан одјек. Поновна афирмација путних праваца из Србије ка северу, преко Мађарске, донели су користи Суботицу током кризних 1990-их и касније. Притисак избеглог становништва се углавном осликавао кроз непланску изградњу на градском ободу, где је настављен процес ушоравања околних салаша, али без истовременог уређења пољских путева у нове улице. Током овог раздобља изграђено је и неколико последњих примера зграда-стамбених фондова (Слика 165).

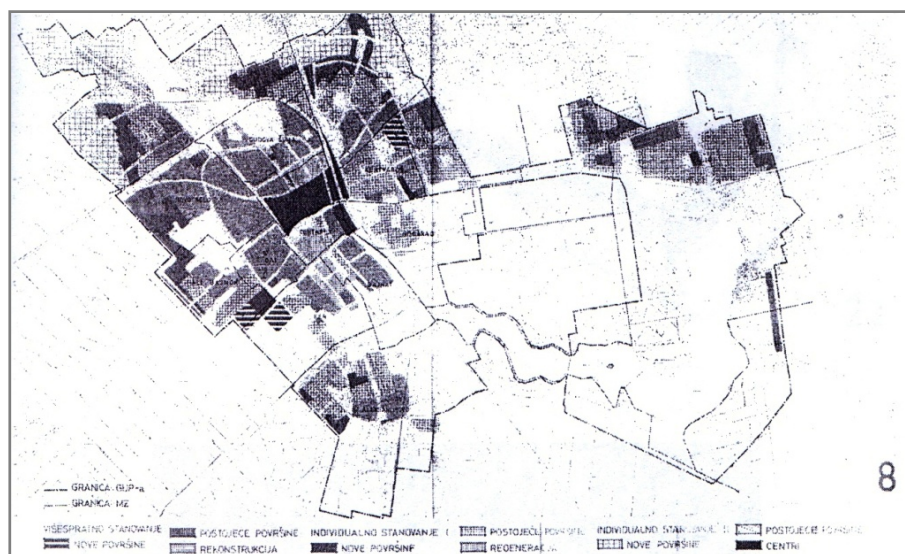
Слике 165 и 166: Вишепородично становање из времена пост-социјализма: последње зграде подигнуте као стамбени фондови 1990-их на ободу Прозивке (лево) и новији пример изграђен приватном иницијативом у ширем градском језгру (десно) (Аутор: Б. Антонић).

Од 2000-их година почиње појава вишепородичне станоградње приватном иницијативом. Ово је посебно везано за градско средиште, дуж приступних улица ка најужем градском језгру (Слика 166). Поред претходног, током 1990-их и 2000-их изграђена су и три мања суседства породичних кућа; два у источном, новом делу Кертвароши, а једно јужно, у Александрову.

5.9.2. Анализа савременог оквира генералног урбанистичког планирања

До 2006. године за Суботицу је важећи био Генерални урбанистички план (ГУП) из 1983. године. Овај план са краја социјалистичког раздобља покушао је ускладити највеће изазове урбаног развоја из позног социјализма. У градском језгру посебна пажња је посвећена очувању градитељског наслеђа. У области становања ово се огледало у већој подршци породичном становању, како у самом језгру (кроз омогућавање обнове), тако и у ободним деловима града са бесправном изградњом

(кроз озакоњење) (Сабо, 2001). У складу са последњом намером, границе ГУП-а су значајно проширене у односу на претходне (Слика 167).

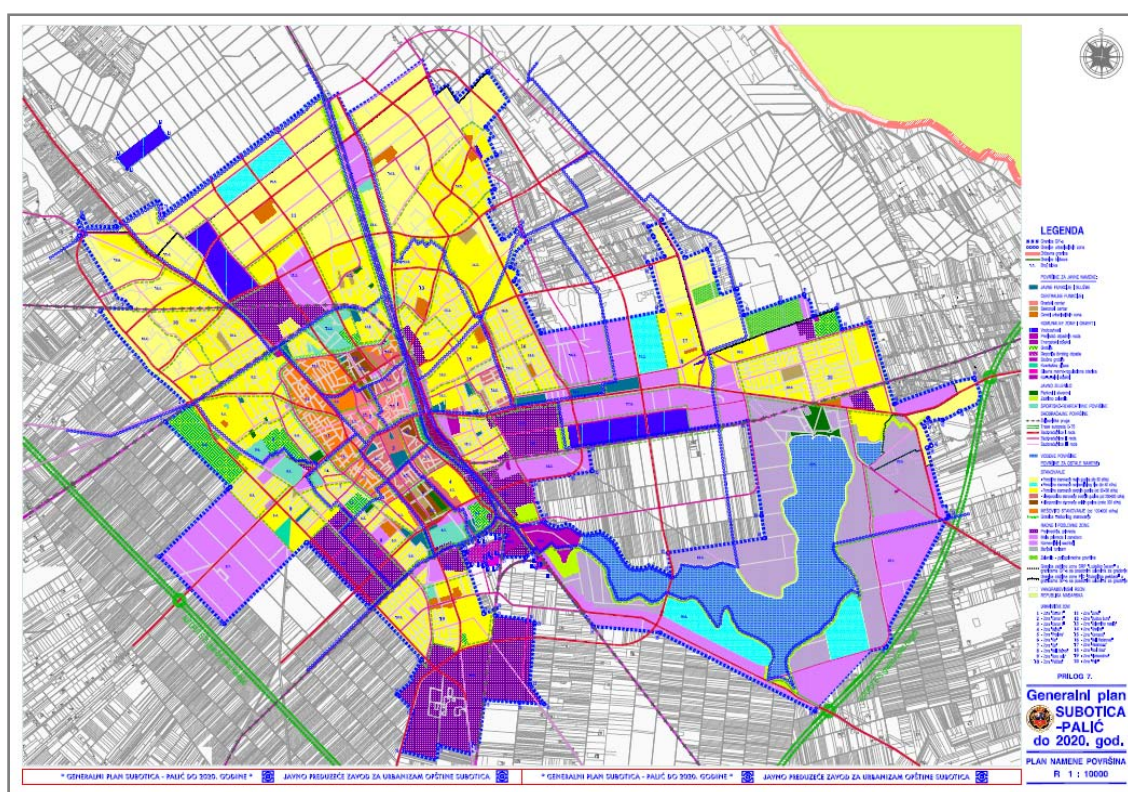
Слика 167: Генерални урбанистички план Суботице из 1983. године: Зоне стамбене изградње (Аутор: ЗУС, 1983; Извор: Сабо, 2001).

Иако је ГУП из 1983. године био по главним мерама иновативан, па је донекле предвидео скретање пажње у станоградњи са вишепородичног ка породичном становању током 1990-их година, он ипак није могао одговорити на значајне изазове пост-социјалистичке транзиције. Због тога је почетком 2000-их започета израда новог Генералног плана (ГП) Суботице, који је усвојен 2006. године. Његов временски оквир је до 2020. године. Сходно распршеном карактеру града и постепеном превођењу градског грађевинског подручја у салашарска насеља, ГП Суботице обухвата велику површину од 8129 хектара, па је густина насељености у оквиру његових граница релативно ниска, око 1.300 стан./km² (ЗУГС, 2006).

Демографске пројекције плана се заснивају на позитивном кретању броја становника током 1990-их година, чиме се до 2020. године предвиђа благи раст броја становника за 2.000 за цело градско подручје (Суботица + Палић). Ипак, у закључку овог поглавља указује се и на неповољне тенденције старења становништва, чиме се посредно указује на могућност опадања броја становника у будућности.

ГП Суботице већ у уводном делу наглашава значај привреде и привредне делатности су прве обрађене. Овде се посебно наглашавају оживљавање индустрије и повезани развој терцијарног сектора са просторним развојем центара у оквиру града.

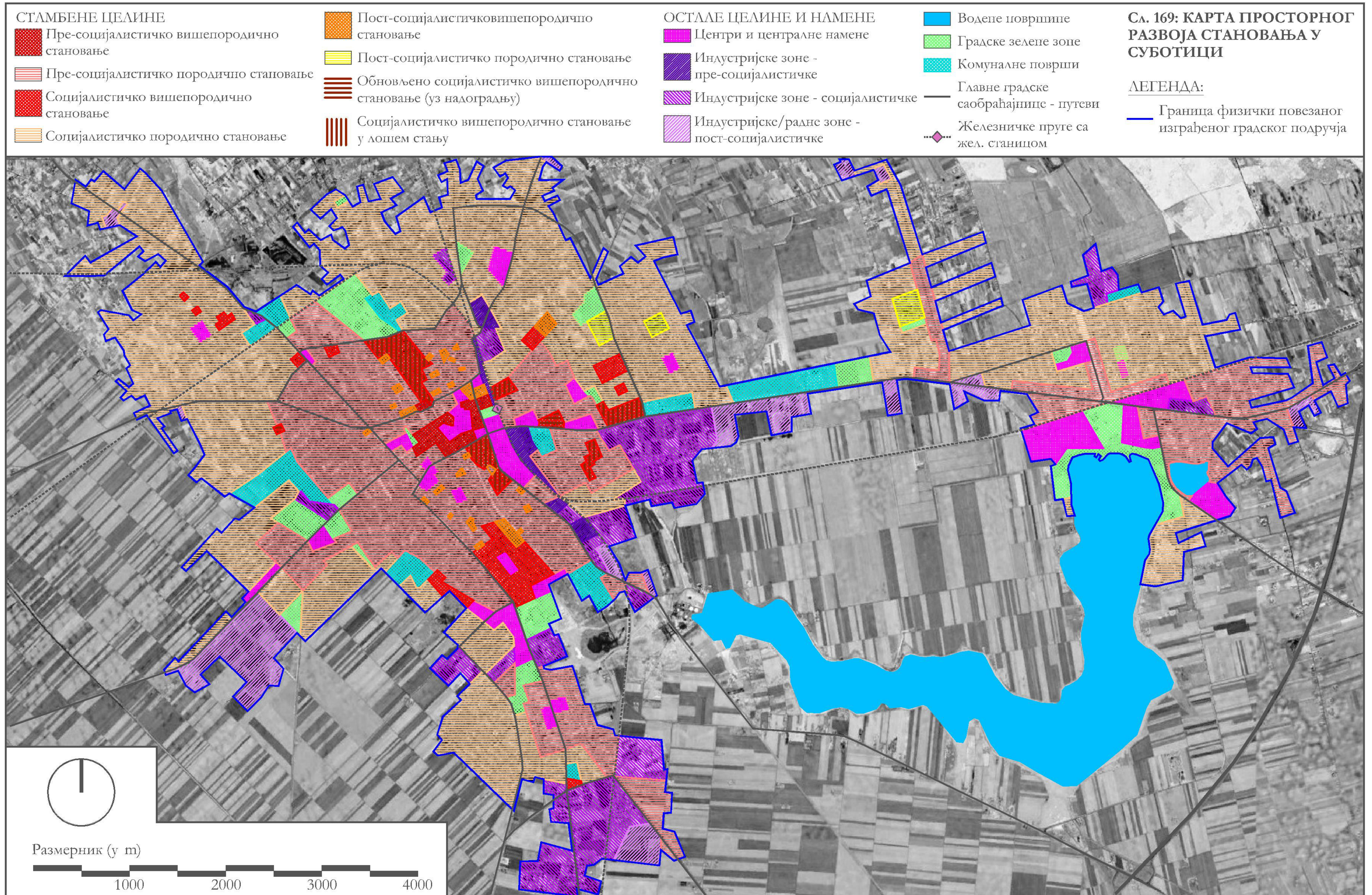
У области становања, два скупа мера се издвајају (Слика 168). Први је проширење градског грађевинског подручја у северном делу, како би се обухватио и потом озаконио највећи обим бесправне изградње. Овде су остављене и одређене резерве земљишта за нову стамбену изградњу породичног вида. Други скуп мера се односи на обнову постојећег градског ткива кроз образовање зона мешовитог становања на месту породичних кућа мале густине изградње и лошег стања. Зоне мешовитог становања се називају и „зоне регенерације“ (ЗУГС, 2006, стр. 54). Овим се нарочито тежи прогушћавању града и подизању квалитета живота кроз обнову стамбеног фонда. Нове стамбене зоне великих густина се не планирају.

Слика 168: Генерални план Суботица-Палић до 2020: План намене површина (Аутор: ЗУГС, 2006).

Како је временски оквир данас важећег ГП-а 2020. година, тренутно¹⁹⁷ је у току израда новог Генералног урбанистичког плана Суботице и Палића, који би се по претпоставкама главних носилаца требао усвојити 2019. године.

¹⁹⁷ Почетак 2018. године.

5.10. УПОРЕДНА АНАЛИЗА

КРИТЕРИЈУМ 1 - Укупан удео целина и блокова образованих у време социјализма у укупној површини физички изграђеног градског подручја на крају овог раздобља (1992. година). Праг је одређен на 50% удела, при чему се рачуна укупна површина стамбеног фонда. Ово ће бити урађено множењем површина добијених из просторне анализе и средњих вредности индекса изграђености за дате зоне по Правилнику о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу (Табела 22).

ТАБЕЛА 22: Добијање средњег индекса изграђености према важећем Правилнику о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу:

БР.	Зона према	Назив зоне према Правилнику (МГСИ, 2015) – Члан 36	Вредности индекса изграђености		
			Мин.	Макс.	Средњи
1.	Зоне породичне стамбене изградње	Зона ретких насеља и породичне градње + сеоске зоне ¹⁹⁸	0,0	1,2	0,6
2.	Зоне вишепородичне стамбене изградње	Градске стамбене зоне средњих густина ¹⁹⁹	1,2	1,6	1,4

ТАБЕЛА 23: Критеријум 1 - Укупан удео целина и блокова из времена социјализма у укупној површини физички изграђеног градског подручја до 1992. године:

БР.	ГРАД (градско подручје)	Пре-социјалистичке стамбене зоне (у ha)			Социјалистичке стамбене зоне (у ha)			Укупно ha	Удео	Испуњен праг (50%)
		ВПС	ПС	Ук.	ВПС	ПС	Ук.			
1.	Зрењанин	16	436	452	155	600	755	1.207	62,6%	ДА
2.	Кикинда	0	321	321	61	256	317	648	48,9%	НЕ
3.	Панчево	11	318	329	230	261	491	820	59,9%	ДА
4.	Сомбор	13	265	278	63	281	344	622	55,3%	ДА

¹⁹⁸ Више пута је истакнуто да су војвођански градови образовали као насеља са градским језгром и пространим сеоским ободним подручјем. Услед овога, зоне породичне стамбене изградње су и данас најчешће мешавина породичног становања градског и сеоског типа.

¹⁹⁹ Становање већих густина није узето у обзир, пошто је особено више за велике градове у Србији (Београд, Нови Сад).

5.	Сремска Митровица	0	277	277	86	500	586	863	67,9%	ДА
6.	Суботица	28	502	530	148	879	1.027	1.557	66,0%	ДА
Објашњење: ПС – породично становање; ВПС – вишепородично становање										

Закључак: На основу добијених мерења просторном анализом сви истраживани градови осим Кикинде испуњавају први критеријум, тј. површина изграђена током времена социјализма превазилази површину из времена пре социјализма. Кикинда се налази веома близу прага (49% према 50%). Највећи удео социјалистичке станоградње удео има Сремска Митровица, где она према поставкама овог критеријума превазилази 2/3 укупног стамбеног фонда изграђеног током пресоцијалистичких епоха. Поред тога, теренска истраживања показују да је и у старим делу града значајан део старије стамбене изградње замењен новијом током социјалистичког времена, што значајно одступа од образаца у неким другим социјалистичким државама, где је свака иницијатива у приватном сектору (односно у случају раније изграђених породичних кућа) била спречавана.

Пораст површине стамбеног фонда је упоредан и са демографским растом градова током социјализма (Табела 18). На пример, Сремска Митровица је имала највиши раст становништва, док је Кикинда (уз Сомбор) имала најмањи. Случај Суботице је донекле другачији, али се образложење може наћи у већ истакнутим ограничењима наметнутим за породичну градњу током социјализма у градском грађевинском подручју. Услед овога се она развијала бесправно, на месту некадашњих винограда северно од града.

КРИТЕРИЈУМ 2 - Уочавање ексцентричног развоја града према индустријским зонама из времена социјализма је једини критеријум који се описно доказује, па је у анализи неопходно дати и допунско, описно образложење. При томе, сагледава се просторно ширење града ка свим индустријским зонама које су изграђене или су значајно проширене у време социјализма. У обзир се узимају све стамбене зоне образоване током социјализма, а посебно стамбени блокови вишепородичног становања по принципу супер-блока, као посебно битни у социјалистичком граду.

ТАБЕЛА 24: Критеријум 2 – Уочавање ексцентричног развоја града према индустријским зонама из времена социјализма:

БР.	ГРАД (градско подручје)	ОБРАЗЛОЖЕЊЕ	Испуњен праг
1.	Зрењанин	Код Зрењанина се не сагледава јасно ширење стамбених зона ка индустријским зонама. Примећује се ширење у свим правцима. У случају вишепородичног становања се више види развој дуж главних излазних праваца ка Београду и Новом Саду (нове „градске капије“) него повезаност са просторним развојем индустрије.	НЕ
2.	Кикинда	Развој становања Кикинде током социјализма показује условљеност индустријализацијом, пошто се град брже развијао ка југозападу, где је смештена највећа индустријска зона из времена социјализма. Сличан образац се увиђа и код вишепородичног становања.	ДА
3.	Панчево	Код Панчева се анализом уочава готово потпуно одсуство повезаности развоја индустријских и стамбених зона током социјализма. Како је највећа индустријска зона положена јужно од града и између постојећег градског ткива и река Дунава и Тамиша, није било довољно места за становање. Уместо тога, оно се највише развијало око путног полупрстена око града, ка истоку и југоистоку. Дуж овог полупрстена је развијен и највећи број вишепородичних стамбених насеља, чиме је остварен сличан ефекат као и код Зрењанина.	НЕ
4.	Сомбор	На примеру Сомбора се примећује подвојеност развоја породичног и вишепородичног становања по овом критеријуму. Док се код породичног становања уочава подједнак развој у свим правцима, зона вишепородичног становања је блиско везана за развој главне индустријске зоне јужно од тадашњег града.	ДА / НЕ

5.	Сремска Митровица	Случај Сремске Митровице је донекле супротан Сомбору. Док се опште ширење стамбених зона у граду током социјализма одвија нешто више у правцу истока и највеће индустријске зоне, докле се код вишепородичних стамбених зона уочава њихова распршеност по целом грађевинском подручју, али се тежњом ка близини градског језгра и, у складу са овим, подизању урбанитета града. Ипак, не сме се занемарити ни то да је значајан део града у овом време изграђен на северном ободу, кроз бесправну изградњу.	НЕ
6.	Суботица	Суботица се може описати као најсложенији случај за истраживање због постепеног преласка градског подручја у салашарска и бивша виноградска насеља на северном ободу. Ипак, видно је да је ширење стамбених зона било супротно положају индустријских зона у граду. Код вишепородичног становања се уочава распршеност зона широм града, са већом концентрацијом ближе градском језгру.	НЕ

Закључак: На основу образложења може се закључити да ширење стамбених зона током социјалистичког раздобља није било значајније везано за положај индустријских зона у истраживаним градовима. Ово је нарочито уочљиво код Панчева и Сремске Митровице као градова који су имали највећи демографски притисак, па је стамбена политика очигледно тежила делотворности и рационалности. У случају Кикинде као јединог града који у целости испуњава овај критеријум може се закључити да је мањи демографски притисак омогућио услове за тачније спровођење елемената социјалистичког града.

КРИТЕРИЈУМ 3 - Удео стамбених јединица у области вишепородичног становања се рачуна у односу на укупан број станова изграђених током социјалистичког раздобља (1946-1990). Након урађених појединачних просторних анализа изабраних градова увидело се да је већ урађена статистичка анализа (Табела 19) погоднија. Разлог овоме је то што би просторна анализа тражила озбиљна поједностављења, која би обухватила више помоћних статистичких параметара (просечна величина стана, просечан број станова по згради и сл.), чиме би се она поново свела на статистичку анализу, али уз мању тачност. Праг за овај показатељ је раније утврђен -

20%, док је просек за пост-социјалистичку Европу 30% (према изворима креће се 20-40%). Због тога се даје само рекапитулација.

ТАБЕЛА 25: Критеријум 3 – Удео стамбених јединица у сфери вишепородичног становања из времена социјализма:

БР.	ГРАД (градско подручје)	Удео станова у вишепородичном становању у односу на укупан број станова за раздобље 1946-1990.	Испуњен праг (20%)	Изнад просека за пост- социјалистичку Европу (>30%)
1.	Зрењанин	27,5%	ДА	НЕ
2.	Кикинда	20,9%	ДА	НЕ
3.	Панчево	47,5%	ДА	ДА
4.	Сомбор	25,7%	ДА	НЕ
5.	Сремска Митровица	21,9%	ДА	НЕ
6.	Суботица	25,2%	ДА	НЕ

Закључак: Према приказаним подацима сви истраживани градови показују социјалистичке обрасце, пошто станови у социјалистичком вишепородичном становању чине преко 20% свих станова изграђених током овог раздобља. Пет градова показује прилично сличне показатеље, од 21% до 27%, а што је мање од просека за (пост-)социјалистичке градове у Европи (30%). Изузетак је Панчево, које има чак 47,5% станова у вишепородичном становању, односно за 20% више од следећег града, Зрењанина. Међутим, овај податак је потпуно усклађен са подацима за град за критеријум 1, а теренска истраживања показују да Панчево има и много више високих стамбених зграда од других градова.

КРИТЕРИЈУМ 4 - Степен обнове насеља из времена социјализма, који укључује у ранијем делу истраживања описан случај обнове уз надградњу. Пошто су социјалистичка насеља супер-блокова означена као проблем у социјалистичком граду, онда се за испуњен критеријум сматра случај када је насеље углавном у лошем стању. За разлику од тога за насеља у добром стању сматрају се она у којима преовлађују обновљене зграде или су оне (и даље) у добром стању. Последње се посебно односи на стамбену изградњу током 1970-их и 1980-их година, код најмлађе

генерације социјалистичког становања. Поред тога, током ових деценија је постигнут висок стандард станоградње, па се код већине датих зграда још увек није указала потреба за капиталном обновом.

ТАБЕЛА 26: Критеријум 4 – Степен обнове насеља из времена социјализма:

БР.	ГРАД (градско подручје)	Укупан број уочених насеља	Обновљена суседства или суседства која су и даље у добром стању	Удео	Испуњен праг (<50%)
1.	Зрењанин	7	3,5	50%	ДА/НЕ
2.	Кикинда	4	3	75%	НЕ
3.	Панчево	15	9	60%	НЕ
4.	Сомбор	4	1,5	38%	ДА
5.	Сремска Митровица	16	11	69%	НЕ
6.	Суботица	15	10	67%	НЕ

Закључак: Степен обнове насеља у посматраним градовима је релативно висок и једино се у Сомбору показује да већина насеља вишепородичног становања захтева мере обнове. Ипак, када се ово повеже са старошћу насеља онда се може уочити и да највећи број насеља која су оцењена позитивно су новија социјалистичка насеља из 1970-их и 1980-их када је стандард станоградње био висок. Такође, теренским истраживањима се уочава да су насеља где преовлађује обнова више везана за Панчево и Сремску Митровицу као градове где је стамбена криза била оштрија током социјализма, па се она кроз феномен надградње постојећих вишепородичних стамбених зграда посредно одразила и у развоју становања током пост-социјалистичке транзиције. Друго опажање је везано и за обрасце изградње током социјализма, пошто су у Кикинди и Зрењанину превлађивале зграде са косим кровом, као сложенији случај за надоградњу као интервенцију у односу на зграде са равним кровом.

КРИТЕРИЈУМ 5 - Просторни размештај нових зграда вишепородичног становања у старом делу града, образованом пре социјализма. Под новим зградама подразумевају се све зграде изграђене од почетка пост-социјалистичке транзиције (почев од 1992.

године). При томе, под једном зградом рачунају се и случајеви ламела са више улаза који физички чине једну грађевину.

ТАБЕЛА 27: Критеријум 5 – Просторни размештај нових зграда вишепородичног становања у старом делу града:

БР.	ГРАД (градско подручје)	Укупан број нових зграда	Укупан број нових зграда у старом језгру (пресоцијалистичком делу) града	Удео	Испуњен праг 50%
1.	Зрењанин	13	7	53%	ДА
2.	Кикинда	6	6	100%	ДА
3.	Панчево	27	18	67%	ДА
4.	Сомбор	26	10	38%	НЕ
5.	Сремска Митровица	58	50	86%	ДА
6.	Суботица	62	57	92%	ДА

Закључак: Према датом критеријуму огромна већина вишепородичних стамбених зграда подигнутих од почетка пост-социјалистичке транзиције је смештена у пресоцијалистичком делу (и то махом у ширем градском језгру) у свим градовима осим у Сомбору. Кроз дубљу просторну анализу се уочава неколико законитости:

- 1) Већина оних зграда које нису у пресоцијалистичком делу се јавља у вишепородичним насељима супер-блока која су започета током позног социјализма, па се преостале залихе слободног земљишта користе за овај вид изградње. По правилу ове зграде су слободно стојеће. У случају Сомбора ове залихе слободног земљишта су биле довољно велике да утичу на другачији размештај пост-социјалистичке вишепородичне станоградње;
- 2) За разлику од њих, нове зграде у градском језгру махом се граде у затвореном блоку, тј. ивичне су градње и граде континуални низ са суседним зградама;
- 3) Нове зграде у градском језгру се обично граде у ширем градском језгру, где услови заштите амбијенталних целина нису строги и где су индекси заузетости и изграђености омогућавају већи обим градње на парцели. Ипак, постоје и изузеци. У Кикинди је готово сва нова градња у ужем градском језгру, уз зграде из времена позног социјализма;

- 4) Занимљиво је да се уочава и груписање зграда око вишепородичних стамбених насеља из времена социјализма, али са другачијим обрасцима градње (градња у затвореном блоку). На пример, много зграда у Сремској Митровици је изграђено око насеља „Деканске баште“ и „Матије Хући“, у Зрењанину око насеља „Доситеј Обрадовић“, а у Суботици око насеља „Прозивка“ и „Дудова шума“;
- 5) Уочава се и тежња ка груписању нових зграда, тако да се у појединим улицама и суседствима у ширем градском језгру јавља више њих, док њима сличне улице и крајеви немају ниједну.
- 6) Закључно разматрање потврђује да се највећи број нових вишепородичних зграда гради у ширем градском језгру, смештен у улицама између најужег градског језгра и већих стамбених вишепородичних насеља која су на ободу градског језгра, односно на граници где део града образован у пресоцијалистичком раздобљу прелази у онај образован у социјалистичком.

КРИТЕРИЈУМ 6 - Развој породичног становања на градском ободу и у предграђима (када постоје). За овај се узима као праг минимални пораст површине изграђеног градског подручја (праг је 5%), укључујући и бесправну изградњу. Критеријум се рачуна према заузетој површини и у хектарима.

ТАБЕЛА 28: Критеријум 6 – Просторни размештај нових зграда вишепородичног становања у старом делу града.

БР.	ГРАД (градско подручје)	Укупна површина под породичним становањем (у ha)	Укупна површина под пост-социјалистичким породичним становањем (у ha)	Удео	Испуњен критеријум (праг 5%)
1.	Зрењанин	1754,19	26,62	1,52%	НЕ
2.	Кикинда	964,52	2,59	0,27%	НЕ
3.	Панчево	1199,04	232,67	19,41%	ДА
4.	Сомбор	1091,41	181,33	16,61%	ДА
5.	Сремска Митровица	1385,49	90,92	6,56%	ДА
6.	Суботица	2318,21	17,64	0,76%	НЕ

Закључак: По посматраном критеријуму се запажају велике разлике између истраживаних градова. Одређене су и очекиване. Панчево, Сомбор и Сремска

Митровица су имали значајно досељавање избеглог становништва током 1990-их година, што се одразило на значајан раст насеља на ободу града, посебно кроз бесправну изградњу. Овакве површине чине више од 15% постојећег породичног становања у оквиру изграђеног градског подручја. Са друге стране стоје Зрењанин, Кикинда и Суботица код којих се утицај избеглог становништва много мање осетио и где је пад броја становника у граду започео раније, од 1990-их година; код Суботице малим темпом, а код Кикинде и Зрењанина брже (Табела 9). Код два последња града просторни развој породичног становања од пост-социјалистичке транзиције је био занемарљив и обично у виду плански насталих насеља. Од овога обрасца одступа случај Суботице, где се и на овом месту уочава утицај вишедеценијског раста кроз салашарска и виноградарска насеља на ширем градском ободу, а посебно на његовом северу. Основно ограничење за ово истраживање је што се ово често дешавало у виду попуњавања слободног простора у насељима и суседствима која су се почела образовати током социјализма, па су се закружила током транзиције. Потпуно нове скупине породичних кућа, подигнуте током транзиције, по правилу се налазе још даље и суштински изван града. Оне физички нису повезане са већ заокруженим градским грађевинским подручјем, чиме нису узете у обзир у истраживању.

ЗБИРНИ ПРИКАЗ развоја становања и стамбених зона у односу на шест постављених критеријума регионалне (пост-социјалистичке) компоненте урбаног опадања у области становања дат је у табели 29, где је (не)испуњеност сваког критеријума у истраживаном граду једнако вреднована.

Укупно гледано, код становања четири града (Зрењанин, Панчево, Сомбор и Сремска Митровица) јасно се уочавају обрасци (пост)-социјалистичког града. Ово је најизраженије код Сомбора. За разлику од њих, Кикинда и Суботица се налазе на прелазу, али са сасвим другачијим узорцима. Код Суботице је ограничење у значајном расту града изван граница просторно заокруженог градског подручја услед историјских околности - постојање салашарских и виноградских насеља. Код Кикинде је проблем у успореном развоју града још од Другог светског рата, пошто ни за време социјализма развој становања није био толико значајан да би се приметио по прва три критеријума везана за социјалистички град.

ТАБЕЛА 29: Збирни приказ резултата по свим критеријумима:

БР.	ГРАД (градско подручје)	Испуњени прагови по критеријумима						ЗБИР
		Социјалистички град			Пост-социјалистички град			
		К1	К2	К3	К5	К6	К7	
1.	Зрењанин	да	не	да	да/не	да	не	3,5
2.	Кикинда	не	да	да	не	да	не	3
3.	Панчево	да	не	да	не	да	да	4
4.	Сомбор	да	да/не	да	да	не	да	4,5
5.	Сремска Митровица	да	не	да	не	да	да	4
6.	Суботица	да	не	да	не	да	не	3

На крају треба нагласити да су добијени резултати су од значаја за цело истраживање и да су због тога подробније проучени у оквиру главног закључка.

6. ЗАКЉУЧАК

Спроведено истраживање има за општи циљ да путем њега прошири знање о концепту градова у опадању као релативно новом међу српским научницима и стручњацима који се баве урбанизмом и развојем градова. Већ у уводном делу је истакнуто да до данас постоји релативно мали број научних истраживања у вези опадања градова на нивоу Србије. Слично томе, анализа генералних урбанистичких планова (ГУП-ова) за градове-студије случаја, донетих током 2000-их година, је показала да свест о урбаном опадању није довољно раширена ни међу стручњацима који делују у урбанистичкој пракси. Иако се код одређеног броја ГУП-ова уочава сложено демографско стање (а ређе примећује и пад броја становника), већина датих докумената у својим демографским пројекцијама је приказала повећање броја становника, што је оповргнуто већ на Попису 2011. године, кроз опадање броја становника у свим градовима-студијама случаја. Поред тога, али не и мање битно, јесте и уочавање озбиљног ширења граница грађевинских подручја и проширење стамбених целина на картама планираних намена ГУП-ова свих градова. Иако је јасна тежња градских управа да се на што ширем подручју града омогући нови развој, гледајући демографске (не)прилике закључује се да постоји озбиљан раскорак између планских циљева и поставки просторног развоја и локалних могућности. Ово је вероватно најбољи доказ о сврси истраживања концепта градова у опадању, јер ови показатељи недвосмислено показују да стручна јавност нема довољно свести о мерама које би се предузеле за боље усмеравање развоја градова у опадању. Посредно се може говорити и да научна јавност у Србији није учинила довољно да се ово питање отвори према градским стручњацима (и градским челницима) као важно по будући развој градова у којима они делују.

6.1. НАЛАЗИ ИЗ ПРЕТХОДНЕ АНАЛИЗЕ

Иако се осећа недостатак научног и стручног сагледавања урбаног опадања и предлагања одговарајућих мера (поновног) развоја градова у опадању, демографски и економски показатељи, приказани у широј анализи истраживаних градова средње величине у Војводини, јасно указују да ова је појава свеprisутна и веома озбиљна.

Уочава се јасна веза између демографских и економских токова развоја. На пример, Сомбор и Кикинда као градови са најозбиљнијим демографским тешкоћама су истовремено са веома лошим стањем привредних делатности. Занимљиво је да се исто не уочава код Панчева, које је демографски најстабилнији град, али економска кретања, нарочито за раздобље 2011-2016., ово не приказују. Овај изузетак се може образложити великом близином Београда, са чијом привредом је привреда Панчева веома повезана.

Веома је значајно повезати претходне налазе из шире анализе истраживаних градова по међународно препознатим критеријумима са налазима уже анализе датих градова, усмерене на пост-социјалистички контекст урбаног опадања на примеру становања.

Према прва три критеријума која се односе на социјалистичка обележја становања јасно је да сви истраживани градови имају довољно изражене црте социјалистичког становања, па се са овог становишта могу посматрати као примери социјалистичког града. Са друге стране, огледање ових критеријума није било толико да би се било који од њих сматрао моно-градом. Даље, налази по појединачним критеријумима се веома разликују. Дobar пример је Кикинда, која је једина имала мање површина под социјалистичким становањем него под становањем из претходних епоха (критеријум 1), као и најмањи удео социјалистичког вишепородичног становања (критеријум 3). Међутим, она је имала веома јасан просторни развој и развој становања у правцу главне индустријске зоне на југозападу града (критеријум 2). Кикинди је сличан пример Сомбора, док је супротан пример Панчева, које има далеко највише социјалистичког вишепородичног становања и има највећа социјалистичка вишепородична насеља по моделу супер-блока, али су дата насеља као и насеља породичног становања из овог времена развијена сасвим удаљено од главне индустријске зоне, смештене на југу града. Примери Суботице и Сремске Митровице су уједначенији по датим критеријумима, али просторна анализа такође указује да оба насеља имају веома уситњену структуру насеља вишепородичног становања по моделу супер-блока, док се код прва три споменута града, Кикинде, Сомбора и Панчева, управо запажа доминација великих насеља супер-блокова. Очигледно је да је објашњени процес децентрализације развијен током позних деценија СФРЈ значајно утицао на успостављање сопствених праваца просторног развоја становања, у складу са локалним приликама и потребама. Моделу социјалистичког града

најсличнији су Сомбор и Кикинда, који су имали и најмањи демографски раст. Тиме се посредно говори да су се успостављена идеолошка начела социјалистичког града тачније примењена код у оним истраживаним градовима где није постојао превелик демографски притисак.

Последња три критеријума везана за пост-социјалистички просторни развој становања такође показују велику разноликост по истраживаним градовима. Одређени градови попут Панчева и Сомбора, а донекле и Суботице, наставили просторни раст кроз распршивање градског грађевинског подручја, нарочито 1990-их. Ово се десило са досељавањем избеглог становништва, кроз раст ободних салашарских насеобина. Кикинда и Зрењанин, где притисак избеглог становништва није био велики, су остали у готово истим границама као раније. За разлику од 1990-их, од почетка 2000-их година долази до много једноставнијих просторних образаца развоја становања, са нагласком на ново вишепородично становање. Оно се концентрисало у две зоне у истраживаним градовима; у ширем градском језгру, односно на ободу дела града које настало пре социјализма, и на ободу насеља вишепородичног становања по моделу супер-блока. Међу истраживаним градовима постоји велика разлика у броју новоизграђених вишепородичних зграда, али се дато може упоредити са економским показатељима. Илустрације ради, надпросечан број нових зграда вишепородичног становања је уочен у Панчеву, Сремској Митровици и Суботици. Код Панчева су забележени најбољи економски показатељи у односу на државни просек током раздобља 2002-2016., док се код Сремске Митровице и Суботице сагледава натпросечно позитиван економски помак током раздобља 2002-2016. Веза ка демографским показатељима је мање уочљива. За четврти критеријум - степен обнове насеља из времена социјализма - се не може јасно сагледати учинак, пошто велики број посматраних насеља у истраживаним градовима потиче из касних 1970-их и 1980-их година, па је стога још увек у довољно очуваном стању да не тражи капитална улагања. Ипак, уочава се да су Панчево и Сремска Митровица другачији од остатка, јер имају већи удео обновљених вишепородичних зграда кроз надградњу. Ово се може објаснити и кроз то да оба града имају већи удео стамбених зграда из првих деценија социјализма, а поред тога имају релативно добар економски учинак последњих година, као што је већ речено.

Могу се приметити и посредно значајни елементи анализе, проистекли из анализе планских докумената, како важећих просторних планова Републике Србије и АП Војводине, тако и генералних урбанистичких планова истраживаних градова.

Просторни планови републике и покрајине по питању мреже и улоге градова средње величине постављају категоризацију ових градова у односу на њихову величину и управно-административни значај, на основу чега се дају опште мере њиховог планског развоја. Међутим, анализом градова-студија случаја се поставља питање о ваљаности оваквог приступа, пошто она показује да се ови градови, и поред наведених сличности, међусобно разликују по бројним другим, али једнако битним обележјима (начин генезе, положај у држави, основе градске привреде и сл.). Гледано из угла урбаног опадања, веома је значајан и међусобни раскорак по питању најновијих демографских и привредних кретања.

Код овде приказаног истраживања уочава се да је урбано опадање веома повезано са положајем града на ободу Републике Србије. Ово је исход низа раније поменутих чинилаца, нарочито дуге изолације Србије од почетка пост-социјалистичке транзиције, али и вишедеценијског ограничења слабо пропусних граница ка Румунији и Мађарској. Сомбор, Кикинда и Суботица, смештени у њиховој близини, су управо први забележили урбано опадање. Последњих година је оно посебно изражено код прва два града, који уз погранични положај нису ни поред аутопута као главног вида приступа. Овим се подвлачи значај приступачности. Опоравак привреде, приказан кроз економску анализу, показује да саобраћајна приступачност Београду и Новом Саду као главним и највећим градовима државе и покрајине представља значајног чиниоца њиховог бржег привредног опоравка и претпостављеног успоравања негативних тенденција урбаног опадања. Примери Сремске Митровице и, нешто мање, Зрењанина, који су током раздобља 2011-2016. имали натпросечно побољшање анализираних економских показатеља у односу на државни просек, јасно доказују ово виђење, пошто су оба града до 80 km удаљена и од Београда и од Новог Сада.

Код објашњених генералних урбанистичких планова градова се, пак, осећа велики прелаз између начина планирања становања, али и општег урбаног развоја из социјализма у време пост-социјализма. Иако се главне премисе планирања задржавају, попут повећања степена урбанитета (одн. физичког прогушћавања) и

бољег коришћења већ изграђеног подручја града, нове чиниоци капиталистичке привреде су значајно утицали на промену планерских циљева кроз ширење градског грађевинског подручја, нарочито кроз новопланиране радне зоне, као и трансформацију обода историјског (пресоцијалистичког) дела града у подручје мешовитих блокова, где се мешају и намене и физички обрасци градње. У датим зонама се задржава становање као преовлађујуће, али се инсистира на промени типологије, кроз прогушћавање грађењем вишепородичних стамбених зграда.

Теренска истраживања показују да су планске мере довољно широко постављене, па се оне релативно лако спроводе. Међутим, ограничена улагања у новоградњу (и стамбену и нестамбену) осликавају и трендове како питању смештање нове станоградње и привредних комплекса. Код нових привредних предузећа место уз важне улазне правце у град је кључно, док близина реке и положај у већој привредној зони, битни у време социјализма, то више нису. На примеру становања се посебно сагледава да се поред близине средишта града уочава и тренд везивања за близину реке, односно кеја (Панчево, Сремска Митровица) или главних градских паркова (Суботица). Ово је значајно другачије у односу на време социјализма, где се дати обрасци мање уочавају, иако постоје примери за узор. Образовање социјалистичких насеља по моделу супер-блока код Зрењанина као нових „градских капија“ веома добро ово показује, али постоји и код других градова; низање насеља веће густине дуж обилазног пута око старијег дела Панчева, као и насеља „Стари мост“ у Сремској Митровици и „Нова Селенча“ у Сомбору дуж важних градских булеvara или смештање насеља „Дудова Шума“ на правцу који повезује средиште Суботице са највећом зеленом зоном града.

6.2. ГЛАВНИ ЗАКЉУЧЦИ

Када се претходни налази повежу са раније изложеним теоријским делом рада у вези главних поставки концепта градова у опадању, онда се ово мора посматрати кроз глобалну и регионалну перспективу.

У теоријском делу рада је на више места наглашена потреба локалног прилагођавања концепта градова у опадању као глобалног постављеног. Већ се код најшире прихваћених услова препознавања града у опадању примећује да неки од њих нису довољно прецизни, него се тражи да се они прилагоде месним приликама. Одређење

у четвртном услову, „опадање привредних делатности“, се свакако може тумачити у локалном контексту. Слично томе, условљавање да се градско подручје гледа као заокружена просторна целина такође се може сагледати регионално и локално. Овде се може поновити пример Суботице, где утицај просторног ширења породичног становања кроз салашарска и виноградарска насеља северно и североисточно од граница просторно заокруженог градског подручја значајно ремети проверу појединачних критеријума у просторној анализи. Код других градова ово је неприметно или је превазиђено кроз успостављање веома разуђених граница грађевинског подручја дуж излазних праваца. Напред реченим се само потврђује закључак да концепт градова у опадању треба сагледавати као скуп различитих регионалних приступа обједињених кључним елементима урбаног опадања, препознатих на међународном нивоу (Haase и др., 2014).

У истраживању је ближе објашњен пост-социјалистички модел, који већ носи са собом регионално прилагођавање концепта услед јединствених околности урбаног развоја у оквиру социјализма. Само увиђање да се (пост-)социјалистички град препознаје по одређеним елементима без којих је немогуће сагледати узроке и последице његовог урбаног опадања говори у прилог локалном и регионалном приступу. Илустрације ради, тековине социјалистичког урбаног развоја, попут огромних површина под индустријским зонама и много већег удела насеља вишепородичног становања по моделу супер-блока у односу на западне капиталистичке државе, се на много места наглашавају као кључне по сагледавање урбаног опадања на градском и регионалном нивоу.

Већ у оквиру истих држава појављују се међусобно различити модели развоја. Подробније објашњени примери Дрездена (тежња као брзој обнови и поновном расту) и Лајпцига (прилагођавање обележјима опадања) из некадашње Источне Немачке доказују да локални приступи имају значајну улогу у стабилизацији градских прилика чак и ако су међусобно супротни. Ово се посредно може осетити као могућност и на примеру анализе шест војвођанских градова. Ови градови, и поред сличних историјских условљености, показују и многе разлике. Овде није у питању само питање њиховог положаја у мрежи градова Србије и шире, већ и другачији приступи урбаном развоју и стамбеној политици током времена социјализма. Децентрализација одлучивања током последњих деценија битисања СФРЈ, која је омогућила успостављање сопствених/градских норми и стандарда, оставила је дубок траг у социјалистичком становању. Теренска истраживања потврђују локално

обојене приступе у размештају стамбених зона и односу између појединих типологија становања. На пример, док се у Панчеву масовно јавља породично становање средњих густина (куће у низу) оно је готово непрепознато у већини других градова. Слично томе, док се у Сремској Митровици ишло на подизање урбанитета и прогушћавање новог грађном у постојећим великим градским блоковима, докле се у Сомбору тежило грађњи на ободу.

Регионални и локални приступ примене концепта градова у опадању се огледа и у становању као веома важној градској намени. Иако се празни станови и полунапуштена стамбена насеља у научним изворима обично посматрају као последица урбаног опадања, истраживање је доказало да ово не мора бити случај код многих градова, нарочито у високо развијеним државама, где некадашњи стамбени простор све више постаје сезонско место боравка или сигурно улагање за људе који примарно живе на другом месту. Из овог такође произилази да становање може бити и чинилац развоја и опадања, а не само његова последица.

Слично томе, регионални приступ се сагледава и код сличних насеља у другачијим деловима света. Добар пример је поређење вишепородичног становања у насељима по моделу супер-блока у градовима на западу и истоку Европе. Док се ова насеља у последње две деценије обично везују за урбано опадање код пост-социјалистичких држава на истоку, докле слична насеља у западноевропским државама не опадају, макар не у демографском смислу као кључном. Слично томе, предграђа, која на западу Европе све више показују знаке стагнације, а у појединим случајевима и опадања, на њеном истоку, где је развој предграђа током социјализма био ограничен, су од почетка пост-социјалистичке транзиције у процвату. Ови дијаметрално супротни примери функционално и просторно сличних насеља доказују да се становање не може узети само као последица урбаног опадања, већ да активно утиче и на његову појаву.

У анализи војвођанских градова се уочава и јединственост у случају социјалистичких насеља по моделу супер-блока. Значајан број њих је и даље у добром стању, што је утицај делом и вишег нивоа развоја бивше СФРЈ у односу на друге социјалистичке државе током времена социјализма. Просторном анализом је доказано да су дата насеља и даље веома привлачна за живот, пошто се код многих среће обнова старијих зграда. Без обзира на физичке и естетске недостатке примењене обнове кроз надградњу, овај начин пост-социјалистичке интервенције у становању показује да дата насеља и даље имају потенцијал

за ново становање. Поред тога, додатно се увиђа и тенденција смештања нових вишепородичних стамбених зграда насталих приватном иницијативом у непосредној близини ових насеља. Супротно томе, од 2000-их година развој породичног становања на градском ободу и у предграђима, без обзира на правни статус градње, се готово изгубио. Овај вид станоградње је у великом замаху на ободу градских подручја широм пост-социјалистичке Европе, а среће се чак и у примерима где средишњи град има озбиљно опадање, као што је Хојерсверда у источном делу Немачке. Тиме је очигледно да су просторни обрасци становања у пост-социјалистичкој Србији у одређеном сегменту другачији од општих образаца у већини држава пост-социјалистичке Европе. На крају, исти примери доказују да затечено становање може утицати на услове како ће се одвијати урбани развој и да ли ће он имати растуће или опадајуће одлике, макар на нивоу припадајуће четврти или дела града, али у многим примерима и на опадање градског подручја као целине.

Управо дати закључци потврђују исправност прве две постављене хипотезе истраживања. Трећа хипотеза се додатно образлаже кроз следећи део, везан за препоруке и смернице у обликовању урбаног развоја градова у опадању на нивоу истраживаних градова, али и шире, на нивоу Војводине и Србије.

6.3. ПРЕПОРУКЕ И СМЕРНИЦЕ ДАЉЕГ ПЛАНИРАЊА ВОЈВОЂАНСКИХ ГРАДОВА

На основу претходно изложених закључака могу се дати препоруке и мере за генерално урбанистичко планирање градова-студија случаја. Оне се примарно могу поделити на два скупа препорука и мера, повезано са тим да ли се односе на прикупљање података и оцену постојећег стања или се односе на предложене мере планског развоја.

Препоруке и мере у вези прикупљања података и оцену постојећег стања:

- 1) Демографска анализа и пројекције морају узети у обзир шири опсег демографских показатеља у односу на елементе који се данас користе. Као што је речено, већина истраживаних ГУП-ова има врло оптимистична предвиђања у вези кретања броја становника, што је посредно утицало и на мере у области ширења грађевинског подручја и ширења стамбених целина. Поред тога, уочава се

одсуство скупљања података и по ужим просторним јединицама (месне заједнице), чиме се отежава боље сагледавање тенденција урбаног развоја и развоја становања у оквиру самог града. Очигледан доказ је различита концентрација новоградње у мешовитим блоковима ширег градског језгра или чак њено потпуно одсуство. Планско допуштање вештачки створеног развоја у подручјима где не постоји демографска потреба може довести само до нерационалног односа према постојећим ресурсима, попут грађевинског земљишта и неопходне инфраструктуре.

- 2) Анализа привредних кретања, ма колико непредвидивих у пост-социјалистичкој транзицији, је изразито потребна, а обично недостаје у ГУП-овима. Просторна анализа је показала да се нови привредни погони и комплекси јављају само у одређеним новим радним зонама и то највише дуж најважнијих улазних праваца у град. Уколико се ГУП-у придода студиозније спроведена економска анализа повезана са простором, град се кроз плански развој може боље усредсредити на развој и опремање оних радних зона где постоји потенцијал улагања. У супротном, велике површине обрадивог земљишта, вештачки резервисаног за ширење градског грађевинског подручја дуж његових граница, могу имати правно неодређен статус и спречити одређена улагања¹⁹⁹.
- 3) Анализа постојећих просторних образаца односа зграда према парцели, окружењу и унутар блока такође би требала бити боље и јасније уређена. Као што је показано кроз више карата планираних намена, урбанистичко планирање у Србији се традиционално заснива на функционалном планирању, где на основу главних или претежних намена (правила уређења) успостављају правила везана за њихов просторни оквир (правила грађења). Међутим, већ у теоријском делу је уочен тренд повећања нестамбених намена и садржаја у стамбеним четвртима града и све веће мешање намена на нивоу једне зграде. Теренска истраживања и просторна анализа додатно потврђују потребу да се постојећи просторни обрасци боље проуче како би се избегли случајеви стварања претерано неусклађених случајева изградње у појединим деловима града (мешовити блокови, нарочито).

¹⁹⁹ У једном од истраживаних градова је испричан случај да власник веће количине обрадивог земљишта које је прикључено градском грађевинском подручју није добио кредит за улагање у њега због тога што је земљиште преведено у грађевинско. Слично томе, постоји и ограничење у добијању повластица за обрадиво земљиште ако је оно планирано за изградњу.

Препоруке и мере у вези мера планског развоја:

- 1) Општа мера - Сви истраживани градови бележе урбано опадање, па се као прва ставка поставља усклађивање урбанистичког планирања са очекиваним обрасцима опадања. Ово, пре свега, значи рационалан приступ градском грађевинском земљишту као необновљивом ресурсу и градској саобраћајној и комуналној инфраструктури као веома скупом ресурсу, који, поред тога, тражи велика кадровска и организациона средства приликом изградње, одржавања и проширења капацитета. У погледу становања још увек се не осећа преоптерећење слободним простором. Ово је у вези са још увек актуелним пост-социјалистичким елементима развоја: каснија демографска транзиција и даље велика могућност пренамене стамбене простора у сврхе пословања.
- 2) Боље уређење одговарајућег развоја нестамбених и стамбених садржаја и зона кроз боље усаглашавање просторне и функционалне компоненте развоја. Иако се ова мера мешања садржаја већ промовише (компатибилне намене и садржаји), чини се да често просторни обрасци код ових случајева нису довољно добро усклађени са функционалним. Просторном анализом истраживаних градова је додатно уочен случај већ споменутих мешовитих блокова и зона, које данас чине значајан део њиховог градског подручја. Како овде долази до мешања различитих намена и садржаја, њихов постојећи просторни одраз се мора узети у обзир приликом новог развоја. У одређеним случајевима му чак треба дати предност у односу на намену, која се свуда у савременом свету све лакше мења. Дата мера би се спровела кроз прецизнији однос новоградње према окружењу (стварање сенке, отварање отвора ка суседу, усаглашавање индекса заузетости и сл.), будући да се често одређује према самој парцели и улици, а ређе и према суседима.
- 3) Јаснија политика развоја нових радних зона и обнове постојећих индустријских зона будући да се многе од њих нису развиле, односно обновили иако је то било планирано. Слично мерама озакоњења кроз санационе урбанистичке планове, можда је неопходно увести дати приступ и код индустријских зона са неуспешним привредним реструктурирањем.
- 4) У случају продужења изразито великог опадања броја становника неопходно је применити другачије мере пошто ће последице бити много видљивије. Како се показало да је уклањање прекомерних зграда и инфраструктуре и њихова

рекултивација у зелене површи велики финансијски издатак и за развијеније државе у источном делу Европе, морају се узети друга средства у обзир. Тематизовање градова (студентски, пензионерски или туристички градови) је обично везано за градове код којих већ постоји дати потенцијал, а који се кроз планске мере само појачава и шири. Како ово није случај са истраживаним градовима, онда се морају тражити алтернативни приступи у планирању. На пример, већ уочено мешање мале привреде и становања у приградским деловима војвођанских градова као важно по виталност ових подручја може бити добар путоказ. За ова подручја може се планирати повезивање привредног и просторног развоја кроз подстицање малог предузетништва, у виду иновативних образаца обнове и новоградње.

На основу претходног могу се уредити и мере и препоруке за развој становања:

- 1) У области становања у истраживаним градовима у опадању је и даље присутна транзиција као домаћинствима са мање чланова као и попуњавање прекомерног стамбеног простора са пропратним наменама и садржајима. На тај начин су последице у виду празних станова још недовољно видљиве, али ће се показати у будућности. У складу са овим, планирање становања такође тражи рационалнији приступ. Посебно се наглашава потреба системског уређења и подстицања обнове постојећег стамбеног фонда у односу на тренутно подстицање новоградње како у случају вишепородичног тако и у случају породичног становања. Корак ка овоме би било успостављање програма обнове и давање приоритета на основу просторних мера.
- 2) Смањење степена густине вишепородичне новоградње како би се избегла претерана неравнотежа у просторном развоју града као целине. Пример су скорашњи случајеви, где су поједине парцеле са превеликом густином изградње у блоковима и зонама са знатно нижом густином. Ово се може решавати кроз промовисање становања средњих густина, које није непознато неким од истраживаних градова, али се од почетка пост-социјалистичке транзиције готово изгубило.
- 3) Подстицање развоја у зонама стагнације насталим кроз бесправну изградњу на ободу градова. Како ова подручја последњих година стагнирају по питању изградње, а и даље имају довољно слободног простора, потребно је планирати

његову трансформацију у нестамбене намене и садржаје који ће обогатити у унапредити становање. На овај начин ће се спречити или макар умањити последице очекиваног опадања по начелу опадања предграђа.

Поред локалног нивоа, значајнију улогу у будућем планском развоју морају предузети и виши нивои: државни, а у случају војвођанских градова, и покрајински (регионални), кроз документе просторног планирања:

- 1) Виши плански документи се морају поставити као оквир за развој. Ово говори да датим плановима треба инсистирати пре на томе који се елементи развоја морају узети у обзир приликом урбанистичког планирања него да се постављају општи циљеви на основу просека. Разлог овој мери је примећено поједностављено гледање урбаног развоја без уочавања локалних обележја у важећим просторним плановима Србије и Војводине. За разлику од ових докумената, пример децентрализоване политике урбаног развоја и развоја становања у време бивше СФРЈ може бити углед за ову меру.
- 2) Вишим планским документима се пре морају нагласити они елементи који су по својој суштини изван опсега урбанистичког планирања. Под овим се посебно мисли на мреже градова и улоге градова у њима. Значај унапређења мрежа би се посебно осетио код изолованијих градова, као посебно оптерећених урбаним опадањем. Кроз просторне планове вишег реда би се датим градовима требало указати који елементи урбаног развоја траже заједнички приступ у решавању са њима суседним градовима и подручјима како би се што више смањила ограничења у развоју проистекла из превелике удаљености од Београда и Новог Сада. Овде се нарочито мисли на локалне развојне центре које сами градови нису способни да спроведу, али се то може кроз стварање мрежа и удруживањем. Као пример може се навести развој: малих универзитета, пословних инкубатора, научних и истраживачких установа, тематских развојних паркова и сл.

6.4. МОГУЋНОСТИ ДАЉИХ ПРАВАЦА ИСТРАЖИВАЊА

Приказана актуелност концепта градова у опадању и на међународном плану и у виду његовог прилагођавања нивоу Србије, као и његова веза са питањем становања и стамбених целина, отвара бројне могућности будућих истраживања.

У складу са уводним запажањем да је концепт градова у опадању новина у Србији, потребно је даље учинити на његовој препознатљивости кроз примену у градовима Србије, нарочито у области урбанистичког планирања, али и других блиских области које дотичу развој градова: регионално планирање, саобраћај, комунална инфраструктура и заштита животне средине. На тај начин се отвара више могућих праваца даљег истраживања.

Као што је у претходном делу закључка приказано, у просторним плановима Србије и АП Војводине се не препознају јасно мере везане за спречавање урбаног опадања у случају захваћених градова. Како огромна већина градова у Србији има све симптоме урбаног опадања, истоветан приступ према свима њима једноставно не би био делотворан, јер би скренуо пажњу са озбиљнијих случајева. Због тога се као важан корак се у даљем истраживању намеће категоризација градова у односу на опадање на државном и покрајинском нивоу кроз стварање категорија према озбиљности опадања, укључујући и третирање градова који показују знаке стагнације као претходнице опадања. Императив је доношење скупова мера спрам група добијених према озбиљности урбаног опадања. На тај начин се деловање у циљу поновног развоја јасније прилагођава сваком граду, а са друге стране се задржава системски приступ, са могућношћу упоређивања и вредновања постигнутих мера.

Други, категоризацији донекле сличан правац истраживања је стварање типологија градова у опадању према кључним обележјима опадања. Као што је показано у поделама и класификацијама урбаног опадања постоје значајне разлике између одређених типова опадања (према величини града, дужини трајања опадања, његовој просторној изолованости, монофункционалности привреде и др.). У овом случају циљ је образовање скупова посебних мера које би се усмериле на одређене типове урбаног опадања кроз позитиван утицај на за њих важне чиниоце опадања. На пример, решавање ограничења произашлих из пограничног положаја појединих српских градова у опадању могло би се узети за отварање и брже опремање нових граничних прелаза и јасније умрежавање са околним градовима. У случају градова са монофункционалном привредом приступ би био сасвим другачији и везан највише за привредно реструктурирање.

Свакако, претходно предложена нова истраживања не могу бити квалитетно спроведена ако се не воде заједно за упоредним истраживањима међународног и

регионалног нивоа урбаног опадања. Под регионалним нивоом се нарочито сматрају околне државе бивше Југославије и Балкана, које имају најсличније обрасце урбанизације. Следећи ниво су државе бивше социјалистичке Европе са којима постоји заједничка прошлост током социјалистичког раздобља. Ту је и следећи ниво јужне Европе, са којом Србија дели заједничке обрасце спонтанијег урбаног развоја него остатак континента. Слично томе, наглашено је и да јужни део Европе, слично Србији, обично има оптимистички став према урбаном опадању, где се тежи враћању на старо стање, што је такође додирна тачка. На крају, стална веза са светским нивоом проучавања урбаног опадања је кључна за размену података и за сагледавања озбиљности појаве у оквиру државе. Сви ови предуслови су значајни по квалитетно вођење урбане политике у случају веома бројних градова у опадању у држави.

Други део истраживања јесте везан за улогу становања као градске намене у концепту. Сходно регионалном и локалном контексту становања, изложено истраживање становања у (пост)-социјалистичком систему, као и на подручју бивше Југославије и Војводине је било шире постављено. На основу тога могу се такође одредити нови правци истраживања.

Историјски гледано, време децентрализоване урбане политике СФРЈ је и даље велико неистражено поље. Изазов који се овде јавља је како посматрати случајеве-градове, пошто је већина њих, како је показано у овом истраживању на примеру становања, имала сопствене трајекторије развоја током последњих деценија социјализма. Ово проучавање варијација између самих градова може бити примењено и шире, на варијације у просторним обрасцима становања које се уочавају на регионалном и светском нивоу.

Просторно гледано, истраживање је и допринос сагледавању положаја становања у градовима средње величине у Војводини као слабије истраживање теме. Нови правци истраживања су многоструки. Први су везани за сложен однос индустријализације/привреде и становања у просторном смислу, посебно када се зна да се питање просторног развоја привреде тек открива као тема и код светске и код домаће научне јавности. Други правци се могу усмерити на посебне теме у оквиру просторних образаца становања, нарочито оних специфичних као што су ређи типови попут породичног становања средњих густина (куће у низу и двојне куће) који су се изгубили са падом социјализма. Трећа истраживања могу бити везана за улогу

појединих стамбених насеља у градском ткиву, пошто је уочено да су истраживани градови имали сопствене путеве њиховог смештаја и примене типологија. Поред тога, посебно су значајна истраживања актуелних токова развоја у становању у војвођанским градовима, пошто се тичу садашњице, па се њима далеко лакше може постићи проактивни вид истраживања кроз непосредну примену.

На крају, не сме заборавити да будућа истраживања становања, урбане генезе и развоја морају бити усмерена и на праћење промена урбаног опадања војвођанских и српских градова, пошто сви тренутни показатељи у области демографије и економије говоре да ће урбано опадање још дуго бити присутно у локалним оквирима. У тако постављеним околностима будућа истраживања морају бити свеобухватна, постављена на реалним основама и спровођена на начин да се могу применити у урбанистичкој пракси. У складу са тим и овде урађено истраживање се види као само један, почетни корак у даљем проучавању појаве урбаног опадања у Србији, који се у будућности лако може надоградити, проширити и даље иновирати.

7. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

7.1. ИЗВОРИ

7.1.1. Планови - урбанистички и просторни:

- [1] ЈП Дирекција за изградњу и уређење града Зрењанина – ДИУГЗ (1990). *Генерални план Града Зрењанина 2020*. Службени лист општине Зрењанин, бр 07/90 и 09/90.
- [2] ЈП Дирекција за изградњу и уређење Панчева – ДИУП (2008). *Генерални план Панчева*. Службени лист општине Панчево бр. 14/08 и 16/08.
- [3] ЈП Дирекција за изградњу и уређење Панчева – ДИУП (2008). *Генерални урбанистички план Панчева*. Службени лист општине Панчево бр. 23/12.
- [4] ЈП Дирекција за изградњу општине Сремска Митровица – ДИОСМ (2003). *План генералне регулације Града Сремске Митровице, Лаћарка и Мачванске Митровице*. Сремска Митровица: Службени лист општина Срема, бр. 25/03.
- [5] ЈП Дирекција за изградњу општине Сремска Митровица – ДИОСМ (2009). *План генералне регулације Града Сремске Митровице, Лаћарка и Мачванске Митровице 2009*. Сремска Митровица: Службени лист општина Срема, бр. 11/09.
- [6] Завод за урбанизам Војводине - ЗУВ (2006-2010). *Генерални урбанистички план Кикинда*. Кикинда: Службени лист општине Кикинда, бр. 4/06, 2/08, 19/08, 26/08, 7/09, 18/09 и 4/10.
- [7] Завод за урбанизам Војводине - ЗУВ (2010). *Регионални просторни план Аутономне Покрајине Војводине до 2020. године*. Нови Сад: Службени гласник АП Војводине бр. 22/11.
- [8] Завод за урбанизам Војводине - ЗУВ (2014). *Генерални урбанистички план Кикинде*. Кикинда: Службени лист општине Кикинда, бр. 26/14.
- [9] ЈП Завод за урбанизам града Суботица (2006). *Генерални план Суботица-Палић до 2020. године*. Суботица: Службени лист општине Суботица, бр. 16/06, 17/06 и 28/06.
- [10] Завод за урбанизам Панчева - ЗУП (1976). *Генерални урбанистички план Панчева*. Панчево: Службени лист општина Панчево, Алибунар, Ковачица, Ковин и Опово, бр. 37/76.
- [11] Завод за урбанизам Сомбор – ЗУС (1984). *Генерални урбанистички план Сомбора*. Сомбор: Службени лист Сомбора, бр. 09/84.

- [12] Завод за урбанизам Сремске Митровице - ЗУСМ (1982). *Генерални урбанистички план за Град Сремска Митровица*. Сремска Митровица: Службени лист општина Срема, бр. 19/82.
- [13] ЈП Урбанизам (2006-2009). *Генерални план Зрењанина 2006-2026*. Службени лист општине/града Зрењанин, бр. 19/07, 01/08, 24/08 и 17/09.
- [14] ЈП Урбанизам Зрењанин – УЗ (2006-2009). *Генерални план Зрењанина 2006-2026*. Службени лист општине/града Зрењанин, бр. 19/07, 01/08, 24/08 и 17/09.
- [15] ЈП Урбанизам Сомбор – УС (2007). *Генерални план Града Сомбора 2007-2027*. Сомбор: Службени лист Сомбора, бр. 05/07.

7.1.2. Прописи:

- [1] *European Spatial Development Perspective – ESDP* (2000). Retrieved from http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf.
- [2] Internetowy System Aktów Prawnych - ISAP (2002). *Ustawa z dnia 15 marca 2002 r. o ustroju miasta stołecznego Warszawy / Статут од 15. марта 2002. г. о устројству престолног места Варшаве*. Retrieved from <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20020410361>.
- [3] Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD (2013). *Definition of Functional Urban Areas (FUA) for the OECD metropolitan database*. Paris: OECD. Retrieved from <http://www.oecd.org/cfe/regional-policy/Definition-of-Functional-Urban-Areas-for-the-OECD-metropolitan-database.pdf>.
- [4] Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре – МГСИ (2015). *Правилник о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу*. Београд: Службени гласник РС, бр. 22/15.
- [5] Правительство России – ПР (2015). *Перечень моногородов / Списак моно-градава*. Москва: Одлука бр. 1398-р.
- [6] Републички завод за статистику – РЗС (2011). *Азбучни списак насеља у Републици Србији*. Београд: РЗС. Преузето са http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/44/04/Azbucni_sписак_naselja.pdf.
- [7] Скупштина републике Србије - СРС (2001). *Закон о раду*. Београд: Службени гласник РС, бр. 70/01 и 73/01.

- [8] Скупштина републике Србије - СРС (2004-2017). *Закон о раду*. Београд: Службени гласник РС, бр. 24/05 и 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 и 113/17.
- [9] Скупштина републике Србије - СРС (2009-2010). *Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица*. Београд: Службени гласник РС, бр. 109/09, и 46/10.
- [10] Скупштина републике Србије - СРС (2009-2014). *Закон о планирању и изградњи*. Београд: Службени гласник РС бр. 72/09, 81/09, 64/10, 24/11, 121/12, 42/13, 50/13, 98/13, 132/14 и 145/14.
- [11] Скупштина републике Србије - СРС (2010). *Закон о просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године*. Београд: Службени гласник РС бр. 88/10.
- [12] Скупштина републике Србије - СРС (2010-2016). *Закон о територијалној организацији Републике Србије*. Београд: Службени гласник РС бр. 129/07 и 18/16.
- [13] Централни комитет КПСС & Совет министров СССР - ЦК & СМ (1955). *Об устраниени излишеств в проектировании и строительстве / О уклањању прекомерности у пројектовању и изградњи*. Постановление / Одлука № 1871.

7.1.3. Статистички прегледи:

- [1] Population Reference Bureau - PRB (2017). 2017 World Population Data Sheet. Retrieved from http://www.prb.org/pdf17/2017_World_Population.pdf.
- [2] Population Statistics - Populstat (2010). *East Germany: country population*. Retrieved from <http://www.populstat.info/Europe/germanec.htm>.
- [3] Републички завод за статистику – РЗС (1991). *Попис становништва 1991 – Активно становништво према занимању, полу и националној припадности*. Београд: РЗС.
- [4] Републички завод за статистику – РЗС (2004). *Општине и региони у Републици Србији, 2002*. Београд: РЗС. Преузето са http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/72/48/3._Stanovnistvo.pdf.
- [5] Републички завод за статистику – РЗС (2011). *Општине и региони у Републици Србији, 2011*. Београд: РЗС. Преузето са <http://marketing-pr.fon.rs/webroot/uploads/Gradovi%20i%20opstine%202011%20G20112005.pdf>.
- [6] Републички завод за статистику – РЗС (2012). *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији: Становништво - Старост и пол*. Београд: РЗС. Преузето

са <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Starost%20i%20pol-Age%20and%20sex.pdf>.

- [7] Републички завод за статистику – РЗС (2013). *Станови према врсти зграде*. Београд: РЗС. Преузето са <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Књига27.pdf>.
- [8] Републички завод за статистику – РЗС (2014). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији: Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011.* Београд: РЗС. Преузето са <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Књига20.pdf>.
- [9] Републички завод за статистику – РЗС (2016). *Демографска статистика: 2015.* Београд: РЗС. Преузето са <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2016/pdf/G20164001.pdf>.
- [10] Републички завод за статистику – РЗС (2017). *Општине и региони у Републици Србији, 2017.* Београд: РЗС. Преузето са http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/72/48/3._Stanovnistvo.pdf.

7.2. ЛИТЕРАТУРА

7.2.1. Општа литература:

- [1] Aber, J. (2009). The Creative Imperative in a Postindustrial Economy to Foster a More Sustainable Development in Shrinking Cities. In K. Pallagst, J. Aber, I. Audirac, E. Cunningham-Sabot, S. Fol, C. Martinez-Fernandez, S, ... & T. Wu (Eds.): *The Future of Shrinking Cities* (pp. 111-120). Berkeley: University of California. Retrieved from http://www.rop.tu-dortmund.de/cms/Medienpool/Downloads/The_Future_of_Shrinking_MG-2009-01.pdf.
- [2] Aber, J. & Yahagi, H. (2014). Emerging Regeneration Strategies in the US, Europe and Japan. In K. Pallagst, T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 257-278). Oxford: Routledge.
- [3] Adelaja, S. (2010). *Right-Sizing Cities, Part I: What is a Shrinking City?* Retrieved from http://msue.anr.msu.edu/uploads/resources/pdfs/rightsizingmi_part1.pdf.
- [4] Adhya, A. (2012). *Shrinking Cities and First Suburbs: The Case of Detroit and Warren, Michigan*. Cham, SH: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-319-51709-4.

- [5] Allen, K. (2017, June 16). Shrinking cities: population decline in the world's rust-belt areas. *Financial Times*. Retrieved from <https://www.ft.com/content/d7b00030-4abe-11e7-919a-1e14ce4af89b>.
- [6] Amin, A. (1994). *Post-Fordism: Models, Fantasies and phantoms of Transitions*. Oxford: Blackwell.
- [7] Andersen, L. L. (2005). *Shrinking Cities and the need for a reinvented understanding of the city*. Conference proceedings of AESOP Annual Congress 2005, Vienna, Austria. Retrieved from <https://www.scribd.com/document/7739903/AESOP-Paper>.
- [8] Andrusz, G. (1996). Structural Change and Boundary Instability. In G. Andrusz, M. Harloe & I. Szelenyi (Eds.), *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 30-69). Oxford: Blackwell.
- [9] Antičić, B. (2016, July 18-20). How to understand the history of housing planning in modern Serbia to achieve new quality in housing? In: C. Hein (Ed.), *The Urban Fabric*. Proceedings of 17th IPHS Conference – Volume 02 (pp. 165-174). Delft, the Netherlands. Retrieved from <https://journals.library.tudelft.nl/index.php/iphs/issue/view/455>.
- [10] Antičić, B. & Đukić, A. (2016, June 1-3). Urban Transformation of Historic City Centre: Case Study Sremska Mitrovica, Serbia. In: *Book of Abstracts ("Extended abstracts") of Sustainable Development Symposium 2016* (pp. 10.1-10.6), Granada, Spain, June 1-3.
- [11] Antičić, B. & Đukić, A. (2017). Tendencies in Newly-Built Collective Housing in Serbia: Outlook of Urban Experts. In: Dž. Bijedić, A. Krstić-Furundžić & M. Zečević (Eds.), *Proceedings of Fourth International Academic Conference on Places and Technologies* (pp. 169-179). Places & Technologies 2017 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, June 8-9, 2017. Sarajevo: Faculty of Architecture.
- [12] Antičić, B. & Mitrović, B. (2013). The beauty or the beast? Can illegal housing tackle the problem of social integration and social housing? In M. Schrenk, M. Popovich, V., Zeile, P. & P. Elisei (Eds.), *Proceedings of the Conference 'Real CORP 2013: Planning Times'* (pp. 889-900). Schwechat: CORP.
- [13] Antičić, B. & Vaništa Lazarević, E. (2017, October 6-7). Decentralised Housing Policy in Socialist Yugoslavia and Its Imprint in Multi-Family Neighbourhoods. In M. Benkő (Ed.), *Facing Post-War Urban Heritage in Central and Eastern Europe - The Book of Abstracts* (p. 12-13). Budapest, Hungary, October 6-7, 2017. Budapest: Budapest University of Technology and Economics (BME).
- [14] Architekturzentrum Wien - AW (2008). *Housing in Vienna: Innovative, Social and Ecological*. Vienna: AV.

- [15] Aš (n.d.). *The town of Aš, 666 metres above the sea – level*. Retrieved from https://archive.is/20060715090423/http://www.muas.cz/html/e_historie.htm#selection-363.1-363.49.
- [16] Audrilac, I. (2009). Urban Shrinkage and Fast Metropolitan Growth (Two Faces of Contemporary Urbanism). In K. Pallagst, J. Aber, I. Audirac, E. Cunningham-Sabot, S. Fol, C. Martinez-Fernandez, S, ... & T. Wu (Eds.): *The Future of Shrinking Cities* (pp. 69-80). Berkeley: University of California. Retrieved from http://www.rop.tu-dortmund.de/cms/Medienpool/Downloads/The_Future_of_Shrinking_MG-2009-01.pdf.
- [17] Auty, R. & Obolensky, D. (1976). *An Introduction to Russian History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [18] Avila, E. (2005). *Popular Culture in the Age of White Flight: Fear and Fantasy in Suburban Los Angeles*. Berkeley: University of California Press.
- [19] Avila de Sousa, S. (2010). *Planning For Shrinking Cities in Portugal* (Doctoral dissertation, Faculty of Engineering of the University of Oporto, Portugal).
- [20] Avila de Sousa, S., Cottineau, C., Dietersdorfer, L., Fernandez Agueda, B., Gonul, D., Hoemke, M. & Wolff, M. (2011). *Mapping Urban Shrinkage in Europe - Final Report*. Dortmund. Retrieved from http://www.shrinkingcities.eu/fileadmin/Dortmund/COST_Training_School_Report_final.pdf.
- [21] Baron, M., Cunningham-Sabot, E., Grasland, C., Riviere, D. & Van Hamme, G. (yp.) (2010). *Villes et régions européennes en décroissance. Maintenir la cohésion territoriale / Европейски градови и регије у опадању. Одржавање просторне кохезије*, Paris: Lavoisier.
- [22] Batunova, E. (2015). Shrinking Cities of Southern Russia: Specifics of the Shrinkage Pattern. In A. Gospodini (Ed.), *Proceedings of the International Conference on Changing Cities II Spatial, Design, Landscape & Socio-economic Dimensions*, Porto Heli, Greece. DOI: 10.13140/RG.2.1.4671.2160. Retrieved from https://iris.unipa.it/retrieve/handle/10447/137114/208765/Changing%20Cities%20II_Porto%20Heli.pdf.
- [23] BBC (2015, December 22). Migrant crisis: Migration to Europe explained in graphics. *BBC Online*. Преузето са <http://www.bbc.com/news/world-europe-34131911/>.
- [24] Beauregard, R. (2009). Shrinking Cities in the United States in Historical Perspective: A Research Note. In Pallagst et al (Eds.), *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context* (pp. 61-68). Berkeley, CA: University of California.
- [25] Beauregard, R. (2003). *Voices of Decline: The Postwar Fate of US Cities*. Oxford: Blackwell.

- [26] Beigbeder, Y. (1994). *International Monitoring of Plebiscites, Referenda and National Elections*. Leiden: Brill-Nijhoff.
- [27] Beijing City Lab (б. а.). *Applied Urban Models and Their Applications in Urban Planning & Design*. Retrieved from https://www.google.rs/url?sa=t&rcct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0ahUKEwi54LCDx6nVAhUIMZoKHdLhBTMQFggwMAI&url=http%3A%2F%2Fsc802d58b85de2333.jimcontent.com%2Fdownload%2Fversion%2F1450090744%2Fmodule%2F10829120999%2Fname%2F3.5%2520Shrinking%2520cities%2520in%2520China%2520and%2520the%2520research%2520agenda.pdf&usg=AFQjCNHXMcX_DQbP7dePDYB1uw2BQ_yojA
- [28] Benfield, K. (2011, June 10). Detroit: The 'Shrinking City' That Isn't Actually Shrinking. *The Atlantic Online*. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/national/archive/2011/06/detroit-the-shrinking-city-that-isnt-actually-shrinking/240193/>.
- [29] Berend, I. (2005). Democracy and Ethnic Diversity: The Case of Central and Eastern Europe. In A. Gerrits & D. J. Wolfram (Eds.), *Political Democracy and Ethnic Diversity in Modern European History* (pp. 32-48). Stanford, CA: Stanford University Press.
- [30] Berenger, J. (1997). *The Habsburg Empire 1700-1918*. Oxon, UK; New York, NY: Routledge.
- [31] Berg, N. (2017, November 16). Raze, rebuild, repeat: why Japan knocks down its houses after 30 years. *Guardian Online*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/cities/2017/nov/16/japan-reusable-housing-revolution>.
- [32] Berlinger, J. (2012, October 22). The 28 Fastest-Shrinking Cities In The World. *Business Insider Online*. Retrieved from <http://www.businessinsider.com/cities-that-are-shrinking-2012-10>.
- [33] Berndgen-Kaiser, A. (2015). Demography-Driven Suburban Decline – At the Crossroads: Mature Single-Family Housing Estates in Germany. In T. Köhler, T. & M. Leyser-Droste (Eds.), *Exploring the Future of Suburban Neighbourhoods under Conditions of Declining Growth* (pp. 21-33). Dortmund: ILS.
- [34] Brandes Gratz, R. (2010, April 19). Shrinking Cities: Urban Renewal Revisited? *Planetizen*. Retrieved from <https://www.planetizen.com/node/43826>.
- [35] Brent, R. (2015). *Shrinking Cities in the Post-Soviet Sphere: Perspectives on the monofunctional city of Kherson, Ukraine*. Retrieved from https://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/Shrinking_Cities.pdf.

- [36] Bernt, M., Cocks, M., Couch, C., Grossmann, K., Haase, A. & Rink, D. (2012). *Policy Response, Governance and Future Directions, Shrink Smart: Research Brief No. 2*. Leipzig: Helmholtz Centre for Environmental Research.
- [37] Berry, B. (1976). The counterurbanization process: urban America since 1970. In B. Berry (Ed.), *Urbanization and counterurbanization* (pp. 17-30). Beverly Hills, CA: Sage.
- [38] Beswick, C-A. & Tsenkova, S. (2002). Overview of Urban Regeneration Policies. In S. Tsenkova (Ed.) *Urban Regeneration: Learning from the British Experience* (pp. 9-16). Calgary: University of Calgary.
- [39] Blau, E. (1999). *The Architecture of Red Vienna. 1919-1934*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- [40] Bodnar, J. (2001). *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. Minneapolis & London: University of Minnesota press.
- [41] Boeckh, K. (2014). Crumbling of Empires and Emerging States: Czechoslovakia and Yugoslavia as (Multi)national Countries. *International Encyclopedia of the First World War Online*. Пpеузeтo ca. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-crumbling_of_empires_and_emerging_states_czechoslovakia_and_yugoslavia_as_multinational_countries-2014-10-08.pdf.
- [42] Bradbury, K., Downs, A. & Small, K. (1982). *Urban Decline and the Future of American Cities*. Washington, DC: Brookings Institution.
- [43] Branch, M., Hartley, J. & Maćzak, A. (Eds.) (1995). *Finland and Poland in the Russian Empire. A Comparative Study*. London: University of London Press.
- [44] Brandes Gratz R. (1994). *The Living City: How America's Cities Are Being Revitalized by Thinking Small in a Big Way*. New York, NY: John Wiley and Sons.
- [45] Brombach, K., Jessen, J., Küchel, L., Lang T. & Sonntag M. (2005). Großbritannien: Nationaler Kontext und Fallstudien. In E. Goderbauer (Ed.), *Stadtumbau in europäischen Städten mit Strukturkrise. Anregungen aus 10 Städten* (pp. 19 – 51). Bonn: Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung. Retrieved from http://www.bbsr.bund.de/BBSR/DE/Veroeffentlichungen/BMVBS/WP/1998_2006/2005_Heft37_DL.pdf;jsessionid=5EF6276BE5358E59DDA2F8D825A81A54.live21303?__blob=publicationFile&v=3.
- [46] Brown, D. & Jardine, B. (2015, October 22). Inside Skruna-1: Latvia's secret Soviet city turned ghost town. *The Guardian Online*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/22/inside-skrunda-1-latvia-soviet-abandoned-ghost-town>.
- [47] Bruneckienė, J. & Sinkienė, J. (2015b, June 18-19). *The specific of economic competitiveness evaluation of cities from cross-border region under the context of urban shrinkage*. Paper presented at the

- VIIIth International Conference on Applied Economics: Market or Government? Toruń, Poland. Retrieved from http://www.badania-gospodarcze.pl/images/Working_Papers/2015_No_100.pdf.
- [48] Buček, J. & Bleha, B. (2011). *Shrinking in cities – its reflections in local development strategies in Slovakia*. Retrieved from http://www.shrinkingcities.eu/fileadmin/Amsterdam/Bucek_Bleha_Shrinkage_in_cities_-_its_reflection_in_local_development_strategies_in_Slovakia.pdf.
- [49] Building Resilient Regions – BRR. (n.d.). *Downsizing as urban development*. Berkeley: University of California – Institute of Governmental Studies. Retrieved from <http://brr.berkeley.edu/2011/04/downsizing-as-urban-development/>.
- [50] Čaldarović, O. (1989). *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- [51] Camarda, D., Rotondo, F. & Selicato, F. (2012). Policies and strategies for dealing with different forms of shrinkage: the case of Taranto (Italy). In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 121-130). Paris: OECD.
- [52] Castells, M. (2000). *The rise of the network society*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- [53] Castex, J., Depaile J. C. & Panerai, P. (1980). *Formes urbaines: de l'ilot à la barre / Урбане форме*. Paris: Bordas.
- [54] Cepl, J. (2006). Oswald Mathias Unger's Urban Archipelago for Shrinking Berlin. In P. Oswald (ed.), *Shrinking Cities Volume 2: Interventions* (pp. 187-195). Ostfildern, Germany: Hatje Cantz Verlag.
- [55] Český statistický úřad – ČSU (2007). *Historický lexikon obcí ČR 1869–2005. / Исторический лексикон општина Републике Чешке 1869-2005*. Prague: ČSU.
- [56] Cieśla, A. (2012). *“Shrinking city” in Eastern Germany: The term in the context of urban development in Poland* (Doctoral dissertation, Bauhaus-Universität Weimar, Germany). Retrieved from: <https://e-pub.uni-weimar.de/opus4/frontdoor/index/index/docId/1869>.
- [57] City of Vienna - CV (2005). *Step 2025: Vienna Urban Development Plan – Short Report*. Vienna: CV.
- [58] City of Vienna - CV (2015). *Vienna in Figures 2015*. Vienna: CV.
- [59] Champion, T. & Fisher, T. (2004). Migration, residential preferences and the changing environment of cities. In M. Boddy & M. Parkinson (Eds.), *City Matters: Competitiveness, Cohesion and Urban Governance* (pp 111-128). Bristol: Policy Press.

- [60] Checkoway, B. (1985). *Revitalizing an Urban Neighborhood: A St. Louis Case Study*. In B. Checkoway & C. Patton (Eds.), *The Metropolitan Midwest: Policy Problems and Prospects for Change*. (pp. 244-268). Urbana/Chicago: University of Illinois Press.
- [61] Cheshire, P. & Hay. D. (1989). *Urban Problems in Western Europe*. London: Unwil Hyman.
- [62] Chin, N. (2002). *Unearthing the Roots of Urban Sprawl: A Critical Analysis of Form, Function and Methodology*. University College London Centre for Advanced Spatial Analysis. Retrieved from <https://www.ucl.ac.uk/bartlett/casa/sites/bartlett/files/migrated-files/paper47.pdf>.
- [63] Chrisafis, A. (2015, October 22). 'Nothing's changed': 10 years after French riots, banlieues remain in crisis. *The Guardian Online*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/22/nothings-changed-10-years-after-french-riots-banlieues-remain-in-crisis>.
- [64] Ciborowski, A. (1969). *O znieszczeniu i odbudowie miasta, Warszawa 1969 / Унищужен и восстановлен град: Варшава 1969*. Warsaw: Interpress Publishers.
- [65] Clossick, J. (2014). Industrial City. In P. Knox (Ed.), *Atlas of Cities*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- [66] Cohen, N. (2013, June 11). American Suburbia Is Shrinking For The First Time Ever. *Business Insider Online*. Retrieved from <http://www.businessinsider.com/young-people-going-to-large-cities-2013-6>.
- [67] Congreve, A. (2012, July 16). Shrinking cities: are smaller economies always a bad thing? *The Guardian Online*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/local-government-network/2012/jul/16/shrinking-city-economies-local-government>.
- [68] Cortese, C., Grossmann, K., Haase, A. & Ticha, I. (2016). Governing Social Cohesion in Shrinking Cities. In W. Neill & H. Schlappa (Eds.), *Future Directions for the European Shrinking City* (pp. 27-43). New York: Routledge.
- [69] COST (2010). *Shrinking Cities in Europe: An indicator-based quantitative analysis*.
- [70] Couch, C. & Cocks, M. (2010). *Urban shrinkage in Liverpool, United Kingdom*. Research report. Retrieved from https://www.ufz.de/export/data/400/39015_WP2_report_Liverpool.pdf.
- [71] Cox, W. (2014). International shrinking cities: analysis, classification, and prospects. In H. Richardson & C. Woon Nam (Eds.), *Shrinking Cities: A Global Perspective* (pp. 11-27). London: Routledge.
- [72] Cunningham-Sabot, E., Audirac, I., Fol, S. & Martinez Fernandez, C. (2013). Theoretical approaches of „shrinking cities“. In K. Pallagst, T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 14-30). Oxford: Routledge.

- [73] Cunningham-Sabot, E., Roth, H. & Fol, S. (2014). *Urban shrinkage*. Преузето са <http://www.hypergeo.eu/spip.php?article643>.
- [74] Cunningham-Sabot, E., Audirac, I., Fol, S. & Martinez-Fernandez, C. (2014b). Introduction. In K. Pallagst, T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 14-32). Oxford: Routledge.
- [75] Czepczynski, M. (2008). *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. Aldershot: Ashgate.
- [76] The Daily Telegraph (2009, June 12). US cities may have to be bulldozed in order to survive. *The Daily Telegraph Online*. Retrieved from <http://www.telegraph.co.uk/finance/financialcrisis/5516536/US-cities-may-have-to-be-bulldozed-inorder-to-survive.html>.
- [77] Danciu, M. I., Antonić, B. & Bica, S. M. (2016). How to Understand the Global Phenomenon of Urban Shrinkage at Local Level? Comparison of Urban Areas in Romania and Serbia, In: E. Vaništa Lazarević, A. Krstić-Furundžić, A. Đukić & M. Vukmirović (Eds.), *Proceedings of Third International Academic Conference on Places and Technologies* (pp. 327-334). Belgrade, Serbia.
- [78] Dettmar, J. (2005). Forests for Shrinking Cities? The Project “Industrial Forests of the Ruhr”. In I. Kowarik & S. Körner (Eds.), *Wild Urban Woodlands: New Perspectives for Urban Forestry* (pp. 263-276). Berlin – Heidelberg: Springer.
- [79] Diener, A. & Hagen, J. (Eds.) (2015). *From Socialist to Post-Socialist Cities: Cultural Politics of Architecture*. Oxon, UK: Routledge.
- [80] Dietersdorfer, L., Efremova, V., Fernandez Agueda, B., Fleschurz, R., Mangialardi, G., Piscitelli, C., Schmitz, S., Scurrill, B., Sosinski, P., Willi C. & Wolff, M. (2012). *Urban Shrinkage and Chances for Adaptation to Climate Change*. Dessau: EU-COST TU0803. Retrieved from http://www.shrinkingcities.eu/fileadmin/Dessau/Urban_Shrinkage_and_Chances_for_Adaptation_to_Climate_Change_Final.pdf.
- [81] Dimitrovska Andrews, K. (2005). Mastering the post-socialist city: Impacts on planning the built environment. In I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews & N. Pichler-Milanović (Eds.), *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (pp. 153-186). Tokyo; New York; Paris: UN University Press.
- [82] Đukić, A. & Antonić, B. (2016b). The Consequences of Planning Decisions and Legislation on the Transformation of Historic Center: Case Study of Cities in Northern Serbia. In: *Volume of Abstracts of Planning, Law, and Property Rights Conference 2016* (No 249). 10th International Planning, Law, and Property Rights Conference “Land as

- a scarce resource”, Bern, Switzerland, February 17-19, Bern: International Academic Association on Planning, Law, and Property Rights (PLPR).
- [83] Djukic, A., Krstic-Furundzic, A. & Kusic, A. (2010, February 16-17). *Cities in Decline: Causes and Consequences of Shrinkage in the Industrialized City - Case Study Belgrade*. “Shrinkage in Europe; Causes, Effects and Policy Strategies” COST Action TU0803 conference, Amsterdam, Netherlands.
- [84] Djukic, A. & Stupar, A. (2009, October 18-22). *Unplanned Settlements, (Un)expected Problems: ‘Green’ Solutions for Low Carbon Serbia*. Paper presented at 45th ISOCARP Congress 2009, Porto, Portugal. Retrieved from http://www.isocarp.net/Data/case_studies/1388.pdf.
- [85] Djukic, A., Stupar, A. & Antonic, B. (2018). Chapter 8: The Orthogonal Urban Matrix of the Towns in Vojvodina, Northern Serbia: Genesis and Transformation. In: G. Carlone, N. Martinelli & F. Rotondo (Eds.), *Designing Grid Cities for Optimized Urban Development and Planning* (pp. 128-156). Hershey, PE: IGI Global. DOI: 10.4018/978-1-5225-3613-0.ch008; ISBN: 9781522536130.
- [86] Djurić, V., Ćurčić, S. & Kicošev, S. (1995). *The Ethnic Structure of the Population in Vojvodina*. Belgrade: University of Belgrade, publisher - Faculty of Geography. Retrieved from <https://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/djuric-curcic-kicosev-vojvodina.html>.
- [87] Domenico, R. P. (2002). *The Regions of Italy: A Reference Guide to History and Culture*. Westport, CT: Greenwood Press.
- [88] Domhardt, H-J. & Troeger-Weiß, G. (2009). Germany’s Shrinkage on a Small Town Scale. In K. Pallagst, J. Aber, I. Audirac, E. Cunningham-Sabot, S. Fol, C. Martinez-Fernandez, S. ... & T. Wu (Eds.): *The Future of Shrinking Cities* (pp. 161-168). Berkeley: University of California. Retrieved from <http://escholarship.org/uc/item/7zz6s7bm>.
- [89] Dragojlo, S. (2016, Serbia Builds 235 Apartments for War Refugees. *BalkanInsight Online*. Retrieved from <http://www.balkaninsight.com/en/article/construction-of-235-flats-for-serbia-s-ex-yu-refugees-started-09-09-2016>.
- [90] Dreijerink, L., van der Noort, L. & Kortman, J. (2012). Sustainability and shrinkage: three case studies in Zuid-Limburg (Netherlands). In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 71-78). Paris: OECD.
- [91] Dutkowski, M. (2015). *Poland’s Cities and Regeneration of its City Centres*. Retrieved from <http://web.cor.europa.eu/ea/Events/Seminar-CoR-Open-Days-2015/Documents/>

Poland%27s%20Cities%20 and%20regeneration%20of%20its%20City%20Centres%20
Marek%20Dutkowski%20Brussels%2013.10.2015.pdf.

- [92] The Economist (2011, October 2). Other shrinking cities: smaller is more beautiful. *The Economist Online*. Retrieved from <http://www.economist.com/node/21533417>.
- [93] The Economist (2011, October 2). Other shrinking cities: smaller is more beautiful. *The Economist Online*. Retrieved from <http://www.economist.com/node/21533417>.
- [94] The Economist (2015, May 30). How to shrink a city. *The Economist Online*. Retrieved from <https://www.economist.com/news/leaders/21652343-many-cities-are-losing-inhabitants-better-manage-decline-try-stop-it-how-shrink>.
- [95] Edgerton, D. (2011). War, reconstruction, and the nationalization of Britain, 1939-1951. In *Post-war Reconstruction in Europe: International Perspectives, 1945-1949*. (pp. 29-46). (Past & Present; Vol. 210, No. suppl. 6). Oxford: Oxford University Press.
DOI: 10.1093/pastj/gtq039.
- [96] Efremova, V. (2017). *Role of Russian shrinking cities in the inter- and intra-urban networks*. Brussels, Belgium, 4-6 September. Retrieved from <https://eugeo2017.sciencesconf.org/152548/document>.
- [97] Ehrenfeucht, R. & Nelson, M. (2013). *Recovery in a shrinking city: Challenges to “Rightsizing” post-Katrina New Orleans*. Philadelphia: Cities after Abandonment.
- [98] Eisinger, A. (2006). *Urbanisation*. In Oswalt, P. (Ed.), *Atlas of Shrinking Cities* (pp. 28-29). Ostfilden: Hatje Kantz Verlag.
- [99] Enyedy, G. (1998). Transformation in Central European Post-Socialist Cities. In G. Enyedi (Ed.), *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe* (pp. 9-34). Budapest: Akademia Kiado.
- [100] Ernits, R. (2002). Possibilities for Self-Sustaining Development in Postsocialist Single-Company Industrial Settlements: Estonian Cases. In *Effect of accession to the European Union on the economic policy of Estonia* (pp. 266-276). Berlin: Spitz.
- [101] European Commission – EC (2004): *Third Cohesion Report*. Brussels: EC.
- [102] Evans, E. (2011). *Historic Preservation in Shrinking Cities: Neighborhood Strategies for Buffalo and Cleveland* (Doctoral dissertation, Columbia University, New York, USA). Retrieved from http://rightsizelace.org/wp-content/uploads/2013/05/Evans_Thesis2011.pdf.
- [103] Fee, K. & Hartley, D. (2011). Urban Growth and Decline: The Role of Population Density at the City Core. *Economic Commentary*. Retrieved from [..... 336](https://www.clevelandfed.org/newsroom-and-events/publications/economic-commentary/2011-economic-</p>
</div>
<div data-bbox=)

commentaries/ec-201127-urban-growth-and-decline-the-role-of-population-density-at-the-city-core.aspx.

- [104] Ferber, U. & Schlappa, H. (2016). Managing Brownfield Land. In W. Neill & H. Schlappa (Eds.), *Future Directions for the European Shrinking City* (pp. 138-154). New York: Routledge.
- [105] Flander, K. (2013). Resource-Centered Cities and the Opportunity of Shrinkage. In A. Khare & T. Beckman (Eds.), *Mitigating Climate Change: The Emerging Face of Modern Cities* (pp. 45-58). Heidelberg: Springer.
- [106] Fleischhacker, J. (1997). The Birth decline in East Germany: A First Analysis. In A. Lorentzen & M. Rostgaard (Eds.), *The Aftermath of 'Real Existing Socialism' in Eastern Europe: Volume 2* (pp. 143-162). London & New York, NY: MacMillan / St Martin's Press.
- [107] Florida, R. (2005). *Cities and the creative class*. New York, London: Routledge.
- [108] Florida, R. (2011, June 1). How Not to 'Save' Neighborhoods. *The New York Times Online*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2011/03/28/the-incredible-shrinking-city/how-not-to-save-neighborhoods>.
- [109] Fodor, P. & Dávid, G. (2000). *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Leiden: Brill.
- [110] Fritsche, M. et al (2007). Shrinking Cities - A New Challenge for Research in Urban Ecology. In M. Langner & W. Endlicher (Eds.), *Shrinking Cities: Effects on Urban Ecology and Challenges for Urban Development* (pp. 17-34). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- [111] Galjaard, R. (2016). Coming of Age: Age-friendly Strategies for Shrinking Cities. In W. Neill & H. Schlappa (Eds.), *Future Directions for the European Shrinking City* (pp. 205-220). New York: Routledge.
- [112] Gallagher, L. (2013, September 30). *The End of the Suburbs: Where the American Dream Is Moving*. [Video]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=8dZGCx-Oxx0>.
- [113] Gecan, M. (2008, March 8). On borrowed time: urban decline moves to the suburbs. *Boston Review*. Retrieved from <http://bostonreview.net/michael-gecan-on-borrowed-time>.
- [114] Geyer, H. S (2009). Winds of Change: Controversies Underlying the Urban Policy Debate. In H. S. Geyer (Ed.), *International Handbook of Urban Policy: Issues in the Developed World*. (pp. 276-313). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- [115] Good, D. (1984). *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*. Berkeley, CA: University of California Press.
- [116] Gospodini, A. (2012, April 19-21). Economic Crisis and the Shrinking Greek Cities. In *the Proceedings of 1st Conference on Architecture & Urban Design* (pp. 685-702). ICAUD 2012, Tirana,

- Albania. Retrieved from <http://dspace.epoka.edu.al/bitstream/handle/1/260/127-567-1-PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- [117] Gribat, N. (2010). *Governing the future of a shrinking city: Hoyerswerda, East Germany* (PhD Dissertation, Sheffield UK: Sheffield Hallam University). Retrieved from <http://shura.shu.ac.uk/7027/1/GRIBAT.pdf>.
- [118] Großmann, K., Haase, A., Rink, D. & Steinführer, A. (2008). *Urban Shrinkage in East Central Europe? Benefits and Limits of a Cross-National Transfer of research Approaches*. Poznań: Instytut Zachodni. Retrieved from http://pts.amu.edu.pl/en/pliki/menu/Grossmann_et_al.pdf.
- [119] Großmann, K., Haase, A. & Rink, D. (2008b): *Schrumpfung definieren – Reflexionen zu Begriff, Konzept und Debatte / Објашњење опадања – одрази концепта, концепт и расправа*. Conference proceedings of the Conference „Nach dem Schrumpfen“, Leipzig, Germany.
- [120] Guardian – Cities (2016, November 2). *Shrinking cities: the rise and fall of global urban populations – mapped*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2016/nov/02/global-population-decline-cities-mapped#img-1>.
- [121] Gutkind, E. A. (1972a). *International History of City Development: Urban Development in East/Central Europe - Poland, Czechoslovakia and Hungary: Volume 7*. New York: Free Press of Glencoe; London: Collier-Macmillan.
- [122] Gutkind, E. A. (1972b). *International History of City Development: Urban Development in Eastern Europe: Bulgaria, Romania, and the U.S.S.R.: Volume 8*. New York: Free Press of Glencoe; London: Collier-Macmillan.
- [123] Haase, A., Rink, D. & Grossmann, K. (2012, July 1-2). *Urban shrinkage as a shock? Challenges for modelling human environmental interaction*. Paper presented at International Congress on Environmental Modelling and Software, Leipzig, Germany. Retrieved from <http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1750&context=iemssconference>.
- [124] Haase, D. (2013). Shrinking Cities, Biodiversity and Ecosystem Services. In T. Elmqvist et al. (eds.), *Urbanization, Biodiversity and Ecosystem Services: Challenges and Opportunities: A Global Assessment* (pp. 253-274). Dordrecht: Springer. DOI: 10.1007/978-94-007-7088-1_12.
- [125] Haase, A., Grossmann, K. & Rink, D. (2013). *Shrinking cities in postsocialist Europe – what can we learn from their analysis for urban theory-making?* Paper presented at “Urbanism beyond the West: Comparing Accelerated Urban Change in Eastern Europe and the Global South”

- conference. Retrieved from <http://www.rc21.org/conferences/berlin2013/RC21-Berlin-Papers/3-Haase-et-al.pdf>.
- [126] Hall, P. (1988). The Geography of the Fifth Kondratieff. In D. Massey & J. Allen (Eds.), *Uneven Re-Development: Cities and Regions in Transition* (pp. 51-67). London: Open University.
- [127] Hamilton, I. (2005). The external forces: Towards globalization and European integration. In I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews & N. Pichler-Milanović (Eds.), *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. (pp. 79-115). Tokyo; New York; Paris: UN University Press.
- [128] Hamilton, I., Dimitrovska Andrews, K. & Pichler-Milanović, N. (Eds.) (2005). *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. Tokyo; New York; Paris: UN University Press.
- [129] Hamilton, I. & Carter, F. (2005). Foreign direct investment and city restructuring. In I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews & N. Pichler-Milanović (Eds.), *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. (pp. 116-152). Tokyo; New York; Paris: UN University Press.
- [130] Harloe, M. (1996). Cities in Transition. In G. Andrusz, M. Harloe, M. and I. Szeleny (Eds.), *Cities after Socialism* (pp. 1-29). Oxford: Blackwell Publishers.
- [131] Hartt, M. (2016). *Act Small and Think Big: Exploring the Plurality and Complexity of Shrinking Cities* (Doctoral dissertation, Waterloo, Ontario: University of Waterloo). Retrieved from https://uwspace.uwaterloo.ca/bitstream/handle/10012/10741/Hartt_Maxwell.pdf?sequence=3.
- [132] Hartt, M. (2016b). Why do Cities Shrink? *Aesir Lab Online*. Retrieved from <http://aesirlab.cc/writings/vol3-1>.
- [133] Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- [134] Haug, H. K. (2012). *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*. New York: I. B. Tauris.
- [135] Hirt, S. (2012). *Iron Curtains: Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-socialist City*. Chichester, UK: Wiley.
- [136] Hirt, S. & Stanilov, K. (2014). *Twenty Years of Transition: The Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1989-2009*. Nairobi: UN Habitat.
- [137] Hollander, J., Pallagst, K., Schwarz, T. & Popper, F. (2009). *Planning Shrinking Cities*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228125028_Planning_Shrinking_Cities.

- [138] Hoornbeek, J. & Schwarz, T. (2009). *Sustainable Infrastructure in Shrinking Cities: Options for the Future*. Cleveland Urban Design Collaborative. Retrieved from http://www.cudc.kent.edu/projects_research/research/54064004-Sustainable-Infrastructure-in-Shrinking-Cities.pdf.
- [139] Hospers, G.-J. (2014). Urban Shrinkage in the EU. In H. Richardson & C. Woon Nam (Eds.), *Shrinking Cities: A Global Perspective* (pp. 47-57). London: Routledge.
- [140] Hosszú, S. (2009). *Counterurbanization: A literature study*. Esbjerg: Danish Institute of Rural Research and Development. Retrieved from http://www.sdu.dk/en/Om_SDU/Institutter_centre/C_clf_CenterLanddistriktsforskning.aspx.
- [141] Hoyt, H. (1939). *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities*. Washington, DC: Federal Housing Administration.
- [142] Hundley, T. (2000, July 31). Graying Trieste Sets Stage for Europe. *Chicago Tribune*. Retrieved from http://articles.chicagotribune.com/2000-07-31/news/0007310187_1_triESTE-western-europe-poles.
- [143] Inman, P. (2017, April 20). Housing crisis: more than 200,000 homes in England lie empty years. *Guardian Online*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/society/2017/apr/20/over-200000-homes-in-england-still-lying-empty-despite-housing-shortages>.
- [144] International Organization for Migration – IOM (2015). *World Migration Report 2015, Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility*. Geneva: IOM.
- [145] Ivanička, K. & Ivanička, K. (2007). Regional growth dynamics in Central and Eastern Europe in the socio-economic and geographic context of a post-socialist reality. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (pp. 35-52). Dordrecht: Springer.
- [146] Ivanova, M. (2013). *The Black Sea and the Early Civilizations of Europe, the Near East and Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [147] Jankowski, S. (1990). Warsaw: Destruction, Secret Town Planning, 1939-44, and Postwar Reconstruction. In J. Diefendorf (Ed.), *Rebuilding Europe's Bombed Cities* (pp. 77-93). Dordrecht: Springer.
- [148] Jeremić, M. (2012). Sirmium. In R. Bagnall, K. Brodersen, C. Champion & A. Erskine (Eds.), *The Encyclopedia of Ancient History*. New York, NY: Wiley. DOI: 10.1002/9781444338386.wbeah16136.

- [149] Jessop, B. (1992). Fordism and post-Fordism: a critical reformulation. In A. Scott & M. Storper (Eds.), *Pathways to Regionalism and Industrial Development* (pp. 43-65). London: Routledge.
- [150] Jessop, B. (1996). Post-Fordism and the State. In B. Greve (Eds.), *Welfare States Research Core: Overview and Synthesis* (pp. 165-183). London: Palgrave Macmillan.
- [151] Joel, T. (2013). *The Dresden firebombing: memory and the politics of commemorating destruction*. London: I.B. Tauris.
- [152] Kabisch, S., Haase, A., & Haase, D. (2006). *Beyond Growth – Urban Development In Shrinking Cities as a Challenge for Modeling Approaches*. Paper presented at International Congress on Environmental Modelling and Software, Burlington, USA. Retrieved from <http://scholarsarchive.byu.edu/iemssconference/2006/all/55>.
- [153] Kaufman, N. (2011). *When Cities Shrink: Redefining Roles for Conservation, Development, and Investment*. ICOMOS. Retrieved from http://openarchive.icomos.org/1126/1/I-2-Article2_Kaufman.pdf.
- [154] Kessides, C. (2000). *Cities in Transition. World Bank Urban and Local Government Strategy*. Washington, DC: The World Bank Infrastructure Group Urban Development.
- [155] Khan-Magomedov, S. (1987). The Socialist Pattern of Settlement and Town Planning Concepts. In S. Khan-Magomedov (Ed.) *Pioneers of Soviet Architecture: The search for New Solutions in the 1920s and 1930s* (pp. 271-340). London: Tames and Hudson.
- [156] Kiss, E. (2007). The evolution of industrial areas in Budapest after 1989. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (pp. 147-172). Dordrecht: Springer.
- [157] Kiss, E. (2007b). Traditional Industrial Areas of Large Cities in the Post-Socialist Era – The Case of Budapest and Warsaw. In *Discussion Papers: Regionality and/ or Locality* (pp. 143-155). Retrieved from https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwi-uvHy9sHYAhUmAZoKHWkJD_IQFggnMAA&url=http%3A%2F%2Fdiscussionpapers.rkk.hu%2Findex.php%2FDP%2Farticle%2Fdownload%2F2384%2F4462&usg=AOvVaw32im_X7YXmlvgPgWwmmHIx.
- [158] Klaassen, L. H., Molle, W. & Paclinck, J. H. P. (Eds.) (1981). *Dynamics of Urban Development*. Aldershot: Gower.
- [159] Knierbein, S., Madanipour, A. & Degros, A. (2013). Vienna: (Re)Framing Public Policies, (Re)Shaping Public Spaces? In A. Madanipour, S. Knierbein, A. Degros (Eds.), *Public Space and the Challenges of Urban Transformation in Europe* (pp. 24-37). New York: Routledge.

- [160] Köhler, T. & Leyser-Droste, M. (Eds.) (2015). *Exploring the Future of Suburban Neighbourhoods under Conditions of Declining Growth*. Dortmund: ILS.
- [161] Kohútová, M. (2001). Štatistiky obyvateľstva v Uhorsku v 18. storočí / Статистика становлення Угорске у 18. веку. In B. Vaňo, Boris, J. Chajdiak, Jozef & J. Luha (Eds.), *Slovenská štatistická a demografická spoločnosť 2001: Súčasný populačný vývoj na Slovensku v európskom kontexte* (pp. 70-74). Bratislava.
- [162] Kopp, A. (1970). *Town and revolution: Soviet Architecture and city Planning 1917-1935*. London: Tames and Hudson.
- [163] Kopp, A. (1985). The End of Constructivism. In A. Kopp (Ed.) *Constructivist Architecture in the USSR* (pp. 154-157). London: Tames and Hudson.
- [164] Kornai, J. (1980). *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland.
- [165] Kotkin, J. (2009, June 30). Did Homeowners Cause The Great Recession? *Forbes Online*. Retrieved from <https://www.forbes.com/2009/06/29/homeowners-recession-suburbia-mortgages-krugman-opinions-columnists-joel-kotkin.html#79812810709e>.
- [166] Kubo, N. (2012). Introduction. In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 39-40). Paris: OECD.
- [167] Ladd, B. (1998). *The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press.
- [168] Lang, T. (2005). *Insights in the British Debate about Urban Decline and Urban Regeneration (Working Paper)*. Leibniz - Institute for Regional Development and Structural Planning. Retrieved from http://www.irs-net.de/download/wp_insights.pdf.
- [169] Laursen, L. H. (2009). *Shrinking Cities or Urban Transformation* (Doctoral dissertation, Aalborg: Institut for Arkitektur og Medieteknologi). Retrieved from http://vbn.aau.dk/files/19146542/2nd_edition_LeaHolstLaursen_01_1_.pdf.
- [170] Lawinski, T. (2010). *Living on the Edge in Suburbia: From Welfare to Workfare*. Nashville, TN: Vanderbilt University Press.
- [171] Lawton R. (1973). Rural Depopulation in Nineteenth Century England. In: Mills D.R. (Eds.), *English Rural Communities* (pp. 195-219). London Palgrave. DOI: 10.1007/978-1-349-15516-3_10.
- [172] Lee, N. (2006, July 5). 'Urbanscapes,' a Documentary on the Decaying of Neighborhoods. *The New York Times Online*. Retrieved from <http://www.nytimes.com/2006/07/05/movies/05urba.html>.

- [173] Leonard, T. (2009, Jun 12). *US cities may have to be bulldozed in order to survive*. The Telegraph. Retrieved from <http://www.telegraph.co.uk/finance/financialcrisis/5516536/US-cities-may-have-to-be-bulldozed-in-order-to-survive.html>.
- [174] Lepoutre, D. (1997). *Coeur de banlieue: codes, rites, et langages / Срце предграђа: Обрасци, обреду и језуци*. Paris: Odile Jacob.
- [175] Lewis, N. (2014, August 28). Economic Abundance With Shrinking Population: Why Not? *Forbes Online*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/nathanlewis/2014/08/28/economic-abundance-with-shrinking-population-why-not/#4661e1a09ff5>.
- [176] Lewisohn, M. (2006, September 13). Only Fools and Horses. *The BBC Online*. Retrieved from https://web.archive.org/web/20060923201710/http://www.bbc.co.uk/comedy/guide/articles/o/onlyfoolsandhors_7775005.shtml.
- [177] Li, X. (2015, December 17). What's the difference between shrinking city and declining city? [Blog post]. Retrieved from https://www.researchgate.net/post/Whats_the_difference_between_shrinking_city_and_declining_city.
- [178] Longley, C. (2010, March 7). Tale of two shrinking cities: Flint and Detroit deal with downsizing in different ways [Blog]. Retrieved from <http://blog.apastyle.org/apastyle/2014/10/what-a-tangled-web-website-versus-webpage.html>.
- [179] Lucy, W. (2010). *Foreclosing the Dream: How America's Housing Crisis is Reshaping our Cities and Suburbs*. Chicago, IL: American Planning Association.
- [180] Lucy, W. & Philips, D. (2000). *Confronting suburban decline*. Washington, DC: Island Press.
- [181] Makhrova, A. & Molodikova, I. (2007). Land market, commercial real estate, and the remolding of Moscow's urban fabric. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (pp. 101-116). Dordrecht: Springer.
- [182] Mallach, A. (2010). *Facing the Urban Challenge: The Federal Government and America's Older Distressed Cities*. Brookings. Retrieved from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0518_shrinking_cities_mallach.pdf.
- [183] Mallach, A. (2012). Depopulation, Market Collapse and Property Abandonment: Surplus Land and Buildings in Legacy Cities. In A. Mallach (Eds.), *Rebuilding America's Legacy Cities: New Directions for the Industrial Heartland* (pp. 85-114). New York, NY: The American Assembly.

- [184] Mariotti, I. (2005). *Firm relocation and regional policy* (Doctoral dissertation, University of Groningen, Netherlands). Retrieved from: <http://www.rug.nl/research/portal/files/14447223/thesis.pdf>.
- [185] Martelle, S. (2012). *Detroit: A Biography*. Chicago, IL: Chicago Review Press.
- [186] Martinez-Fernandez C., Kubo, N., Noya, A. & Weyman T. (Eds.) (2012). *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*. Paris: OECD.
- [187] Martinez-Fernandez, C. & Wu, C-T. (2007). *Shrinking Cities in Australia*. Retrieved from <http://soac.fbe.unsw.edu.au/2007/SOAC/shrinkingcities.pdf>.
- [188] Medvedkov, O. & Medvedkov, Y. (2005). Moscow in transition. In I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews & N. Pichler-Milanović (Eds.), *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (pp. 428-464). Tokyo; New York; Paris: UN University Press.
- [189] Mendelssohn, R. & Quinn, M. (1985). Residential Patterns in a Midwestern City: The Saint Louis Experience. In B. Checkoway & C. Patton (Eds.), *The Metropolitan Midwest: Policy Problems and Prospects for Change*. (pp. 151-170). Urbana/Chicago: University of Illinois Press.
- [190] Mezzofiore, G. (2016, March 8). *Inside the Soviet ghost town: Old uniforms and tiny prison-like apartments are rediscovered 18 years after Cold War settlement was abandoned*. MailOnline. Retrieved from <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3482708/Inside-Soviet-ghost-town-Old-uniforms-tiny-prison-like-apartments-rediscovered-18-years-Cold-War-settlement-abandoned.html>.
- [191] Milutin, N. (1974). The Principles of Planning. In N. Milutin (Ed.). *Sotsgorod: The Problem of building Socialist Cities* (pp. 64-73). Cambridge, MA: the MIT Press.
- [192] Minosh, P. (2007). *Moderate utopias: the reconstruction of urban space and modernist principles in postwar France* (PhD Thesis, Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology. Department of Architecture). Retrieved from: <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/39311>.
- [193] Mitev, P., Parvev, I., Baramova, M. & Raicheva, V. (Eds.) (2010). *Empires and Peninsulas: Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*. Münster: LIT Verlag.
- [194] Mojović, Đ. (2008). Introduction: from Example of Good Practice to Housing Policy Reform. In L. Ramirez, L., Đ. Mojović, B. Galassi, R. Čolić & Z. Vuksanović Macura (Eds.), *SIRP Book* (pp. 3-4). Belgrade: UN Habitat.

- [195] Molodikova, I. & Makhrova, A. (2007). Urbanization patterns in Russia in the post-Soviet era. In K. Stanilov (Ed.) (2007). *The Post-Socialist City* (pp.53-70). Dordrecht: Springer.
- [196] Moraes, S. (2009). Inequality and urban shrinkage - a close relationship in Latin America. In Pallagst et al (Eds.), *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context* (pp. 49-60). Berkeley, CA: University of California.
- [197] Morawski, W. (2017). Post-war Economies (East Central Europe). *International Encyclopedia of the First World War Online*. Преузето са. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-post-war_economies_east_central_europe-2017-01-04.pdf.
- [198] Morecroft, J. (2007). *Strategic Modelling and Business Dynamics: A feedback systems approach (2nd Edition)*. Chichester: Wiley.
- [199] Motta, G. (2013). *Less than Nations. Central-Eastern European Minorities after WW1*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- [200] Mould, R. F. (2000). *Chernobyl Record: The Definitive History of the Chernobyl Catastrophe*. Boca Raton, FL: CRC Press.
- [201] Mulder, A. (2006, July 2 - 5). *Shrinking cities: Explaining (local) government response*. Paper presented at ENHR conference "Housing in an expanding Europe: theory, policy, participation and implementation", Ljubljana, Slovenia. Retrieved from https://www.enhr.net/documents/2006%20Slovenia/W09_Mulder.pdf.
- [202] Mulligan, H. (2014). Environmental Sustainability Issues for Shrinking Cities: US and Europe. In K. Pallagst, T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 279-302). Oxford: Routledge.
- [203] Mumford, L. (1961). *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York, NY: Harcourt, Brace and World.
- [204] Murgescu, B. (2010). *România și Europa. Acumularea Decalajelor Economice (1500-2010) / Румунија и Европа: Акмулација привредних раскорака (1500-2010)*. Bucharest: Polirom.
- [205] Musil, J. (2005). City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies. In I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews & N. Pichler-Milanović (Eds.), *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (pp. 22-43). Tokyo; New York; Paris: UN University Press.
- [206] Musil, J. (2005b). Prague returns to Europe. In I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews & N. Pichler-Milanović (Eds.), *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (pp. 281-317). Tokyo; New York; Paris: UN University Press.

- [207] Musterd, S. & Kempen, R. van (2005). *Large-Scale Housing Estates in European Cities: Opinions of Residents on Recent Developments*. RESTATE report. Utrecht: Utrecht University. Retrieved from <https://dare.uva.nl/search?identifier=5de4e120-ab51-4fe9-8195-d2126e07e530>.
- [208] Musterd, S. & Kovács, Z. (Eds.) (2013). *Place-making and Policies for Competitive Cities*. Hoboken, NY: Wiley-Blackwell.
- [209] National Research Council – NRC (2011). *Explaining Divergent Levels of Longevity in High-Income Countries*. Washington (DC): National Academies Press.
- [210] National Vacant Properties Campaign (NVPC), Urban Design Center of Northeast Ohio (UDCNO) & the Surdna Foundation (SF) (2007). *Right Sizing America's Shrinking Cities: Results of the Policy Charrette and Model Action Plan*. Kent State University. Retrieved from http://www.cudc.kent.edu/projects_research/research/rsc_final_report.pdf.
- [211] Neill, W. & Schlappa, H. (Eds.). (2016). *Future Directions for the European Shrinking City*. New York: Routledge.
- [212] Neffs, M., Alves, S., Zasada, I. & Haase, D. (2011). *Retirement Cities: Describing and analysing the opportunities of ageing and urban shrinking in Europe*. Leipzig: Humboldt University Berlin & Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ. Retrieved from <http://proceedings.envpsych2011.eu/files/doc/242.pdf>.
- [213] The New York Times - NYT (2015, October 1). Despite Shrinking Populations, Eastern Europe Resists Accepting Migrants. Retrieved from *NYT Online*. <https://www.nytimes.com/2015/10/02/world/europe/despite-shrinking-populations-eastern-europe-resists-accepting-migrants.html>.
- [214] Nicolaides, B. & Wiese, A. (2017). *Suburbanization in the United States after 1945*. New York, NY: Oxford Research Encyclopedias. DOI: 10.1093/acrefore/9780199329175.013.64.
- [215] OECD (2013). *Policy Making after Disasters: Helping Regions Become Resilient – The Case of Post-Earthquake Abruzzo*. Paris: OECD Publishing.
- [216] Oevermann, H. & Mieg, H. (2015). Zollverein and Sulzer: The Tangible and Intangible Dimensions of Industrial Heritage Sites. In J. Czierpka, K. Oerters & N. Thorade (Eds.), *Regions, Industries, and Heritage* (pp. 262-282). New York: NY: Palgrave Macmillan.
- [217] Oswalt, P. (б.а.). *Culture of Shrinkage*. Retrieved from <http://www.shrinkingcities.com/index.php%3Fid=19&L=1.html>.
- [218] Oswalt, P. (2005). *Shrinking Cities: Volume 1: International Research*. Ostfilden: Hatje Kantz Verlag.
- [219] Oswalt, P. (2006). *Shrinking Cities: Volume 2: Interventions*. Ostfilden: Hatje Kantz Verlag.

- [220] Oswalt, P. (2009). *Shrinking Cities. Hypotheses on urban shrinking in the 21st century*. Retrieved from Project Shrinking Cities: <http://www.shrinkingcities.com/index.php?id=400&L=1>.
- [221] Oswalt, P. (2009b). *Shrinking Cities. Culture of Shrinkage*. Retrieved from Project Shrinking Cities: http://www.shrinkingcities.com/kultur_schrumpfen.0.html?&L=1.
- [222] Oswalt, P & Rieniets, T. (Eds.) (2006). *Global context. Shrinking Cities*. Ostfilden: Hatje Kantz Verlag.
- [223] Oswalt, P & Rieniets, T. (2007). *Global context. Shrinking Cities*. Retrieved from http://www.shrinkingcities.com/globaler_kontext.0.html?&L=1.
- [224] Pallagst, K. (2005). The end of the growth machine – New requirements for regional governance in an era of shrinking cities. In *Proceedings of the Association of Collegiate Schools of Planning's 46th Annual Conference*. Kansas City, MI. Association of Collegiate Schools of Planning.
- [225] Pallagst, K. (2006, March 30-31) . *The Shrinking Cities Project. Shrinking Cities in the USA*. Presentation at the International Symposium Coping with city shrinkage and demographic change - Lessons from around the globe. Dresden, Germany. Retrieved from http://www.zwischennutzung.net/downloads/Flyer_versand.pdf.
- [226] Pallagst, K. (2007). *Growth management in the US between theory and practice*. Aldershot, UK: Ashgate.
- [227] Pallagst, K. (2008). *Shrinking Cities: Planning Challenges from an International Perspective*. Cleaveland: Kent State University. Retrieved from http://cudcserver2.cudc.kent.edu/publications/urban_infill/cities_growing_smaller/cities_growing_smaller_chapter_01_print.pdf.
- [228] Pallagst, K. (2008b). Shrinking Cities in the United States of America: Three Cases, Three Planning Stories. In K. Pallagst et al (Eds.), *Shrinking Cities in the United States of America* (pp. 81-88). Berkeley, CA: University of California. Retrieved from http://www.rop.tu-dortmund.de/cms/Medienpool/Downloads/The_Future_of_Shrinking_MG-2009-01.pdf.
- [229] Pallagst, K. (2012). Shrinking cities in the United States: policies and strategies. In K. Pallagst, J. Aber, I. Audirac, E. Cunningham-Sabot, S. Fol, C. Martinez-Fernandez, S, ... & T. Wu (Eds.): *The Future of Shrinking Cities* (pp. 41-47). Berkeley: University of California. Retrieved from http://www.rop.tu-dortmund.de/cms/Medienpool/Downloads/The_Future_of_Shrinking_MG-2009-01.pdf.

- [230] Pallagst, K., Aber, J. (2009). Introduction. In: K. Pallagst, J et al (Eds), *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context*. (pp. 1-4). Berkeley, CA: University of California.
- [231] Pallagst, K. & Wiechmann, T. (2005). Shrinking smart? Staedtische Schrumpfungprozesse in den USA / Опадати паметно? Процес опадања градова у САД-у. In N. Gestring и др. (Eds.), *Jahrbuch StadtRegion 2004/2005 Schwerpunkt Schrumpfende Staedte* (pp. 105 – 127), Wiesbaden: Verlag fuer Sozialwissenschaften.
- [232] Pallagst, K. Martinez-Fernandez, C. & Wiechmann, T. (2014). Introduction. In K. Pallagst, T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 3-13). Oxford: Routledge.
- [233] Panagopoulos, T. (2009). From Industrial to postindustrial landscapes – brownfield regeneration in shrinking cities. In N. Mastorakis & M. Jha (Eds.), *Recent Advances in Urban Planning and Transportation*. Proceedings of the 2nd WSEAS International Conference on Urban Planning and Transportation (pp. 51-57). Rodos, Greece.
- [234] Parkinson, J. (2015, December 2). Why are so many British homes empty? BBC Online. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/magazine-34930602>.
- [235] Petrović, M. (2005). *Cities after socialism as a research issue*. Discussion papers (South East Europe series), DP34. London: London School of Economics (LSE), Centre for the Study of Global Governance. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk/23378/>.
- [236] Pfeiffer, U., Simons, H. & Porsch, L. (2000). *Wohnungswirtschaftlicher Strukturwandel in den neuen Bundesländern. Bericht der Kommission*. Stuttgart: Fraunhofer IRB Verlag.
- [237] Pickvance, C. (2002). State-Socialism, Post-Socialism and Their Urban Patterns: Theorizing the Central and Eastern European Experience. In J. Eade & C. Mele (Eds.), *Understanding the City* (pp.183-203). Oxford: Blackwell.
- [238] Pinon, P. (2008). The Ottoman Cities of the Balkans. In S. Jayyusi, R. Holod, A. Petruccioli & A. Raymond (Eds.), *The City in the Islamic World (2 vols)* (pp. 141-158). Leiden: Brill.
- [239] Platt, S. (2004, February 16-18). *Causes of Urban Shrinkage: an overview of European cities*. COST CIRES Conference, Amsterdam, Netherlands. Retrieved from <http://www.carltd.com/sites/carwebsite/files/CAR%20Platt%20Causes%20of%20urban%20shrinkage.pdf>.
- [240] Plöger, J. (2012) Learning from Abroad: Lessons from European Shrinking Cities. In A. Mallach (Ed.), *Rebuilding America's Legacy Cities: New Directions for the Industrial Heartland* (pp. 295-321). New York, NY: American Assembly.

- [241] President of Russia – PR (2012, April 9). *Meeting on Moscow City Agglomeration development*. Препузери ка <http://en.kremlin.ru/events/president/news/14973>.
- [242] Rašević, M. (2004). *Fertility Trends in Serbia during the 1990s*. Retrieved from <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-982X/2004/0038-982X0404007R.pdf>.
- [243] Rieniets, T. (2006). *Urban Shrinkage*. In Oswalt, P. (Ed.), *Atlas of Shrinking Cities* (pp. 30-31). Ostfilden: Hatje Kantz Verlag.
- [244] Renn, A. (2011, December 16). What Does Globalization Mean to Non-Global Cities? *Buffalo Rising*. Retrieved from <https://www.buffalorising.com/2011/12/what-does-globalization-mean-to-non-global-cities/>.
- [245] Renn, A. (2015). *Brain Gain in America's Shrinking Cities*. New York, NY: Manhattan Institute. Retrieved from https://www.manhattan-institute.org/pdf/cr_102.pdf.
- [246] Restrepo Cadavid, P., Cineas, G., Quintero, L. & Zhukova, S. (2017). *Cities in Eastern Europe and Central Asia: A Story of Urban Growth and Decline*. Washington, DC: World Bank.
- [247] Reverda, N., Hermans, M. & Rocak, M. (2012). People's climate in shrinking areas: the case of Heerlen, the Netherlands: how investing in culture and social networks improves the quality of life in shrinking areas. In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 249-256). Paris: OECD.
- [248] Richardson, H. & Nam, C. W. (2014). *Shrinking cities: a global perspective*. London: Routledge.
- [249] Rink, D., Haase, A. & Bernt, M. (2009). *Shrink Smart WP1 Paper D1-D3: Specification of working model*. Leipzig: Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ. Retrieved from https://www.ufz.de/export/data/400/39013_WP1_Paper_D1_D3_FINAL300909.pdf.
- [250] Rink, D., Haase, A., Bernt, M. & Großmann, K. (2010). *Addressing Urban Shrinkage across Europe – Challenges and Prospects: Shrink Smart Research Brief No. 1*. Leipzig: Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ. Retrieved from <https://shrinksmart.ufz.de/data/D9%20Research%20Brief%20214223.pdf>.
- [251] Rink, D., Haase, A., Bernt, M. & Großmann, K., Bernt, M., Couch, C., Cocks, M., Violante, A., Cortese, C. & Calza Bini, P. (2011). *How shrinkage and local governance are interrelated across urban Europe: a comparative view. D12 Discussion paper on governance responses*. Leipzig: Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ. Retrieved from https://www.ufz.de/export/data/400/39028_Shink_Smart_WP6_D12_FINAL.pdf.

- [252] Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- [253] Ross, W. (2015, May 14). The death of Venice: Corrupt officials, mass tourism and soaring property prices have stifled life in the city. *Independent Online*. Retrieved from <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/the-death-of-venice-corrupt-officials-mass-tourism-and-soaring-property-prices-have-stifled-life-in-10251434.html>.
- [254] Rumpel, P. & Slach, O. (2014). Shrinking cities in central Europe. In T. Herrschel, P. Dostál, P. Raška & J. Koutský (Eds.), *Transitions in Regional Science – Regions in Transition: Regional research in Central Europe* (pp. 142-155). Alphen aan den Rijn, NL: Wolters Kluwer.
- [255] Ryan, B. (2012). *Design After Decline: How America Rebuilds Shrinking Cities*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- [256] Ryan, B. (2012b). Rightsizing Shrinking Cities: The urban design dimension. In M. Dewar & J. Manning Thomas (Eds.), *The City After Abandonment* (pp. 268-288). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- [257] Ryan, B. & Bello, L. (2015). The Fiscal Topography of the Shrinking City. *Perspecta*, 47, 199-205. Retrieved from https://architecture.mit.edu/sites/architecture.mit.edu/files/attachments/project/Ryan_Bello_article.pdf.
- [258] Sasek Divjak, M. (2012). Urban planning strategies for dealing with shrinkage and suburbanisation in Slovene cities. In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 159-166). Paris: OECD.
- [259] Sassen, S. (2001). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- [260] Schatz, L. C. (2010). *What helps or hinders the adoption of “good planning” principles in shrinking cities? A comparison of recent planning exercises in Sudbury, Ontario and Youngstown, Ohio* (Doctoral dissertation, University of Waterloo, Ontario, Canada).
- [261] Schettino, G. (2014). The urban area of Naples: from shrinking city to the metropolitan area. In H. Richardson & C. Woon Nam (Eds.), *Shrinking Cities: A Global Perspective*. (pp. 264-276). New York, NY: Routledge.
- [262] Sherman, L. (2009, March 19). America's Downsized Cities. *Forbes Online*. Retrieved from <https://www.forbes.com/2009/03/19/downsized-cities-population-lifestyle-real-estate-cities.html>.

- [263] Schenkel, W. (2012). Regeneration strategies in shrinking urban neighbourhoods: dimensions of interventions in theory and practice (Switzerland). In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 179-186). Paris: OECD.
- [264] Schlappa, H. & Neill, W. (2013). *From crisis to choice: re-imagining the future in shrinking cities*. Saint-Denis, FR: URBACT. Retrieved from https://uhra.herts.ac.uk/bitstream/handle/2299/19120/From_Crisis_to_Choice_June_2013.pdf?sequence=2.
- [265] Schmeidler, K. (2012). Urban regeneration and revitalisation strategies in the Czech Republic. In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 167-178). Paris: OECD.
- [266] Schwarz, T. (2012). Re-thinking the places in between: Stabilization, regeneration, and reuse. In A. Mallach (Eds.), *Rebuilding America's Legacy Cities: New Directions for the Industrial Heartland* (pp. 167–184). New York, NY: The American Assembly and Columbia University.
- [267] Schwarz, N. & Haase, D. (2010). Urban shrinkage: A vicious circle for residents and infrastructure? – Coupling agent-based models on residential location choice and urban infrastructure development. In D. A. Swayne, W. Yang, A. A. Voinov, A. Rizzoli, & T. Filatova (Eds.), *International Environmental Modelling and Software Society (iEMSs)*. 2010 International congress on environmental modelling and software modelling for environment's sake, 5th biennial meeting. Ottawa, Canada. Retrieved from <http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2417&context=iemssconference>.
- [268] Sen, A. (2004). From Income Inequality to Economic Inequality. In C. Michael Henry (Ed.) *Race, Poverty, and Domestic Policy* (59–82). New Haven & London: Yale University Press.
- [269] Shin, D-C. (2014). A Cluster of the Four Coal mining Cities in Korea from a global Perspective: How Did the People Overcome a Crisis after a Massive Closure of Mines? In K. Pallagst, K., T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez, C. (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 186-204). Oxford: Routledge.
- [270] Shrinking Cities Project – SCP (2006). *Ivanovo*. Retrieved from: <http://www.shrinkingcities.com/index.php?fid=20&L=1.html>.
- [271] Siedentop, S. & Fina, S. (2008, September, 19-23). Urban Sprawl beyond Growth: from a Growth to a Decline Perspective on the Cost of Sprawl. In *Proceedings of 44th ISCOCARP*

- Congress*, Dalian, China. Retrieved from http://www.uni-stuttgart.de/ireus/publikationen/ISOCARP_Paper_Siedentop-Fina.pdf.
- [272] Silverman, R. M., Patterson, K., Yin, L., Ranahan, M. & Wu, L. (2016). *Affordable Housing in US Shrinking Cities: From Neighborhoods of Despair to Neighborhoods of Opportunity?* Chicago, IL: University of Chicago Press.
- [273] Skifter Andersen, H. (2003). *Urban Sores: On the Interaction between Segregation, Urban Decay, and Deprived Neighbourhoods*. London: Farnham: Ashgate.
- [274] Slepukhina, I. (2011). *Russian Cities at The Crossroads: Getting Lost in Transition or Moving towards Regeneration* (Doctoral dissertation, Politecnico di Milano, Milan, Italy). Retrieved from <https://www.politesi.polimi.it/handle/10589/89833>.
- [275] Smyth, H. (2005). *Marketing the City: The Role of Flagship Developments in Urban Regeneration (Second Edition)*. London: Taylor & Francis.
- [276] Soderberg, J., Jonsson, U. & Persson, C. (1991). *A Stagnating Metropolis: The Economy and Demography of Stockholm, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [277] Soja, E. (2000). *Postmetropolis: critical studies of cities and regions*. Oxford: Blackwell.
- [278] Sousa, S. & Pinho, P. (2012). Policies and strategies for dealing with demographic change/shrinkage in Oporto (Portugal). In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 103-112). Paris: OECD.
- [279] Spasić, N., Petrić, J., Filipović, M. (2007). *Small and Medium Towns of Central Serbia*. Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia.
- [280] Spengler, O. (1991). *The Decline of the West*. New York, NY: Oxford University Press.
- [281] Stanilov, K. (Ed.) (2007). *The Post-Socialist City*. Dordrecht: Springer.
- [282] Stanilov, K. (2007b). Political reform, economic development, and regional growth in post-socialist Europe. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City* (pp. 21-34). Dordrecht: Springer
- [283] Stanilov, K. (2007c). Housing trends in Central and Eastern European cities during and after the period of transit. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City* (pp. 173-190). Dordrecht: Springer.
- [284] Stanković, Ž. (2008). From a Fund for Solidarity Housing Construction to a Network of local Housing Agencies. In L. Ramirez, L., Đ. Mojović, B. Galassi, R. Čolić & Z. Vuksanović Macura (Eds.), *SIRP Book* (pp. 7-12). Belgrade: UN Habitat.

- [285] Stojšin, S. (n.d.). *Specificity of Population Trends in Vojvodina – The 2011 Census*. DOI: 0.2298/ZMSDN1448471S. Retrieved from <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0352-5732/2014/0352-57321448471S.pdf>.
- [286] Strauß, C. (2012). The Importance of Strategic Spatial Goals for the Planning Process under Shrinkage Tendencies. In R. Ganser & R. Piro (Eds.), *Parallel Patterns of Shrinking Cities and Urban Growth: Spatial Planning for Sustainable Development of City Regions and Rural Areas* (pp. 83-92). Abingdon-on-Thames, UK: Ashgate.
- [287] Streitfeld, D. (2009, April 21). An Effort to Save Flint, Mich., by Shrinking It. *The New York Times Online*. Retrieved from <http://www.nytimes.com/2009/04/22/business/22flint.html>.
- [288] Strohmeier, K. P. (2011). Growing Up In A Shrinking City: The Impact Of Residential Segregation On The Qualitative Reproduction Of Urban Society. In F. Coulmas & R. Lützelner (Eds.), *Imploding Populations in Japan and Germany* (pp. 247-266). Leiden: Brill.
- [289] Stryjakiewicz, T. (Ed.). (2014): *Kurczenie się miast w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej / Опаданье градова у постсоцијалистичким државама средње-источне и југоисточне Европе*. Poznań: Bogucki.
- [290] Stryjakiewicz, T., Jaroszewska, E. & Ciesiółka, P. (2012). Urban Shrinkage and the Post-Socialist Transformation: The Case of Wałbrzych (Poland). In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 79-84). Paris: OECD.
- [291] Stryjakiewicz, T., Ciesiółka, P. & Jaroszewska, E. (б.д.). *Urban Shrinkage and the Post-Socialist Transformation: The Case of Poland*. Paris: OECD. Retrieved from [ca: http://www.oecd.org/regional/lecd/47270786.pdf](http://www.oecd.org/regional/lecd/47270786.pdf).
- [292] Stryjakiewicz, T., Schmeidler, K., Vajdovich V., Erzsebet, J., Emilia, M., Szymon, Bucek, J., Golicnik, B., Šašek Divjak, M., Krstić-Furundžić, A., Đukić, A. (2013). Shrinking Cities in Post-Communist Europe. In K. Pallagst (ed.), *CIRES Synopsis Report*.
- [293] Sýkora, L. & Ouředníček, M. (2007). Sprawling post-communist metropolis; Commercial and residential suburbanization in Prague and Brno, Czech Republic. In E. Razin, M. Dijst, C. Vazquez (Eds.), *Employment Deconcentration in European Metropolitan Areas: Market Forces* (pp. 209-233). Dordrecht: Springer.
- [294] Szakály, F. (1980). *Hungary and Eastern Europe: Research Report Volume 182*. Budapest: Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Akadémiai Kiadó.

- [295] Szavai, F. (2012). The late Industrial Revolution in Hungary (1867-1918). In J. S. Magyarody (Ed.), *Hungary and the Hungarians* (pp. 247-254). Buffalo, NY: Matthias Corvinus Publishers. Retrieved from http://www.hungarianhistory.com/lib/HH_beliv_Kanadaba.pdf.
- [296] Szelenyi, I. (1981). Cities under Socialism – and after. In G. Andrusz, M. Harloe & I. Szelenyi (Eds.) *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 286-317). Oxford: Blackwell.
- [297] Szelenyi, I. (1983). *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press
- [298] Szelenyi, I. (1996). Cities under Socialism – and after. In G. Andrusz, M. Harloe & I. Szelenyi (Eds.) *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 286-317). Oxford: Blackwell.
- [299] Szirmai, V. (2016). The Main Characteristics of East-Central European Urbanisation Processes. In Szirmai V. (Ed.) *“Artificial Towns” in the 21st Century: Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe* (pp. 47-54). Budapest: Institute for Sociology.
- [300] Takemoto, N. (n.d.). *Rightsizing, not downsizing, is what the next gen is about*. Smart Cities Dive. Retrieved from <http://www.smartcitiesdive.com/ex/sustainablecitiescollective/rightsizing/34530/>.
- [301] Taylor, A. J. P. (1948). *The Habsburg Monarchy 1809-1918*. Chicago: University of Chicago Press.
- [302] Thomas, C. (2009, June 16). Bulldozing American cities. *The Washington Times Online*. Retrieved from <http://www.washingtontimes.com/news/2009/jun/16/bulldozing-american-cities/>.
- [303] Thomsen, C. (2012). *Ghost Towns: Lost Cities of the Old West*. London: Shire Publications.
- [304] Tosics, I. (2005). City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impacts of internal forces. In I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews & N. Pichler-Milanović (Eds.), *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (pp. 44-78). Tokyo; New York; Paris: UN University Press.
- [305] Trevish, A. (2003). Ivanovo long-Term Socio-economic and Urban Development. In *Ivanovo: One City in Post-socialist Transformation* (pp. 11-27). Berlin: Philip Osvalt Co. Retrieved from: http://www.shrinkingcities.com/fileadmin/shrink/downloads/pdfs/WP_Band_1_Ivanovo.pdf.
- [306] Tsenkova, S. (2005). *Trends and Progress in Housing Reforms in South Eastern Europe*. Paris: Council of Europe Development Bank.

- [307] Tsenkova, S. (2009). *Housing Policy Reforms in Post-Socialist Europe: Lost in Transition*. Heidelberg: Springer.
- [308] Trubina, E. (2010). The reconstructed city as rhetorical space: The case of Volgograd. In H. Yacobi (Ed.). *Remembering, Forgetting and City Builders* (pp. 107-120). Farnham, UK: Ashgate.
- [309] Tsenkova, S. (2009). *Housing Policy Reforms in Post-Socialist Europe: Lost in Transition*. Heidelberg: Springer.
- [310] United Nations Habitat – UN Habitat (2008). *State of the World's Cities: 2008/2009: Harmonious Cities*. London; Sterling VA: Earthscan.
- [311] United Nations Habitat – UN Habitat (2009). *Planning Sustainable Cities: Global Report on Human Settlements 2009*. Nairobi: UN Habitat.
- [312] United Nations Human Settlements Programme - UN Habitat (2009). *Planning Sustainable Cities: Global Report on Human Settlements 2009*. Nairobi: UN Habitat.
- [313] United Nations Population Fund – UNPF (2007). *State of world population 2007, Unleashing the Potential of Urban Growth*. New York: UNPF.
- [314] URBACT (б.а.). TRIESTE. Retrieved from <http://urbact.eu/trieste-0>.
- [315] Van den Berg, L., Drewett, R., Klaasen, L., Rossi, A. & Vijverberg, H. (1982). *Urban Europe: A Study of Growth and Decline*. Oxford: Pergamon Press.
- [316] Van der Kaa, D. (2003). Second demographic transition. In: P. Demeny & G. McNicoll (eds.), *Encyclopedia of population* (555-557). New York, NY: McMillan Reference.
- [317] Vargas-Hernandez, J. (2014). Analytic Implications of Corporate Town Adequacies and its Shrinkage, Economic and Environmental Decline. In K. Pallagst, T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 224-242). New York, NY; Oxon, UK: Routledge.
- [318] Vuksanović-Macura, Z. & Mojović, Đ. (2008). Alternative Housing Solutions. In L. Ramirez, Đ. Mojović, B. Galassi, R. Čolić & Z. Vuksanović Macura (Eds.), *SIRP Book* (pp. 61-75). Belgrade: UN Habitat.
- [319] Wallace, D. & Wallace R. (2001). *A Plague on Your Houses: How New York Was Burned Down and National Public Health Crumbled*. London: Verso.
- [320] Wassenberg, F., van Meer, A. & van Kempen, R. (2007). *Strategies for Upgrading the Physical Environment in Deprived Urban Areas: Examples of Good Practice in Europe*. Berlin: BMVBS/BBR.
- [321] Wegener, M., Gnad, F. & Vannahme, M. (1986). The Time Scale of Urban Change. In B. Hutchinson & M. Batty (Eds.), *Advances in Urban Systems Modelling*. Amsterdam: North Holland (pp. 175-197).

- [322] Weyman, T. & Martinez-Fernandez, C. (2012). Demographic Change and Shrinkage in Australia Communities. In C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya & T. Weyman (Eds.), *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics* (pp. 57-64). Paris: OECD.
- [323] Wiechmann, T. (2006). *Types of Shrinking Cities - Introductory Notes on a Global Issue*. Paper presente at „Coping with city shrinkage and demographic change - Lessons from around the globe” International Symposium, Dresden, Germany. Retrieved from http://archiv.schader-stiftung.de/docs/wiechmann_presentation.pdf.
- [324] Wiechmann, T. (2008): Strategic Flexibility beyond Growth and Shrinkage - Lessons from Dresden, Germany. Cleveland Urban Design Collaborative. Преузоро са http://www.cudc.kent.edu/shrink/CGS/02_Wiechmann_scrn.pdf.
- [325] Wiechmann, T. (2009). Conversion Strategies under Uncertainty in Post-Socialist Shrinking Cities: The Example of Dresden in Eastern Germany. In K. Pallagst, J. Aber, I. Audirac, E. Cunningham-Sabot, S. Fol, C. Martinez-Fernandez, S, ... & T. Wu (Eds.): *The Future of Shrinking Cities* (pp. 5-15). Berkeley: University of California. Retrieved from <http://escholarship.org/uc/item/7zz6s7bm>.
- [326] Wiechmann, T., Fol, S., Cunningham-Sabot, E., Finka, M., Petrikova, D., Pallagst, K., Martinez-Fernandez, K., Wu, C-T., Moraes, S. & Shin, D-C. (2006). *Coping with city shrinkage and demographic change - lessons from around the globe (Round Table)*. Dresden: Leibniz-Institute of Ecological and Regional Development.
- [327] Wiechmann, T., Volkman, A. & Schmitz, S. (2014). Making Places in Increasingly Empty Places. In K. Pallagst, T. Wiechmann & C. Martinez-Fernandez (Eds.), *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications* (pp. 125-145). Oxford: Routledge.
- [328] Wolff, M. (2010). *Urban Shrinkage in Europe: Benefits and limits of an indicator-based analysis* [Working Paper Nr. 2010-06]. Dresden University of Technology, Germany. Retrieved from http://www.shrinkingcities.eu/fileadmin/Dessau/Wolff_2010_WP_Shrining_Cities_in_Europe.
- [329] World Bank - WB (2017). *Cities in Eastern Europe and Central Asia: A Story of Urban Growth and Decline*. Washington, DC: WB. <http://documents.worldbank.org/curated/en/319131510892209158/pdf/AUS12288-REVISED-PUBLIC-ECABRIEFALLWEB.pdf>.

- [330] Xu, D. (2015). *The ghost city of China: a revitalization strategy for Ordos*. Cambridge: MA: Massachusetts Institute of Technology. Retrieved from <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/99305>.
- [331] Zukin, S. (1991). *Landscapes of Power: from Detroit to Disney World*. Berkeley: University of California Press.
- [332] Андре, К. (б.д.). *125. година железничке пруге Велика Кикинда – Велики Бечкерек*. Нови Бечеј Онлајн. Преузето 17. фебруара 2018. са <http://www.novibechej.com/o-gradu/dogadaji/102-125-godina-zeleznicke-pruge-v-kikinda-v-beckerek>.
- [333] Антић, Ђ. (1968). *Из прошлости Сомбора*. Сомбор: Историјски архив.
- [334] Антонић, Б. (2014). „Урбанистичка приступачност“ становања између плана и стварности: пример вишепородичне станоградње у Сремској Митровици. У В. Мако и В. Лојаница (ур.), *Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција у циљу унапређења квалитета и стандарда становања* (стр. 167-181). Београд: Архитектонски факултет.
- [335] Беневоло, Л. (2004). *Град у историји Европе*. Београд: Клио.
- [336] Бјеликов, Б. (1983). *Начини становања у граду: урбано програмирање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [337] Благојевић, Љ. (2007). *Нови Београд: Оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [338] Боаров, Д. (2001). *Политичка историја Војводине*. Нови Сад: Europanon Consalting.
- [339] Букуров, Б. (1973). *Класификација војвођанских градова*. Нови Сад: Матица Српска.
- [340] Ваништа Лазаревић, Е. (2003). *Обнова градова у новом миленијуму*. Београд: CMS.
- [341] Васиљевић, Д. (2007). Нови законски оквир за локалну самоуправу у Србији: Локална самоуправа у Србији.. У З. Злокапа и Д. Дамјановић(ур.), *Модели организације локалне самоуправе: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Македонија и Србија* (стр. 182-227). Београд: Палго центар.
- [342] Вебер, Ј. (2011). *Кратак историјат железнице у Војводини: Традиција дуга 160 година*. Преузето са https://www.pancevac-online.rs/arhiva/index.php?module=section&issue_id=593&id=30.
- [343] Веселинов, Д. (1987). *Сумрак селаштва*. Београд: економика.
- [344] Војвођанска секција Удружења југословенских инжењера и архитеката – ВСУЈИА (1924). *Војводина*. Нови Сад: ВСУЈИА.

- [345] Вујовић, Ј. (2015). Прерађивачка непрехрамбена индустрија. У *Индустријско и техничко наслеђе Војводине (Каталог)*. Зрењанин: Завод за заштиту споменика културе.
- [346] Вујовић, С. и М. Петровић (ур.) (2005). *Урбана социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [347] Вујошевић, М. (2002). *Новије промене у теорији и пракси планирања на Западу и њихове поуке у Србији*. Београд: ИАУС.
- [348] Вукајлов, Љ. (2010). *Улога урбаног и руралног блока у формирању структуре и идентитета насеља у Војводини* (Докторска дисертација, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад).
- [349] Вучковић, Л. (2018., 23. фебруар). *Тржишту некретнина у Кикинди недостају купци*. Рубин онлајн. Преузето са <http://tvrubin.rs/trzistu-nekretnina-u-kikindi-nedostaju-kupci/>.
- [350] Деметер, Г. Прчић-Вујновић, Г., Братуелану, А. и Биро, А. М. (ур.) (2008), *Развој урбанизма и архитектуре у периоду од 1918. до 1941. године у Темшивару, Сегедину и Суботици – регионални идентитет под утицајем модерне*. Суботица: Међуопштински завод за заштиту споменика.
- [351] Ђукић, А. (2011). *Континуитети урбаног развоја градова Баната* (магистарска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [352] Ђукић, А. (2011). *Очување идентитета главне улице војвођанског града у процесу урбане обнове* (Докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [353] Ђуран. А. (2016, 7. септембар). *У Кикинди снимљено 5.500 нелегално изграђених објеката*. Рубин онлајн. Преузето са <http://tvrubin.rs/u-kikindi-snimljeno-5-500-nelagalno-izgradenih-objekata/>.
- [354] Ђуран. А. (2017, 4. новембар). „Кикиндски млин“ на „Агрокоровом“ списку за продају. Рубин онлајн. Преузето са <http://tvrubin.rs/kikindski-mlin-na-agrokorovom-spisku-za-prodaju/>.
- [355] Ђурић, Ђ. (2008). Митровица грађанског доба: Од окончања Народног покрета до Уједињења (1849-1918). У Н. Лемајић (ур.), *Сремска Митровица: град вреднији од царске кћери* (стр. 114-163). Сремска Митровица: историјски архив Срем.
- [356] Елисејева, И. & Грибова, Е. (ур.) (2003). *Санкт-Петербург. 1703-2003: Юбилейный статистический сборник*. Санкт Петербург: Судостроение.

- [357] Зрењанин (2016, 22. септембар). *Озаконјење објеката у Зрењанину: Геометри, архитекти и грађевинци у походу*. Лист зрењанин онлајн. Преузето са <http://www.listzrenjanin.com/ozakonjenje-objekata-u-zrenjaninu-geometri-arhitekti-i-gradevinci-u-pohodu/>.
- [358] Ивић, А. (1929). *Историја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморшке војне границе (1703.)*. Нови Сад: Матица Српска.
- [359] Јањић, М. (2008). Урбано као део Стратегије. *ЦЕСС магазин*, 8, 12. Преузето са <http://vojvodina-rra.rs/casopis.html>.
- [360] Јеремић, М. (1998). *Развој архитектуре и урбанизма Сирмијума од I до IV века* (докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [361] Јовановић Поповић, М., Игњатовић, Д., Радивојевић, А., Рајчић, А., Ђукановић, Л., Ђуковић Н. и Недић, М. (2013). *Национална типологија стамбених зграда Србије*. Београд: Архитектонски факултет.
- [362] Јовановић Поповић, М., Игњатовић, Д., Радивојевић, А., Рајчић, А., Ђукановић, Л., Ђуковић Н. и Недић, М. (2013b). *Атлас вишепородичних зграда Србије*. Београд: Архитектонски факултет.
- [363] Каравида, В. (2015). Прехрамбена индустрија: Кланице. У *Индустријско и техничко наслеђе Војводине (Каталог)*. Зрењанин: Завод за заштиту споменика културе.
- [364] Којић, Б. (1961). *Насеља у Војводини, генеза, садржјина и урбанистичка структура према архивским и техничким подацима*. Београд: Глас САНУ.
- [365] Костић, С. (2007, 24. јул). Срећан повратак у 1989. Београд: *Политика*. Преузето са <http://www.politika.rs/scc/clanak/28622/%D0%A1%D1%80%D0%B5%D1%9B%D0%B0%D0%BD-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA-%D1%83-1989>.
- [366] Крстић, М. (2014, 13. мај). *Како је пропала зрењанинска индустрија*. РТВ онлајн. Преузето са http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/zrenjanin/zrenjaninska-industrija-propala-nestankom-jugoslovenskog-trzista_485698.html.
- [367] Лазић, М. (2000). Елите у постсоцијалистичкој трансформацији друштва. У М. Лазић (ур.), *Рачји ход* (стр. 21-64). Београд: Филип Вишњић.
- [368] Ланг, Б. (1989). *Типологија стамбених зграда Самбора и Апатина у урбаном контексту* (магистарска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [369] Лемајић, Н. (ур.) (2008). *Сремска Митровица: град вреднији од царске кћери*. Сремска Митровица: историјски архив Срем.

- [370] Лукић, В. (2005). *Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београд*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“.
- [371] Лукић, В. (2011). *Демографски развитак и функционална структура Панчева*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“
- [372] Лукић, В. (2015). *Две деценије избеглиштва у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
- [373] М Новине (2017, 26. април). *Сремска Митровица: Пописано 9.000 нелегалних објеката*. М Новине онлајн. Преузето са <http://m-novine.com/%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%BE-9-000-nlegalnih-objekata/>.
- [374] Максимовић, Бранко (1948). *Развој градоградитељства - од старог века до садашњости*. Београд: Научна књига.
- [375] Милекер, С. (1925). *Историја града Панчева*. Панчево: Напредак.
- [376] Милић, В. (2006). *Урбанистички аспекти социјалног становања*. Београд: Архитектонски факултет.
- [377] Милошевић, П. (2001). *Археологија и историја Сирмијума*. Нови Сад: Матица српска.
- [378] Мојовић, Ђ. & Жерјав, Б. (2011). *Становање под закуп*. Београд: Програм за урбани развој.
- [379] Митровић, Б. (2003). *Методолошке основе планирања друштвене инфраструктуре у урбанистичком и просторном планирању на примеру основног образовања, примарне здравствене заштите и деље заштите* (Магистарска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [380] Нађ, Е. (2005). Добитници и губитници у трансформацији малопродајне мреже у градовима централне и источне Европе. У: С. Вујовић и М. Петровић (ур.), *Урбана социологија* (стр. 362-371). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [381] Петовар, К. (2003). *Урбана Социологија: Наши градови између државе и грађанина*. Београд: Географски факултет, Архитектонски факултет & ИАУС.
- [382] Петровић, М. (2004). *Социологија становања: Стамбена политика, изазови и могућности*. Београд: Институт за социолошка истраживања.
- [383] Петровић, М. (2009). *Трансформација градова: Ка деполитизацији урбаног питања*. Београд: Институт за социолошка истраживања.
- [384] Петровић, М. & Вујовић, С. (2005). *Урбана социологија*. Београд: завод за уџбенике и наставна средства.

- [385] Плавшић, Р. (1996) Ефикасност станоградње у предстојећем (прелазном) период развоју. У М. Ралевић, М. и Куртовић-Фолић Н. (Ур.), *Унапређење и развој становања* (стр. 373-404). Београд: Архитектонски факултет.
- [386] Полян, Т. Нефедова, А. & Трејвишц, А. (ур.) (2001). *Город и деревња в Европској Русији: сто година промена*. Москва: ОГИ.
- [387] Попов, Ч. & Попов, Ј. (1993). *Аутономија Војводине – Српско питање*. Сремски Карловци: Крерови.
- [388] Поповић, Д. (1954). *Нови Сад у прошлости и садашњости*. Нови Сад: Матица Српска.
- [389] Поповић, Д. (1955). *Срби у Банату до краја осамнаестог века: Историја насеља и становништва*. Београд: Научна књига.
- [390] Поповић Д. (1990). *Срби у Војводини (књиге 1-3)*. Нови Сад: Матица Српска.
- [391] Поповић, М. и Динић, Ј. (1978). *Урбано-географска проучавања насеља Југославије - пример великог патнског насеља Суботице*. Београд: Привредни преглед.
- [392] Поповић, Т. (2016, 30. децембар). За гранични прелаз Наково-Лунга 2,1 милиона евра: *Радио Телевизија Војводине*. Преузето са http://rtv.rs/sr_ci/vojvodina/kikinda/granicni-prelaz-nakovo-radice-neprestano_788420.html.
- [393] Привредна комора Војводине – ПКВ (2008). *Кратак осврт на развој привреде Војводине*. Преузето са <https://www.pkv.rs/2008/12/27/kratak-osvrt-na-razvoj-privrede-vojvodine/>.
- [394] Прчић-Вујновић, Г. (2008). Књига трећа: Развој урбанизма и архитектуре Суботице између два светска рата. У Г. Деметер, Г. Прчић-Вујновић, А. Братуелану и А. М. Биро (ур.), *Развој урбанизма и архитектуре у периоду од 1918. до 1941. године у Темшивару, Сегедину и Суботици – регионални идентитет под утицајем модерне* (стр. 248-397). Суботица: Међуопштински завод за заштиту споменика.
- [395] Прчић-Вујновић, Г. (2015). Железничко наслеђе. У *Индустријско и техничко наслеђе Војводине (Каталог)*. Зрењанин: Завод за заштиту споменика културе.
- [396] Пупић, Л. (1987). *Урбанистички развој градова у Војводини у 19. и првој половини 20. века*. Нови Сад: Матица Српска.
- [397] Радивојша, Б. (2016, 30. јун). У Србији највећи негативни природни прираштај у последњих 70 година. *Политика*. Преузето са <http://www.politika.rs/scc/clanak/358259/U-Srbiji-najveci-negativni-prirodni-prirastaj-u-poslednjih-70-godina>.

- [398] Радио телевизија Војводине – РТВ (2016, 29. новембар). *Потписано 5.000 нелегалних објеката у Панчеву*. РТВ Онлајн. Преузето са <https://www.blic.rs/vesti/beograd/popisano-5000-nelegalnih-objekata-u-pancevu/wlrk2vw>.
- [399] Радио телевизија Војводине – РТВ (2017, 18. децембар). *Легализацију чека 14.800 објеката*. РТВ Онлајн. Преузето са <https://www.subotica.com/vesti/legalizaciju-ceka-14.800-objekata-id30786.html>.
- [400] Радио телевизија Србије – РТС (2017, 24. новембар). *Јубилеј железничке станице у Кикинди*. РТС онлајн. Преузето са <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/2950600/jubiley-zeleznicke-stanice-u-kikindi.html>.
- [401] Радовановић, Д. (2015). *Индустријско наслеђе – стамбене колоније. У Индустијско и техничко наслеђе Војводине (Каталог)*. Зрењанин: Завод за заштитну споменика културе.
- [402] Радојчић Оберкнежев, М. (1986). *Просторна трансформација војвођанских насеља као последица бесправне изградње са применом Зрењанина* (магистарска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [403] Ралевић, М. (1998). *Типолошке основе градског становања и могућности планског проширења њихове понуде на примеру Београда* (докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [404] Ралевић, М., Антонић, Б., Митровић, Б. (2014, 25-27. јун). *Више/мање“ породично становање у Србији: Где је средина?* У В. Трифуновић, З. Минић и З. Крејовић (Ур.), *Зборник радова: Планирање простора, урбанизам и изградња, комплементарни закони и реиндустијализација* (стр. 17-30). Летња школа урбанизма 2014, Врачка Бања, Србија. Београд: УУС.
- [405] Ралевић, М., Антонић, Б., Митровић, Б., Симеунчевић Радуловић, С., Божовић, Р. (2014, 25-27. јун). *Реиндустијализација Србије између илузије, стварности и савремених токова развоја*. У: В. Трифуновић, Д. Минић, З. Крејовић (ур.), *Зборник радова: Планирање простора, урбанизам и изградња, комплементарни закони и реиндустијализација* (стр. 191-206). Летња школа урбанизма 2014, Врњачка Бања, Србија. Београд: УУС.
- [406] Реба, Д. (2005). *Урбана морфологија и улични системи војвођанских насеља* (Докторска дисертација. Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад).
- [407] Сабо, Ж. (2001). *Степски град: Просторна анализа два града – Суботице и Кечкемета* (магистарска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).

- [408] Станковић, Б. (2017). *Модели унапређења енергетских перформанси породичних кућа изграђених у периоду 1946-1970. у Србији* (Докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет).
- [409] Станковић, В. (2014). *Србија у процесу сталних миграција*. Београд: Републички статистички завод.
- [410] Суботић, Н. (2016, 11. август). Војвођанске приче: Кад је ајзлибан задимио варош. *Вечерње новости*. Преузето са <http://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B5.409.html:619309-Vojvodjanske-prise-Kad-je-ajzliban-zadimio-varos>.
- [411] Ђирковић, С. (1968). Средњи век. У М. Малетић (Ур.), *Војводина*. Знаменитости и лепоте. Београд: Књижевне Новине.
- [412] Уједињене нације – УН (1948). *Универзална декларација о људским правима – превод на француски*. Канцеларија високог представника за људска права, преузето са: <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=src5>.
- [413] Федерална служба государственной статистики – РОССТАТ (2017). *Численность населения Российской Федерации по муниципальным образованиям на 1 января 2016 года / Број насеља Руске федерације по општинама – 1. јануар 2016. године*. Москва: ФСГС. Преузето са http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/materials/announcement/.
- [414] Хмельницкий, Д. (2005). Конец стиля. К пятидесятилетию гибели сталинской архитектуры / Крај стила: Поводом педесет година пропастии сталинистке архитектуре. *Проект Классика*. преузето са: https://archi.ru/lib/e_publication.html?id=1850569733.
- [415] Црнобрња, М. (2007). *Економија транзиције*. Београд: Факултет за економију, финансије и администрацију.
- [416] Шимуновић-Бешлин, Б. и Симић-Лемајић, Н. (2008). Сремска Митровица у Југословенској држави. У Н. Лемајић (ур.), *Сремска Митровица: град вреднији од царске кћери* (стр. 164-241). Сремска Митровица: историјски архив Срем.
- [417] 02! (2015, 25. децембар). *Самбор: Рушење бесправно подигнутих објеката?* 02! портал. Преузето са <http://www.021.rs/story/Info/Vojvodina/124884/Sombor-Rusenje-bespravno-podignutih-objekata.html>.

7.2.2. Периодика:

- [1] Abrantes, P., Rocha, J., Marques da Costa, E., Gomes, E., Morgado, P. & Costa, N. (2017). Modelling urban form: A multidimensional typology of urban occupation for spatial analysis. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, објављено пре штампе, DOI: <https://doi.org/10.1177/2399808317700140>.
- [2] Acun, F. (2002). A Portrait of the Ottoman Cities. *The Muslim World*, 92(3-4), 255–285. DOI: 10.1111/j.1478-1913.2002.tb03744.x.
- [3] Adamiak, C., Pitkänen, K. & Lehtonen, O. (2016). Seasonal residence and counterurbanization: the role of second homes in population redistribution in Finland. *GeoJournal*, 1-16. DOI: 10.1007/s10708-016-9727-x.
- [4] Alves, D., Barreira, A. P., Helena Guimarães, M. H. & Panagopoulos, T. (2016). Historical trajectories of currently shrinking Portuguese cities: A typology of urban shrinkage. *Cities*, 52, 20-29. DOI: 10.1016/j.cities.2015.11.008.
- [5] Antonić, B. (2017). The Role of housing Agencies in the Future Development of Serbia. *plaNxt—Next Generation Planning*, 5, 30-46. DOI: 10.24306/plnxt.2017.05.003.
- [6] Audirac, I., Cunningham-Sabot, E., Fol, S., & Torres Moraes, S. (2012). Declining Suburbs in Europe and Latin America. *International Journal of Urban and Regional Planning*, 36(2), 226-244. DOI:10.1111/j.1468-2427.2011.01093.x.
- [7] Audirac, I., Fol, S. & Martinez-Fernandez, C. (2010). Shrinking Cities in a Time of Crisis. *Berkeley Planning Journal*, 23(1), 51-57. Retrieved from <http://escholarship.org/uc/item/8956c002>.
- [8] Barber, A. (2007). Planning for sustainable re-urbanisation: Policy challenges and city centre housing in Birmingham. *Town Planning Review*, 78(2), 179–202. DOI: 10.3828/tpr.78.2.5.
- [9] Barke, M. & Clarke, J. (2016). *Residential growth in Newcastle upon Tyne's city centre: the role of the public and private sectors*. *Journal of Housing and the Built Environment*, 31(1), 44-166. DOI: 10.1007/s10901-015-9444-7.
- [10] Beauregard, R. (2006). The radical break in late twentieth-century urbanization. *Area*, 38(2), 218–220.
- [11] Bernt, M. (2009). Partnerships for Demolition: The Governance of Urban Renewal in East Germany's Shrinking Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(3), 754-769. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2009.00856.x.

- [12] Bernt, M. (2016). The Limits of Shrinkage: Conceptual Pitfalls and Alternatives in the Discussion of Urban Population Loss. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(2), 441-450. DOI: 10.1111/1468-2427.12289.
- [13] Bernt, M., Haase, A., Großmann, K., Cocks, M., Couch, C., Cortese, C. & Krzysztofik, R. (2014). How does(n't) Urban Shrinkage get onto the Agenda? Experiences from Leipzig, Liverpool, Genoa and Bytom. *International journal of urban and regional research*, 38(5), 1749–1766. DOI: http://dx.doi.org/10.1111/1468_2427.12101.
- [14] Bogataj, D., Ros McDonnell, D. & Bogataj, M. (2016). Management, financing and taxation of housing stock in the shrinking cities of aging societies. *International Journal of Production Economics*, 181(A), 2-13. DOI: 10.1016/j.ijpe.2016.08.017.
- [15] Bontje, M. (2005): Understanding Shrinkage in European Regions. *Built Environment*, 38(2), 153-161.
- [16] Bontje, M. (2005b). Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal*, 61(1), 13–21. DOI: 10.1007/s10708-005-0843-2.
- [17] Bontje, M. & Musterd, S. (2012): Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal*, 61(1), 13-21.
- [18] Bosma, K. (2014). New socialist cities: foreign architects in the USSR 1920–1940. *Planning Perspectives*, 29(3), 301-328. DOI: 10.1080/02665433.2013.825994.
- [19] Boyle, K. (2001). The Ruins of Detroit: Exploring the Urban Crisis in the Motor City. *Michigan Historical Review*, 27(1), 109-127. DOI: 10.2307/20173897.
- [20] Brandstetter, Benno et. al (2005), Umgang mit der schrumpfenden Stadt – ein Debatteneuerblick / Суочавање са градом у опадању – Преглед расправа, *Berliner Debatte Initial*, 16(6), 55-68.
- [21] Brombach, K., Jessen, J., Siedentop, S. & Zakrzewski, P. (2017). Demographic Patterns of Reurbanisation and Housing in Metropolitan Regions in the US and Germany. *Comparative Population Studies*, 42, 281-318. DOI: 10.12765/CPoS-2017-16en.
- [22] Bruneckiene, J. & Sinkiene, J. (2015). The economic competitiveness of Lithuanian-Polish border region's cities: the specific of urban shrinkage. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 10(4), 133-149. DOI:10.12775/EQUIL.2015.039.
- [23] Buček, J. & Bleha, B. (2013). Urban Shrinkage as a Challenge to Local Development Planning In Slovakia. *Moravian geographical reports*, 21(1), 1-15.
- [24] Burkholder, S. (2012). The New Ecology of Vacancy: Rethinking Land Use in Shrinking Cities. *Sustainability* 4, 1154-1172. DOI: 10.3390/su4061154.

- [25] Buzar, S., Ogden, P., Hall, R., Haase, A., Kabisch, S. & Steinführer, A. (2007). Splintering Urban Populations: Emergent Landscapes of Reurbanisation in Four European Cities. *Urban Studies*, 44 (4). 651-677. DOI: 10.1080/00420980601185544.
- [26] Camarda, D., Rotondo, F. & Selicato, F. (2015). Strategies for Dealing with Urban Shrinkage: Issues and Scenarios in Taranto. *European Planning Studies*, 23(1), 126-146. DOI: 10.1080/09654313.2013.820099.
- [27] Carter, J., Cavan, G., Connelly, A., Guy, S., Handley, J. & Kazmierczak, A. (2014). Climate change and the city: Building capacity for urban adaptation. *Progress in Planning*, 95, 1-66. DOI: 10.1016/j.progress.2013.08.001.
- [28] Cottineau, C. (2016). A Multilevel Portrait of Shrinking Urban Russia. *Espace populations societies*, 15(3) & 16(1). DOI: 10.4000/eps.6123.
- [29] Couch, C. & Cocks, M. (2013). Housing Vacancy and the Shrinking City: Trends and Policies in the UK and the City of Liverpool. *Housing Studies*, 28(3), 499-519. DOI: 10.1080/02673037.2013.760029.
- [30] Couch, C., Fowles, S. & Karecha, J. (2009). Reurbanization and Housing Markets in the Central and Inner Areas of Liverpool. *Planning Practice & Research*, 24(3), 321-341. DOI: 10.1080/02697450903020767.
- [31] Chris, C., Karecha, J., Nuissl, H. & Rink, D. (2007). Decline and sprawl: an evolving type of urban development – observed in Liverpool and Leipzig. *European Planning Studies*, 13(1), 117-136. DOI: 10.1080/0965431042000312433.
- [32] Cunningham-Sabot, E. & Fol, C. (2007). Polycentrisme et gouvernance dans la Central Belt, Ecosse. *L'Espace géographique*, 36(4), 304-319. DOI: 10.3917/eg.364.0304.
- [33] Dahl, M. & Sorenson, O. (2010). The Social Attachment to Place. *Social Forces*, 89(2), 633–658. DOI: 10.1353/sof.2010.0078.
- [34] Davis, K. (1965). The Urbanization of the Human Population. *Scientific American*, 213(3), 3-15.
- [35] Delken, E. (2007). Happiness in shrinking cities in Germany. *Journal of Happiness Studies*, 9(2), 213-218. DOI: 10.1007/s10902-007-9046-5.
- [36] Deng, C. & Ma, J. (2015). Viewing urban decay from the sky: A multi-scale analysis of residential vacancy in a shrinking U.S. city. *Landscape and Urban Planning*, 141, 88-99. DOI: 10.1016/j.landurbplan.2015.05.002.
- [37] Diefendorf, J. M. (1989). Urban Reconstruction in Europe after World War II. *Urban Studies*, 26(1), 128-143. DOI: 10.1080/00420988920080101.

- [38] Đukić, A. & Antičić, B. (2016). Common Space in Post-Socialist Housing in Serbia: The Comparison of the Preferences of the Two New Condominium Building Dwellers in the City of Sremska Mitrovica. *Journal of Sustainable Architecture and Civil Engineering*, 17(4), 45-59. DOI: 10.5755/j01.sace. 17.4.15408.
- [39] Djordjević, D. & Dabović, T. (2009). System of Spatial Planning in Serbia: A Critical Overview. *Dela*, 31. 143-157. Retrieved from <https://revije.ff.uni-lj.si/Dela/article/viewFile/dela.31.9.143-157/1457>.
- [40] Djukić, A., Antičić, B. & Vujičić, T. (2017). Urban Shrinkage in a ‘Shrinking’ Serbia – The Approach to a Global Phenomenon in a Local Context. *Geodetski Vestnik*, 61(4). 614-629. DOI: 10.15292/geodetski-vestnik.2017.04.614-629.
- [41] Djukić, A. & Vukmirović, M. (2012). Creative cultural tourism as a tool in regional development. *Technics Technologies Education Management – TTEM*, 7(4), 1768-1778.
- [42] Dövényi Z & Kovács Z. (2012). A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén (Spatial and societal parameters of the suburbanization in Budapest). *Földrajzi Értésítő (Geographical Report)*, 1-2, 33-57.
- [43] Downs, A. (2010). Some realities about sprawl and urban decline. *Housing Policy Debate*, 10(4). 955-974.
- [44] Dragojević, M. (2008). Contesting Ethnicity: Emerging Regional Identity in Vojvodina. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 8(2), 290-316. DOI: 10.1111/j.1754-9469.2008.00016.x.
- [45] Drobne, S., Žaucer, T., Foški, M. & Zavodnik Lamovšek, A. (2014). Continuous built-up areas as a measure for delineation of urban settlements. *Geodetski vestnik*, 58(1), 69-102. DOI: <http://dx.doi.org/10.15292/geodetski-vestnik.2014.01.069-102>.
- [46] Eldridge, D. & Tenkate, T. D. (2006). The role of environmental health in disaster management: an overview and review of barriers and facilitators for action. *Reviews on Environmental Health*, 21(4), 281-294. DOI: 10.1515/REVEH.2006.21.4.281
- [47] Faust, K., Abraham, D. & McElmurry, S. (2015). Water and Wastewater Infrastructure Management in Shrinking Cities. *Public Works Management & Policy*, 21(2), 128-156. DOI: 10.1177/1087724X15606737
- [48] Fernández Agueda, B. (2014). Urban Restructuring in Former Industrial Cities: Urban Planning Strategies. *Territorie en Mouvement.*, 23-24, 3-14. Retrieved from <https://tem.revues.org/2527>.
- [49] Ferrás Sexto, C. (2009). Is the Counterurbanization Process a Chaotic Concept in Academic Literature? *Geographica Pannonica*, 13(2), 53-65.

- [50] Fleming, M. (2012). Legitimizing Urban “Revitalisation” Strategies in Post-socialist *Łódź*. *East European Politics and Societies and Cultures*, 26(2), 254-273. DOI: 10.1177/0888325411415400.
- [51] Florentin, D. (2010). The “Perforated City:” Leipzig’s Model of Urban Shrinkage Management. *Berkeley Planning Journal*, 23(1), 83-101.
- [52] Flüchter, W. (2009). Shrinking Cities as a Challenge: Japan, Hokkaidō and the Case of the City of Yūbari. *Japanstudien* 20(1), 69-102.
- [53] Fol, S. & Cunningham-Sabot, E. (2010). Urban Decline and Shrinking Cities: A Critical Assessment of Approaches to Urban Shrinkage. *Annales de géographie*, 674(4), 359-383. DOI: 10.3917/ag.674.0359.
- [54] Follain, J. R. (1981). The flight to the suburbs: Insights gained from an analysis of central-city vs suburban housing costs. *Journal of Urban Economics*, 9(3), 381-398. DOI: 10.1016/0094-1190(81)90034-6.
- [55] Frazier, A., Bagchi-Sen, S. & Knight, J. (2013). The spatio-temporal impacts of demolition land use policy and crime in a shrinking city. *Applied Geography*, 41, 55-64. DOI: 10.1016/j.apgeog.2013.02.014.
- [56] Friedrichs, J. (1993). A Theory of Urban Decline: Economy, Demography and Political Elites. *Urban Studies*, 30(6), 907-917. DOI: 10.1080/00420989320080851.
- [57] Friganović, M. (1991). Demographic dynamics in Vojvodina. *Geografski glasnik*, 53, 1-17.
- [58] Fuguitt, G. V. (1985). The nonmetropolitan population turnaround. *Annual Review of Sociology*, 11, 259-280. DOI: 10.1146/annurev.so.11.080185.001355.
- [59] Fuhrich, M. & Kaltenbrunner, R. (2005). Der Osten – jetzt auch im Westen? Stadtumbau-West und Stadtumbau Ost-zwei ungleiche Geschwister / Исток – сада и запад? Општинска изградња на западу и општинска изградња на истоку као два неравноправна детета. *Berliner Debatte Initial*, 2, 41-54.
- [60] Gainsborough, J. (2002). Slow Growth and Urban Sprawl: Support for a New Regional Agenda? *Urban Affairs Review*, 37(5), 728-744. DOI: 10.1177/107808740203700505.
- [61] Gingrich S. (2011). Foreign trade and early industrialisation in the Habsburg Monarchy and the United Kingdom — Two extremes in comparison. *Ecological Economics*, 70(7), 1280-1288. DOI: 10.1016/j.ecolecon.2010.08.013.
- [62] Glaeser, E. & Gyourko, J. (2005). Urban Decline and Durable Housing. *Journal of Political Economy*, 113(2), 345–375. DOI: 10.3386/w8598.

- [63] Glaeser, E. & Gottlieb, J. (2006). Urban Resurgence and the Consumer City. *Urban Studies*, 43(8): 1275 - 1299. DOI: 10.1080/00420980600775683.
- [64] Gilcher, E. (2013). Changes in Planning Culture caused by Urban Shrinkage. *PlanIt*, 1, 83-99. Retrieved from https://www.ru.uni-kl.de/fileadmin/intplan/PlanIt_/PlanIt_012013_Stand131114.pdf.
- [65] Glock, B. & Häussermann, H. (2004). New trends in urban development and public policy in eastern Germany: dealing with the vacant housing problem at the local level. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(4), 919–929. DOI: 10.1111/j.0309-1317.2004.00560.x .
- [66] Graves, P., Weiler, S. & Tynon, E. E. (2009). The Economics of Ghost Towns. *The Journal of Regional Analysis & Policy*, 39(2), 131-140. Retrieved from <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/132433/2/09-2-4.pdf>.
- [67] Großmann, K., Bontje, M., Haase, A. & Mykhnenko, V. (2013). Shrinking cities: Notes for the further research agenda. *Cities*, 35, 221-225. DOI: 10.1016/j.cities.2013.07.007.
- [68] Grossmann, K., Kabisch, N. & Kabisch, S. (2015). Understanding the social development of a post-socialist large housing estate: The case of Leipzig-Grünau in eastern Germany in long-term perspective. *European Urban and Regional Studies*, 24(2), 142-161. DOI: 10.1177/0969776415606492.
- [69] Guimarães, M. H., Barreira, A. P. & Panagopoulos, T. (2015). Shrinking Cities in Portugal – Where and Why. *Revista Portuguesa de Estudos Regionais*, 40, 23-41.
- [70] Haase, A., Athanasopoulou, A. & Rink, D. (2016). Urban shrinkage as an emerging concern for European policymaking. *European Urban and Regional Studies*, 23(1), 103-107. DOI: 10.1177/0969776413481371.
- [71] Haase, A., Bernt, M., Großmann, K., Mykhnenko, V. & Rink, D. (2016b). Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*, 23(1), 86-102. DOI: 10.1177/0969776413481985.
- [72] Haase, A., Rink, D. & Grossmann K. (2016c). Shrinking Cities in Post-Socialist Europe: What Can We Learn from Their Analysis for Theory Building Today? *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 98(4), 305-319. DOI: 10.1111/geob.12106.
- [73] Haase, A., Rink, D., Grossmann, K., Bernt, M. & Mykhnenko, V. (2014). Conceptualizing urban shrinkage. *Environment and Planning A*, 46(7), 1519-1534. DOI: <http://dx.doi.org/10.1068/a46269>.

- [74] Haase, D., Haase, A., Kabisch, S. & Bischoff, P. (2008). Guidelines for the “Perfect Inner City”. Discussing the Appropriateness of Monitoring Approaches for Reurbanization. *European Planning Studies*, 16(8), 1075-1100. DOI: 10.1080/09654310802315765.
- [75] Haase, D., Kabisch, N. & Haase, A. (2013). Endless Urban Growth? On the Mismatch of Population, Household and Urban Land Area Growth and Its Effects on the Urban Debate. *PLoS One*, 8(6). Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3688765/#>.
- [76] Haase, D., Lautenbach, S. & Seppelt, R. (2010). Modeling and simulating residential mobility in a shrinking city using an agent-based approach. *Environmental Modelling & Software*, 25(10), 1225-1240. DOI: 10.1016/j.envsoft.2010.04.009.
- [77] Hackworth, J. (2016). Demolition as urban policy in the American Rust Belt. *Environment and Planning A*, 48(11), 2201-2222. DOI: 10.1177/0308518X16654914.
- [78] Hamnett, C. (2013). Shrinking the welfare state: the structure, geography and impact of British government benefit cuts. *Transactions of the Institute of British geographers*, 39(4), 490–503. DOI: 10.1111/tran.12049.
- [79] Häussermann, H. & Siebel, W. (1988). Die Schrumpfende Stadt und die Stadtsoziologie / Град у опадању и социологија града. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 3, 78-94.
- [80] Hegedüs, J. (2008). The future of re-invented/post-socialist cities in Europe: a reflection on the State of European Cities Report. *Urban Research & Practice*, 1(3), 311-318. DOI: 10.1080/17535060802531386.
- [81] Herrmann, D., Schwarz, K., Shuster, W., Berland, A., Chaffin, B., Garmestani, A. & Hopton, M. (2016). Ecology for the Shrinking City. *BioScience*, 66(11), 965–973. DOI: 10.1093/biosci/biw062.
- [82] Hierse, L., Nuissl, H., Beran, F. & Felix Czarnetzki, F. (2017). Concurring urbanizations? Understanding the simultaneity of sub- and re-urbanization trends with the help of migration figures in Berlin. *Regional Studies, Regional Science*, 4(1), 189-201. DOI: 10.1080/21681376.2017.1351886.
- [83] Hirt, S. & Petrović, M. (2011). The Belgrade Wall: The Proliferation of Gated Housing in the Serbian Capital after Socialism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(4), 753 – 777. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2011.01056.x.
- [84] Hollander, J. (2010). Moving Toward a Shrinking Cities Metric: Analyzing Land Use Changes Associated With Depopulation in Flint, Michigan. *Cityscape*, 12(1), 133-151.

- [85] Hollander, J. (2010b). Can a City Successfully Shrink? Evidence from Survey Data on Neighborhood Quality. *Urban Affairs Review*, 47(1), 129-141. DOI: 10.1177/1078087410379099.
- [86] Hollander, J. & Nemeth, J. (2011). The bounds of smart decline: A foundational theory for planning shrinking cities. *Housing Policy Debate*, 21(3), 349-367. DOI: 10.1080/10511482.2011.585164.
- [87] Holm, A., Marcińczak, S. & Ogrodowczyk, A. (2015). New-build gentrification in the post-socialist city: Łódź and Leipzig two decades after socialism. *Geografie*, 120(2), 164–187. Retrieved from http://geography.cz/sbornik/wp-content/uploads/downloads/2015/06/gcgs022015_holm.pdf.
- [88] Hospers, G-J. (2013). Coping with shrinkage in Europe's cities and towns. *European Planning Studies*, 22(7), 1507-1523. DOI: 10.1080/09654313.2013.793655.
- [89] Hospers, G-J. (2014b). Policy Responses to Urban Shrinkage: From Growth Thinking to Civic Engagement. *URBAN DESIGN International*, 18(1), 78-89. DOI: 10.1057/udi.2012.29.
- [90] Hummel, D. (2015). Right-Sizing Cities: A Look at Five Cities. *Public Budgeting & Finance*, 35(2), 1-18. DOI: 10.1111/pbaf.12056.
- [91] Iverson Nassauer, I. & Raskin J. (2014). Urban vacancy and land use legacies: A frontier for urban ecological research, design, and planning. *Landscape and Urban Planning*, 125, 245–253. DOI: 10.1016/j.landurbplan.2013.10.008.
- [92] Jain, M., Siedentop, S., Taubenböck, H. & Namperumal, S. (2013). From Suburbanization to Counterurbanization? Investigating Urban Dynamics in the National Capital Region Delhi, India. *Environment and Urbanization ASIA*, 4(2), 247-266. DOI: 10.1177/0975425313510765.
- [93] Jenne, E. (2004). A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that did not bite in 1990s Yugoslavia. *International Studies Quarterly*, 48(4), 729-754. DOI: 10.1111/j.0020-8833.2004.00323.x.
- [94] Jessen, J. (2006). Urban Renewal – A Look Back to the Future. The Importance of Models in Renewing Urban Planning. *German Journal of Urban Studies*, 45(1), 1–17. Преузето са <https://difu.de/node/5993>.
- [95] Keefe, J. (2009). Stalin and the Drive to Industrialize the Soviet Union. *Inquiries: Social Sciences, Arts & Humanities*, 1(10), 1/1. Retrieved from <http://www.inquiriesjournal.com/articles/1684/stalin-and-the-drive-to-industrialize-the-soviet-union>.

- [96] Keil, T.J. & Andreescu, V. (1999). Fertility policy in Ceausescu's Romania. *Journal of Family History*, 24(4), 478-92. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11623953#>.
- [97] King, C. (2007). Remembering Romanian Communism. *Slavic Review*, 66(4), 718-723. DOI: 10.2307/20060381.
- [98] Kropf, K. (1996). Urban Tissue and the Character of Towns. *Urban Design International*, 1, 247-263.
- [99] Kontorovich, V. (2000). Can Russia resettle the Far East? *Post-communist Economies*, 12(3), 365-384. DOI: 10.1080/14631370050173441.
- [100] Kotilainen, J., Eisto, I. & Vatanen, E. (2015). Uncovering Mechanisms for Resilience: Strategies to Counter Shrinkage in a Peripheral City in Finland. *European Planning Studies*, 23(1), 53-68. DOI: 10.1080/09654313.2013.820086.
- [101] Kovács, Z. (1999). Cities from state-socialism to global capitalism: an introduction. *GeoJournal* 49, 1–6. DOI: 10.1023/A:1007048819606.
- [102] Kühn, M. & Liebmann, H. (2012). Urban Regeneration – Strategies of Shrinking Cities in Eastern Germany. *Journal of Geographical Society of Berlin*, 143(1-2), 135-152. DOI: 10.12854/erde.v143i1-2.26.
- [103] Lee, R. & Mason, A. (2014). Is Low Fertility Really a Problem? Population Aging, Dependency, and Consumption. *Science* (346), 229-234. DOI: 10.1126/science.1250542.
- [104] Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development.. *PNAS*, 111(51), 18112–18115. DOI: 10.1073/pnas.1420441111.
- [105] Liotta, P. H. (2001). Paradigm Lost : Yugoslav Self-Management and the Economics of Disaster. *Balkanologie*, 5(1-2). Retrieved from <http://journals.openedition.org/balkanologie/681>.
- [106] Lizon, P. (1996). East Central Europe: The Unhappy Heritage of Communist Mass Housing. *Journal of Architectural Education*, 50(2), 104-114. DOI: 10.1080/10464883.1996.10734709.
- [107] Lončar, J. & Braičić, Z. (2016). Industrial restructuring and downsizing: Case study of Central Croatia. *Acta Geographica Slovenica-Geografski Zbornik*, 56(2), 209-220. DOI: <http://dx.doi.org/10.3986/AGS.1886>.
- [108] Lopes de Souza, M. (2001). Metropolitan deconcentration, socio-political fragmentation and extended suburbanisation: Brazilian urbanisation in the 1980s and 1990s. *Geoforum*, 32(4), 437-447. DOI: 10.1016/S0016-7185(01)00018-5.

- [109] Lötscher, L., Howest, F. & Basten, L. (2004). Eisenhüttenstadt: Monitoring a Shrinking German City. *Dela*, 21, 361-370. Retrieved from <https://revije.ff.uni-lj.si/Dela/article/viewFile/dela.21.31.361-370/1253>.
- [110] Luescher, A. & Shetty, S. (2013). An introductory review to the special issue: Shrinking cities and towns: Challenge and responses. *URBAN DESIGN International*, 18(1), 1-5. DOI:10.1057/udi.2012.36.
- [111] Lukić, V. & matijević, D. (2006). Municipalities in Vojvodina with the highest share of refugees: Influence on dynamics and structural characteristics of the population. *Collection of Papers of Matica Srpska for Social Sciences*, 121, 103–110. DOI10.2298/ZMSDN0621103L.
- [112] Lux, M. & Sunega, P. (2014). Public Housing in the Post-Socialist States of Central and Eastern Europe: Decline and an Open Future. *Housing Studies*, 29(4), 501-519. DOI: 10.1080/02673037.2013.875986.
- [113] Maes, M., Loopmans, M. & Kesteloot, C. (2012). Urban Shrinkage and Everyday Life in Post-Socialist Cities: Living with Diversity in Hrušov, Ostrava, Czech Republic. *Built Environment*, 38(2), 229-243. DOI: 10.2148/benv.38.2.229.
- [114] Malanima, P., Cerman, M. & Landsteiner, E. (2009). Decline or growth? European cities and rural economies. *Zwischen Land und Stadt*, 6, 18-44. Retrieved from http://www.paolomalanima.it/default_file/Papers/CITY_COUNTRY1300-1600.pdf.
- [115] Manville, M. & Kuhlmann, D. (2016). The Social and Fiscal Consequences of Urban Decline: Evidence from Large American Cities, 1980–2010. *Urban Affairs Review* (published before printing on November 11, 2016). DOI: 10.1177/1078087416675741.
- [116] Markantonatou, M. (2007). The ideal-typical transition from Fordism to post-Fordism: A neopositivist problem setting. *European Research Studies*, 10(1-2), 119-129.
- [117] Marozzi, M. (2016). Construction, Robustness Assessment and Application of an Index of Perceived Level of Socio-Economic Threat from Immigrants: A Study of 47 European Countries and Regions. *Social Indicators*, 128(1), 413–437. DOI: 10.1007/s1205-015-1037-z.
- [118] Martinez-Fernandez, C., Audirac, I., Fol, S. & Cunningham-Sabot, E. (2012). Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), 213-225. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2011.01092.x.
- [119] Martinez-Fernandez, C., Weyman, T., Fol, S., Audirac, I., Cunningham-Sabo, E., Wiechmann, T. & Yahagi, H. (2016). Shrinking cities in Australia, Japan, Europe and the USA: From a global process to local policy responses. *Progress in Planning*, 105, 1-48. DOI: 10.1016/j.progress.2014.10.001.

- [120] Mau, S. & Burkhard, C. (2009). Migration and welfare state solidarity in Western Europe. *Journal of European Social Policy*, 19(3), 213-229. DOI: 10.1177/0958928709104737.
- [121] McManus, P. & Haughton, G. (2006). Planning with Ecological Footprints: a sympathetic critique of theory and practice, *Environment & Urbanization*, 18(1), 113–127. DOI: 10.1177/0956247806063963.
- [122] Metzger, J. T. (2000). Planned Abandonment: The Neighborhood Life-Cycle Theory and National Urban Policy. *Housing Policy Debate*, 11 (1), 7-40. DOI: 10.1080/10511482.2000.9521359.
- [123] Mitchell, C. (2004). Making sense of counterurbanization. *Journal of Rural Studies*, 20 (1), 15-34. DOI: 10.1016/S0743-0167(03)00031-7.
- [124] Moss, T. (2008). ‘Cold spots’ of urban infrastructure: ‘Shrinking’ processes in eastern Germany and the modern infrastructural ideal. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(2), 436–451. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2008.00790.x.
- [125] Murgante, B. & Rotondo, F. (2012). A Geostatistical Approach to Measure Shrinking Cities: The Case of Taranto. In S. Montrone & P. Perchinunno (Eds.), *Statistical Methods for Spatial Planning and Monitoring* (pp. 119-142). Dordrecht: Springer.
- [126] Murphey, R. (2004). Ottoman Expansion, 1451–1556 II. Dynastic Interest and International Power Status, 1503–56. In G. Mortimer (Ed.), *Early Modern Military History, 1450–1815* (pp. 60-80). London. Palgrave Macmillan UK. DOI: 10.1057/9780230523982_5.
- [127] Musterd, S. & Andersson, K. (2005). Housing mix, social mix and social opportunities. *Urban Affairs Review*, 40(6), 761-790. DOI: 10.1177/1078087405276006.
- [128] Nedović-Budić, Z. & Cavić, B. (2006). Waves of planning: A framework for studying the evolution of planning systems and empirical insights from Serbia and Montenegro. *Planning Perspectives*, 21(4), 393–425. DOI: 10.1080/02665430600892146.
- [129] Nedović-Budić, Z., Djordjević, D. & Dabović, T. (2011). The Mornings after... Serbian Spatial Planning Legislation in Context. *European Planning Studies*, 19(3). 429-455. DOI: 10.1080/09654313.2011.548448.
- [130] Nefedova T., Pokrovskii, N. & Treivish, A. (2016). Urbanization, Counterurbanization, and Rural–Urban Communities Facing Growing Horizontal Mobility. *Sociological Research*, 55(3), 195-210. DOI: 10.1080/10610154.2016.1245570.

- [131] Nelle, A. (2016). Tackling human capital loss in shrinking cities: urban development and secondary school improvement in Eastern Germany. *European Planning Studies*, 24(5), 865-883. DOI: 10.1080/09654313.2015.1109611.
- [132] Németh, J. & Hollander, J. (2016). Right-sizing shrinking cities: a landscape and design strategy for abandoned properties. *Journal of Landscape Architecture*, 11(2), 90-100. DOI: 10.1080/18626033.2016.1188578.
- [133] Newman, P. (2006). The environmental impact of cities. *Environment & Urbanization*, 18(2), 275-295. DOI: 10.1177/0956247806069599.
- [134] Nikitović, V. & Lukić, V. (2009). Could Refugees Have a Significant Impact on the Future Demographic Change of Serbia? *International Migration*, 48(1), 106–128. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2435.2009.00519.x>.
- [135] Nuzirab, F. A. & Dewancker, B. J. (2014). Understanding the Role of Education Facilities in Sustainable Urban Development: A Case Study of KSRP, Kitakyushu, Japan. *Procedia Environmental Sciences*, 20, 632-641. DOI: 10.1016/j.proenv.2014.03.076.
- [136] Obradović, T. & Mitković, P. (2012). The Development of Urban Legislation in Serbia and England. *Facta Universitatis Series: Architecture and Civil Engineering*, 10, 315-326. DOI: 10.2298/FUACE1203315O.
- [137] Olsen, A. (2013). Shrinking Cities: Fuzzy Concept or Useful Framework? *Berkeley Planning Journal*, 26(1), 107-132.
- [138] Osman, R., Frantál, B., Klusáček, P., Kunc, J. & Martinát, S. (2015). Factors affecting brownfield regeneration in post-socialist space: The case of the Czech Republic. *Land Use Policy*, 48, 309-316. DOI: 10.1016/j.landusepol.2015.06.003.
- [139] Ouředníček, M., Šimon, M. & Kopečná, M. (2015). The reurbanisation concept and its utility for contemporary research on post-socialist cities: The case of the Czech Republic. *Moravian Geographical Reports*, 23(4), 26-35.
- [140] Pallagst, K. (2010). Viewpoint: The planning research agenda: shrinking cities – a challenge for planning cultures. *Town Planning Review*, 81(5), i–vi. DOI: 10.3828/tp.2010.22.
- [141] Park, R. E. (1936). *Human Ecology*. *The American Journal of Sociology*, 42, 1-15.
- [142] Parr, B. (2007). Spatial definitions of the city: four perspectives. *Urban Studies*, 44(2), 381–392. DOI: 10.1080/00420980601075059.
- [143] Pattillo, M. (2013). Housing: Commodity versus Right. *Annual Review of Sociology*, 39, 509-531. DOI: 10.1146/annurev-soc-071312-145611.

- [144] Pincetl, S. (2010). From the sanitary city to the sustainable city: Challenges to institutionalising biogenic (nature's services) infrastructure. *Local Environment*, 15(1), 43–58. DOI: 10.1080/13549830903406065.
- [145] Pinon, P. (2008). The Ottoman Cities of the Balkans. In S. Jayyusi, R. Holod, A. Petruccioli, & A. Raymond (Eds.), *The City in the Islamic World* (Vols. 1-2). (pp. 141-158). Leiden: Brill. DOI: 10.1163/ej.9789004162402.i-1500.41
- [146] Platt Boustan, L. (2010). Was Postwar Suburbanization “White Flight”? Evidence from the Black Migration. *The Quarterly Journal of Economics*, 125 (1), 417-443. DOI: 10.1162/qjec.2010.125.1.417.
- [147] Polić, D., & Stupar, A. (2015). Urban Heritage Reconsidered: Redefining the Planning Approach to Historical Areas of Novi Sad. *Spatium*, 33, 92–99. DOI: 10.2298/SPAT1533092P.
- [148] Pužulis, A. & Kūle, L. (2016). Shrinking of Rural Territories in Latvia. *European Integration Studies*, 10, 90-105. DOI: 10.5755/j01.eis.0.10.14988.
- [149] Reckien, D. & Martinez-Fernandez, C. (2011). Why do cities shrink? *European Planning Studies*, 19(8), 1375–1397. DOI: 10.1080/09654313.2011.593333.
- [150] Reis, J., Silva, E. & Pinho, P. (2015). Spatial metrics to study urban patterns in growing and shrinking cities. *Urban Geography*, 37(2), 246-271. DOI: <https://doi.org/10.1080/02723638.2015.1096118>.
- [151] Rieniets, T. (2009). Shrinking Cities: Causes and Effects of Urban Population Losses in the Twentieth Century. *Nature and Culture*, 4(3), 231-254. DOI: 10.3167/nc.2009.040302.
- [152] Rieniets, T. (2017). Shrinking Cities: Causes and Effects of Urban Population Losses in the Twentieth Century. *Nature and Culture*, 12(3), 231–254. DOI: 10.3167/nc.2009.040302.
- [153] Rink, D. & Kabisch, S. (2009). Introduction: The ecology of shrinkage. *Nature and Culture*, 4(3), 223–230. DOI: 10.3167/nc.2009.040301.
- [154] Rink, D., Haase, A., Grossmann, K., Couch, C. Cocks, M. (2009). From Long-Term Shrinkage to Re-Growth? The Urban Development Trajectories of Liverpool and Leipzig. *Built Environment*, 38(2), 162-178. DOI: 10.2148/benv.38.2.162.
- [155] Rhodes, J. & Russo, J. (2013). Shrinking ‘Smart’?: Urban Redevelopment and Shrinkage in Youngstown, Ohio. *Urban Geography*, 34(3), 305-326. DOI: 10.1080/02723638.2013.778672.
- [156] Sailer-Fliege, U. (1999). Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe. *GeoJournal*, 49(1), 7-16. DOI: 10.1023/A:1006905405818.

- [157] Salvati, L., Sateriano, A. & Grigoriadis, E. (2016). Crisis and the city: profiling urban growth under economic expansion and stagnation. *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 9(3). 329-342.
- [158] Schilling, J. & Logan, J. (2008). Greening the Rust Belt: A Green Infrastructure Model for Right Sizing America's Shrinking Cities. *Journal of the American Planning Association*, 74(4), 451-466. DOI: 10.1080/ 01944360802354956.
- [159] Schteke, S. & Haase, D. (2008). Multi-Criteria Assessment of Socio-Environmental Aspects in Shrinking Cities. Experiences from Eastern Germany. *Environmental Impact Assessment Review*, 28(7), 483-503. DOI: 10.1016/j.eiar.2007.09.004.
- [160] Scott, J.W. & Kuhn, M. (2012): Urban change and urban development strategies in Central East Europe: a selective assessment of events since 1989. *European Planning Studies*, 20(7), 1093–1109. DOI: 10.1080/09654313.2012.674345.
- [161] Scott, A. & Storper, M. (2003). *Regions, globalization, development*. *Regional Studies*, 37(6/7), 579–93. DOI: 10.1080/0034340032000108697a.
- [162] Sebastian, J. I. (2015). Romanian Post-socialist Industrial Restructuring at the Local Scale: Evidence of Simultaneous Processes of De-/Reindustrialization in the Lugoj Municipality of Romania. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 17(4), 408-426. DOI: 10.1080/19448953.2015.1063302.
- [163] Servillo, L., Atkinson, R. & Hamdouch, A. (2017). Small and Medium-Sized Towns in Europe: Conceptual, Methodological and Policy Issues. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie (Journal of Economic and Social Geography)*, 108(4), 365–379. DOI: 10.1111/tesg.12252.
- [164] Shepard, W. (2017). *China's Most Infamous 'Ghost City' Is Rising From The Desert*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/wadeshepard/2017/06/30/ordos-chinas-most-infamous-ex-ghost-city-continues-rising/#590c4da06877>.
- [165] Shetty, S. & Reid, N. (2013). Global challenges and local responses: creating a new urban world in the shrinking cities of the US industrial Midwest. *Regional Science Policy & Practice*, 5(2), 201-217. DOI:10.1111/rsp3.12004.
- [166] Simeuncec Radulovic S., Mitrovic, B., Ralevic, M. & Djurovic, M. (2013). Informal Growth of Housing in Belgrade under the Impact of Transition to Global Economy. *Planum – the Journal of Urbanism*, 26, 1-13.
- [167] Simion, G. (2016). Effects of postsocialist deindustrialization in Central and Eastern Europe: Results of an industrial site survey and GIS mapping in Bucharest City, Romania.

- Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 10(1),79-93. DOI: 10.5719/hgeo.2016.101.5.
- [168] Siedentop, S. & Fina, S. (2010). Urban Sprawl beyond Growth: The Effect of Demographic Change on Infrastructure Costs. *Flux*, 79-80(1), 90-100. Retrieved from <http://www.cairn.info/revue-flux1-2010-1-page-90.htm>.
- [169] Sik, D. (2015). Incubating Radicalism in Hungary – the Case of Sopron and Ózd. *East European Journal of Society and Politics*, 1(1): 100-121. DOI: 10.17356/ieejsp.v1i1.31.
- [170] Soare, F. S. (2013). Ceausescu's population policy: a moral or an economic choice between compulsory and voluntary incentivised motherhood? *European Journal of Government and Economics*, 2(1), 59-78. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.868.64&rep=rep1&type=pdf>.
- [171] Sousa, S. & Pinho, P. (2015). Planning for Shrinkage: Paradox or Paradigm. *European Planning Studies*, 23(1), 12-32. DOI: 10.1080/09654313.2013.820082.
- [172] Sonderegger, R. & Bätzing, W. (2014). Second homes in the Alpine Region - On the interplay between leisure, tourism, outmigration and second homes in the Alps. *Journal of Alpine Research*. Retrieved from <https://rga.revues.org/pdf/2511>.
- [173] Spórna, T., Kantor-Pietraga, I. & Krzysztofik, R. (2016). Trajectories of Depopulation and Urban Shrinkage in the Katowice Conurbation, Poland. *Espace populations societies*, 3(1). DOI: 10.4000/eps.6102.
- [174] Steinführer, A. & Haase, A. (2007). Demographic change as future challenge for cities in East Central Europe. *Swedish Society for Anthropology and Geography*, 82(2), 183–195. DOI: 10.1111/j.1468-0467.2007.00247.x.
- [175] Steinführer, A., Bierzynski, A., Grossmann, K., Haase, A., Kabisch, S. & Klusáček, P. (2010). Population decline in Polish and Czech cities during post-socialism? Looking behind the official statistics. *Urban studies*, 47(11). 2325-346. DOI: 10.1177/0042098009360224.
- [176] Stojsavljević R. & Pantelić M. (2013). The influence of the Refugees on Age Structure in Immigration Municipalities in Vojvodina (Serbia). *Geographica Pannonica*, 17(1), 26-31. Retrieved from http://www.dgt.uns.ac.rs/pannonica/papers/volume17_1_3.pdf.
- [177] Storper, M. & Manville, M. (2006). Behaviour, preferences and cities: Urban theory and urban resurgence. *Urban Studies*, 43(8), 1247–1274. DOI: 10.1080/00420980600775642.
- [178] Stryjakiewicz, T. (2013). The Process of Urban Shrinkage and Its Consequences. *Romanian Journal of Regional Science*, 7, 29-40.

- [179] Strykiewicz, T. & Jaroszevska, E. (2016). The Process of Shrinkage as a Challenge to Urban Governance. *Quaestiones Geographicae*, 35(2), 27-37. DOI: 10.1515/quageo-2016-0013.
- [180] Stupar, A. (2015). *Cold War vs. Architectural Exchange: Belgrade beyond the confines?* *Urban History*, 42, 662-645. DOI: 10.1017/S0963926815000528.
- [181] Szafrńska, E. (2013). Large Housing Estates in Post-Socialist Poland: As a Housing Policy Challenge. *European Spatial Research and Policy*, 20, 119-129. DOI: 10.2478/esrp-2013-0006.
- [182] Temelova, J. (2007). Flagship Developments and the Physical Upgrading of the Post-Socialist Inner City: The Golden Angel Project in Prague. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 89(2), 169-181. DOI: 10.1111/j.1468-0467.2007.00246.x.
- [183] Temelová, J., Novák, J., Ouředníček, M. & Puldová, P. (2011). Housing Estates in the Czech Republic after Socialism: Various Trajectories and Inner Differentiation. *Urban Studies*, 48(9), 1811-1834. DOI: 10.1177/0042098010379279.
- [184] Tighe, R. & Ganning, J. (2016). Do Shrinking Cities Allow Redevelopment Without Displacement? An Analysis of Affordability Based on Housing and Transportation Costs for Redeveloping, Declining, and Stable Neighborhoods. *Housing Policy Debate*, 26(2), 785-800. DOI: 10.1080/10511482.2015.1085426.
- [185] Tipple, G. (2006). Housing, Urban Vulnerability and Sustainability in Rapidly-Developing Cities. *Built Environment*, 32(4), 387-399. DOI: 10.1111/j.1468-5973.2005.00458.x.
- [186] Thompson, S. (1993). Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes. *American Journal of Agricultural Economics*, 75(3), 840-844. DOI: 10.2307/1243605.
- [187] Traphagan, J. (2005). Population Ageing and Japans's Declining rural Cities. *Electronic journal of contemporary Japanese studies – Special Issue*, .13-17. Retrieved from <http://www.japanesestudies.org.uk/special/shrinking-regions/Chapter3.pdf>.
- [188] Tsenkova, S. (2012). Urban Planning and Informal Cities in Southeast Europe. *Journal of Architectural and Planning Research*, 29(4), 292-305.
- [189] Turok, I. & Mykhnenko, V. (2007). The trajectories of European cities, 1960–2005. *Cities*, 24 (3), 165–182, DOI: 10.1016/j.cities.2007.01.007.
- [190] Uhlig, H. (2008). The slow decline of East Germany. *Journal of Comparative Economics*, 36, 517-541. DOI: 10.1016/j.jce.2008.07.006.
- [191] Ulyakina, N. (2012). *Ways of Risk Management of the Monocities*. *Science Vector of Togliatti State University*, 2(9). 77-79.

- [192] Van de Kaa, D. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1-57.
- [193] Vignal, C. (2006). Concilier mobilité résidentielle et mobilité professionnelle: cadrage statistique et pistes de réflexion / Усклађивање стамбене покретљивости и стручне покретљивости: статистички оквир и путеви размишљања. *Horizons stratégiques*, 2 (2). 37–47. Retrieved from: <https://www.cairn.info/revue-horizons-strategiques-2006-2-page-37.html>.
- [194] Vranic, P., Vasilevska, Lj. & Haas, T. (2016). Hybrid spatialities: Multi-storey extensions of socialist blocks of flats under post-socialist transition in Serbia, the case of Nis. *Urban studies*, 53(6), 1261-1277. DOI: 10.1177/0042098015571887.
- [195] Vujadinović, S., Šabić, D., Stojković, S. & Milinčić, M. (2011). Years of refugee life in Serbia-challenges for a new beginning: Stay or return home? *Trames Journal of the Humanities and Social Sciences*, 15(3), 235–258. DOI: 10.3176/tr.2011.3.02.
- [196] Vujičić, T. & Đukić, A. (2015). Methodological Framework for Shrinking Cities Case Study Research: Northwest Region of Bosnia and Herzegovina. *Geodetski Vestnik*, 59(3), 520-536. DOI: 10.15292/geodetski-vestnik.2015.03.520-536.
- [197] Vujošević, V., Zeković, S. & Maričić, T. (2012). *Post-Socialist Transition in Serbia and Its Unsustainable Path*. *European Planning Studies*, 20(10). 1707-1727. DOI: 10.1080/09654313.2012.713330.
- [198] Wädekin, K-E. (1966). Internal migration and the flight from the land in the USSR, 1939–1959. *Soviet Studies*, 18(2), 131-152. DOI: 10.1080/09668136608410523.
- [199] Waldron, R. & Redmond, D. (2015). Stress in Suburbia: Counting the Costs of Ireland's Property Crash and Mortgage Arrears Crisis. *Journal of Economic and Social Geography*, 107(4), 484–501. DOI: 10.1111/tesg.12170.
- [200] Walker, A. (1993). Lodz: The Problems Associated with Restructuring the Urban Economy of Poland's Textile Metropolis in the 1990s. *Urban Studies*, 30(6), 1065-1080. DOI: 10.1080/00420989320080951.
- [201] Wegren, S. (1995). Rural migration and agrarian reform in Russia: A research note. *Europe-Asia Studies*, 47(5), 877-888 . DOI: 10.1080/09668139508412292.
- [202] Wiechmann, T. & Bontje, M. (2015). Responding to 'Tough Times': Policy and Planning Strategies in Shrinking Cities. *European Planning Studies*, 23(1), 1-11. DOI: 10.1080/09654313.2013.820077.

- [203] Wiechmann, T. & Pallagst, K. (2012). Urban shrinkage in Germany and the USA: A Comparison of Transformation Patterns and Local Strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), 261-280. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2011.01095.x.
- [204] Wolf, M. (2014). Shaping Globalization. *Finance & Development*, 51(3), 22–25.
- [205] Wolff, M., Fol, C., Roth, X. & Cunningham-Sabot, E. (2017). Shrinking cities: measuring the phenomenon in France. Cybergeog: *European Journal of Geography*. DOI: 10.4000/cybergeog.28033.
- [206] Wolff, M., Haase, A., Hasse, D. & Kabisch, N. (2017). The impact of urban regrowth on the built environment. *Urban Studies*, 54(12), 2683-2700. DOI: 10.1177/0042098016658231.
- [207] Wolff, M. & Wiechmann, T. (2017). Urban growth and decline: Europe's shrinking cities in a comparative perspective 1990–2010. *European Urban and Regional Studies* (објављено пре интернета). DOI: 10.1177/0969776417694680.
- [208] Yui, Y., Kubo, T. & Miyazawa, H. (2017). Shrinking and Super-Aging Suburbs in Japanese Metropolis. *Sociology Study*, 7(4), 195-204. DOI: 10.17265/2159-5526/2017.04.002.
- [209] Zakirova, B. (2010). Shrinkage at the Urban Fringe: Crisis or Opportunity? *Berkeley Planning Journal*, 23(1), 58-82.
- [210] Zaninetti J-M. & Colten, C. (2012). Shrinking New Orleans: Post-Katrina Population Adjustments. *Urban Geography*, 33(5), 675-699. DOI: <http://dx.doi.org/10.2747/0272-3638.33.5.675>.
- [211] Zeković, S. (2000). Possibilities of Sustainable Industrial Development in Serbia. *Facta Universitatis Series: Economics and Organization*, 1(8), 35-42. Retrieved from <http://facta.junis.ni.ac.rs/eao/eao2000/eao2000-05.pdf>.
- [212] Zekovic, S. & Vujosevic, M. (2015). Development of South-Eastern Europe: *The Role of Industrial Policy*. *American Journal of Economics, Finance and Management*, 1(5), 445-459. Retrieved from <http://files.aiscience.org/journal/article/html/70200059.html#paper-content-3-1>.
- [213] Zenker, S. & Beckmann, S. (2013). Measuring brand image effects of flagship projects for place brands: The case of Hamburg. *Journal of Brand Management*, 20(8), 642-655. DOI: 10.1057/bm.2013.6.
- [214] Zingale, N., Liggett, H., & Riemann Heinen, D. (2014). *Trial by Space: Articulating Value in the Context of a Shrinking City*. *Administration & Society*, 46(9), 1045-1070. DOI: 10.1177/0095399714554680.

- [215] Конески, А. (2009). Одређивање густине насељености у урбанистичким плановима Града Ниша. *Наука + Практика*, 12(1), 80-83.
- [216] Стевановић, Р. (2004). Градска насеља Републике Србије у пописима становништва од 1948. до 2002. године. *Становништво*, 42(1-4), 109-126. Преузето са http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/stanov/XLII_1-4/d06/download_ser_lat.

Атласи:

- [1] Станковић, В. и Шкаламера, Ж. (1989). *Географски атлас света*. Београд: ИРО „Београд“.

Речници и појмовници:

- [1] Cambridge dictionaries online. (2017). Retrieved from <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/regrowth>.
- [2] Lipietz, A. (1993). Fordism and post-Fordism. In W. Outhwaite & T. Bottomore (Eds.), *The Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought* (pp. 230-231). Oxford: Blackwell.
- [3] Вокабулар (2017). Преузето са <http://www.vokabular.org/?search=%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD>.

Веб извори:

- [1] *CITY POPULATION* (б.а.). Retrieved from <https://www.citypopulation.de/>.
- [2] *COST – European Cooperation in Science & Technology – TUD COST Action TU0803* (б.а.). Retrieved from http://www.cost.eu/COST_Actions/tud/TU0803.
- [3] *ECUMENÓPOLIS VII*. (б.а.). Retrieved from <http://www.edgargonzalez.com/2011/09/09/ecumenopolis-vii/>.
- [4] *ESPON - European Observation Network for Territorial Development and Cohesion* (б.а.). Retrieved from <https://www.espon.eu/>.
- [5] *Istituto Nazionale di Statistica - ISTAT* (б.а.). Retrieved from <http://demo.istat.it/>.
- [6] *Project CIREs*. (б.а.). Retrieved from <http://shrinkage.amu.edu.pl/index.html#>.
- [7] *Shrinking Cities Project*. (б.а.). Retrieved from: <http://www.shrinkingcities.com/index.php%3Fid=2&L=1.html>.
- [8] *URBACT - European exchange and learning programme promoting sustainable urban development* (б.а.). Преузето са: <http://urbact.eu/>.

- [9] *United States Census Bureau – USCB* (б.д.). State & County Quick Facts. Retrieved from <https://www.census.gov/quickfacts/fact/table/US/PST045216>.
- [10] *Републичка агенција за просторно планирање – РАПП* (б.д.). Преузето са <http://195.222.96.93:4000/planovi>.
- [11] *Федерална служба државне статистике – РОССТАТ* (б.д.). Преузето са http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/materials/announcement/.
- [12] *Terra - Центар за ликовну и примењену уметност* (б.д.). Преузето са <http://terra.rs/>.

7.3. СЛИКЕ И ОСТАЛИ ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ:²⁰⁰

- Слика 1 Детроит у САД-у: Визуелни одраз урбаног пропадања (извор: Wikipedia / Albert duce)
- Слика 2 Амерички запад има бројне градове духова, који су живели по коју деценију као рударски градићи. Многи од њих су одскора постали стецшта тзв. „туризма напуштености и пропадања“ (извор: www.tapintotravel.com)
- Слика 3 Некадашњи рударски градић Ртањ подно истоимене планине у источној Србији данас има занемарљиво мало становника у односу на доба процвата између два светска рата (извор: www.mc.kcbor.net/2011/12/12/rtanj-nenapusteno-rudarsko-naselje).
- Слика 4 Град Припјат у данашњој Украјини је напуштен због нуклеарне катастрофе (извор: [https://en.wikipedia.org/wiki/Pripyat#/media/File:Pripyat_\(02710024\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Pripyat#/media/File:Pripyat_(02710024).jpg))
- Слика 5 Нови кинески град Ордос је плански изграђен, али до сада није суштински заживео, иако је сасвим мали део простора настањен (извор: www.tapintotravel.com).
- Слика 6 Шематски приказ преласка од урбаног раста на урбано опадање (Siedentop & Fina, 2008; Преузето са: http://www.uni-stuttgart.de/ireus/publikationen/ISOCARP_Paper_Siedentop-Fina.pdf)
- Слика 7 Градови у опадању и градови са реурбанизацијом у ЕУ (Haase и др., 2016b, извор: <http://www.policy.hu/mykhnenko/Haaseetal2016.pdf>)

²⁰⁰ Карте назначене подвученим словима.

- Слика 8 Истраживачки модел за градове у опадању (Haase и др., 2016b, извор: www.policy.hu/mykhnenko/a46269-proof.pdf)
- Слика 9 Концептуални модел урбаног опадања и његова битна обележја (извор: Großmann, Haase & Rink, 2008b).
- Слика 10 Шематски просторна структура фордистичког и пост-фордистичког града (аутор: R. Anderson; извор: http://www.yorku.ca/anderson/Intro%20Urban%20Studies/Unit3/post-fordist_city.htm).
- Слика 11 Упоредни приказ кретања броја становника и броја домаћинстава по већим градовима у ЕУ током два раздобља – 1990-2000. и 2000-2004. (Аутори: D. Haase, N. Kabisch & A. Haase, извор: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3688765/#>).
- Сл. 12 и 13 Трст и Горица у Италији као градови у опадању услед пограничног положаја. Док је код Трста урбано опадање теже визуелно сагледати услед и даље велике густине насељености (пошто се град није могао просторно ширити), код Горице је то очигледно, пошто многи делови града изгледају пусто, са тек којим насељеним станом (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 14 и 15 Опадање и раст НСТЈ3 регија (лево) и локалне самоуправе (укључујући градове) (десно) у Европи током раздобља 2001-2011. Лако се уочава опадање јужне Италије и Португалије (Алентежо), северне Финске, Шведске, као и великог дела бивше социјалистичке Европе, посебно Бугарске и Румуније (Сл. 14: Извор: European spatial Monitoring System, [http://www.bbsr.bund.de/BBSR/EN/SpatialDevelopment/SpatialDevelopmentEurope/AnalysesSpatialDevelopment/Projects/growing_shrinking/Images/MAP_growing_shrinking_regions.gif?__blob=poster&v=2](http://www.bbsr.bund.de/BBSR/EN/SpatialDevelopment/SpatialDevelopmentEurope/AnalysesSpatialDevelopment/Projects/growing_shrinking/Images/MAP_growing_shrinking_regions.gif?__blob=poster&v=2;); Сл. 15: Аутори: R. Binot, L. Bradler, N. Korner-Blatigen, T. Panwinkler & V. Schmidt-Seiwert; извор: http://www.bbsr.bund.de/BBSR/EN/SpatialDevelopment/SpatialDevelopmentEurope/AnalysesSpatialDevelopment/Projects/PopulationDevelopment/Images/map-population-development.gif?__blob=poster&v=7).
- Слика 16: Уметнички пројекат Shrinking Cities Project: примери уметничког изражавања урбаног опадања (извор: <http://www.shrinkingcities.com/index.php%3Fid=2&L=1.html>)
- Сл. 17 и 18 Гугенхајмов музеј у Билбау у северној Шпанији је изузетно значајан пројекат-перјаница који је био окидач за градски развој и, потом,

- реурбанизацију (енг. Flagship project) (аутор: РА; извор: Слика 16:
Уметнички пројекат Shrinking Cities Project: примери уметничког
изражавања урбаног опадања (извор: [http://www.shrinkingcities.com/
index.php%3Fid=2&L=1.html](http://www.shrinkingcities.com/index.php%3Fid=2&L=1.html); Сл. 17 - Аутор: РА; Сл. 18 – Аутор: Mariordo).
- Слика 19 Модели развоја густине насељености америчкограда у расту и опадању
током три узастопна међупописна раздобља: 1980-1990., 1990-2000. и 2000-
2010. (Извор: U.S. Census/NHGIS; Преузето из: Fee & Hartley, 2011)
- Слика 20 Остаци напуштене зграде у Кливленду, САД-у, после рушења (извор:
Cleveland Urban Design Collaborative, Преузето са:
[http://www.cudc.kent.edu/projects_research/research/
rsc_final_report.pdf](http://www.cudc.kent.edu/projects_research/research/rsc_final_report.pdf))
- Слика 21 Франкфурт на Одри, источни део Немачке - Зелени простор настао
расељавањем и рушењем полунапуштених стамбених зграда у насељу
изграђеном у време социјализма (извор: Б. Антонић)
- Слика 22 Шематски приказ проблема инфраструктуре у градовима у опадању
(Siedentop & Fina, 2010; Преузето са: [http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/
viewcontent.cgi?article=2417&context=iemssconference](http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2417&context=iemssconference))
- Слика 23 Шематски приказ улоге инфраструктуре у градовима у опадању (Schwarz &
Haase, 2010; Преузето са: [http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.
cgi?article=2417&context= iemssconference](http://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2417&context=iemssconference))
- Сл. 24 и 25 Ревитализација градова у опадању кроз физичку интервенцију: Браунфилд
пројекат нове средишта града са мешањем намена на примеру старе луке у
Ротердаму (новоградња + обнова старог) и обнова (физичка +
функционална) старог језгра Дрездена у неотрадиционалном духу (извор: Б.
Антонић)
- Слике 26 и 27 Процене Института Мекинси Глобал (енг. McKinsey Global Institute) о
трендовима урбаног раста и опадања у Северној Америци и Јапану (са
Корејама) за раздобље 2015-2025. указују дугорочну стагнацију градова, уз
спорадично урбано опадање (Guardian 2016, извор:
[https://www.theguardian.com/cities/gallery/2016/nov/02/global-population-
decline-cities-mapped#img-2](https://www.theguardian.com/cities/gallery/2016/nov/02/global-population-decline-cities-mapped#img-2))
- Слика 27 Пример табеле где се упоређује удео градова у опадању за највеће развијене
државе, које овим осликавају стање по појединим деловима света (Извор:
Cottineau, 2015-2016)

- Слика 28 Процене Института Мекинси Глобал (енг. McKinsey Global Institute) о трендовима урбаног раста и опадања у западној и источној Европи за раздобље 2015-2025. указују на угроженост Јужне Европе и средишњег дела Источне Европе (Guardian 2016, извор: <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2016/nov/02/global-population-decline-cities-mapped#img-2>)
- Слика 29 Ширење индустријске револуције у Европи (извор: <http://srufaculty.sru.edu/james.hughes/100/100-5/d-5-19.htm>)
- Слика 30 Нове политичке границе у Европи после „Великог рата“ су махом захватиле њену источну половину и значајно утицале на развој појединих градова (аутор: Flute flute; извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Map_Europe_1923-en.svg)
- Слика 31 Кретање броја становника у Бечу од средњег века до 2000., где се уочава пад броја становника после Првог светског рата (извор: Statistischen Mitteilungen der Stadt Wien, 4/2000; извор: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Population_of_Vienna.svg)
- Слика 32 Кретање броја становника у Санкт Петербургу од оснивања града почетком 18. века до 2010., где се уочава пад броја становника током и непосредно после оба светска рата (извор: Юбилейный статистический сборник, 2003; извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Saint_Petersburg_population_history.svg).
- Сл.33 и 34 Соцреалистичко стамбено насеље у Санкт Петербургу (лево) и у источно делу Берлина – некадашња Стаљинова алеја, данас Алеја Карла Маркса (аутор: Б. Антонић)
- Сл. 35 и 36 Ајзенхитетштат: кретање становништва 1870-2010., са наглим порастом током социјализма и једнако брзим опадањем после његове пропасти (лево) и градска железара, виђена из главне градске улице, као симбол његове социјалистичке прошлости, али и транзиционих привредних неприлика десно) (Сл. 35: извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Bev%C3%B6lkerungsentwicklung_Eisenh%C3%BCTtenstadt.pdf; Сл. 36: Аутор: Б. Антонић)
- Слике 37 Велико разарање Варшаве у Другом светском рату омогућило је радикалну обнову средишњег дела града после рата у соцреалистичком духу (аутор: Б. Антонић)

- Сл. 38 и 39 Блокони вишепородичне стамбене изградње из Будимпеште (лево) и Варшаве (десно) представљају једно од главних обележја социјалистичког града (аутор: Б. Антонић)
- Слика 40 Као средиште старе индустријске области у средишњој Саксонији, Лајпциг је почео опадати одмах после Другог светског рата. Опадање је трајало током целог социјализма и наставило се и касније. (извор: https://farm8.static.flickr.com/7331/10298532885_04a5abed1e_b.jpg)
- Слика 41 Лајпциг: кретање становништва од 13. века до данас. Треба приметити пад становништва у граду током друге половине 20. века, како у време социјализма тако и у време ране пост-социјалистичке транзиције (извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Einwohnerentwicklung_von_Leipzig.svg)
- Слике 42 Модел пост-социјалистичке урбане транзиције (Аутор: Zoltan Kovács; Извор: Kovács, 1999)
- Слика 43 Украјина: Подвојеност између урбаног раста градова западне половине и опадања оних у источној половини (Извор: Restrepo Cadavid и др., 2017)
- Слика 44 Бугарска: превладавање градова у опадању, осим два највећа града (Софија, Пловдив) и туристичких градова на Црном мору (Извор: Restrepo Cadavid и др., 2017)
- Слике 45 Размештај главних целина пост-социјалистичког града на примеру Софије као изразитог модела радијалног историјског развоја (Аутор: A. Bukvić; Извор: Hirt, 2012, стр. 88)
- Сл. 46 и 47 Крајности из Пољске: јасан визуелни одраз урбаног опадања историјског језгра Лођа (лево) и премештање пословања у Варшави (десно) из традиционалног средишта града у нову пословну зону до главног градског аеродрома – нове, „глобалне“ капије града (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 48 и 49 Обнова живости историјских језгара Познања (лево) и Лођа (десно) кроз пренамену и обнову старих индустријских комплекса у тржне центре (Аутори: Сл. 48: А. Ђукић; Сл. 49: Б. Антонић)
- Сл. 50 и 51 Каунас у Литванији: празне зграде из предсоцијалистичког и социјалистичког раздобља као јасна визуелна назнака пражњења историјских језгара градова у опадању (Аутор: Б. Антонић)

- Слика 52 Нова Горица у Словенији: тежња да се социјалистички блокови првобитно урађени у бетону учине просторно привлачнијим бојењем фасаде у различите боје (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 53 Деинустријализација и привредно реструктурирање у Лугошу у западној Румунији током пост-социјализма (Аутор: J. I. Sebastian; извор: Sebastian, 2015).
- Слика 54 Кривуље годишњег кретања броја становника већих западноевропских и источноевропских градова за раздобље 1960-2005., где се уочавају супротне трајекторије демографског развоја (извор: Turok & Mykhnenko, 2007)
- Слика 55 Кривуље кретања броја становника главних градова пост-социјалистичке Европе за раздобље 1985-2005. (аутор: United Nations: world population Prospects; извор: Stanilov, 2007)
- Слика 56 Однос растућих (плаво) и опадајућих градова (зелено) у пост-социјалистичком простору Европе и Средишње Азије за први деценију 21. века (извор: Restrepo Cadavid и др., 2017; Преузето са: <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/11/30/cities-in-eastern-europe-and-central-asia>)
- Слика 57 Број и удео градова у опадању на тлу Русије током последњих 120 година (извор: Cottineau, 2016)
- Слика 58 Просторни размештај градова у опадању у Русији у 2002. години (извор: Cottineau, 2016)
- Сл. 59 и 60 Два различита приступа решавању урбаног опадања у Ајзенхитенштату, у Немачкој: потпуна обнова постојећег градског центра у соцреалистичком духу (лево) и уклањање зграда у модернистичким насељима на ободу града - означена места уклоњених зграда по моделу 'града са бушотинама' (десно) (аутор: Б. Антонић).
- Слика 61 Потпуно пусто насеље сезонски коришћених кућа у алпском делу Швајцарске ван сезоне, у септембру (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 64 и 65 Обнова становања у језгру Беча кроз различите начине урбане обнове: урбана рециклажа - стамбено насеље „Гасомер“ (лево) и урбана реконструкција - насеље на месту некадашњег техничког блока северне железничке станице (десно) (Аутор: Б. Антонић)

- Слика 66 Проблематично стамбено насеље Pruitt-Igoe, у Сент Лују, током уклањања, средином 1970-их година (извор: United States Geological Survey, преузето са: <https://www.usgs.gov/>)
- Слика 67 Насеље Клиши-сус-Боаз (фра. Clichy-sous-Bois) као пример сиромашног досељеничког насеља у виду супер-блока на североистоку Париза (аутор: Maryanna; извор: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Clichy_sous_Bois_Chemin_des_postes.jpg)
- Сл.68 и 69 Два супротна примера данашњег сагледавања супер-блока: Пример из Санкт Петербурга (лево) где су дата насеља довољно привлачна да се уз њих гради ново становање високог квалитета и пример из Варшаве, где и поред положаја у средишту града, постоји проблем друштвеног раслојавања и подвојености (аутор: Б. Антонић)
- Сл. 70 и 71 Очигледни знаци опадања становања у Ајзенхитенштату – зелени простор (травњак) на месту некадашњих зграда (лево) и зграде са нетакнутим бетонским фасадама из времена социјализма, планиране за расељавање и уклањање у будућности (десно) (аутор: Б. Антонић)
- Слика 72 Различити начини обнове стамбеног фонда: Потпуна обнова зграда у Дрездену (Извор: Google Maps - <https://www.google.rs/maps/@51.0303398,13.7305272,3a,60y,7.57h,93.99t/data=!3m6!1e1!3m4!1sz5J17EibK7NYFGfuhQLmcQ!2e0!7i13312!8i6656>)
- Слика 73 Различити начини обнове стамбеног фонда: Зграде са једноставно обојеним фасадама у Франкфурту на Одри (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 74 Различити начини обнове стамбеног фонда: Савремено изведена обнова уз доградњу спрата у Бечу (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 75 Различити начини обнове стамбеног фонда: Једноставно изведена обнова уз доградњу спрата у Панчеву (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 76 и 77 Микро-приступ кроз станоградњу у процесу реурбанизације - мало суседство у средишњој Будимпешти (лево) и појединачна стамбена зграда у средишњем делу Београда (десно) (аутор: Б. Антонић)
- Сл. 78 и 79 Појединачни пројекти обнове становања у процесу реурбанизације на Франкфурту на Одри, у источној Немачкој – зграда са новим балконима (лево) и обновљен јавни простор (десно) (аутор: Б. Антонић)

- Слика 80 Макро-приступ кроз браунфилд пројекат „Seestadt Aspern“ на месту старог аеродрома на истоку Беча (аутор: Б. Антонић)
- Слика 81 Три карактеристична урбана пресека у односу на становање у градовима у опадању (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 82 Положај изабраних градова у склопу Србије и АП Војводине, као и у односу на Београд и Нови Сад (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 83 Четири нивоа посматрања просторног оквира урбаног опадања изабраних градова у Србији (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 84 Кретање броја становника у два последња међупописна раздобља (1991-2002-2011) за изабране случајеве истраживања на нивоу Града као јединице локалне самоуправе, градско подручја и градског насеља (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 85-87 Кретање главних економских показатеља за изабране градове-случајеве истраживања спрам државног просека за године 2002., 2011. и 2016. (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 88 Шема уже анализе образаца становања у пост-социјалистичким градовима у опадању (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 89 и 90 Просторни приказ староримског Сирмијума у Музеју царске палате у Сремској Митровици (лево) и туристички приказ преклапања староримске и данашње мреже улица и блокова у средишњем делу данашњег града (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 91 Правилност сеоских атара и парцела (њива), као и ортогонална матрица насеља у средишњој Бачкој (Аутор: Б. Антонић; Подлога: Google Earth)
- Сл. 92 и 93 Развој индустрије у Војводини крајем 19. века на примеру кланица (лево) и циглана (десно) (Аутори: В. Каравида и Ј. Вујовић; Извор: <http://www.zrenjanininheritage.com/archives/13080>)
- Сл. 94 и 95 Примери зграда из првих стамбених колонија на тлу Војводине, изграђених пред Први светски рат (Аутор: Д. Радовановић; Извор: <http://www.zrenjanininheritage.com/archives/13080>)
- Слика 96 Низ 'Бановинских зграда', подигнутих у међуратном раздобљу, преко пута здања Дунавске бановине у језгру Новог Сада (Аутор: Б. Антонић)

- Слика 97 Радикалност директивног урбанистичког плана Зрењанина из 1958. године (аутор: арх. Борко Новаковић) у делу историјског језгра града (извор: Ђукић, 2011).
- Слика 98 Неспроводивост радикалних мера директивних урбанистичких планова из 1950-их година на примеру оваквих плана за Сремску Митровицу, аутора арх. Милорада Пантовића из 1953. године (Аутор: Б. Антонић; Подлога: Љ. Пушић, 1987)
- Слика 99 Индустријска зона из социјалистичког времена у Сремској Митровици је смештена уз реку Саву, низводно и источно од града (Аутор: Б. Антонић).
- Слика 100 Кикинда: Центар за ликовну и примењену уметност „Terra“ је смештен у најстаријим зградама опекарске индустрије, која данас послује као предузеће „Тоза Марковић“ (извор: „Terra“, преузето са <http://terra.rs/>).
- Сл. 101 и 102 Другачији приступ у конципирању стамбених зграда у историјском градском језгру током социјалистичког раздобља: пример уклапања из Сремске Митровице (лево) и пример разликовања из Панчева (десно) (Аутори: Слика 101 - Б. Антонић; Слика 102 - А. Ђукић).
- Слика 103 Просторни распоред и величина социјалистичких вишепородичних насеља у оквиру истраживаних градова (Antonić & Vaništa Lazarević, 2018)
- Сл. 104 и 105 Насеље слободно стојећих кућа у Сомбору (извор: Google Earth / Street View)
- Сл. 106 и 107 Два насеља кућа у низу из времена СФРЈ: у Новој Горици, у Словенији (лево), и на Бежанијској Коси, у Београду, у Србији (десно) (аутор: Н. Антонић)
- Сл.108 и 109 Бесправно изграђени стамбени делови на примеру насеља „Радиначки Пут“ у Сремској Митровици (лево) и „Гоге“ у Сомбору (десно) (извор: Google Earth)
- Слика 110 Удео избеглих лица у укупном становништву по општинама Србије (Извор: Vujiadinović и др., 2011)
- Сл. 111 и 112 Примери зграда социјалног становања у Кикинди (лево) и Сремској Митровици (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Сл.113 и 114 Коришћење максималних капацитета парцеле на уштрб односа према окружењу: примери вишепородичне стамбене изградње из Кикинде (лево) и Сремске Митровице (десно) (Аутор: Б. Антонић)

- Сл. 115 и 116 Проблематично надзиђивање постојећих стамбених зграда из времена социјализма у Панчеву (лево) и Сремској Митровици (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 117 План Детаљне Регулације дела Чонопљанског пута - Блокови 51 и 75 у Сомбору: преплитање санационих мера са мерама планског развоја у регулационом плану (извор: ЈП Урбанизам Сомбор)
- Слика 118 Пространо и правилно породично стамбено насеље „Зелено Поље“ изведено у време социјализма (Извор: Google Maps)
- Слика 119 Стварање „западне градске капије“ града кроз изградњу насеља Баглаш на излазном правцу ка Новом Саду (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 120 и 121 Примери нове вишепородичне стамбене изградње у Зрењанину (аутор: Б. Антонић)
- Слика 122 Генерални урбанистички план из 1990. године: Карта планираних намена (Аутор: ДИУГЗ, 1990)
- Слика 123 Генерални план Зрењанина 2006: План намене површина (Аутор: УЗ, 2006-2009).
- Слика 124 Карта просторног развоја становања у Зрењанину (Аутор: Б. Антонић)
- Сл.125 и 126 И данас очуван квалитет простора у Микро-насељу у Кикинди (аутор: Б. Антонић)
- Сл.127 и 128 Примери нове вишепородичне стамбене изградње у Кикинди (аутор: Б. Антонић)
- Слика 129 Генерални урбанистички план Кикинда 2006-2010: Карта планираног стања са поделом на породично и вишепородично становање (аутор: ЗУВ, 2006-2010; Извор: ЈП Кикинда)
- Слика 130 Генерални урбанистички план Кикинде 2014: Границе обухвата плана са поделом на грађевинске целине (аутор: ЗУВ, 2014; Извор: ЈП Кикинда)
- Слика 131 Генерални урбанистички план Кикинде 2014: Карта планираног стања са поделом стамбених зона (аутор: ЗУВ, 2006-2010; Извор: ЈП Кикинда)
- Слика 132 Карта просторног развоја становања у Кикинди (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 133 и 134 Позитивни и негативни одраз притиска урбаног развоја Панчева у области становања: небодери у историјском градском језгру (лево; аутор: А. Ђукић) и насеље Нова Миса са кућама у низу (десно; аутор: Б. Антонић)

- Сл. 135 и 136 Велика насеља вишепородичног становања у Панчеву: Котеж (лево) и Содара (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 137 Насеље Миса Виногради из 1990-их и 2000-их година као пример бесправне стамбене изградње на источном ободу Панчева (Извор: Google Earth)
- Слика 138 Пример новог вишепородичног становања на ободу градског језгра Панчева (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 139 Генерални урбанистички план Панчева из 1976. године: План намене површина (Извор: ДУИП, 2008)
- Слика 140 Генерални план Панчева из 2008. године: План намене површина (Извор: ДУИП, 2008)
- Слика 141 Генерални урбанистички план Панчева из 2012. године: План намене површина (Извор: ДУИП, 2012)
- Слика 142 Карта просторног развоја становања у Панчеву (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 143 и 144 Концентрација вишепородичног становања на Старој Селенчи (1960-те, лево) и Новој Селенчи (1980-те, десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 145 и 146 Пост-социјалистичко вишепородично становање на Новој Селенчи (лево) и на ободу градског језгра (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Слике 147 Генерални урбанистички план Сомбора из 1984. године: План намене површина (Аутор: ЗУС, 1984)
- Слике 148 Генерални план Сомбора из 2007: План намене површина (Аутор: УС, 2007)
- Слика 149 Карта просторног развоја становања у Сомбору (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 150 и 151 Вишепородично становање из времена социјализма: Стари суседство уз градску пијацу из 1960-их (лево) и новији пример насеља „Спортски центар“ из 1980-их (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 152 Легално породично становање из раних 2000-их: западни део насеља „25. мај“ (Аутор: Б. Антонић);
- Слика 153 Надградња социјалистичког времена као честа интервенција у Сремској Митровици (Аутор: Б. Антонић)
- Сл.154 и 155 Ново вишепородично становање из 2000-их: пример из ширег градског језгра (лево) и пример надовезивања на већ постојеће стамбено насеље из времена социјализма (десно) (Аутор: Б. Антонић)

- Слика 156 Генерални урбанистички план Града Сремска Митровица из 1982. године: План намена површина (Аутор: ЗУСМ, 1982)
- Сл. 157 и 158 План генералне регулације Сремске Митровице 2003: Типичне градске целине – Типична градска целина 4: Поли-блокови (лево) и Типична градска целина 8: спонтана урбанизација (десно) (Аутор: ДИОСМ, 2003)
- Слика 159 План генералне регулације Сремске Митровице 2009: План намене површина (Аутор: ДИОСМ, 2003)
- Слика 160 Карта просторног развоја становања у Сремској Митровици (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 161 и 162 Рано вишепородично становање у Суботици: железнички станови из времена Аустроугарске (лево; Аутор: Б. Антонић) и пример најамне стамбене зграде из међуратног раздобља (десно; извор: Г. Деметер и др., 2008)
- Сл. 163 и 164 Вишепородично становање из времена социјализма: старији пример мањег насеља на југу Кертвароши (лево) и новији пример великог насеља Прозивке (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Сл. 165 и 166 Вишепородично становање из времена пост-социјализма: последње зграде подигнуте као стамбени фондови 1990-их на лободу Прозивке (лево) и новији пример изграђен приватном иницијативом у ширем градском језгру (десно) (Аутор: Б. Антонић)
- Слика 167 Генерални урбанистички план Суботице из 1983. године: Зоне стамбене изградње (Аутор: ЗУС, 1983; Извор: Сабо, 2001)
- Слика 168 Генерални план Суботица-Палић до 2020: План намене површина (Аутор: ЗУГС, 2006)
- Слика 169 Карта просторног развоја становања у Суботици (Аутор: Б. Антонић)

7.4. ТАБЕЛЕ:

- Табела 1 Појмови *Град у опадању* / *урбано опадање* на светским језицима за које постоје значајна научна грађа из ове тематике
- Табела 2 Важна обележја града у опадању
- Табела 3 Могуће тумачење поделе обележја опадање према Освалту и Ринитсу
- Табела 4 Радови који су допринели утврђивању концепта градова у опадању

- Табела 5 Радови који су допринели утврђивању концепта градова у опадању
- Табела 6 Пост-социјалистичке државе чији су градови обухваћени истраживањем
- Табела 7 Кључне обележја социјалистичких и пост-социјалистичких друштава
(Petrović, 2005, стр. 1)
- Табела 8 Кључне обележја трансформације бивших социјалистичких градова
(Stanilov, 2007, стр. 9)
- Табела 9 Кретање броја становника у два последња међународна раздобља (1991-2002-2011) за изабране случајеве истраживања на нивоу Града као јединице локалне самоуправе, градског подручја и градског насеља
- Табела 10 Просечно годишње опадање броја становника 2002-2016. за изабране случајеве на нивоу Града као јединице локалне самоуправе
- Табела 11 Прилагођавање економских показатеља М. Волфа за критеријуме у истраживању
- Табела 12 Градски приходи по становнику по изабраним градовима
- Табела 13 Просечна зарада по изабраним градовима
- Табела 14 Број запослених на 1000 становника по изабраним градовима
- Табела 15 Број незапослених на 1000 становника по изабраним градовима
- Табела 16 Упоредни преглед броја становника по највећим градовима Војводине у раздобљу 1850-1910. (Пушић, 1987; Ђукић, 1998)
- Табела 17 Индустија у Војводини после Другог светског рата (ПКВ, 2008)
- Табела 18 Упоредни преглед броја становника по највећим градовима Војводине на пописима током социјалистичког раздобља (1948-1991) (РЗС, 2014)
- Табела 19 Приближан удео јединица вишепородичног становања изграђених током социјализма (1946-1990) у односу на укупан број стамбених јединица, дат по истраживаним градовима
- Табела 20 Преглед броја захтева за озакоњење бесправно подигнутих грађевина на нивоу Градова као јединица локалне самоуправе
- Табела 21 Преглед критеријума, показатеља и прагова за ужу/просторну анализу
- Табела 22 Добијање средњег индекса изграђености према важећем Правилнику о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу
- Табела 23 Критеријум 1 - Укупан удео целина и блокова из времена социјализма у укупној површини физички изграђеног градског подручја до 1992. године

- Табела 24 Критеријум 2 – Уочавање ексцентричног развоја града према индустријским зонама из времена социјализма
- Табела 25 Критеријум 3 – Удео стамбених јединица у сфери вишепородичног становања из времена социјализма
- Табела 26 Критеријум 4 – Степен обнове насеља из времена социјализма
- Табела 27 Критеријум 5 – Просторни размештај нових зграда вишепородичног становања у старом делу града
- Табела 28 Критеријум 6 – Просторни размештај нових зграда вишепородичног становања у старом делу града
- Табела 29 Збирни приказ резултата по свим критеријумима

БИОГРАФИЈА

Бранислав Антонић (1983) је дипломирани инжењер архитектуре, запослен као асистент на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Главно поље стручног, научног и педагошког деловања су урбанистичко планирање и пројектовање, са усмерењем на урбанистичку димензију становања и развој малих и средње великих градова.

Б. Антонић је дипломирао на 2008. године на Архитектонском факултету, где такође похађа докторске академске студије од 2010. године. У истој установи је запослен од 2012. године, прво као млади истраживач на националном научно-истраживачком пројекту ТР 36034, да би од 2017. године добио звање асистента. У педагошком раду је активан од 2008. године и учествовао је као спољни сарадник и асистент на више од 20 предмета из области урбанизма и просторног планирања на Департману за урбанизам. Поред тога, учествовао је као татор на неколико студентских радионица, а студентски радови са предмета где је он био сарадник у настави били су неколико пута награђивани на домаћим изложбама.

Б. Антонић је активан и у научно-истраживачком раду, са више од педесет објављених научних доприноса. Посебно се истичу три чланка објављена у престижним међународним часописима Thomson-Reuter SCI листе. Поред тога, он је објављивао и у другим часописима међународног (1) и националног значаја (3), поглавља у научним монографијама међународног (3) и националног значаја (6), као и већи број радова у зборницима са међународних (30) и националних научних конференција (13). Активан је у стручној пракси, где је учествовао у изради генералних (17) и детаљних урбанистичких планова (6), урбанистичких (2) и архитектонских пројеката (2), просторних планова (9) и других докумената. Редовно излаже на и учествује у уређењу стручних изложби, а члан је и више домаћих и страних струковних удружења.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Бранислав Антонић

Број индекса: Д2010/08

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Становање у функцији покретања урбаног развоја деградираних градова:
Случај градова у Војводини

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 03.04.2018. године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Бранислав Антонић
Број индекса Д2010/08
Студијски програм Докторске академске студије архитектуре
Наслов рада Становање у функцији покретања урбаног развоја
деградираних градова: Случај градова у Војводини
Ментор Др Александра Ђукић, ванредни професор

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 03.04.2018. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Становање у функцији покретања урбаног развоја деградираних градова:
Случај градова у Војводини

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 03.04.2018. године

Бранислав Антонић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.